

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE SORUNA
ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Yavuz DEMİRBAŞ
2501151146

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN

İSTANBUL-2018

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : YAVUZ DEMİRBAŞ Numarası : 2501151146
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : AVRASYA ARAŞTIRMALARI Danışmanı : DR.ÖĞR.ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU ARSLAN
Tez Savunma Tarihi : 14.12.2018 Saati : 14.30
Tez Başlığı : DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE SORUNA ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR. KAMİL VELİ NERİMANOĞLU		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul
3-DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA TANRIVERDİ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ. DR. İSMAİL TÜRKOĞLU		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMED EMİN YILDIZLI		

ÖZ

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE SORUNA ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Yavuz DEMİRBAŞ

Dağlık Karabağ sorunu 20.yy'ın son çeyreğinde yalnızca Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanmış basit bir silahlı çatışmadan ibaret değildir. Sorunun uzun bir tarihsel geçmişi vardır. Bu sorunun ortaya çıkışında ve gelişiminde etnik milliyetçilik ve dini argümanlar, bölgesel ve küresel güçlerin irredantist politikaları, ekonomik ve sosyolojik unsurlar etkili olmuştur. Sebeplerin ve aktörlerin sürekliliği ve çeşitliliğinin çok olması çözümün de karmaşık hale gelmesine katkı sağlamıştır. Dağlık Karabağ sorununun çözümsüzlüğü esasında parçası olduğu Kafkas-Hazar bölgesinin jeopolitik konumunda gizlidir.

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında asırlardır süregelen çekişme ve çatışmaların sebeplerinin bütüncül bakış açısı ve objektif şekilde anlaşılmasının amaçlandığı bu çalışmamıza konu başlığı olarak Dağlık Karabağ çatışması değil de Dağlık Karabağ sorununun seçilmesi bilinçli bir tercihtir. Zira sorun kelimesi içerisinde çatışmayı, ihtilafi ve anlaşmazlığı barındıran anlam derinliğine sahiptir. Dolayısıyla sorunun kaynağına inebilmek adına ilk olarak Karabağ'ın demografik açıdan tarihsel geçmişi araştırılmıştır. Dağlık Karabağ sorununu ortaya çıkaran temel sebepler ve bu sorun çerçevesinde Azerbaycan Türklerinin yaklaşık iki yüz yıldır yaşadıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmamızda bağımsızlık sonrasında Azerbaycan devlet başkanlarının Dağlık Karabağ sorununun çözümü için sergiledikleri diplomatik girişimler konu edilmiştir. Birçok diplomatik girişime rağmen sorunun çözümüne engel olan bazı ana unsurların neler olduğundan söz edilmiştir. Çalışmamız esnasında uluslararası ilişkiler, iktisat, tarih, sosyoloji gibi alanlarda yazılmış olan makaleler, kitaplar ve belgelerden yararlanılmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Ermeniler, Çatışma, Sorun

ABSTRACT

Nagorno-Karabakh Issue And Seeking Solutions To The Issue

Yavuz DEMİRBAŞ

The Nagorno-Karabakh issue is not just a simple armed conflict between the Turks of Azerbaijan and Armenians in the last quarter of the 20th century. The issue dates back to a long time ago. In the emergence and progress of this issue, ethnic nationalism and religious arguments, irredentist policies of regional and global powers, and economic and sociological elements had an impact. The continuity and diversity of the causes and actors contributed to the complexity of the solution. The insolubility of the Nagorno-Karabakh conflict essentially lies hidden in the geopolitical position of the Caucasus-Caspian region.

This study, which aims to provide a holistic perspective and an objective understanding of the reasons of the controversies and conflicts between Azerbaijan Turks and Armenians that date back to several centuries ago, has been purposively titled not the Nagorno-Karabakh conflict, but the Nagorno-Karabakh issue. This because the word issue has a depth of meaning that includes conflict, controversy and dispute. In order to get to the source of the issue, first of all, the demographic background of Karabakh was researched. The main causes behind the Nagorno-Karabakh issue and the experiences of the Turks of Azerbaijan in the face of this issue have been elaborated. In addition, our work deals with the diplomatic initiatives of Azerbaijan heads of state after independence for the resolution of the Nagorno-Karabakh issue. We discussed some of the main elements that prevent the solution of the issue despite many diplomatic initiatives. Throughout the study, we endeavored to make use of the articles, books and documents written in fields such as international relations, economics, history and sociology.

Key Words: Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Armenians, Conflict, Issue

ÖNSÖZ

Tez çalışmamızın ana konusunu, uluslararası ilişkiler literatürüne girmiş ve dar çerçeveden bakıldığında bir Azerbaycan-Ermenistan çekişmesi şeklinde algılanan geniş perspektiften bakıldığında ise bölgesel ve küresel güçlerin üzerinden çıkar elde etmeye çalıştıkları politik bir mesele olan Dağlık Karabağ sorunu oluşturmaktadır. Dağlık Karabağ ile ilgili bu zamana kadar yapılan çalışmalarda, tarihi çok gerilere dayanan sorunun ya dönemlere ayrılarak, belirli bir tarih aralığı içinde ya da konuyla alakalı belli olaylar ele alınarak incelendiği görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak bu tez çalışmasının amacı, sorunu ilk ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar bir bütünlük içerisinde ele alarak, Azerbaycan Türklerinin var olma mücadelesinde uğradıkları haksızlıkları, maruz kaldıkları katliamları ve büyük güçlerin bu meseleye hangi pencereden baktıklarını ortaya koymaktır.

Son yıllarda yaşanan Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları Dağlık Karabağ sorununun zaman zaman dünya siyasetinin gündemine oturmasına sebep olmuştur. Nitekim 2016 yılında yaşanan “4 Gün Savaşları” sorunlara örnek olarak gösterilebilir. Yakın zamanda yaşanan Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları neticesinde iyice açığa çıkan büyük güçlerin hegemonya mücadelesi, Dağlık Karabağ sorununun detaylı olarak yeniden alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Çalışma sırasında Türkçe, Azeri Türkçesi ve diğer dillerde kapsamlı bir literatür araştırması yapılmıştır. Bu anlamda birçok kitap, makale, tez çalışması ve internet yayınlarının taraması gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında üniversite, belediye ve bazı araştırma merkezlerinin kütüphaneleri sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları taramaya tabi tutulmuştur. Bu vesile ile bazı arşiv yayınlarından da istifade edilmiştir. Giriş ve dört bölümden oluşan çalışmamızdaki bilgileri destekleyici harita, tablo ve resimlere de yer verilmiştir. Çalışmamızın Giriş kısmında Dağlık Karabağ sorunu, geçmişten günümüze uzanan genel bir perspektif içinde ele alınarak tezin diğer bölümlerinde işlenecek konularla ilgili bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, Karabağ'ın tarihi, Rus Çarlığı'nın bölgeyi nasıl ele geçirdiği, Ermenileri bu bölgeye ne şekilde yerleştirdiği ve Ermeni milliyetçiliğinin yükselişi konularından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Rusya ve batılı devletlerin desteği ile 19. ve 20. yüzyıllarda Ermenilerin Osmanlı ve Azerbaycan coğrafyasında Müslüman Türklere uyguladığı katliamlara ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgal etmesine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, bağımsızlık sonrası Azerbaycan devlet başkanlarının Dağlık Karabağ sorununun çözümü ile ilgili ortaya koydukları siyasi çalışmalar ele alınmış ve çözüm noktasında gelinen noktalar belirlenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Dağlık Karabağ sorununun çözülmesinin önündeki esas engeller çeşitli ana başlıklar altında incelenmiş ve bahsedilen engellerin sorunun gittikçe derinleşmesine ve çözülmemesine neden olduğundan bahsedilmiştir.

Tez çalışmamın her kademesinde benden yardımlarını ve ilgilerini esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN'a, bu çalışmamın neticelendirilmesinde büyük katkıları olan Arş. Gör. Dr. Filiz FERHATOĞLU'na ve gösterdikleri sabır ve anlayıştan dolayı aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
TABLOLAR LİSTESİ	X
HARİTALAR LİSTESİ	XI
KISALTMALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL PERSPEKTİFTE KARABAĞ VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN TEMEL UNSURLARI

1.1. Emperyalist Devletlerin Karabağ'a Yaklaşımı	9
1.2.Karabağ'ın Kısa Bir Tarihçesi ve Demografik Yapısı	13
1.3.Karabağ Hanlığı ve 1805 Kürekçay Antlaşması'nın Bölge Açısından Stratejik Anlamı	24
1.4.Osmanlı-Rus ve Rus-İran Mücadelelerinin Güney Kafkasya'yı Şekillendirmedeki Rolü	30
1.5.Yükselen Ermeni Milliyetçiliği ve Ermeni İhtilal Komiteleri	43
1.5.1.Armenakan Komitesi	57
1.5.2.Hınçak Komitesi	58
1.5.3.Taşnaksutyun Komitesi	61

İKİNCİ BÖLÜM

20.YY'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİ-ERMENİ MÜCADELESİ VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

2.1.Dağlık Karabağ'ın İdari ve Demografik Yapısı	65
--	----

2.2.1905-1906 Kanlı Karabağ Olayları	67
2.3.SSCB Döneminde Azerbaycan ve Karabağ	82
2.4.Dağlık Karabağ Sorununun Gelişiminde Etken Bir Unsur Olarak “Sovyetleştirme” veya “Milliyetler Politikası”	128
2.5. Dağlık Karabağ Savaşına Zemin Hazırlaması Açısından SSCB Dönemi Ekonomik Sistem Anlayışı ve Sosyopolitik Yozlaşma.....	135
2.6. “Glastnost” ve “Perestroyka” Reformlarının Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü	137
2.7. Dağlık Karabağ Savaşına Giden Çatışmalar ve Azerbaycan Topraklarının İşgali Süreci(1988-1994)	143
2.7.1.Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ayrılık Kararı ve Sumgayıt Olayları(27 Şubat 1988)	143
2.7.2.Tırmanan Gerilim ve “Kara Ocak(Qara Yanvar)” Katliamı (20 Ocak 1990).....	155
2.7.3. Azerbaycan Topraklarında Ermeni İşgallerinin Başlaması	166
2.7.4.Hocalı Soykırımı.....	182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

3.1.Ayaz Muttalibov ve Dağlık Karabağ'da “Hayal Kırıklığı”	197
3.2.Ebulfez Elçibey ve “İdealist” Hedefler	206
3.3.Haydar Aliyev'in Dengeli Siyaseti ve Ateşkesin Sağlanması	219
3.4.İlham Aliyev Dönemi: Diplomatik ve Askeri Tercihler	247

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNÜ ZORLAŞTIRAN BAZI UNSURLAR

4.1. Hazar'ın Statüsü Meselesi	276
4.2. Enerji Kaynaklarının ve Naklinin Güvenliği	296
4.3. Ermenistan'ın Rusya'ya Bağımlılığı	312
4.4. Ermeni Diasporasının Ermenistan Siyasetine Etkileri	322

SONUÇ	345
KAYNAKÇA.....	351
EKLER	444

TABLULAR LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 2.1: Dağlık Karabağ'da Nüfus Dağılımı(19.yy ve 20.yy İlk çeyreği).....	65
Tablo 2.2: 1905-1906 Olaylarının Yaşandığı Yerler ve Tarihleri	80
Tablo 2.3: Ermeni İşgalleri Sonucu Zarar Gören Azerbaycan Kuruluş ve Hizmetleri.....	180
Tablo 4.1: Hazar Bölgesinde Öne Çıkan Petrol Boru Hatları	310
Tablo 4.2: Hazar Bölgesinde Öne Çıkan Doğalgaz Boru Hatları	311
Tablo 4.3: Dünya Üzerindeki Ermeni Nüfusu	327
Tablo 4.4: Bazı Tarihlerle Göre Ermenilerin Nüfus Dağılımı	328
Tablo 4.5: 2003 Yılı Yapılan Araştırmaya Göre Ermenilerin Nüfus Dağılımı.....	328

HARİTALAR LİSTESİ

Sayfa No

Harita 1.1: Sözde Büyük Ermenistan Haritası.....	13
Harita 1.2: Tarihi Karabağ Hanlığı	29
Harita 2.1: Ermeniler Tarafından İşgal Edilen Dağlık Karabağ	180
Harita 2.2: Dağlık Karabağ Dışında Ermenilerce İşgal Edilen Azerbaycan Toprakları	180
Harita 2.3: Hocalı Kasabası.....	185
Harita 4.1: Hazar Denizi'ne Kıyısı Olan Ülkeler	280
Harita 4.2: Orta Asya-Merkez Boru Hattı ve Hazar Kıyısı Boru Hattı	304
Harita 4.3: Güney Akım Projesi	305
Harita 4.4: BTC Boru Hattı Projesi	306
Harita 4.5: Nabucco Boru Hattı Projesi	307
Harita 4.6: Hazar Geçişli (Trans Hazar) Boru Hattı Projesi	308
Harita 4.7: Beyaz Akım(White Stream) Boru Hattı Projesi	309
Harita 4.8: Orta Asya-Çin Doğalgaz Boru Hattı	310

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
a.g.e.	: Adı geçen eser
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AK	: Avrupa Konseyi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ASALA	: Armenian Secret Army for Liberation of Armenia(Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu)
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum
BTK	: Bakü-Tiflis-Kars
C.	: Cilt
CENTCOM	: Amerika Birleşik Devletleri Merkez Kuvvetler Komutanlığı
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DKÖB.	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
e.t.	: Erişim tarihi
EUH	: Ermeni Ulusal Hareketi
GUAM	: Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'dan oluşan

	Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	: İnternational Monetary Fund-Uluslararası Para Fonu
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İKB	: İslam Kalkınma Bankası
İNOGATE	: Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşımacılığı
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü
KGB	: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (SSCB İstihbarat ve Gizli Servisi)
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
NABUCCO	: Türkiye-Avusturya Doğalgaz Boru Hattı Projesi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization(Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OMON	: Özel Polis Birliği
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SFC	: Sovyet Federal Cumhuriyeti
ss.	: Sayfa numarası aralığı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
SPETsNAZ	: Rus Özel Kuvvetleri
ŞİÖ	: Şanghay İşbirliği Örgütü
TACIS	: Bağımsız Devletler Topluluğu Devletlerine Teknik Destek
TASS	: Telegrafne Agentsva Sovyetskova Soyuz-(Sovyetler Birliği (Telgraf) Haber Ajansı)
TBB	: Türkiye Barolar Birliği

TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDB	:	Türk Devletler Birliği
TRACECA	:	Avrupa-Kafkasya-Asya Taşımacılık Koridoru
vd.	:	Ve diğerleri
vs.	:	Vesaire
Y.	:	Yıl
yy.	:	Yüzyıl

GİRİŞ

Her millet, kendi kimliğini oluştururken iki kavramdan beslenmektedir: *Tarih (zaman)* ve *Mekân algısı*. Bu anlamda toplumların “ne” ya da “kim” olduğunu veya diğer bir deyişle kendisini diğer topluluklardan ayırt eden *benlik bilinci*¹ nin oluşmasında vazgeçilmez ana kavramlar olan tarih ve mekân algısı toplumun kendine has aidiyet duygusunun gelişimine de önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Nitekim Bilge Kağan’ın, Orhun Kitabeleri’nde kendisine karşı savaşmış olsalar bile bazı Türk toplulukları için “*benim milletim idi*”² sözünü söylemesine sebep olan unsur, aidiyet duygusunun yansımasıdır. Tarihten beri süregelen farklı milletlerin yaptığı sayısız mücadelenin aslında benlik bilinci kurma veya aidiyet oluşturma kavgası olduğu görülmektedir. Kimi devletlerin Büyük Yunan İmparatorluğu’nu tekrar canlandırma hayali, kimilerinin kendini Roma’nın yeni imparatoru ilan etme düşü veya 18.yy’dan başlayarak hayali devamlı canlı tutulmaya çalışılan sözde *Büyük Ermenistan* devletini tesis etmeye dönük çabalar işte bu aidiyet duygusu ve tarihi kimliklerin canlı tutulmasının neticesidir. Bu siyasi düşlerin temelinde zaman-mekân mefhumu yatmaktadır.

Milli Kimliklerin oluşumunda etkin olan zaman-mekân algısı, konumuz öznelerinden Ermeni toplumu açısından değerlendirildiğinde, sözde *Büyük Ermenistan* sınırlarını ortaya koyarken çizdikleri haritada açıkça kendini göstermektedir. Zira bahsi geçen sınırların içerisine, uzun asırlar boyu kendilerine vatan edindikleri komşu devlet Türkiye’nin Doğu Anadolu, Güney Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri’nin pek çok bölümü dâhil edilmektedir.³ M. Ö. 95 ile M. Ö. 55 yılları arasında hüküm süren Dikran/Tigranes (Büyük Dikran) dönemindeki Ermeni Krallığı⁴ nın gücüne ve bu krallığın coğrafik sınırlarına ulaşma hayalinin,

¹ Mine Gözübüyük Tamer, “Kimlik/lerin Seyrine Bir Keşif”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, C. 20, S. 77, 2014, s. 85-86.

² Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Hisar Yayıncılık, 2003, s. 26.

³ Artak Movsisyan, **Ermenistan Tarihi**, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 2017, s. 5-6.

⁴ Esat Uras, Ermenilerin saygı ile andıkları Dikran’ın, milli kahraman olarak andıkları Vartan Mamikonyan’ın ve Ermeniler arasında Hristiyanlığı yayan kişi olarak bilinen Lusaroviç (Grigor)’in

canlı ve diri tutulmaya çalışılmasının⁵, iki bin yıl sonra bile hemen hemen aynı sınırlara sahip olma hedefine sahip bir Ermenistan ile karşılaşılmasının bölgede yaşanan Dağlık Karabağ Sorunu ve diğer sorunlar bağlamında değerlendirildiğinde tesadüfi olmadığı görülmektedir. Bu durum zaman-mekân algısı çerçevesinde asırlar öncesine ait bir zamana ve bir coğrafyaya aidiyet hissedilmesinin, kendiliğinden oluşmuş sıradan ve alelade bir Milli Kimlik oluşturma çabası olamayacağını ve milliyetçilik temelli politikaların üretilerek hayata geçirildiğinin bir ispatıdır. Sözde *Büyük Ermenistan* ana hedefi etrafında şekillenen Ermeni politikaları dün olduğu gibi bugün de Kafkas coğrafyasındaki huzur ve barışı şiddetli bir biçimde tehdide

aslında bugünkü Ermenilerden olmadıklarını *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* isimli eserinin 1987 tarihli basımının 89 ile 97. sayfaları arasında belirtmektedir. Bu konuyu, Uras'ın aynı adlı eserinin 1950 tarihli basımından alıntı yaparak anlatan Yunus Zeyrek de ifade etmiştir. Buna göre Zeyrek durumu şu şekilde aktarmaktadır: “*Ermeni tarihinde, Ermenistan'ın en muhteşem devri olarak hemen daima Arşagunilerden (Partlardan) büyük Dikran'ın devri (MÖ. 95-55) görülmektedir. Hâlbuki Dikran, Ermeni değil, Partlardandır! O zamanlar Partların sahası Hazar'ın güneydoğusundan, Alburuz Dağı'ndan Herat'a, Horasan'a kadar uzanmaktaydı. Fransız kaynağı bunları İskitlere yani Türklere dayandırmakta, “Onlar İran medeniyetine sahip olmakla beraber Türklerle aynı ırka mensuptular.” demektedir. Bu arada, Ermeniler arasında Hristiyanlığı yayan Kırkor Lusavoriç'in de Partlı olduğu kaydedilmekte, hikâyesi anlatılmaktadır. Yine Ermenilerin millî kahraman olarak andıkları Vartan Mamikonyan, Ermeni değil Çinlidir.*” Yunus Zeyrek, “Esat Uras ve Ölümsüz Eseri Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-I**, S.60, Eylül-Aralık 2014, s.145. Bununla birlikte Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir'e göre ise Ermeni kelimesi ilk defa M. Ö. 6. yüzyılda Darius kitabelerinde görülmektedir ve bu kelime Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ne verilen bir isimdir. M. Ö. 6.yy'da Urartu Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Urartulardan boşalan bu bölgeye ise Frigyalılar ile akraba olan ve kendilerine Hai-Hay denilen topluluk gelmiştir. Dolayısıyla o tarihlerde sadece bir coğrafik tanımlama olan Ermeni ismi ile bugünkü Ermenilerin bir ilgisi yoktur ve bu adlandırmanın etnisite ile bir bağlantısı bulunmamaktadır. Ayrıca bugünkü Ermenilerin kendilerini Urartuların soyu olarak göstermelerine rağmen ne dil ne de yaşayış tarzları açısından Urartular ile bir benzerlikleri vardır. Yine o tarihlerde kısa bir dönem varlığını sürdürmüş olan Ermeni Krallığı bir müddet Partlar (Persler)'a bağlı kalmış daha sonra ise Roma'ya bağlı bir eyalet olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, “Uluslararası Politikalarda ‘Ütopya Armenia’ ”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, C. 2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s. 302-303. Görüldüğü gibi kaynaklarda Dikran'ın Partlı veya Frigyalı olduğunu belirtmekte ve bugünkü Ermeniler ile bir ilgisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yine Mehmet Çoğ'un belirttiğine göre eski kaynaklarda *Armenya* veya *Armenie* ya da bugünkü söylem ile *Ermenistan* adı bir milleti değil bir coğrafyayı belirtmek amaçlı kullanılmıştır. İslam hâkimiyetinde de *Ermeniyye* olarak belirtilen coğrafyada sadece Ermeni milleti değil Alban, Lezgi, Türk, Rum, Gürcü gibi sayısız kalabalık olan topluluklar da yaşamıştır. Hatta Gürcü ve Alban bölgelerinin de *Ermeniyye* şeklinde anıldığı belirtilmiştir. Mehmet Çoğ, **VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar**, Gece Kitaplığı, Ocak 2018, Ankara, s.15; Aynı konuda Bkz.: Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1987, s.100-101

⁵ Bu hayal günümüzde de canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Coşkun Topal, “İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Büyük Ermenistan Projesi”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, C.1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s. 448.

devam etmektedir. Zira bahsi geçen harita sadece Türkiye’yi değil bölgedeki Gürcistan, Azerbaycan ve hatta Rusya gibi ülkelerin topraklarını da hedef almaktadır.⁶

Dünya siyasetinde birçok dengenin hızla değişime uğradığı 18. ve 19. yüzyıllar, Ermenilerin büyük hedefi sözde *Büyük Ermenistan* fikrinin ortaya atıldığı ve olgunlaştığı dönem olarak kabul edilebilir. Avrupa devletlerinin askeri, siyasi ve ticari olarak ağırlıklarını hissettirdikleri, yeryüzü hâkimranlığında artık tek bir imparatorluğun değil birçok devletin paydaş olduğu hâkimiyet anlayışının kabul edildiği, bir bakıma gücün Asya’dan Avrupa’ya doğru kaydığı 18. ve 19. asırlar aynı zamanda birçok toplumsal vakanın da yaşandığı dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Yaşanan toplumsal vakaların en önemlisi kuşkusuz 1789 Fransız İhtilali’dir. Fransız İhtilali ile Avrupa’da başlayan milliyetçilik akımı, çok uluslu devletler açısından ciddi bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Zira siyasi dengelerin sürekli değiştiği ve çok kutuplu siyasal figürlerin boy gösterdiği mezkûr dönemde devletler, stratejik hedeflerine ulaşmak için kendilerine rakip gördükleri devletlerin içerisindeki etnik unsurları, milliyetçilik fikrini kullanarak, etik ve ahlak kurallarını hiçe sayarak ayrılıkçılığı, huzursuzluğu ve terörizmi körüklemişlerdir. Eskiye nispeten daha güçlü hâle gelen batı dünyasında sanayi devrimi ile birlikte birçok alanda başlayan değişimden ekonomi de nasibini almış ve milliyetçilik ile birlikte kapitalizm denilen olgu da sürekli bir gelişme izlemiştir. Fakat milliyetçilik “ırk” ve “dil” birliği veyahut da “tarih ve kültür” birliği söylemlerini aşarak kapitalizmin bir aracı haline gelmiştir.⁷ Dolayısıyla, özellikle 19.yy. bu tip gayri ahlaki politik çalışmalar sebebiyle çok uluslu devletler açısından yıpratıcı bir zaman dilimi olmuştur.

Korkunç İvan (İvan Vasiliyeviç) ile başlayan, Rusların yayılmacı dış politik anlayışı, Çar I.Petro (Pyotr I) ile kendine sistematik ve uzun vadeli bir plan dâhilinde bir yol çizmiştir. Buna göre günümüzde bile geçerliğini koruyan sıcak denizlere inerek dünyanın hâkimi olma düşüncesi Rus dış politikasının ana amacını

⁶ Halime Kazımova, “Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu’nun Rusya Tarihçiliğinde Yansıması”, *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII*, S. 77, Temmuz-Aralık 2015, s. 392.

⁷ Şule Yanar, “Azerbaycan’da Ebulfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu”, *Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri*, IQ Yayınları, Mayıs 2005, İstanbul, s. 579.

oluşturmuştur.⁸ Bu doğrultuda Rusya coğrafi konumu gereği hem batısından hem de güneyinden yani en az maliyetle hedefine ulaşabileceği yönler üzerinde kurulu devletlerde yaşayan etnik unsurlar üzerinden siyasetini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Balkanlarda Slav topluluklar üzerine kurgulamış olduğu etkin politikasının bir başka versiyonunu da Kafkaslarda, özellikle de Güney Kafkasya’da hayata geçirmiştir.⁹ Bu manada sözde *Büyük Ermenistan* Ruslar tarafından Ermeni halkına bir ülkü/hedef olarak sunulmuştur.¹⁰ Buradan hareketle Ermeni toplumunun hedeflediği idealin sınırları, Osmanlı İmparatorluğu, İran Kaçar Hanedanlığı ve Azerbaycan topraklarını öncelikli olarak etkilemiş ve *Ermeni Sorunu* olarak tarihe geçen olayların yaşanmasına neden olmuştur.¹¹ Gelinek noktada, sorunun kaynağı aynı olmakla birlikte isminin değişmiş olması pek bir anlam ifade etmemiştir. *Ermeni Sorunu* olarak tanımlanan sorunlar yumağının en son ve zirve noktası *Dağlık Karabağ Sorunu*’dur. Bu sorun, en başından bugüne kadar uluslararası siyasi konjonktürün birçok defa değişim ve dönüşüm yaşamış olmasına rağmen sözde *Büyük Ermenistan* hayali doğrultusunda uygulamaya konulan kimi hukuki kimi gayri hukuki birçok politik uygulama nedeniyle güncelliğini ve çözümsüzlüğünü korumaktadır.

Ermenistan Cumhuriyeti’nin üzerinde sadık kalarak itina ile sürdürdüğü kadim ülkü sözde *Büyük Ermenistan*’ın batı sınırı Türkiye Cumhuriyeti’nin doğu bölgeleri olarak belirlenmiş, doğu sınırı da Karabağ’ın işgali ile fiilen çizilmiştir.¹² *De facto* (fiili, uygulamada olan) olarak Ermenistan tarafından tek taraflı olarak ilan edilen *Büyük Ermenistan* diğer bir deyişle sözde *Birleşik Ermenistan*’ın doğu sınırı,

⁸Bilal Dedeyev, Ceyhun Mahmudlu ve Şamxal Abilov, **Qarabağ 99 Sualda**, CBS Yayınları, Bakı, 2014, s.50; Dursun Yıldırım ve M.Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:110, Ankara, 1990, s.4

⁹ Samir Hamidov, “Milli Etnik Kimliğin Şekillenmesinde Mitolojik Boyutlar (Ermenistan ile Azerbaycan Arasındaki Problemler Çizgisinde)”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s. 213.

¹⁰ Hamidov, **a.g.m.** s.213.

¹¹ Ata Atun, “Hocalı Soykırımı ve Büyük Ermenistan Rüyası”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S. 77, Temmuz-Aralık 2015, s. 225-226.

¹² Ermeniler Azerbaycan toprakları dışında özellikle Türkiye’den bir çok bölgeyi sözde Büyük Ermenistan sınırları içerisine dahil etmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin de sözde Büyük Ermenistan sınırlarına dahil edildiği bazı haritalar Ermenistan Milli Eğitim Bakanlığı’nın 1991-1992 tarihli coğrafya kitaplarında da görülmüştür. Hamit Ali Zeynelabidinoğlu, **Dağlık Karabağ Savaşı’nın Açık ve Gizli Yönlerine Dair**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.341

son zamanlarda uluslararası meşruiyet arayışları çerçevesinde yürütülen çalışmalar ile *de jure* (hukuken tanınan) konumuna yükseltilmek istenmektedir.

Dağlık Karabağ Sorunu dar bir çerçevede ya da sadece Ermenistan'ın sözde *Büyük Ermenistan* ideali noktasında ele alınırsa bölgeyle ilgili daha büyük planları görmek imkânsızlaşabilir. Bu manada Dağlık Karabağ özelinden yola çıkarak Kafkas-Hazar Bölgesi üzerine analizler geliştirilirse spesifik bir sorunun, aslında hem bölgesel güçlerin hem de küresel güçlerin adeta bir *Truva Atı* haline geldiği ve Dağlık Karabağ Sorunu'nun kimi ülkeler için ise ticari kaygılarla harmanlanmış bir mesele haline dönüştüğü görülmektedir. Sorunun tarafı olan ülkelerin kendi haklılığını veya sorun ile ilgili her türlü icraatlarına meşruiyet kazandırma çabalarını bölgesel veya küresel güçlerin desteğinde aramaları ve her iki ölçekteki güçlerin net bir tavır ortaya koyarak sorunu bir türlü çözüme kavuşturamamaları yukarıda kısaca belirttiğimiz kaygıların bir türlü sona erdirilememesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan asıl meselenin Kafkas-Hazar Bölgesi olduğunu ortaya koymak gerekir.¹³ Uluslararası öneme sahip batı, doğu ve güney istikametindeki yolların kavşağında ve Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi arasında çok stratejik bir konumda bulunan Kafkas-Hazar Bölgesi, yüksek oranda petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olmasından dolayı özellikle günümüzde güçlü devletlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Bölgenin jeopolitik konumu, tarihi ve kültürel çeşitliliği ve yer altı kaynaklarının zenginliği pek çok devletin hedefinde olmasına yol açmıştır. Bu coğrafyanın tam orta noktasında da Azerbaycan bulunmaktadır. Coğrafi konum bakımından, Orta Asya ve Hazar Havzası'nda bulunan devletlerin, Akdeniz ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya açılan kapısı konumunda olan iki devletten biri Azerbaycan diğeri ise Ermenistan'dır. İki ülke arasındaki çatışma merkezini ise Karabağ daha spesifik olarak belirtmek gerekirse de Yukarı (Dağlık) Karabağ oluşturmaktadır.

Ulusal ve Uluslararası hukuka göre Azerbaycan sınırlarına dâhil olan Dağlık Karabağ, uzun vadeli Rus dış politikasından etkilenen bölge olmuştur. Buna göre

¹³Osman Nuri Aras, "Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşı'nın Ekonomik Etkileri", **Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s.178.

özellikle Güney Kafkasya’da 19. yy başlarından itibaren Rus egemenliği altına alınan bazı topraklara İran ve Anadolu’dan getirilen Ermeniler yerleştirilmiş ve bu vesile ile Kafkasya’nın güneyinde demografik açıdan dengelerin değişimi yönünde planlı bir iskân politikası yürütülmüştür. Sorunun esasının bu yönde olduğuna dair en önemli bilgileri, bir dönem Rusya’nın Tahran temsilciliğini de yapan ve aynı zamanda bir bilim adamı olan Nikolay Shavrov’da bulmaktayız. Şihaliyev, Shavrov’dan konuyla ilgili şöyle aktarmaktadır:

“(…) Biz kolonileşmeye Zakağkasya’ya Rusları değil, diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 savaşlarından sonra, 1828-1830 yılları arasında iki senede 40.000’ den fazla İran Ermeni’si ve 84.000 Türkiye Ermeni’sini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Alhalskhe ve Akhalkalaki bölgelerinde en iyi kamu arazilerinin olduğu topraklara yerleştirdik. Yerleşmeleri için 200.000 destat devlet arazisi ayrılmış ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence’nin dağlık kesimi ve Gökçe gölü kıyısına Ermeniler yerleştirildi. Kabul etmek gerekir ki, resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni’nin dışında gayri resmi olarak yerleştirilenlerle beraber sayıları 200.000’ini geçmektedir. Bu yüzyıl başında Zakağkasya’da 1,3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belirtilen kaynaklar doğrultusunda bu bölgenin yerli halkı olmayıp, bizim tarafımızdan yerleştirilenlerdir.”¹⁴

Zamanla bu politika süreklilik arz etmiş ve bölgede Ermeni nüfusunun yerel halkın aleyhine olacak şekilde artması ile Dağlık Karabağ’da hak iddiaları gündeme gelmiştir. Bu iddialar sadece fikri safhada kalmamış çeşitli tarihlerde denetimi ellerine geçirebilmek için Türk yerleşim yerlerine karşı fiili saldırılara dönüşmüştür. 20. yy’a gelindiğinde Rus politikasının belirgin şekilde bölgede asırlardır hâkim unsur olan Azerbaycan Türklerinin sürgün ve göç ettirilmesi yönünde tezahür ettiği görülmektedir. Bolşevik İhtilali sonucu kurulan SSCB döneminde de bu konuda, halefi oldukları Çarlık Rusyası’ndan farklı bir bakış açısı sergilenmemiştir. Rusların,

¹⁴ Emin Şihaliyev, “Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828-2000)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 8;

asırlar boyu süren Ermeni yanlısı tutumu, Ermenileri bölgede azımsanmayacak bir güce ulaştırmış ve SSCB'nin dağılma sürecinde Dağlık Karabağ üzerindeki hak iddiaları sıcak çatışmaya dönüşmüştür.¹⁵ Sıcak çatışma bir müddet yerel olarak sürmüş ve daha sonra genel bir hâl almıştır. Bölgenin hâkimiyeti için Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan savaş, 12 Mayıs 1994'te iki ülkenin imzaladığı ateşkes ile durdurulmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra Dağlık Karabağ'da çözülmesi ve nihayete erdirilmesi gereken bir anlaşmazlık hüküm sürmüş ve uluslararası güçler bu duruma müdahil olmuştur. Bu çerçevede en büyük sorumluluğu BM(Birleşmiş Milletler) üstlenmiş ve çeşitli girişimlerde bulunmuştur. İİT(İslam İşbirliği Teşkilatı), NATO(Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) , KGAÖ(Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü), BDT(Bağımsız Devletler Topluluğu), AB(Avrupa Birliği) gibi uluslararası kuruluşlar da soruna değişik aşamalarda farklı çözüm önerileri sunmuşlarsa da etkili olamamışlardır. Nihayetinde sadece *Dağlık Karabağ Sorunu*'na münhasır ve sorunu barışçıl bir çözüme kavuşturmak gayesi ile AGİT(Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı)¹⁶ bünyesinde Minsk Grubu¹⁷ kurularak çalışmalara başlanmıştır. Eş Başkanlıklarını Rusya, ABD ve Fransa'nın üstlendiği grup, kurulduğu günden bu yana çözüme dayalı çeşitli öneriler sunmuştur. Fakat bölgeyle ilgili farklı emelleri olan bölgesel veya küresel güçler, halkların geleceğini ve yaşam hakkını hiçe sayarak

¹⁵ Vefaddin İbayev, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Siyasi ve Hukuki Boyutları", **Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s.39-40.

¹⁶ AGİT, özellikle SSCB liderlerinden Stalin'in 1953 senesinde ölmesinden sonra yönetime gelen Kruşçev'in batılı devletler ile daha barışçıl ve ılımlı bir dış politika parolasıyla ortaya koyduğu yaklaşımın sonucunda oluşmuş uluslararası bir kuruluştur. Stalin'in ölümü ile soğuk savaş *Detante* (yumuşama) dönemine girmiş ve Avrupalı devletler ile yapılan bir dizi görüşmeler neticesi 1 Ağustos 1975 tarihinde Helsinki Nihai Senedi'nin imzalanması ile resmiyete kavuşturulmuştur. Amacı Avrupa devletleri ile sorunları, çatışmacı anlayıştan uzak barışçıl görüşmeler çerçevesinde çözüme kavuşturmak olan kuruluşun 1994 tarihine kadar ismi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) iken, bu tarihte gerçekleştirilen Budapeşte Zirvesinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) olarak değiştirilmiştir. Bilgi için Bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-guvenli-ve-isbirligi-teskilati-agit.tr.mfa> e.t.12.11.2017

¹⁷ Minsk Grubu, 1992 senesinde AGİT tarafından Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması için oluşturulmuş bir yapıdır. Grubun Belarus, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Fransa, ABD ve Rusya'dan oluşan 11 üyesi vardır. Grup eşbaşkanlık halinde çalışmalarını yürütmektedir. Fransa, Rusya ve ABD grubun eşbaşkanları olarak Dağlık Karabağ sorunu konusunda çözüm arayışlarını sürdürmektedirler. İdil Tunçer Kılavuz, "Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği", **Avrasya Etüdüleri**, S.52, Y.23, 2017, s.55

çeşitli engellemelerde bulunarak çözüm yollarını kapatmışlardır. Uluslararası ilişkiler literatüründe *Dondurulmuş Sorunlar*¹⁸ olarak adlandırılan bölgelerden biri olan Dağlık Karabağ, bu ifadeden de anlaşıldığı üzere dondurulmuş fakat bir türlü buzlarından çözül(e)meyen durumunu muhafaza etmektedir.

¹⁸ *Dondurulmuş Sorun* ya da *Donmuş Sorun* kavramı uluslararası ilişkiler alanında kullanılan terminolojik bir kavramdır. Bu kavramı İdil Tunçer Kılavuz şöyle ifade etmektedir: “*Donmuş çatışma* tabiri, bir süre devam eden silahlı çatışmalardan sonra kurulan askeri statükonun uzun zamandır devam ettiği ve taraflar arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesinin çok zor görüldüğü çatışmalar için kullanılan bir kavramdır.” Kılavuz, **a.g.m.** s.53, Ayrıca Bkz.: Göknil Erbaş, “Jeopolitik Kavramında Değişim: Karadeniz Jeopolitiği Örneği”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, S.1, s. 141-142.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL PERSPEKTİFTE KARABAĞ VE ÇATIŞMANIN TEMEL UNSURLARI

1.1. Emperyalist Devletlerin Karabağ'a Yaklaşımı

Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik fikri, bünyesinde pek çok etnik halkı barındıran büyük devletlerin toprak kaybına ve aynı topraklarda çeşitli ulus-devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Tarihin eski dönemlerinde ulus olarak sahip oldukları gücü yeniden kazanmayı ve yaşadıkları toprakları ele geçirmeyi arzu eden milletlere yakın tarihimizden Balkanlarda Sırları ve Yunanlıları, Türkiye'nin doğusunda ve Güney Kafkaslarda ise Ermenileri örnek olarak gösterebiliriz. Bu üç topluluğun milliyetçi ruha bürünüp eski çağlardaki ve hatta mitolojik anlatılardaki güçlerine kavuşma hayaline uygun, fakat Borovalı'nın Amerikan diplomasi tarihçisi Norman Rich'in **Great Power Diplomacy:1814-1914** isimli eserinden aktardığına göre reel dünya siyasetine göre ütopyik¹⁹ sayılabilecek hedefler koymaları, bu hedefleri destekleyen güçler açısından değerlendirildiğinde benzerlikler göstermektedir. Sırp, Yunan ve Ermenilerin Ortodoks Hristiyan olmaları ve siyasi hedeflerine ulaşma noktasında en büyük destekçilerinin Rusya olması bir tesadüf değildir.²⁰

Yunanlıların *Megali İdeası*, Sırların *Duşan İmparatorluğu*'nu diriltme çabaları ve Ermenilerin sözde *Büyük Ermenistan*'ı tesis etmeye yönelik gayretleri özellikle son 200-250 yıllık bir süreçte dünya siyasetini ciddi ve aleni bir şekilde

¹⁹ Ali Fuat Borovalı, "Büyük Güçler, Ermeni Meselesi ve 1890'lı Yıllar: Bir Uluslararası İlişkiler (IR) Perspektifi", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** C. 1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s. 201.

²⁰ Hayri Çapraz, "19.Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", **Belgi Dergisi**, S.3, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Merkezi, Kış 2012, s. 233.; Ermenilerin yaşadığı coğrafya olarak isimlendirildiğinde Ermenistan'ın esasında "Çarlık Rusya'nın emperyalist sömürsününün diğer bir kurbanı" olduğunu eski bir Rus ordu subayı Ohannes Apresyan adlı bir Ermeninin ifadelerinde görmekteyiz. Leonard Ramsden Hartill, **Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)**, Kastaş Yayınları, Çev. Sipahi Çataltepe, İstanbul, Eylül 1990, s.91

etkilemiştir. Bu üç topluluk, büyük bir imparatorluk olan Osmanlı bünyesinde hayatlarını sürdürürken, değişen siyasi dengeler ve dünya hâkimiyetini paylaşan güç odakları, önlerindeki en büyük engel olan Osmanlı'yı hedef almışlardır.²¹ Balkanlarda Sırlar ile başlayıp Yunanlılar ile devam eden ve nihayetinde bu toplulukların bağımsızlığı ile sonuçlanan planların bir benzeri Osmanlı'nın doğu bölgelerinde Ermeniler ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.²² Bu toplulukların ellerine güç odakları tarafından verilmiş en önemli silah ise milliyetçilik fikridir. Buna göre sözde *Megali İdea*, sözde *Büyük Sırbistan Krallığı* ve sözde *Büyük Ermenistan* büyük devletlerin dünya siyasetiyle ilgili planlarının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, “devletleri milliyetçi hareketler mi kurar?” yoksa “devletler mi ulusları kurar?” tartışmasının önünü açmıştır. Yukarıda zikrettiğimiz toplulukları incelediğimizde, Rusya ve diğer batılı güçlerin bu topluluklara verdiği destekleri de göz ardı etmeden, milliyetçilik üzerine çalışmalar yapmış olan Eric Hobsawm ve Ernest Gellner gibi araştırmacıların desteklediği “devletlerin ulusları yarattığı” tezi belirginlik kazanmaktadır.²³

18. ve 19. yüzyılların dünyada *statükonun* sorgulandığı ve neredeyse günümüz devletlerinin sosyo-politik durumunu tayin eden gelişmelerin yaşandığı zaman dilimini oluşturduğunu söyleyebiliriz. I. Dünya Savaşı, devletler ve insanlık tarihi açısından ele alındığında, öncesi ve sonrası ile siyasi sınırların sürekli değiştiği ve güven ilkesinin kırıldığı bir süreç olmuştur. Bu süreçte yapılan ittifaklar ve ittifaka katılan devletlerinin hazırladıkları gizli bölme ve paylaşım planları *ütopik hayaller* peşinde koşan milletleri umutlandırmıştır. Osmanlı Devleti'yle imzalanan Sevr Antlaşması ile amaçlarına ulaşabileceklerini zannetmişler fakat *Kuva-yı Milliye* adı

²¹ Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri”, **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler** C. 1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.132.

²² Mustafa Çolak, “Hans Barth'ın ‘Türk Kendini Savun’ Adlı Eserine Göre Ermeni Meselesinin Doğuşu ve Avrupa”, **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler** C. 3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s. 238.

²³ Willem Van Schendel, Erik J. Zürcher, “Kopma, Bağlanma, Dışlanma ve Asimilasyon: 20. yüzyılda Devletler ve Uluslar”, **Orta Asya ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der. Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.7-9.

altında topyekûn bir mücadeleye girişmiş olan Türk Milleti, Sevr ile hayata geçirilmeye çalışılan gizli bölüşüm planlarını boşa çıkarmıştır.²⁴ Bu dönemde Ermeniler de boş durmamış Sevr antlaşmasının vaat ettiklerinden payına düşeni almak için özellikle doğu bölgelerinde düşman kuvvetleri iş birliği yapmışlar ve Türk Milleti'ne karşı savaşmışlardır.²⁵ Türk Milleti batıda Yunanlılar, doğuda ise Ermeniler ile toprakların kaybedilmemesi için mücadele etmiştir. Sadece 20. yüzyılın başındaki Dünya Savaşı sırasında değil, öncesi ve sonrasında da, asırlar boyunca Anadolu coğrafyasında kardeşçe ve beraberce²⁶ yaşadığı Türk Milleti'ne karşı sergilenen “vahşi” ve bir o kadar “beklenmedik” katliamlar, tarihi belgeler ışığında anlatılagelmıştır.²⁷ Vaat edilen ve kutsanan mefhum ise sözde *Büyük Ermenistan* ülküsü olmuştur.²⁸

²⁴ Oktay Kızılkaya, “Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışında Ermeni Kilisesinin Rolü”, **Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri**, T.C. Kafkas Üniversitesi, 2001, s.105.

²⁵ Gürsoy Solmaz, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No:15, Van, 1995, s. 5-17.

²⁶ Türkler ve Ermeniler, Alparslan'ın Malazgirt'i fethettiği günden 19. yy sonlarına kadar Anadolu'da adeta kader birliği yapmış ve çok iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Hatta o kadar iyi ilişkiler geliştirilmiştir ki birbirlerine kız alıp vererek akraba dahi olunmuştur. Detaylı bilgi için Bkz.: İlhami Nalbantoğlu, “Ermeni Komşu Ahret Kardeşi” **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s. 56-58.

²⁷Enver Ziya Karal, “Ermeni Meselesi (1878-1923)” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, 1996, s.215

²⁸Sözde “Büyük Ermenistan” olarak zikredilen hedefi besleyen kaynak sözde “Kaybedilmiş Topraklar” inancıdır. Bu inanış aynı zamanda mitolojik bir kabullenmenin de adı olan “Hai-Taht” öğretisinin de kaynağıdır. “Hai-Taht” sözde “Kaybedilmiş Topraklar”ın tekrar elde edilmesi gerektiğini ve bu uğurda terör, cinayet, katliam, soykırım vb. insanlık dışı her metodun uygulanmasının mübah olduğunu aşılabilir. Mesela Ermeni ileri gelenlerinden Eduard Oganesyanyan şöyle der: “Adalet kutsal bir değer kadar daima yasadan yüksekte durmaktadır. Bu kutsal değer gerçeğe için yasaları dikkate almamak, hatta gerekirse kaba kuvveti ile ortadan kaldırmak mümkündür.” Bu öğreti aynı zamanda Yahudilerdeki inanışla paralellik arz eder. Yahudiler, kendilerinin Tanrı tarafından özel olarak seçildiklerini ve Tanrı tarafından vaat edilmiş topraklara sahip olduklarını iddia ederler. Aynı şekilde Ermeniler de özel seçilmiş millet olduklarını, sözde “Kaybedilmiş Topraklar”ın Tanrı tarafından onlara verildiğini, hatta Hz. Nuh'un Ermeni olduğunu dahi iddia ederek efsanevi mistik bir iddia oluşturmuşlardır. Ermeniler bu inanışları dolayısıyla 150 yıldır işledikleri cinayetleri haklı görmektedirler. Sözde “Kaybedilmiş Topraklar”, “Hai-Taht” inanışını, o da sözde “Büyük Ermenistan”ı ortaya çıkarmıştır. Bu ülkünün sınırları, coğrafik yönden denizlerle bağlantısı olmayan Ermenistan'ı denizlere ulaştıracak şekilde dizayn edilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz.: Emin Şihaliyev, “Hai-Taht İdeolojisi Bağlamında Ermenilerin İşgal Politikası ve Hocalı Soykırımı”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s. 219-232.

Hiçbir Ermeni milliyetçisi tarafından sorgulanmasına dahi tahammülü olunmayan bu ölküye göre Ermenistan'ın batısını Türkiye'nin doğusu, doğusunu ise işgal edilen Karabağ toprakları oluşturmaktadır. Bu çizim Sevr Antlaşmasında teminat altına alınan sınırlar ile bire bir örtüşmekte olup sözde *Büyük Ermenistan*'ın aslında bir uluslararası proje olduğunun da ispatıdır. Sevr'de istediğini alamayan ve Ermenistan projesi ile kendini gizleyen üst akıl/güç bölge ile ilgili isteklerinden asla vazgeçmemiştir.²⁹ Arka planda siyasi anlamda büyük güç veya güçler Ermenistan'ın işgalci konumunu sürdürmesi noktasında yardım ve teşvikini devam ettirmektedir.

Ermeni milliyetçilerininin kadim ölküsünün günümüzde bile canlı ve diri tutulduğu bir gerçektir. Yakın tarihten örnek vermek gerekirse, Taşnaksutyun Komitesi'nin 1988 tarihli programındaki Hangervanum söyleminin 10. A maddesi ve amaç bölümünde sözde *Büyük Ermenistan*'ın sınırları ve milliyetçilerin hedef coğrafyası şöyle belirtilmektedir:

“Batı ve Doğu Ermenistan, Ermenistan alanlarını oluşturur.”,
“Ermeni Devrimci Federasyonununun Hedefi: Özgür, bağımsız ve Birleşik Ermenistan'ı yaratmak, Birleşik Ermenistan sınırları içinde Sevr Antlaşmasında belirtilen topraklara ilaveten Artsakh (Dağlık Karabağ), Javakhk (Gürcistan topraklarında yer alan Samtskhe-Javakheti) ve Nahçıvan bölgesini de içermelidir.”³⁰

²⁹ Mehmet Okur, “Kafkasya'dan Karadeniz'e “Büyük Ermenistan” Projesi: İddialar ve Gerçekler” **KÖK Araştırmalar: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Ermeni Araştırmaları II, C.XII, S.2, Güz 2010, s.29

³⁰ Atun, **a.g.m.** s. 224; Ahundlu'ya göre sözde *Büyük Ermenistan* hayalinin sınırları içerisinde Azerbaycan toprakları, Gürcistan, İran, Irak, Türkiye, Suriye ve Rusya'nın bazı toprakları dahil edilmiştir. Yavuz Ahundlu, **Karabağ Meselesinin Tarihi Kökleri Hakkında Bazı Kayıtlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.329

Harita 1.1: Sözde Büyük Ermenistan Haritası

Kaynak: <http://besttabletfor.me/world-map-armenia.html/united-armenia-best-of-world-map>, e.t.11.09.2016

Ermeni milliyetçiliğinin süregelen yayılcı dış politik anlayışının temelinde -önceleri gizli fakat sonradan aşikâr hale gelen- sözde *Büyük Ermenistan* ülküsü yatmaktadır. Bu çerçevede, yukarıda da sözünü ettiğimiz hedef coğrafyalar içerisinde stratejik bir aşama olan *Doğu Ermenistan*'ı gerçekleştirme ideali, pratik açıdan uygulanmıştır. Ermenistan açısından değerlendirildiğinde, bütüncül bir planın çok önemli bir parçası olarak görülen *Doğu Ermenistan*'ın ya da Azerbaycan'ın batısının siyasi, ekonomik ve stratejik merkez noktasını Karabağ oluşturmaktadır. Jeopolitik konumun, bir devletin statükosu açısından önemi düşünüldüğünde, Karabağ hem tarihsel süreçte hem de bugün, jeopolitik zenginliği sebebiyle çözülmesi zor sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Jeopolitik açıdan meseleye yaklaştığımızda Karabağ'ın önem arz eden bir toprak parçası olarak karşımıza çıkması tesadüfi bir sonuç değildir.

1.2. Karabağ'ın Kısa Bir Tarihçesi ve Demografik Yapısı

Karabağ, Azerbaycan sınırları içerisinde Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Göyçe gölü arasındaki bölgenin ismidir.³¹ Dağlık Karabağ denilen bölgeyi de içerisinde bulunduran Karabağ, 18.000 kilometrekarelik yüzölçümüne sahiptir. Dağlık Karabağ ise coğrafi olarak bu

³¹Hayati Aktaş, *Dağlık Karabağ Sorunu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s.16; Ayrıca Bkz.: Yunus Ekici, "Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu" *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S. 1, Mart 2017, s.63

yüzölçümün sadece 4392 kilometrekarelik bölümünü teşkil etmektedir.³² Hem tarım hem de hayvancılık açısından verimli bir toprağa ve elverişli bir arazi yapısına sahip olan Karabağ'ın dikkat çeken diğer önemli bir özelliği de yeryüzünde mevcut on bir iklim kuşağından altısının bu coğrafyada görülmesidir.³³ Bundan başka, Karabağ'ın coğrafi konumu itibarıyla öne çıkan jeopolitik konumu bölgede mevcut diğer devletler açısından tartışma götürmeyecek bir öneme sahiptir. Karabağ'ın, Ermenistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye sınırlarının kesiştiği noktada yer alması, Güney Kafkasya'daki mücadelenin merkez noktasını teşkil etmesi açısından önemli bir unsurdur.

Karabağ, coğrafik konumu ve çeşitli tabii güzellikleri sebebiyle ilk çağlardan günümüze kadar sayısız mücadelelere sahne olmuştur.³⁴ Ayrıca bu bölge, Akdeniz sahilleri, Kuzey Afrika ve Çin gibi tarihteki eski medeniyetlerin yaşadığı bölgelere ek olarak insanlık tarihinin en eski izlerine rastlanılan kadim yerleşim yerlerinden biri olarak da bilinir. Nitekim 1960'lı yıllarda Fizuli şehrinde bulunan Azıh Mağarası'nda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde, bölgede 400.000 yıl önce yaşamış olan Azıhontrop (Azıh Adamı) bulunmuştur. İnceleme sonucunda bulunan insan kalıntılarının 1,2 milyon yıl öncesine ait olduğu görüşü ortaya atılmışsa da kesin bir tarih üzerinde uzlaşılammıştır. Fakat mağaradaki insan çenelerinin en az 300.000 veya 500.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu kesinleşmiş ve genel kabul görmüştür. Bu kazılar, Azerbaycan coğrafyasının bilimsel olarak en kadim insan yerleşkeleri haritasına dâhil edilmesini sağlamıştır.³⁵

³²Ahmet Sapmaz ve Gökhan Sarı, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi" **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C. 8, S.15,Haziran 2012,s.3; Karabağ Bölgesi, Ağdam, Terter, Yevlah, Fuzuli, Beylegan, Kubatlı, Cebail, Mingçeşvir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Bedre, Zengezur, Hadrut bölgelerini içermektedir.Karabağ bölgesinin içinde olan Dağlık Karabağ bölgesi ise Hankendi, Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran bölgelerini kapsamaktadır. Nesrin Sarıahmetoğlu vd., **Revan Türkleri Erivan Türk Yurdu**, Yeditepe Yayınevi, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul, Ağustos 2016, s.70

³³ Aras, **a.g.m.**, s.125

³⁴ Aktaş, **a.g.e.** s.23

³⁵ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.27; Aktaş, **a.g.e.** s.18

Karabağ, tarihin bilinen en eski dönemlerinden itibaren Azerbaycan topraklarına dâhildir ve Azerbaycan tarihinin bir parçası konumundadır.³⁶ Fakat onu Azerbaycan'ın diğer yerleşim yerlerinden ayıran iki özelliği, stratejik öneme sahip matematiksel konuma sahip ve yerüstü zenginlikleri bakımından hayli zengin olmasıdır.³⁷ Konumsal ve tabiat şartları nedeniyle bu coğrafya ile yakın ilişki kurmuş olan pek çok devlet liderinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Sultan Alparslan'ın 1064 tarihinde Gürcistan seferinden dönerken burayı kışla olarak kullanması, Timur'un da Anadolu seferinden dönerken Muğan'a gelerek Karabağ ile yakından ilgilenmesi, bölgenin tarihteki önemine örnek olarak verilebilir.³⁸

Azerbaycan topraklarının çok geniş arazisini teşkil eden Karabağ, eski kaynaklarda çoğu kez *Arran Karabağı* olarak geçmektedir. Karabağ'ın terim olarak, ilk defa bu eski kaynaklardan biri olan ve Reşidüddin Fazlullah tarafından yazılan **Câmi'u't-Tevârih** eserinde karşımıza çıktığı ifade edilmektedir. Eserde 1284 yılında vuku bulan hadiselerden bahsedilirken Karabağ yerine *Arran Karabağı* ifadesi zikredildiği belirtilmektedir. Bu ifade ile aynı dönemde Türkmenistan ve Afganistan sınırında bulunan *Baqdis Karabağı* isimli yerleşim yeriyle karıştırılmasının önlenmesinin amaçlandığı söylenmektedir.³⁹

Karabağ, topraklarının elverişli yapısı nedeniyle tarihin en eski dönemlerinden beri göçebelerin uğrak yeridir. Türklerin göçebe hayat tarzını benimsemiş olmaları bu bölge ile tarihin erken dönemlerinde tanışmalarının zeminini hazırlamıştır. Karabağ'daki ilk yerleşik topluluğun Saka ya da İskit adıyla bilinen Türk kavimleri olduğu yönünde ortak görüşler vardır. Varsaklar ya da Arsaklar olarak bilinen ve İskitlere ait bir boy olan topluluk uzunca bir süre Karabağ'da hâkimiyet kurmuştur. Bazı araştırmacıların bizzat Ermeni kaynaklarına dayanarak

³⁶ Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.15, S.2, 2013, s.194

³⁷ Tofiq Necefli, "XV-XVII Yüzyıllıklarda Qarabağın İctimai-Siyasi Hayatı", **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münafiqşələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, s.78

³⁸ Aktaş, **a.g.e.** s.26-28; Ayrıca Bkz.: Bilal Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", **Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s.15

³⁹ Necefli, **a.g.m.** s.65

aktardıkları bilgilere göre bu coğrafyayı da ihata eden Albanya ülkesinin bir parçası olan Karabağ, Arsak olarak anılmış ve bölge 12 küçük toprak birimine ayrılmıştır. Yine Ermeni kaynaklarına dayandırılan bir başka bilgiye göre tarih içerisinde Karabağ'da yerleşen topluluklar sırasıyla şunlardır: Saklar, Gargarlar/Gargalar, Utiler, Hunlar, Hazarlar ve Basiller. Adları geçen son üç topluluğun Türk olduğu kesinlik kazanmış iken diğerleri ile alakalı ilmi ihtilaflar mevcuttur.⁴⁰

Azerbaycan ve onun ayrılmaz parçası olarak kabul edilen Karabağ toprakları üzerinde birçok egemen yapı kurulmuştur. Fakat bunların içerisinde en dikkat çeken 26 farklı kabilenin bir araya gelmesiyle kurulmuş olan Albaniya Devleti'dir (M.Ö. IV-M.S. VII).⁴¹ Bazı bilim adamlarının görüşlerine göre bu kabilelerin konuştukları dillerin bir kısmı Kafkas dil grubuna mensup iken diğer kısmı da Fars dil ailesine mensupturlar. Diğer bir görüşe göre ise Türkçe konuşan gruplar bu topraklarda yaşamışlardır. Alban Tarihi üzerine araştırmalar yapan Feride Memmedov, Türk kabilelerinin birinci asırdan beri Albanya Devleti'nin muhtelif bölgelerinde birlikte yaşadıklarını, **Kafkas Albaniyası ve Albanlar** adlı eserinde ortaya koymuştur.⁴² Buna benzer çalışmalar yapılmakla beraber "Alban" isminin hâlâ izahsız olduğunu savunan araştırmacılar da mevcuttur. Bunun karşısında Azerbaycan, Türkmen, Kazak gibi Türk dillerinde *alban* veya *alpan* isimleri kullanılmaktadır. Bu isimlerin günümüzde bile kullanılmasından hareketle Albaniya Devleti'nin Türk menşeli olduğunu iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu fikre göre, Albaniya'nın kökeni *alp* kelimesi ile örtüşmektedir ve Albaniya "yiğitler, cesurlar ülkesi" anlamına gelmektedir.⁴³

Tarihi belgelerde Albaniya Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem süresince Karabağ topraklarında Ermeni varlığının adı dahi geçmemektedir. Oysa Ermeni

⁴⁰ Beşir Mustafayev, "Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.49, 2013, s. 283.

⁴¹ Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.2, Aralık 2010, s.27

⁴² Ceyhun Mahmudov, "Karabağ'ın Etnik Yapısının Oluşumuna Tarihsel ve Demografik Bakış", **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Munaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, s.553; Ahundlu da bu kitaba atıf yaparak Azerbaycan coğrafyasının Türk olduğunu belirtir. Ahundlu, **a.g.e.** s.331

⁴³ Bilal Dedeyev vd., **a.g.e.** s.12; Ahundlu da Albaniya olarak adlandırılan bölgenin tarihten beri Türk coğrafyası olduğunu ifade edilmektedir. Ahundlu, **a.g.e.** s.330

milliyetçilerinin iddiasına göre Karabağ, Ermeni halkının kadim topraklarının bir parçasıdır. Yapılan araştırmalarda Ermeniler'in Avrupa menşeli bir topluluk olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre, Ermeniler'in M.Ö. VII. Asırda Balkanlar'ın Frakiya vilayetinden Anadolu'ya göç ettikleri veya göç ettirildikleri belirtilmektedir.⁴⁴ Özellikle Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesine yerleşen Ermeniler, sözde *Büyük Ermenistan* tezini tarihi açıdan desteklemek adına Albanların, Ermeni olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Hâlbuki bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre M.S. VII. asırda bölge, İslam fetih hareketinin içerisinde kalan noktalardan biridir. Bu zaman diliminde İslam Devleti sürekli güçlenmiş ve devamlı olarak fetihler gerçekleştirmiştir. Fetih öncesinde, Alban Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafya Hristiyanlık dininin hâkim olduğu bir bölge idi.⁴⁵ İslam Devleti'nin en güçlü rakibi ise Hristiyan olan Bizans İmparatorluğu idi. Bizans ve Alban kiliselerinin ortak yönünü her iki kilisenin de Hristiyanlığın aynı koluna mensup olmaları oluşturuyordu. Ermeni Kilisesi ise farklı bir kola mensup idi. Dini açıdan ayrı düşükleri Bizans'ı kati surette hasım yerine koyan Ermeni Kilisesi, İslam fetih hareketlerinin yaşandığı dönemde Emevi Halifesi Abdülmelik'e Bizans ile Albanların birleşerek bölgede huzursuzluk çıkaracaklarını telkin ettiler. Bu durumdan çekinen Halife, Ermenilerin fitnelerine uyararak, Alban Kilisesini Ermeni Kilisesi ile birleştirmiştir. Bu tarihten sonra Ermeni dili ve kültürü, birleşmiş olan kilise vasıtası ile yoğun bir asimilasyon aracı haline gelmiş ve kitleleri etkilemiştir. Bunun neticesinde, zamanla Albanlar, Ermeni olarak algılanmaya başlanmıştır.⁴⁶ Geline durumu fırsat bilen Ermeni Kilisesi yetkilileri, her iki kilisenin birleşmesinden önceki dönemde Albanlara ait ne kadar kayıtlı eser veya tarihi belge

⁴⁴ Esat Uras, Ermeni toplumunun kökeni hakkında bir netlik olmadığını, bu konu hakkında Avrupa kökenli olduklarını söyleyenler olduğu gibi bir Anadolu uygarlığı olan Hititlerden olduklarını belirtenlerin de var olduğunu ifade etmektedir. Uras, **a.g.e.** s.99-100; Ayrıca Bkz.: Bilal Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi, İçtimai-iktisadi, Medeni, Etnik Vaziyeti ve Ordusu", **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münəqışələr İ Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, s.161

⁴⁵ Ayan, **a.g.m.** s.28

⁴⁶ Azer Aliyev, **Azərbaycan-Ermenistan Savaşı(Karabağ Şəhitləri)**, Misvak Neşriyat, İstanbul, 2001, s.21-22; Aktaş, **a.g.e.** s.24; Ayrıca Bkz.: Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, S.5, Bahar, 2002,

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilerik&IcerikNo=299> ,e.t.14.10.2016

varsa hepsini yok etmiş ve geride sadece Ermenice kayıtlar ve eserler bırakmışlardır. Bu eserler, Ermeniler tarafından ortaya atılan Albanların Ermeni olduğu iddiasını güçlendirmek adına bir argüman olarak kullanılmaktadır. Hâlbuki tarihi belgeler ışığında durumun Ermenilerin iddia ettiği şekilde olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Ermeni keşişlerin kasıtlı şekilde ortaya koydukları asimilasyon çalışmaları etkisini göstermiştir. Yapılan güçlü propaganda sonucunda bazı tarihçiler yanılgıya düşüp eserlerinde Karabağ'ın Ermenilerin toprağı olduğunu belirtmişlerdir. Dedeyev, Arap tarihçi Belazûri'nin, **Fütûhu'l-Buldân** adlı eserinde aynı hataya düştüğünü belirterek eserin yazıldığı 9. asırda Ermenilerin ne etnik ne de siyasi manada Karabağ coğrafyasında olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸ Böyle farklı görüşler ile karşılaşılmasının ardındaki ana sebebin tarih içerisinde bölgenin etnik durumunun çarpıtılarak ve ana mecrasından uzaklaştırılarak uluslararası güçler nezdinde Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğu fikrinin sistematik olarak yerleştirilmeye çalışılması olduğunu söyleyebiliriz. Ermeniler her ne kadar bu tarihlerde Karabağ coğrafyasında bulunmasalar da yukarıda bahsedilen çok yönlü asimilasyon çalışmaları marifetiyle Albanları zamanla "Grigoryanlaştırma"yı başarmışlardır.⁴⁹

İslam fethi ile Alban Devleti'ne son verilmesinin ardından bölge halkı Müslümanlar tarafından Ermenilerin yaptığı gibi asimile politikasına maruz bırakılmamıştır. Cizye vergisini veren her bölge halkı özgürce dini vecibelerini yerine getirebilmiştir.⁵⁰ Fakat 10. asırla birlikte Müslüman Arap Devleti(Abbasi Devleti) zayıflayarak bölgeden çekilmiş yerine Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmedililer hâkimiyet kurmuşlardır. İstikrarsız yönetimler dönemine denk gelen bu sürecin ardından tüm Azerbaycan coğrafyasında Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti tesis edilmişse de bu devletin zayıflamasıyla birlikte 12-13. yüzyıllarda Atabeyler'in hâkimiyetine giren Karabağ toprakları, 13. yüzyılın ikinci

⁴⁷ Mahmudov, **a.g.e.** s.554-555; Çog, Ermenilerin bu dönemde kendilerini Kafkasya'daki Hristiyan topluluklarının lideri olarak gördüğünü, dini açıdan bu coğrafyada bulunan toplulukların lideri olduğu düşüncesini siyasi olarak da liderlik safhasına taşımak gayreti içerisine giriştiklerini belirtir. Çog, **a.g.e.** s.28

⁴⁸Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi..." s.162

⁴⁹ Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi..." s.18; Çog, Ermenilerin Arap desteğiyle Alban toplumunu kendi mezhebine katma **konusunda** başarı sağladığını belirtmiştir. Çog, **a.g.e.** s.34-35

⁵⁰ Bilal Dedeyev vd., **a.g.e.** s.31

yarısından 14. yüzyıla kadar Moğol denetiminde kalmıştır.⁵¹ Emine Vildan Özyılmaz'ın özellikle vurgulayarak aktardığına göre de yukarıda bahsedilen zaman dilimlerinde bu coğrafyada herhangi bir Ermeni Devleti kurulamamıştır.⁵² Ayrıca Azer Aliyev de Karabağ'ın hiçbir zaman Ermeni kültürünün merkezi olmadığını, "Karabağ kültürünün tek ve onun da Azerbaycan halkına mahsus" olduğunu belirtmektedir.⁵³

Karabağ bölgesi Moğol hâkimiyetinin ardından bir dönem Timur'un işgali altında olsa da Karakoyunlu ve ardından Akkoyunlu Devletleri tarafından ele geçirilmiştir. Karakoyunlular devrinde hükümdar Cihanşah'ın emriyle Karabağ'da Alban Melikliği kurulmuş ve başına Hasan Celalov'un⁵⁴ soyundan gelen kişiler getirilmiştir. Fakat daha sonra çeşitli anlaşmazlıklar sonucu bu meliklik 5 parçaya ayrılmıştır. Bu beş meliklik, Gülistan, Crabert, Haçen, Varand ve Dizik'tir.⁵⁵ Parçalanmış olan Alban Melikliği esas itibarıyla Karabağ'da çok küçük bir arazi üzerine kuruluydu. Yani Karabağ'ın büyük bölümü Türkler'in kontrolündeydi. Ermenilerin diğer bir iddiası da parçalanmış Alban Melikliği'nin üzerinedir. Ermeniler, bu melikliğin beş ayrı parçasının da kendi ataları olduğunu iddia etmektedirler. Fakat bu iddia, meliklerin kendilerini Ermeni değil Alban olarak adlandırarak I. Petro'ya yazdıkları mektuplarda çürütülmüş durumdadır. Zira bu mektuplarda melikler kendilerini Alban olarak tanımlamışlardır.⁵⁶ Karakoyunlu Devleti'nin ardından bölgede hâkimiyet Akkoyunlu Devleti'ne geçmiştir. Araz Aslanlı'nın aktardığına göre bu dönemde Uzun Hasan'ın talebiyle Ebubekir Tahrani

⁵¹ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s.2-3; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e**, s.2

⁵² Özyılmaz, **a.g.m.** s.195

⁵³ Azer Aliyev, **a.g.e.** s.21; Ayrıca Bkz.: Aktaş, **a.g.e.** s.67

⁵⁴ Hasan Celalov, Karabağ'da 12. ve 13. asırlarda varlığını sürdürmüş olan Haçın Devleti olarak bilinen Alban Devleti'nin Mehrani sülalesinden gelen hükümdarıdır. Hasan Celal kesin olarak Azerbaycanlı yerli bir hükümdar olmasına rağmen Ermeni milliyetçiler bu şahsı bir Ermeni olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Samir Hasanov, "Mir Mehdi Hazani'nin "Kitab-ıTarih-i Karabağ" Eserinde Hamse Meliklerinin Menşei Hakkında", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, s.182

⁵⁵ AMEA'nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, "Qarabağ xanlığı (Qarabağda Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası)", **Dağlıq Qarabağ münaqişəsi**, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi, Bakı, 2005, s.12 <http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf> e.t.24.10.2017

⁵⁶ Azer Aliyev, **a.g.e.** s.23; Ayrıca Bkz.: Mahmudov, **a.g.m.** s.557

tarafından kaleme alınan **Oğuzname**'de “Gökçe denizi yaylalarının ve Karabağ'ın kadim Oğuz Türklerine ait olduğu” ve Oğuz Kağan'ın Gökçe Deniz yakınlarında defnedildiği belirtilmektedir.⁵⁷

Akkoyunlu Devleti'nin ardından bölgede Türk-İslam devletlerinden biri olan Safeviler hâkimiyet kurmuştur. Safevi Devleti aynı zamanda bugünkü Azerbaycan ve İran Devletleri'nin inanç dünyasını şekillendiren Şii inanç ve yaşam tarzını benimsemiştir. 16. yüzyıldan bu yana bu topraklarda Şii mezhebinin etkin olmasının nedeni Safeviler'dir.⁵⁸ Şah İsmail döneminde Karabağ Beylerbeyliği adıyla bir idari yapı kurulmuş ve beylerbeyi olarak da meşhur Kaçar sülalesine mensup Rüstem Bey Kaçar göreve getirilmiştir. Kaçar sülalesi 250 yıl boyunca, Karabağ'da Karabağ Hanlığı kurulana kadar egemen güç olmuşlardır.⁵⁹

Safevi Devletinden sonra Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu Karabağ'da 1593 yılında Osmanlı idari memurları tarafından hazırlanan vergi tutanaklarında Karabağ nüfusunun büyük bir kısmının Kaçar, Karamanlı, Şemseddin ve Hacı gibi Türk boylarından oluştuğu belirtilmiştir. 1727 yılında Karabağ-Gence eyaletinde yapılan ilk nüfus sayımına göre eyalet nüfusunun 122.979 kişi olduğu ve nüfusun %65,9'unu Türkler, %31'ini Hristiyanlar (Ermeni ve Albanlar), %3,1'ini Kürtler oluşturmaktaydı. Ermenilerle ilgili verilen rakamın, yerleşim birimi olarak Karabağ için değil bir eyalet olarak Gence-Karabağ'daki toplam nüfus olduğunu belirtmek gerekir. Bu tarihlerde Karabağ'a baktığımızda 1179 kasaba ve 478 köyde Türk nüfusun çok yoğun olduğunu görmekteyiz. Bir yerleşim birimi olarak Karabağ'a baktığımızda ise 11.818 olan Müslüman nüfus içerisinde 11.068'inin Türk ve 750'sinin Kürt olduğu belirtilmektedir. Aynı tarihlerde Hristiyanların (Ermeni ve

⁵⁷Araz Aslanlı, **Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu**, EkoAvrasya Yayınları, Ankara, 2013, s.37, Ayrıca Bkz: Nizamioğlu Nurlan Abbasov, “Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında”, **Karadeniz Araştırmaları**, C.6, S. 22, Yaz 2009, s.151

⁵⁸ M. Serkan Taflıoğlu, “İran-Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C.4, S.13, 2012, s.110

⁵⁹ Bilal Dedeyev vd., **a.g.e**, s.34

Albanlarla birlikte) nüfusu da sadece 7577 kişidir.⁶⁰ Bu veriler ışığında Karabağ'da Ermenilerin 18. yüzyılda azınlık durumunda olduğu anlaşılmaktadır.

Karabağ tarihinde iz bırakmış olan Karabağ Hanlığı döneminde ise Ermeniler lehine gelişmeler olmuştur. Nadir Şah Afşar için 1736 yılında Muğan'da Şahlık töreni yapılmıştır. Fakat o zamana kadar Gence-Karabağ Eyaleti'nin yöneticisi olan Ziyadoğlu Kaçarlar ile Cavanşir, Otuziki ve Kebirli aşiretleri Nadir Şah'ın Şahlığına karşı çıkmışlardır.⁶¹ Bu durum karşısında Nadir Şah ise Kaçarlar'ın eyaletteki hegemonyasını sarsmak ve kısıtlamak amacıyla Kaçarlar'ın yönetimine tabi olan Kazak ve Borçalı bölgelerini Gürcistan'a, Karabağ içindeki meliklikleri ise dışarıdan gelip Karabağ'a yerleşen Ermenilere teslim etmiş ve bu meliklikleri kendisine bağlamıştır.⁶² Görüldüğü üzere Ermenilerin ismi Karabağ içerisinde ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Fakat burada bilinmesi ve altı çizilmesi gereken önemli nokta Ermenilerin buraya tarihi seyir açısından çok sonraları ve dışarıdan gelmiş oldukları gerçeğidir. Nitekim bu durumu bizzat Ermeni tarihçi Raffi⁶³ şu cümlelerle teyit ve tasdik etmektedir: "Karabağ'da hükümranlık eden meliklerden yalnız Haçın Meliki yerli idi. Diğer melikler buraya sonradan gelmiştir."⁶⁴ Ayıca, aslen Güney Azerbaycanlı bir Ermeni olan tarihçi Mirze Yusuf Karabaği (Tarih-i Safi-Karabağnameler) de Karabağ'da bulunan ve Hamse diye bilinen meliklerin dışarıdan gelme olduklarını ifade etmekle bu meliklerin öz Karabağlı olmadıklarını ortaya koymaktadır.⁶⁵ Melikliklerin Ermenilere geçmesi bölgenin demografisinde değişime neden olmuştur. Zamanla Rus desteğini de arkasına alan Ermenilerin bölgede ve bölge etrafında nüfusu artmıştır. Rus-Ermeni dayanışmalarına rastladığımız bu

⁶⁰ Mahmudov, **a.g.m.** s.558

⁶¹ Rövsen Alizade, "İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s.36

⁶² Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi..." s.19

⁶³Raffi denilen şahıs, 1835-1888 tarihleri arasında yaşamış Ermeni bilim adamı(Tarihçi) Agop Melik Agopyan'dır. Uras, **a.g.e.** s.113

⁶⁴ Samir Hasanov, **a.g.m.** s.180

⁶⁵ Güntekin Necefli, "XVIII Yüzyılda Ermenilerin Qarabağ Arazisinde Devlet Yaratmaq Cehdleri", **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Munaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, s..90

dönem daha sonra Ermeniler üzerinden, Karabağ ve komşu bölgelerde yaşanacak olan Rus işgallerinin alt yapısını oluşturmuştur.⁶⁶

Karabağ Hanlığı'nın Ruslar tarafından 1822 yılında tamamen ortadan kaldırılıp bölgenin Rus hâkimiyetine geçmesi ile beraber Karabağ coğrafyasına yönelik müthiş bir Ermeni göç ve iskân politikası hayata geçirilmiştir. Çünkü Rus yönetimi hem Karabağ'a hem de diğer bölgelere Hristiyan unsurlar yerleştirerek idari ve politik açıdan Güney Kafkasya'da güvenli bölgeler oluşturmak niyetindeydi. Hatta bu amaçla birkaç yüz Alman aile bile Karabağ'ın kuzeyine yerleştirilmiştir. Fakat Rus yönetiminin bu filmdeki başrol oyuncusu Ermeniler'dir. Ermeniler ile bazı ortak noktaları olan Ruslar, ayrıca milliyetçilik fikrini destekleyerek Ermenilerin ileride bir devlet kurma bilincinin oluşmasında rol oynamıştır.⁶⁷ Rusların Kafkas Orduları Komutanı Yermolov'un, Karabağ Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasının ardından Karabağ nüfusu ile ilgili verdiği bilgilere göre, bölgenin 1823 yılında da yoğun bir Türk nüfusunu barındırdığı anlaşılmaktadır. Buna göre 1823 yılında Karabağ bölgesinde 20.095 aile yaşamaktadır. Bu ailelerin 15.729'u (%78) Azerbaycan Türkü ve 4.366'sı (%22) ise Ermeni'dir. Karabağ'ın önemli bir şehri olan Şuşa'da ise 1.111 (%72,5) aile Azerbaycan Türkü ve 421 (%27,5) aile de Ermeni'dir.⁶⁸ Bu demografik durum tespiti Rusların, bölgeye dönük Ermeni göçü faaliyetlerini hızlandırmalarına sebep olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Osmanlı-Rus ve Rus-İran mücadelelerinin her yönüyle Rus zaferiyle sonuçlanması bölgeye yönelik Rus planlarının gerçekleşmesine imkân vermiştir.⁶⁹Yukarıda da belirtildiği üzere Rus-İran ve Rus-Osmanlı mücadeleleri neticesinde yapılan antlaşmaların sonucunda sadece 1828-1830 yılları arasında

⁶⁶ Dedeyev vd. **a.g.e.** s.52

⁶⁷ Çapraz, **a.g.m.** s.235; Rusya genel olarak Güney Kafkasya'da ki yoğun Müslüman nüfus yerine farklı etnisiteye mensup Hristiyan unsurları artırmak hedefindeydi. Bu amaçla sadece Ermenileri değil Alman, Grek, Polonyalı, Molokan, Duhobortsı vs. unsurları da bölgeye yerleştirmiştir. Sarıahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.64

⁶⁸ Çapraz, **a.g.m.** s.236; Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.343

⁶⁹ Osman Özkul ve Hüseyin Vermez, "Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları", **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.51, 2009, s.141-142; Kısa süre içerisinde Karabağ'da demografik değişim yaşanmış ve 1823 tarihinde Karabağ'daki Türk nüfusunun yoğunluğunun karşısında 1832 tarihine gelindiğinde neredeyse Türk ve Ermeni nüfusunun eşite yakın bir seviyeye getirildiği ifade edilmektedir. Sarıahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.81

İran'dan 40.000, Osmanlı topraklarından ise 84.000 Ermeni'nin Kafkasya'ya göç ettirildiğini görmekteyiz.⁷⁰

Hacıyev'in Ermeni tarihçi Nersisyan'dan yaptığı bir alıntıda Ermenilerin Karabağ'a sonradan göç ettirildiği şöyle aktarılmaktadır: “(...) XIX. yüzyılın 20'li yıllarının sonunda bu bölgelere 40.000'den çok, Türkiye'den ise yaklaşık 90.000 Ermeni göçürülmüştü...”⁷¹ Kısacık zaman diliminde bile bu kadar yüksek göç oranı uzun bir zaman diliminde gerçekleştirilen göç ve iskân politikaları ile alakalı bazı ön fikirler vermektedir. Rus İmparatorluğu'nun 1832 tarihinde yaptığı ilk nüfus sayımında Karabağ nüfusunun % 64,8'ini Türkler, % 34,8'ini Ermeniler oluştururken, bu rakamlar 1880'de Ermeniler lehine değişerek Ermeni nüfus toplam nüfus içerisinde %53'e ulaşmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen önce 1989'da yapılan bir başka nüfus sayımına göre ise Karabağ'da Ermeni nüfusu % 77'ye yükselmiştir.⁷² Çarlık Rusya'sı döneminde yürütülen Güney Kafkasya'da Ermeni çoğunluk oluşturmaya yönelik göç ve iskân politikaları SSCB dönemi boyunca da devam ettirilmiştir.⁷³

Görüldüğü üzere bölgeyle ilgili yapılan araştırmalar yakın tarihe kadar Karabağ coğrafyasının bütününün bir Türk bölgesi olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki Karabağ coğrafyası, özellikle Karabağ Hanlığı'nın etkisini kaybettiği günden bu yana çok yönlü ve yoğun saldırılarla karşı karşıya kalmıştır. Karabağ'ın kadim Ermeni bölgesi olduğunu ve kendilerinin de asırlarca bölgenin hâkimi olduklarını iddia eden Ermeniler, yine kendilerinin bu iddialarının yalan olduğunu, 1978'de Mardakert-Ağdere bölgesinin Marağaşen-Leninavan köyüne diktikleri bir

⁷⁰ Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.342; Ayrıca Bkz.: Aygün Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s.41

⁷¹ İsmayil Hacıyev, “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.40, Güz 2017, s.152

⁷² Özyılmaz, **a.g.m.** s.199

⁷³ Osman Özkul ve Hüseyin Vermez, “Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve Siyasi Nedenleri”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014, s.2699; Güney Kafkasya'daki tarihi seyir ve bu seyir içerisindeki demografik yapı hakkında bilgi için Bkz.: Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın İstanbul, 1993, s.1-26, Çeşitli sayı verileri için Bkz.: Aktaş, **a.g.e.** s.43

abide ile ispatlamışlardır. Bu abide bu bölgeye göçürülmelerinin 150. yıldönümü vesilesiyle bizzat kendileri tarafından dikilmiştir.⁷⁴ Bu anıt ile Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler aslında bu topraklara çok sonradan geldiklerini ve bu coğrafya ile kadim bağlarının olmadığını somut olarak sergilemişlerdir.⁷⁵

1.3. Karabağ Hanlığı ve 1805 Kürekçay Antlaşması'nın Bölge Açısından Stratejik Anlamı

Karabağ Hanlığı'nın kuruluş sürecinin en somut halini Safevi Devleti ile görmekteyiz. Safeviler, Akkoyunlu Devleti'ni yıkmışlar ve bugünkü İran, Afganistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan ile Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesini içeren geniş bir coğrafik alana iki yüz otuz beş yıl hükmetmişlerdir.⁷⁶ Safeviler döneminde oluşturulan Gence-Karabağ Beylerbeyliği ile bu bölgede çeşitli idari ve politik yönetim birimleri kurulmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Gence-Karabağ Beylerbeyi olarak devletin kuruluş yıllarında Şah İsmail'e sadakat gösteren birkaç Türk boyundan biri olan Kaçarlar'dan Rüstem Bey Kaçar görevlendirilmiş ve Kaçar sülalesi Safevi Şah'ı Nadir Afşar'ın tahta çıkışına kadar geçen süre içerisinde bölgenin yönetimini elinde bulundurmuştur. Daha sonraki yıllarda ise, tahta oturan her şaha sadık kalan Kaçarlar, Nadir Şah'ın tahta oturmasına karşı çıkan boylardan bir tanesi olmuş ve bundan dolayı bölge üzerindeki etkinliği Şah tarafından kırılmıştır. Bu dönemde özellikle bölgeye dışarıdan gelen Ermenilere Şah tarafından bazı meliklikler verilmiş ve Karabağ'da, yavaş yavaş Ermeni nüfusu artmıştır. Fakat bu dönemde Nadir Şah'ın yakınından ayırmadığı ve

⁷⁴Ermeniler tarafından dikilen bu abidenin üzerinde şu ifadeler yazmaktadır: “İlk 200 Ermeni ailesinin Dağlık Karabağ'a göçmesinin üzerinden 150 yıl geçmiştir. İlk 200 Ermeni ailesi 1828 yılında ilk defa olarak Karabağ'a göçmüştür.” Fakat bu yazı Dağlık Karabağ'a yönelik Ermeni iddialarının ve saldırılarının başlaması ile birlikte üzerine duvar örülerek kapatılmıştır. Yasin Aslan, **Bugün Azerbaycanda Pantürkizm ve Panislamizm**, Baysan Yayınları, İstanbul, 1990, s.22; Ayıca Bkz.: Musa Qasımlı, “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Dağlık Karabağa Esassız İddiaları”, **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münafiqşələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, s.13

⁷⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.43; Ahundlu, **a.g.e.** s.334

⁷⁶ Tufan Gündüz, “Safeviler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, 2008, s.451-455

değer verdiği Penah Ali Han güçlenerek daha sonra Karabağ Hanlığının kurucusu olacak ve bölgeyle ilgili Ermenilerin planlarını biraz da olsa geciktirecektir.

Penah Ali Han'ın ailesi Dizak'ın Cevanşir ilindedir. Bu il eski zamanlarda Türkistan'dan gelmiş Behmenli boyunun bir kolu olan Sarıcalı oymağındandır. Penah Ali Han, savaş meydanlarında gösterdiği kahramanlık ve mahareti sayesinde Nadir Şah'ın en güvendiği kişilerden biri haline gelmiştir. Bu durumu haset ile karşılayanlar bir yolunu bulup Şah ile Penah Han'ın arasını açmayı başarmışlardır. Penah Han maiyetiyle birlikte Şah'ın gazabından çekindiği için Karabağ'a kaçmıştır. Şah her ne kadar ardından adamlarını gönderdi ise de yakalamakta muvaffak olamamıştır. Penah Han birkaç yıl kaçak hayatı sürmüştür ve 1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesi ile birlikte kaçaklık dönemi sona ermiştir.⁷⁷ Nadir Şah'ın ölümü ile birlikte İran hâkimiyeti altındaki Azerbaycan topraklarında merkezi idare zayıflamış ve bölgede birçok bağımsız hanlık ortaya çıkmıştır.⁷⁸ Bunlardan günümüz Azerbaycan sınırları içerisinde kalanları Şeki, Şirvan, Karabağ, Gence, Baku, Kuba, Nahçıvan, Talış ve İrevan hanlıklarıdır.⁷⁹

Güvendiği isimleri yanında tutan Penah Han, bölgedeki yerleşim yerlerini yağmalamaya ve otoritesini tesis etmeye başladı. Bölgede otoritesini gün geçtikçe hissettiren Penah Han önceleri kendine tabi olmayan bazı han ve meliklerle türlü mücadelelere girişmiş ve bu mücadelelerden galip çıkmıştır. Nadir Şah'ın döneminde meliklik sıfatını alan Ermeni önde gelenleri de zamanla kendine tabi olmuşlardır.⁸⁰

Nadir Şah'ın ölümünden sonra yerine yeğeni Aligulu Han geçmiştir. Aligulu Han, Adil Şah lakabı ile şahlık tahtına oturduktan sonra hâkimiyeti altında bulunan

⁷⁷ Mirza Cemal Cavanşir Karabaği, "Karabağ Tarihi", **Hikmet Yurdu Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Çev. Muhammet Kemalöğlü, Y.7, C.7, S.14, Temmuz – Aralık, 2014/2, s.215-217

⁷⁸ İrade Memmedova, "18. ve 19.Yüzyılların Başlarında Azerbaycanın Arazboyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları Üzere)", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.2. S.3, Temmuz 2013, s.15; Ayrıca Bkz.: Ebulfez Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken, İstanbul, 2006, s.40

⁷⁹ Nizamettin Onk, **Azerbaycan Karabağ Tarihi**, y.y., İstanbul, 1997, s.38; Dadash Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı İle Siyasi İlişkileri", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, S.2, Aralık 2015, s.158, Adı geçen bu Hanlıklar ile ilgili bilgi için Bkz.: Telman Nusretoğlu, **Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813)**, Adım Kitap, İstanbul, 2012, s.79-110; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.3

⁸⁰ Necefli, **a.g.m.** s.98

Azerbaycan topraklarına Emir Aslan Han'ı serdar tayin etmiştir. Emir Aslan Han, gösterdiği askeri maharet neticesinde bağımsızlığı ve şöhreti iyice artmış olan Penah Han'a çeşitli hediyeler eşliğinde hil'at göndererek onu Adil Şah'a itaat etmeye davet etmiştir. Penah Han, Emir Aslan Han'dan gelen itaat davetine icabet etmiş ve olası bir İran merkezi yönetiminin tepkisini de bertaraf etmiştir.⁸¹ Böylece Penah Han'a ilk kez hanlık ve yöneticilik sıfatı Adil Şah tarafından yazılan ferman ile verilmiştir. Belli bir zaman sonra Nadir Şah'ın oğlu Şahrüh Mirza, Adil Şah'ı öldürmüştü ve şahlık tahtına oturmuştur. Bu sebepten dolayı bazı yerlerde karışıklıklar çıkmış ve bu karışıklıklardan faydalanan Penah Han topraklarını biraz daha genişletme imkânı bulmuştur.⁸² Karabağ Hanlığı'nın ilk merkezi 1748'de Bayat, 1749'da Şahbulağı (Terneküt) ve 1751'de ise Şuşa şehirleri olmuştur.⁸³ Her geçen gün daha da güçlenen Penah Han askeri ve siyasi mukavemeti sağlamak adına adı geçen şehirlerde kaleler inşa etmiştir. Buna göre, Bayat Kalesi, Şahbulağı (Terneküt) Kalesi ve Şuşa Kalesi Karabağ Hanlığı'nın Penah Han döneminde inşa edilen önemli yapılarıdır.⁸⁴

Penah Han'ın 1759 yılında vefatının ardından oğulları İbrahim Halil Han ile Mehrali Bey arasında çıkan iktidar mücadelesi 1763 yılında Mehrali Bey'in mağlup olması ile sonuçlanmış ve ardından Mehrali Bey, Karabağ'dan kovulmuştur. 1759-1763 yılları arasında hanlık içerisinde ikili bir yönetim hâkim olmuştur.⁸⁵ Fakat 1763'ten sonraki süreçte İbrahim Halil Han kesin iktidarı elde etmiş, hem Karabağ Hanlığı ve hem de bugünkü Azerbaycan tarihine ismini yazdırmıştır. İbrahim Halil Han dönemi Karabağ Hanlığı'nın en parlak devri olarak anılmaktadır. Çünkü onun devrinde Karabağ'a yönelik bütün saldırılar başarıyla püskürtülmüştür. Fetali Han ve Ağa Muhammed Şah gibi devrinin önde gelen güçlü siyasi figürlerin Karabağ'a hücum etmelerine karşılık onları başarısızlığa uğratmıştır.⁸⁶ Fakat yaklaşık yarım asır

⁸¹ Karabaği, **a.g.m.** s.219

⁸² Karabaği, **a.g.m.** s.220

⁸³Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi..." s.154

⁸⁴Aktaş, **a.g.e.** s.30; Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi..." s.158

⁸⁵ Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi..." s.152

⁸⁶ Karabaği, **a.g.m.** s.228

güçlü bir yönetim sergileyen İbrahim Halil Han, Rus İmparatorluğu'nun kuzeyden güneye doğru sürdürdüğü yayılmacı politika karşısında direnç gösterememiştir.⁸⁷

Rusya'nın kadim siyasi hedefi olan sıcak denizlere inerek dünya hâkimiyetinde önemli bir yer edinme hedefi özellikle Çar I. Piyotr (Çar Deli Petro) döneminden itibaren hız kazanmıştır.⁸⁸ Özellikle Osmanlı Devleti ile 1768-1774 yılları arasında yaptıkları savaşlar neticesinde Kırım'ı ele geçiren Çarlık Rusya, Kafkasya planlarını gerçekleştirmede önemli bir adım atmıştır.⁸⁹ Bu aşamadan sonra giderek Kafkaslarda etkinliğini arttıran Rusya, İran Kaçar Hanedanlığı ile bölgede hâkim güç olma mücadelesi vermiştir. Rusya'nın Kafkaslar üzerinden aşağı bölgelere inmesi uzak coğrafyalarda emelleri olan İngiltere ve Fransa'yı rahatsız etmiş ve bu iki büyük güç Rus-İran mücadelesinde İran'a yardım etmiştir. Fakat Rus ilerleyişi buna rağmen durdurulamamıştır.⁹⁰

Kafkas orduları komutanı Tsitsianov, Çar'a gönderdiği raporda, Karabağ bölgesinin stratejik önemine dikkat çekmiştir. Raporda bölgenin "Azerbaycan'a, Doğu Anadolu'ya ve İran'a hâkimiyet için önemli bir müstahkem mevki olduğu kadar, önemli bir kilit noktası konumunda bulunduğunu"⁹¹ belirtmiştir. Güney Kafkasya yönüne doğru ilerlemesini sürdüren Rusya, İran ile giriştiği bir mücadelede yenilgi alarak geriye çekilmişse de İran kuvvetlerinin takip edecek gücü olmadığından bu küçük mağlubiyetten etkilenmemiştir. Fakat İran ordusunun Karabağ'a ilerlemesinden çekinen İbrahim Halil Han, Tsitsianov'dan yardım talebinde bulunmuştur. Durumdan haberdar olan İran, Karabağ üzerine asker göndermesine rağmen İbrahim Han'ı yenememişlerdir. Rusya, Karabağ Hanı'ndan gelen görüşme ve yardım talebini kabul etmiş ve aşağıda maddeler halinde sıralanan antlaşma hiçbir karşılıklı mücadeleye girilmeden imzalanmıştır. Karabağ Hanlığı ile

⁸⁷Mutallimov, **a.g.m.** s.161

⁸⁸ Ali Mehmet Kocaoğlu, "Rusya'nın Tarihe Düşen Emperyalist Gölgesi", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Güz 1996, s.43

⁸⁹ Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusyanın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, S.10, Bişkek, 2004, s.10

⁹⁰ Sariahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.28; Türkmen, **a.g.m.** s.11

⁹¹ Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.342; Aktaş, **a.g.e.** s.41; Türkmen, **a.g.m.** s.13

beraber Şeki Hanlığı da bu görüşmeye dâhil olmuş ve Rus himayesini Karabağ Hanlığı gibi kabul etmiştir. İçişlerinde serbest fakat dışişlerinde Rusya'ya bağlı kalmak şartıyla Karabağ ve Şeki coğrafyalarında Rus hâkimiyeti kurulmuştur.⁹²

Rus İmparatorluğu'nun, özellikle 1801 yılından itibaren Güney Kafkasya'ya hâkim olmak için giriştiği fiili çabalar, Gürcüler üzerinde tesis edilen hâkimiyetin ardından daha aşağıda bulunan dönemin İran Kaçar Hanedanlığı'nın hükümrânlığı altındaki hanlıkların topraklarına yönelmiştir.⁹³ Rus tehdidi ile karşı karşıya kalan hanlıklardan bir tanesi olan Karabağ Hanlığı, diğer bazı hanlıkların Rus ordusuna mukavemet göstermelerine rağmen o dönemde Çarlık Rusyası ile sürekli bir çekişme ve çatışma halinde olan Kaçar Hanedanlığı'nın yanında değil Rusya'nın yanında yer almayı tercih etmiştir. Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han ile Çarlık Rusyasının Kafkaslardaki komutanı olan P. D. Tsitsianov arasında Gence yakınlarındaki Kürekçay sahilinde kurulan askeri karargâhta 14 Mayıs 1805 tarihinde *Kürekçay Antlaşması* imzalanmıştır. 11 maddelik bu antlaşmanın bir "yemin taahhüdü" başka bir deyişle "devretme anlaşması" olduğunu ifade edenler vardır.⁹⁴ Bu anlaşmanın bu tür nitelermelere tabi tutulmasının sebebi olarak Rusların bu anlaşma ile Karabağ coğrafyası üzerinde mutlak bir söz hakkına sahip olmasını gösterilebiliriz. Karabağ Hanlığı ile Rusya arasında *Kürekçay Antlaşması* ile oluşan birliktelik, bir süre sonra Rus tarafının izlemiş olduğu güvensiz siyasetten dolayı zedelense de Rusya bu antlaşma ile istediğini elde etmiştir. İbrahim Halil Han'ın, *Kürekçay Antlaşması*'na rağmen Rusya'ya duyduğu güvensizlik, onun İran Kaçar Hanedanlığı ile yeniden yakınlaşma sürecine girmesine vesile olmuştur. Bu tutum Rusları rahatsız etmiş ve Haziran 1806 yılında bir baskın yapılarak İbrahim Halil Han öldürülmüştür.⁹⁵

⁹² Türkmen, **a.g.m.** s.14

⁹³ Yusuf Sarıay, "Osmanlı Arşivlerinde Karabağ", **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit Konferansı**, 21 Kasım 2014, Avrasya İncelemeleri Merkezi Konferans Kitapları, Ankara, 2015, s.19

⁹⁴Afgan Veliyev, "Karabağ Sorunu ve Kürekçay Antlaşması", **1905.az**, 14.05.2014

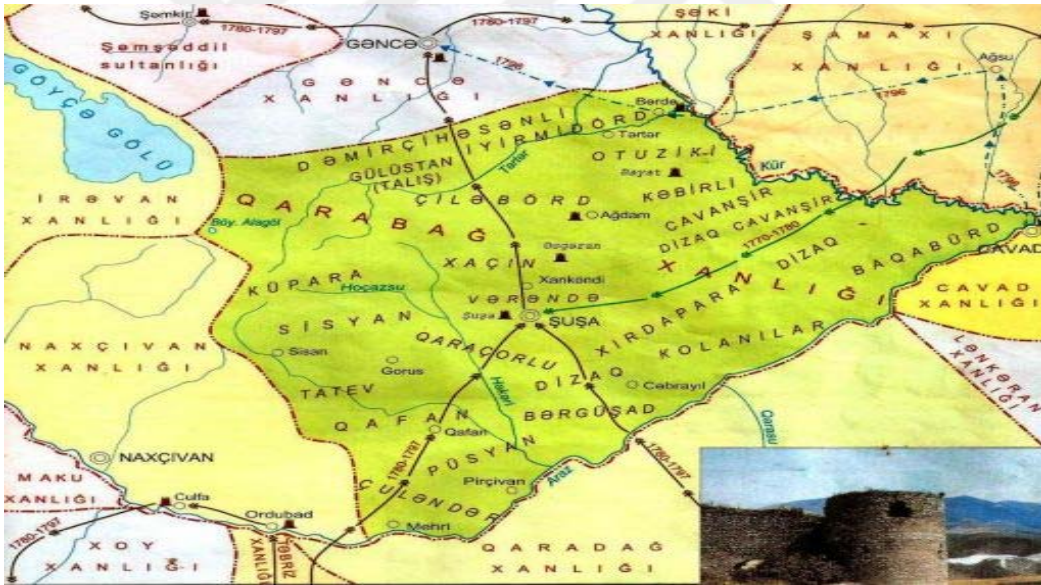
<http://1905.az/tr/karabag-sorunu-ve-kurekcay-anlasmasi> , e.t.04.12.2016

⁹⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.33-34; Ayrıca Bkz.: Faik Elekberov, "Azerbaycan Türklerinin Son İmpariyası: Kaçarlar Devleti", **Ural Eğitim Kültür ve Stratejik Araştırmalar Derneği**,

<http://www.ursad.org/MakaleGoster.aspx?ID=2089&YazarID=14> , e.t.04.12.2016

Kürekçay Antlaşması'nın, Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya hâkimiyetinin kalıcılığı açısından önemli bir safha ve Ermeni nüfusun bölgeye yerleştirilmesinde kritik bir aşama olduğu söz konusu antlaşmanın maddeleri incelendiğinde görülebilmektedir.⁹⁶ Bu antlaşma ile Rusya'ya bağlı bir idari yapı olarak varlığını sürdüren Karabağ Hanlığı'nın başına, 1806 yılında suikast sonucu⁹⁷ortadan kaldırılan İbrahim Halil Han'dan sonra Mehdigulu Han geçmiştir. Mehdigulu Han'ın bir tesadüf olarak kurtulmadığını tam tersine Rusya'ya duyduğu yakınlık ve sadakati babasından fazla olduğu için bizzat Rusya tarafından korunup kollanarak hanlık tahtına oturtulduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır.⁹⁸ Fakat her hâlükârda 1822 yılına kadar devam eden hanlık dönemi Rusya ordusunun Karabağ'ı resmen işgali ile son bulmuştur.⁹⁹

Harita 1.2:Tarihi Karabağ Hanlığı

Kaynak: http://garabagh.net/content_49_az.html e.t.13.11.2016

⁹⁶ Araz Aslanlı, "1828 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler", **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit Konferansı** 21 Kasım 2014 Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi Konferans Kitapları, Ankara, 2015, s.24

⁹⁷ Timuçin Kodaman, "Türkiye ve Dağlık Karabağ Olayları", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.5, 2000, s.120.

⁹⁸ Elekberov, a.g.m. <http://www.ursad.org/MakaleGoster.aspx?ID=2089&YazarID=14> ,e.t.04.12.2016

⁹⁹ Aktaş, a.g.e. s.31; Onk, a.g.e. s.45; Dedeyev, "Karabağ Hanlığı'nın İdare Sistemi..." s.162

1.4.Osmanlı-Rus ve Rus-İran Mücadelelerinin Güney Kafkasya'yı Şekillendirmedeki Rolü

Kıtalararası güce sahip devletlerden birisi olan Osmanlı imparatorluğu, hem topraklarının sınırlarının çok geniş bir alanı ihtiva etmesinden dolayı hem de dünya siyasetinde etkin konum elde etmeye çalışan diğer devletlere karşı varlığını korumak için mücadele veren bir devlet olmuştur. Bu yönüyle, asırlarca ortaya koyduğu kimi zaman taarruz kimi zaman da savunma şeklindeki dirençli mücadelesi uzun süre tarih sahnesinde var olabilmesine imkân sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, gücünün zirvesinde olduğu 16. yüzyılda iki büyük denize (Karadeniz ve Ege'yi de dâhil ederek Akdeniz) hâkim bir durumda ve Afrika, Asya ve Avrupa kıtaları üzerinde etkin bir devlet tesis etmiş vaziyetteydi. Ayrıca halifelik yetkisini elinde bulundurması hasebiyle tüm İslam dünyasının da temsilcisi konumundaydı.¹⁰⁰ Fakat bu yüzyıldan itibaren değişen uluslararası koşullarla beraber hegemonik güç kazanmaya çalışan devletler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki mevcut durumu sorgulanmaya başlanmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan dinde reform anlayışı ve coğrafi keşiflerin gerçekleştirilmesi batı toplumunun yeni ekonomik ve siyasi kazanç merkezleri elde etmeleri ile sonuçlanmıştır. Batı yeni hedef olarak Yakındoğu ve Asya'yı belirlemiş ve Osmanlı, kendi denetiminde olan, gelir kalemleri içerisinde de önemli bir payı oluşturan ticaret yollarının önemini yitirme riski ile karşı karşıya kalmıştır. Batılı devletlerin yanı sıra Rusya da özellikle 16. yy sonrasında dünya devleti olma mücadelesine dâhil olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir sorun haline gelmiştir. Dikkat edildiğinde 16.yy Osmanlı'nın doğu seferlerinin yoğunlaştığı bir döneme tekabül etmektedir.¹⁰¹ Bu seferlerde hem ticaret yollarına tekrar önem kazandırma çabası hem de doğuda var olan Osmanlı otoritesini tehdit eden unsurların disiplin altına alınması ihtiyacının payı vardır.

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda mevcut statükosunu koruma gayreti içerisindeyken kuzeyde Altınorda Devleti'ne bağlı bir knezlik olarak varlığını

¹⁰⁰ Necmettin Aygün, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri-1826", **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y.3, S.6, Güz 2007, s.89

¹⁰¹ Aygün, **a.g.m.** s.92

sürdüren Moskova diğer knezliklerle mücadele içerisinde ve bu mücadelelerin birçoğunda galip gelmiştir. Altınorda Devleti bu dönemde etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir ve kendine bağlı prensliklerin bağılıkları kâğıt üzerinde kalmıştır. Siyasi birliğini tamamen kaybeden Altınorda Devleti'nin ardından, Moskova bağımsız bir kara devleti olarak kurulmuştur.¹⁰² Rus Çarlığı olarak isim değiştiren Moskova Knezliği bağımsız bir yapıya kavuştuktan sonra Altınorda Devleti'nin ardından ortaya çıkan ve güçlü yönetim özelliklerinden uzak Kazan, Kırım ve Astrahan gibi hanlıkların kendi iç mücadelelerinden faydalanarak daha geniş alanlarda hâkimiyet kurabilmiştir.¹⁰³ Rusya için dönüm noktası veya yükselişe geçişin başlangıcı olarak Çar I. Petro (Pyotr I)'nin Rus Çarlığı'nın tahtına oturması gösterilebilir. Çar I. Petro, Rus Çarlığı'nı bir imparatorluk olarak ilan etmiş ve "açık ve sıcak denizlere inmek" politikasını global güç haline gelmek için stratejik hedef olarak belirlemiştir. Bu hedef doğrultusunda sosyo-kültürel, siyasi, askeri, etnik, dini vs. unsurlardan fonksiyonel şekilde ve azami düzeyde faydalanmıştır.¹⁰⁴ Bir kara devleti olarak bulunduğu coğrafik bölgeden ancak denizlere ulaşarak kurtulabileceğini gören I. Petro kademeli bir yol haritası belirlemiştir. Buna göre ilk önce sınırına yakın olan Baltık, Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinde kontrol sağlanacak ardından Akdeniz, Basra Körfezi, Pasifik Okyanusu'na ulaşarak küresel bir güç haline gelinebilecekti.¹⁰⁵

Değişen şartlar ve Osmanlı ile Rusya devletlerinin çıkarları, ilerleyen zamanlarda kaçınılmaz olarak bu iki devletin karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Rusya'nın ara ve nihai hedef olarak benimsediği fikirler Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi toprakları üzerindeki egemenlik haklarını tehdit etmiştir. Rusya "açık ve sıcak denizlere inme" hedefine ulaşmak için Panславizm politikası vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında yaşayan ve Osmanlı vatandaşı olan slav

¹⁰²Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Panславizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, S.21, Güz 2008, s.123

¹⁰³ Aygün, **a.g.m.** s.91

¹⁰⁴ Mithat Aydın, "19.Yüzyıl Ortalarında Panславizm ve Rusya", **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.15, 2004, s.111

¹⁰⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti(Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)**, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990, s.20; Keleş, **a.g.m.** s.124

halklar üzerinde etnik ayrılıkçılığı körüklemiştir.¹⁰⁶ Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayarak önündeki engelleri kaldırma amacını taşımaktaydı.¹⁰⁷ Her ne kadar Panslavizm politik bir silah olarak 19. yüzyıla ait bir düşünce ve uygulama olarak görülse de Çar I. Petro'nun, başka ülkelerde yaşayan Slavlar üzerindeki politikaları sebebiyle kökenleri 17. yüzyıla kadar dayandırılabilir. Sistemize edilmiş bir kavram olarak I. Petro'dan çok sonraları ortaya çıkan Panslavizm'in açılımına baktığımızda aslında I. Petro'nun politik düşünce ve pratikleriyle ne kadar örtüştüğünü görmekteyiz. Buna göre Panslavizm, "Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Slavların etnisiteye dayalı ortak bir tarihi olduğunu ve bu tarih etrafında Slavların siyasal ve kültürel birliğinin sağlanması"¹⁰⁸ şeklinde uzun vadeli bir hedef olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Panslavizmin ortaya koyduğu sistematik stratejik hedeflerin I. Petro'dan günümüze kadar geçen sürede Güney Kafkasya için neler vaat ettiği ortadadır. Dikkat çeken üç hedef şöyle sıralayabiliriz: "1. Doğuda yeni fetihler yaparak Rus emperyalizmini geliştirmek, 2. Rusya'nın egemenliği altında bulunan bütün ırkları Ruslaştırmak, 3. Rusya dışında bulunan Slav topluluklarını Rus egemenliği altına almak."¹⁰⁹

I. Petro sadece Panslavizm yürütmekle kalmamış dini hassasiyetleri de siyasi hedefine alet etmiş ve Panortodoks politika izleyerek Osmanlı içerisindeki Ortodoks unsurlar üzerinde de etkinlik kurmaya çalışmıştır. Hatta İstanbul'daki Rus elçisi Tolstoy'a yazdığı bir mektupta Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar ile ilgili detaylı bir rapor düzenlemesini ve Kudüs'te Ortodokslar lehine imtiyazlar verilmesi gerektiği konusunda görüşler ortaya atmasını istemiştir.¹¹⁰ Diğer yandan Baltık Denizi için İsveç ile 1721 yılına kadar askeri mücadele içinde¹¹¹ olan Rusya, bunun öncesinde *Karlofça Antlaşması* (1699) ile sonuçlanmış mücadelede Osmanlı karşısında "Kutsal İttifak"ın yanında yer almıştır. *Karlofça Antlaşması*'nda Rusya ile

¹⁰⁶ Kocaoğlu, **a.g.m.** s.44

¹⁰⁷ Adem Kara, "1828-29 Osmanlı - Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.14, 2005, s.117

¹⁰⁸ Keleş, **a.g.m.** s.126

¹⁰⁹ Kara, **a.g.m.** s.119

¹¹⁰ Aydın, **a.g.m.** s.112

¹¹¹ Aygün, **a.g.m.** s.94

bir mutabakata varılamamış ancak 1700 yılında *İstanbul Antlaşması* taraflar arasında sulhu sağlamıştır. Bu antlaşma gereğince Azak Kalesi Rusya'ya bırakılmış ve Rusya Karadeniz'e inme noktasında stratejik bir üs elde etmiştir. Rusya, yayılcı politikalarına süratle devam ederek kuzeyden güneye doğru genişlemesini sürdürmüştür.¹¹² Rusya'nın Karadeniz'de söz sahibi olması aynı zamanda Kafkaslar üzerinde doğrudan etki edebilecek gücü de sağlaması açısından oldukça önemlidir. Hem Karadeniz'de hem Kafkaslar hem de Balkanlar'da yaşayan Slavlar üzerinde etkin ve yetkin olabilecek bir güce I. Petro döneminde tam manasıyla ulaşamamıştır. Fakat onun politikalarını aynen takip eden Çariçe Katerina döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanan 1774 tarihli *Küçük Kaynarca Antlaşması* güç kazanımı açısından önem taşımaktadır.¹¹³

Küçük Kaynarca Antlaşması, Kafkaslardaki Rus yayılcılığı bakımından değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya İmparatorluğu arasında fiili olarak 17. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar yaşanan mücadeleler ve yapılan antlaşmalar içerisinde 1829 *Edirne Antlaşması* ile beraber özel ve belirleyici bir özelliğe sahiptir. Çariçe Katerina, *Küçük Kaynarca Antlaşması* hakkında “Ruslar şimdiye kadar böyle bir antlaşma yapmamıştır” diyerek antlaşmanın kendileri için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁴ 28 maddelik *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile Karadeniz artık Osmanlı İmparatorluğu açısından tehlike ve baskı unsuru haline gelmiştir.¹¹⁵ Zira bu antlaşmanın 11. maddesi ile birlikte iki ülkenin topraklarını çevreleyen denizlerde serbest dolaşım ve ticaret hakkı tanınan Rusya, Karadeniz'de söz sahibi olmuş ve Karadeniz artık bir Türk Gölü olmaktan çıkmıştır.¹¹⁶ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Karadeniz üzerinden Boğazlar ve Akdeniz, Rusya tehlikesi ile

¹¹² Ömer Telliöglü, “Karadeniz’de Osmanlı Hakimiyeti ve Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.8, S.21, Mart 2015, s.197

¹¹³ Bülent Şener, “Türk Boğazları’nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi Ve Hukuki Statüsü”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.7, S.17, Mart 2014, s.473

¹¹⁴ Aygün, **a.g.m.** s.95, Ayrıca bahsi geçen antlaşmanın Karadeniz Havzası bir güç olma ve bu havza üzerinden Kafkaslara baskı kurma kabiliyetini Çarlık Rusya’ya kazandırdığını Halil İncelik da ifade etmektedir. Halil İncelik, **Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Ağustos 2017, s.142-143.

¹¹⁵ Muharrem Dördüncü, “1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3,S.1,Haziran 2001,s.76

¹¹⁶ Telliöglü, **a.g.m.** s.199.

karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca Karadeniz’de söz sahibi olmak Kafkaslar’da siyasi baskıyı da beraberinde getirmiştir. Ancak bu antlaşmanın Güney Kafkasya’nın geleceğini doğrudan etkilemesi bakımından öne çıkan maddeleri 7. ve 14. maddeleridir.¹¹⁷ Bu maddeler Rusya’ya Ortodoksların hamiliğini kazandırması bakımından çok önemlidir.¹¹⁸ Zira Rusya, yukarıda zikrettiğimiz Panslavist ve Panortodoks hedeflerine ulaşabilme noktasında Osmanlı İmparatorluğu’nun bünyesinde bulunan Ortodoksların haklarını bahane ederek devletin işlerine doğrudan veya dolaylı müdahale etme hakkı elde ettiği görülmektedir.¹¹⁹ Rusya’nın Ortodoks hamiliğinin Güney Kafkasya’daki tezahürüne baktığımızda Ermeni ve Gürcü toplumlarının Rusya’nın siyasi ve dini istismarına açık hale geldiği gerçeği ile karşılaşmaktayız. Bu manada Çar I. Petro’dan başlayan uzunca bir süreç içinde Ruslar, Kafkaslar üzerinde hâkimiyet sağlayarak Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya’nın bağlantısını kesme siyasetinde bir tampon ve yardımcı güç olarak Ermeni ve Gürcü toplumunu kullanmaya çalışmışlardır.¹²⁰ Bu politikanın temelinde Orta Asya ile Osmanlı irtibatı kesilmedikçe Rusların steplerden güneye inemeyeceği ve

¹¹⁷ Osmanlı’yı Rus dış müdahalesine açık hâle getiren ve Kafkasya’da dini ve etnik yerleşime dayalı demografik değişim siyasetinin başarıya ulaşmasına vesile olan *Küçük Kaynarca Antlaşması*’nın 7. ve 14. Maddeleri şöyledir:

“7. madde: “Devlet-i Aliyemiz taahhüd iderki Hıristiyan diyanatının hakkına ve kinisalarına kaviiyen siyanet ede. Ve Rusya Devleti’nin elçilerine ruhsat vireki her ihtiyacda gerek on dördüncü maddede zikr olunub Mahruse-i Kostantiniyye’de beyan olunan kinisa-yı mezkure ve gerek hademesinin siyanetine ibraz-ı tefhimât-ı mütenevvie’ eyleye ve elçi-i mümaileyhin bir güne urüzunu Devlet-i Aliye’nin dost-ı safi ve hemcivarı olan devlete müteallik adam-ı mutemedi tarafından arz ve tebliğ olunmağla Devlet-i Aliyemiz tarafından kabul eylemelerini Devlet-i Aliyemiz taahhüd eder.”

14. madde: “Düvel-i saireye kıyasen kilisa-yı mahsusadan maada Galata tarafında Beğoğlu nam mahallenin yolunda tarik-i ‘ammında Rusya Devleti bir kinisa bina ettirmek caiz ola. İşbu kinisa kinisa-yı avam olub Dosografya (aslı Ruso-Grek olmalı) kinisasi tabiriyle tesmiye ve ile’l-ebed Rusya Devleti’nin elçisinin siyanetinde olub her dürlü taarruz ve müdahaleden emin ve berî ve hırâset oluna.” Bilgi için Bkz.: Keleş, **a.g.m.** s.126.

¹¹⁸ Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.9; Telliöglü, **a.g.m.** s.200

¹¹⁹ Aydın, **a.g.m.** s.114

¹²⁰ Ruslar, özellikle Ermenileri koruyup kollamışlar ve Ermenistan’ı oluşturarak Osmanlı Türkleri ile Rusya idaresindeki Müslümanlar arasında var olan bağların koparılmasını temin etmeye çalışmıştır. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için var olan bütün argümanlar kullanılmaya çalışılmıştır. Mesela Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında var olan mehep farklılığı bile bu konuda yararlanılmaya çalışılan unsur olmuştur. Mezhep farklılıkları sık sık vurgulanarak iki Türk toplumunun birbirinden uzaklaştırılması için gayret sarf edilmiştir. Vasif Qafarov, **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922**, Teas Press, Çev. Eldeniz Recebov, İstanbul, Ocak 2018, s.69; Azer Aliyev, **a.g.e.** s.26; Aktaş, **a.g.e.** s.32

güç savaşında başarısızlığa uğrayacağı düşüncesi yatmaktadır.¹²¹ Özellikle 1750’lerde Hindistan üzerinde verilen hâkimiyet mücadelesinden Osmanlı İmparatorluğu uzak tutulmak istenmekteydi. Bu vesile ile sözde koruyuculuğuna soyunduğu Ortodoksları ve Balkanlar’da Slav ve Rumları kışkırtarak Osmanlı’yı parçalamaya çalışırken,¹²² Kafkaslar’da da Gürcü ve Ermeni toplumlarını kullanarak Osmanlı’nın Asya’nın uzak bölgeleri ile bağlantısının kesilmesi ve toprak bütünlüğünün bozulması hedeflenmiştir.¹²³ Bu açıdan yukarı bölümlerde bahsettiğimiz sözde *Büyük Ermenistan* ideali, Rusya tarafından korunan ve cesaretlendirilen Ermenilerin fikri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴

Üç asra yakın bir süre devam eden Osmanlı-Rus mücadelelerinin şüphe yok ki her biri dolaylı ya da doğrudan Güney Kafkasya üzerinde etkili olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz *Küçük Kaynarca Antlaşması* dışında Osmanlı açısından bir diğer önemli gelişme ise 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması’dır.

1789 Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan milliyetçilik fikri genel itibari ile mutlakiyetçi yapıya sahip Avrupa devletlerinin karşı karşıya kaldıkları bir sorundur. Çok uluslu devletleri tehdit eden milliyetçilik, Rusya tarafından Panslavizm fikrine hizmet edebilecek bir unsur olarak kullanılmıştır. Nitekim Rusya, Panslavizm doğrultusunda özellikle Balkanlarda birçok etnik ve dini temelli ayrılıkçı politikalar izlemiştir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı tebaası olarak yaşamış Balkan halkları yine Osmanlı yönetiminden kaynaklanan idari aksaklık ve yetersizlikler

¹²¹ Nusretoğlu, **a.g.e.** s.33

¹²² Kara, **a.g.m.** s,118

¹²³ Kafkaslarda Gürcü ve Ermeniler Hristiyan olmaları hasebiyle Ruslardan itibar görür iken Müslümanlar Ruslar tarafından güvenilmez ilan edilerek ötekileştirilmişlerdir. Süleymanlı, **a.g.e.** s.34; Hasan Oktay, “Kafkaslarda Barışın Önündeki Engeller ve Ermenistan”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, s.318

¹²⁴ Ermenilerin Ruslar tarafından siyasi çıkarlar amacıyla uzun yıllar boyunca desteklendiğine bir kanıt olarak Grandük G.A. Potyomkin’in 19 Mayıs 1783’te II. Katerina’ya yazdığı şu cümleler gösterilebilir: “*Fırsat bulunca Karabağ’ı hemen Ermenilerin kontrolüne vereceğiz ve böylece Asya’da bir Hristiyan devleti kurulması için gerekenleri yapacağız.*” Sarıahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.27-28; Yine Nusretoğlu’nun Rus tarihçilerden İ.P.Petruşevski’den aktardığı “*Ermeniler, Büyük Hristiyan’ın(Rusların) himayesinde, ‘kaybedilmiş haklarının’ geri alınmasını arzulamaktadır.*”cümleleri Ermenilerin Rusları işgal politikaları noktasında desteklediğinin diğer bir işaretidir. Nusretoğlu, **a.g.e.** s.129

sebebiyle¹²⁵ Rusya'nın siyasi planlarından etkilenmişlerdir. Balkanlar'da ilk isyan Sırlar ile başlamış ve zamanla diğer uluslar da ayrılıkçı temelli isyanlarla bağımsızlık arayışına girmişlerdir. Balkanlardaki bu isyan hareketlerinin destekçileri arasında Rusya öne çıkmaktadır.¹²⁶ Sırp İsyanı ardından bağımsızlık ile sonuçlanan Yunan İsyanı sırasında Rusya başta olmak üzere dönemin güçlü devletlerinin kabul edilemez talepleri Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir savaş ile yüz yüze gelmesine neden olmuştur.¹²⁷ Rusya'nın Sırlar lehine daha önce Osmanlı tarafından verilen sözlerin tutulmadığını bahane etmesi ve yine Fransa, İngiltere ve Rusya'nın 1827 tarihinde Yunanistan'ın bağımsızlığının kabul edilmesi yönündeki ihtarını içeren *Londra Antlaşması*'ni imzalamaları bir dayatma aracı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na sunulmuştur.¹²⁸ Osmanlı tarafından kabul edilmeyen bu dayatma Navarin'de Osmanlı donanmasının yok edilmesi ile neticelenmiştir. Masa başı telkin ve dayatmalarla istediğine ulaşamayan Rusya, müttefiklerinin de rızasını alarak 7 Mayıs 1828 tarihinde batıda Boğdan'a girerken doğuda da Anapa Kalesi'ni kuşatmış ve bir Osmanlı-Rus savaşını daha başlatmıştır. Bu savaşta, yeniçeri ocağını kaldırmış ancak yeni askeri teşkilatını tam manasıyla oturtamamış olan Osmanlı İmparatorluğu yenilmiştir.¹²⁹ Osmanlı'nın hem doğusu hem de batısında cereyan eden şiddetli savaş Rusya İmparatorluğu ile 14 Eylül 1829 tarihinde *Edirne Antlaşması*'nin imzalanması ile sona ermiştir.¹³⁰ On altı maddeden ibaret olan *Edirne Antlaşması* Karadeniz'i uluslararası ticarete açık hâle getirerek Karadeniz'de Osmanlı'nın Rusya ile paylaştığı egemenliği sona erdirmiştir. Ayrıca bu antlaşma ile Yunanistan'ın bağımsızlığı tanınıyor ve Balkanlar'da sınırlar yeniden çiziliyordu. Eflak-Boğdan ve Sırbistan'a özerklik veriliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na ağır savaş tazminatı

¹²⁵Ayşe Özkan, **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı(1830-1878)**, IQ Yayınları, İstanbul, Nisan 2011, s.11

¹²⁶Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)",**Uluslararası İlişkiler Derneği Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C.6,S.21,Bahar 2009,s.111

¹²⁷ Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.9, S.1-2, 1951, s.114

¹²⁸ Turan, **a.g.m.** s.115

¹²⁹Mehmet Çetin Börekçi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi**, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul, Temmuz 2001, s.179

¹³⁰ Kara, **a.g.m.** s.123

yükleniyordu. Şerafettin Turan'a göre *Edirne Antlaşması* sonucu Osmanlı İmparatorluğu, "istihkâmları yıkılmış olan, Rus müdahalelerine karşı her yönden açık bir saha manzarası" hâline gelmiştir. Yine Şerafettin Turan, Avusturya imparatorluk şansölyesi ve dışişleri bakanı Metternich'in Osmanlı için "Osmanlı devletinin yaşamakta devam etmesi şüpheli hâle gelmiştir" dediğini ifade etmektedir.¹³¹ Çar Nikola 19 Eylül 1829'da *Edirne Antlaşması* ile elde edilen kazançlarla ilgili bir beyanname yayımlamıştır ve beyannamenin bir bölümünde mealen söylediği "sarfedilen gayretlerin, Ruslarla hemmezheb olup Osmanlı devletine tâbi bulunan reayanın ahvallerine dahi şâmil..."¹³² sözleri Rus politikasının oturtulduğu temeller hakkında işaretler sunmaktadır.

Edirne Antlaşması'nın Güney Kafkasya ile ilgili dikkat çeken en önemli maddesi 4. maddedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu bu madde ile Kafkaslar'dan tamamen çekiliyor ve buradaki hâkimiyeti Rusya'ya bırakıyordu.¹³³ Osmanlı, Rusya ile İran arasında evvelce yapılmış olan *Türkmençay Antlaşması*'ni (1828) da resmen tanımış oluyordu.¹³⁴ Buna göre Rus-Osmanlı sınırı "Karadeniz kıyısındaki Guriel eyâletinin güneyinden başlayarak İmre üzerinden, en doğru hat boyunca, Ahıska ve Kars eyâletlerinin Gürcistan sınırlarına birleştikleri yere kadar uzanacaktı. Böylece Ahıska ve Ahılkelek kaleleri, iki saat mesafeden az olmamak üzere, çizilen sınırın kuzeyinde, yani Ruslarda kalacaktı."¹³⁵ Görüldüğü gibi Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin haricinde Aras'ın güneyindeki Sürmeli de Rusya'ya bırakılmış ve *Edirne Antlaşması* ile Osmanlı İmparatorluğu Güney Kafkasya'dan çıkarılmıştır.¹³⁶ Daha önce Rusya ve İran arasında yapılan *Türkmençay Antlaşması* ve ardından Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında yapılan *Edirne Antlaşması* ile bölge resmen Rusya hâkimiyetine geçmiş ve Rusya Kuzey Kafkasya'ya doğru yönelmiştir. Rusya, Kafkasya'nın kuzeyine yönelirken Kafkasya'nın güney kısmının güvende

¹³¹ Turan, **a.g.m.** s.143; Onk, **a.g.e.** s.61

¹³² Turan, **a.g.m.** s.145

¹³³ Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s.229

¹³⁴ Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.5; Onk, **a.g.e.** s.61

¹³⁵ Turan, **a.g.m.** s.137; Sarıahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.74

¹³⁶ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s.24

olmasını sağlamak için iskan politikasına başvurmuş ve bu iskan politikasını *Edirne Antlaşması*'nın 13. maddesine dayanarak yapabilmiştir.¹³⁷ Antlaşma maddesini fiili olarak uygulayan Rusya, Güney Kafkasya'da hâkimiyeti sağlamak için buralara hem Osmanlı coğrafyasından hem de İran coğrafyasından getirdiği Ermenileri yerleştirmiş ve nüfus dengesinde önemli değişikliklere sebep olmuştur.¹³⁸ Güney Kafkasya'nın bugünkü demografik yapısı *Türkmençay* ve *Edirne Antlaşmaları* ile şekillenmeye başlamıştır. Bu manada sadece adı geçen iki antlaşma sonucunda iki yıl gibi kısa süre içerisinde Rus görevlilerin belirttiği gayri resmi rakamlara göre Osmanlı coğrafyası ve İran'dan 200.000 Ermeni'nin Güney Kafkasya'ya yerleştirildiği düşünülmektedir.¹³⁹

Rusya İmparatorluğu ve İran Devleti arasındaki mücadelelerin Güney Kafkasya'daki etkilerine girmeden önce Rus Çarı Büyük Petro'nun bıraktığı vasiyetnamesine değinmek gerekir. Vasiyetnamenin 9. ve 11. maddelerinde, Rusya'nın Osmanlı Devleti ve İran'ın egemenlik sahalarına yönelik tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiği noktasında temel teşkil edici bilgiler bulunmaktadır:

“Madde 9: Mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak gerek. Bunlara egemen olan güç, tüm dünyaya da egemen olacaktır. Sürekli olarak bazen Türklerle, bazen de Perslerle (İranlılar) savaşa girmeli. Karadeniz üzerinde üsler kurmalı ve yavaş yavaş bu denizin tümüne egemen olmalı. Hızla İran'ın zayıflaması sağlanmalı. Bu suretle, Basra Körfezi'ne inmeli. Suriye ile ilişki kurup, Levant (Doğu) ticaretini önceden olduğu gibi ele almalı, dünyanın ambarı Hindistan'a doğru inilip oraya varıldıktan sonra, İngiltere'nin adalarına yaklaşmış olunur.

Madde 11: Avusturya ile ilgilenip, Türkleri Avrupa'dan atmalarına yardımcı olmak ve onun İstanbul üzerinde oluşabilecek isteklerine gem vurmak gerek.

¹³⁷ “XIII. madde gereğince, iki devlet, savaş sırasında a'mâl-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer tarafı iltizam etmiş olan tebealarını tamamen affediyorlar ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay müddet veriyorlardı. Bunun gibi, Ruslar tarafından işgal edilen ve Osmanlılara geri verilen yerler halkından olup da, iki devletten birinin memleketine göçmek isteyenlere de 18 ay müsaade verilecekti.” Turan, **a.g.m.** s.142.

¹³⁸ Oktay, **a.g.m.** s.319

¹³⁹Azer Aliyev, **a.g.e.** s.29; Onk, **a.g.e.** s.55; Çapraz, **a.g.m.** s.236

Bunun için de Avrupa'nın başka devletleri ile aralarında bir savaş çıkartmak, ya da kendisine daha sonra geri alınabilecek bir savaş fetih payı ganimet vermeli.”¹⁴⁰

Rusya ile İran'ın Güney Kafkasya üzerindeki hâkimiyet kavgalarından önce bölgede bir dizi şiddetli Osmanlı-İran mücadelesi yaşanmıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren başlayan Kafkaslar'a dönük genişleme politikası 1590 yılına kadar yukarı yönlü olarak gerçekleşmiş ve bu tarihten itibaren elde edilen kazanımların korunmasına dönük çabalar şeklinde bir seyir izlemiştir. Osmanlı Devleti açısından İran ile çekişme aslında bir toprak egemenliği yarışından ziyade İran'ın Türkmenler üzerinde uyguladığı sosyo-kültürel ve sosyo-politik baskıyı ortadan kaldırma ve tarihi İpek Yolu'nda kontrolü sağlama çabasıdır. Bu manada Yavuz Sultan Selim döneminden başlayarak Sünni-Şii anlaşmazlıklarının da katkı yaptığı Osmanlı-Safevi savaşları 130 yıla yakın bir süre devam etmiş ve nihayetinde 1639'da imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması* ile geçici bir süreliğine sona ermiştir. Bu süreçte hem Osmanlı hem de İran ekonomisi büyük yara almıştır.¹⁴¹ 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan Osmanlı-İran savaşları daha öncekilerden farklı bir sonuç doğurmamış ve Rusya bu çekişmelerden de kârlı çıkmayı başarmıştır. Çünkü iki büyük devlet mali ve askeri açıdan mücadeleler sonucunda zayıf düşmüştür.¹⁴²

Güney Kafkasya, Rusya'nın askeri ve politik stratejisi açısından son derece önemli bir bölge olmuştur. Bu bölge sayesinde birinci olarak Osmanlı ile girdiği hâkimiyet mücadelesinde Rusya üstünlük sağlayacak, ikinci olarak Güney Kafkasya'dan Kuzey Kafkasya'yı kuşatma açısından manevra alanı elde etmiş olacak, son ve belki de en önemlisi Güney Kafkasya hâkimiyeti ile en büyük rakip

¹⁴⁰Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002, s.70

¹⁴¹ Onk, *a.g.e.* s.33; Aygün, *a.g.m.* s.93

¹⁴² Çar I.Pyotr'un vasiyetinde Osmanlı ile İran arasındaki sünni-şii ayrılığının fitne ve fesad ile körüklenmesi gerektiği ve bu sayede Rusların Kafkaslarda ve oradan Ortadoğu ve Asya'da rahat ilerleme imkanı elde edeceği ifade edilmiştir. Tarihe bakıldığında bu politika meyvelerini vermiştir. Ahundlu, *a.g.e.* s.332

İngiltere'nin Hindistan Kumpanyasına ağır darbeler vurulabilecekti.¹⁴³ Çar I. Aleksander, Güney Kafkasya'ya yönelik politikaların aktif savunucusu ve uygulayıcısıdır. 1801 yılında bugünkü Gürcistan'ın Rusya egemenliği altına girmesi¹⁴⁴ ile başlayan Rus ilerleyişi 1803'te Car-Balaken, 1804'te Gence'nin işgali ile devam etti. 1805 yılında yukarıda zikrettiğimiz *Küreçay Antlaşması* ile Karabağ, Şeki ve Şamahı gibi güçlü hanlıklar Rus himayesine girdi.¹⁴⁵ 1806 yılına gelindiğinde yukarıdakilere ek olarak Kuba, Revan, Nahçıvan, Bakü, Şirvan hanlıkları da Rusların egemenliğini tanımıştır.¹⁴⁶ Bir dönem İran'ın siyasi otoritesi altında olan Güney Kafkasya'da, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra birleşik ve tek bir devlet yönetimi yerine kendi başlarına hareket eden hanlıklar hüküm sürmüştür. Rus işgallerinin bu denli süratli ve başarılı olabilmesinde siyasi otorite yoksunluğunun etkili olduğunu söylemek bu açıdan yanlış olmayacaktır.¹⁴⁷

İran, Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgal hareketini ve bazı hanlıkların da Rusya safında yer almalarını kabullenmemiştir. Bu durumu belirtir bir nota ile Rusya'dan Güney Kafkasya'yı terk etmesi istemiş fakat İran'ın Güney Kafkasya ile ilgili bu talebi reddedilmiştir.¹⁴⁸ 1804 yılında başlayıp 1813 yılında sona eren Rus-İran mücadelesi çerçevesinde İran Kaçar Hanedanı, Rusya'ya karşın Avrupalı Devletlerle temas halinde olmasına rağmen savaşta mağlup olmuş ve 12 Ekim 1813 tarihinde Rusya ile *Gülistan Antlaşması*'ni imzalamıştır.¹⁴⁹

Gülistan Antlaşması'na göre İran daha önce Rusya'nın hâkimiyeti altına geçmiş olan hanlıkların üzerindeki tüm yetkilerini kaybetmiştir. İran bu antlaşma ile

¹⁴³Günel Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi – Journal of Ottoman Civilization Studies**, C. 2, S. 2, Ocak 2016 / Volume 2, Issue 2, January 2016, s.48

¹⁴⁴ Aygün, **a.g.m.** s.99

¹⁴⁵ 1801-1805 arası Rus ilerleyişi hakkında daha fazla bilgi için Bkz.: Nusretoğlu, **a.g.e.** s.139-160; Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün...**s.78; Teymurova, **a.g.m.** s.49

¹⁴⁶ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.14, S.36, 2008, s.188

¹⁴⁷ Yeşilot, **a.g.m.** s.187

¹⁴⁸ Teymurova, **a.g.m.** s.50

¹⁴⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza(1789-1833) ve Dönemi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.4,S.19, Güz 2011, s.131; *Gülistan Antlaşması*'nın maddeleri için Bkz.: Ek 16

Güney Kafkasya üzerinde herhangi bir hak iddiasında bulunmayacağını da taahhüt etmiştir.¹⁵⁰ Yine bu antlaşma hükümlerince Hazar Denizi'nde sadece Rusya, donanma bulundurma yetkisini elde etmiş ve tüm Hazar kıyılarının denetimi de Rusya'ya bırakılmıştır.¹⁵¹

İran, *Gülistan Antlaşması* ile yaşadığı mağlubiyeti bir türlü hazmedememiş ve Rusya'yla bazı toprakları geri alabilmek için diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiştir. Fakat yapılan görüşmeler netice vermemiştir.¹⁵² Bunun üzerine İran, *Gülistan Antlaşması*'ndan önce Napolyon'un verdiği destek sözünü tutmaması sebebiyle Fransa yerine olası bir savaş durumunda müttefik olmak üzerine İngiltere ile anlaşmıştır.¹⁵³ İran, 1825'te Çar I. Aleksander'ın ölmesi ve 1826'da Petersburg'da ortaya çıkan geniş çaplı isyanları fırsat bilerek *Gülistan Antlaşması*'ni tek taraflı olarak bozmuş ve saldırıya geçmiştir. Rusya bu saldırıya cevap vermiş ve 1826'da başlayan sıcak savaş Rusların İran kuvvetlerini hezimete uğratmasıyla neticelenmiştir.¹⁵⁴ Rusya'nın Tahran'a kadar gelmesinden endişe duyan İngilizlerin baskısı ile barış istemek zorunda kalan İran Şah'ı artık Güney Kafkasya için geri dönülemez bir antlaşmaya imza atmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁵ 10 Şubat 1828 tarihinde Rusya ve İran arasında imzalanan *Türkmençay Antlaşması* bölgenin Rusya egemenliğine terk edildiğini en son ve en net şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu antlaşma, Güney Kafkasya'nın adeta merkezi konumunda bulunan Karabağ'ın bugün yaşadığı sorunların demografik ve siyasi pozisyonunu tayin edici bir konumdadır. Bu antlaşma, Rusya'nın Güney Kafkasya'da kalıcılığını tescil ve teyit etmiştir.¹⁵⁶

Türkmençay Antlaşması bugün Güney Kafkasya topraklarında yaşanan birçok sorunun temelini teşkil etmektedir. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan toprakları ve daha doğrusu bu topraklar üzerinde yaşayan Türk nüfusu farklı devletlerin sınırları

¹⁵⁰ Yeşilot, **a.g.m.** s.188, Ayrıca Bkz.: Sarıahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.18

¹⁵¹ Türkmen, **a.g.m.** s.17

¹⁵² Türkmen, **a.g.m.** s.18

¹⁵³ Aydoğmuşoğlu, **a.g.m.** s.132

¹⁵⁴ Türkmen, **a.g.m.** s.19

¹⁵⁵ Aydoğmuşoğlu, **a.g.m.** s.133

¹⁵⁶ Süleymanlı, **a.g.e.** s.32-33; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.5; *Türkmençay Antlaşması*'nın maddeleri için Bkz.: Ek 17

içinde kalacak şekilde ayrılmıştır. Azerbaycan, Aras nehri sınır sayılarak ikiye bölünmüş ve İran'da kalan kısmına Güney Azerbaycan; Rusya'da kalan kısmına ise Kuzey Azerbaycan denilmiştir.¹⁵⁷ Bu durum günümüzde bile çeşitli şekillerde dile getirilerek sık sık Azerbaycan'ın bütünlüğü vurgulamalarının yapılmasına neden olmaktadır.¹⁵⁸ Ayrıca Rusya bu antlaşma ile daha önce işgal ettiği Revan ve Nahcivan Hanlıklarını bünyesine katmıştır. Daha evvel *Gülistan Antlaşması*'nda kabul edilen Hazar Denizi'nde tek donanma olarak Rusya'nın varlığı tekraren kabul ve teyit edilmiştir.¹⁵⁹ Türkmençay Antlaşması'nın en ilginç maddelerinden bir tanesi de Rusya tarafına göç etmek isteyenlere izin verileceğine dair olan 15. maddedir. Bu maddede her ne kadar sadece Ermeni göçünden bahsedilmese de I. Petro döneminden itibaren Rusya'nın Ermenilerle ilgili çalışmaları olduğu görülmektedir.¹⁶⁰ Bu manada I. Petro'nun Ermenileri Rusya'da yaşamaya davet ederek onlara her türlü dini ve beşeri imtiyazlar tanınacağı konusundaki taahhütleri bilinmektedir.¹⁶¹ Bu doğrultuda, *Türkmençay Antlaşması* ile birlikte Rusya'ya bırakılan Revan¹⁶²ve Nahcivan bölgeleri başta olmak üzere binlerce Ermeni aile hem Osmanlı topraklarından hem de İran'dan göç ettirilerek Rusya'nın bu coğrafyadaki İran ve Osmanlı sınırlarında iskân edilmişlerdir. Ermenilerin iskân edildiği bölgelerden bir tanesi de Yelizavetpol vilayetinin dağlık bölgesi -bugünkü adıyla Dağlık Karabağ- olmuştur. Revan, Nahcivan ve Yelizavetpol 19. yüzyılın ilk

¹⁵⁷ Sapmaz, **a.g.e.** s.25; Türkmençay Antlaşması neticesinde ikiye bölünmüş olan Azerbaycan Türklerinin bugün büyük bir kısmı-yaklaşık 30 milyon- İran'da, yaklaşık 8-10 milyonu ise Azerbaycan'da yaşamaktadır. Sariahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.37

¹⁵⁸ Yeşilot, **a.g.m.** s.191

¹⁵⁹ Yeşilot, **a.g.m.** s.197

¹⁶⁰ Yeşilot, **a.g.e.** s.48-49

¹⁶¹ Yeşilot, **a.g.m.** s.192; 18.yy.ın ilk çereğinde Çar I.Petro'nun Azerbaycan topraklarına yönelik gerçekleştirdiği işgal hareketi sonrasında Rusların işgal ettiği Gilan, Mazandaran, Bakü ve Derbent gibi bölgelere Ermenilerin yerleştirilmesi gerektiğini ifade eden şu sözler Ermenilerin Rus politikalarına alet edilmesinin Petro döneminde başladığını ortaya koymaktadır: "*Ermenilerin; Gilan'da Mazandaran'da, Bakü'de, Derbent'de ve başka bölgelerde yerleşmesi için çalışın, İranlıları ise, mümkün olduğu kadar baskı uygulayarak oralardan çıkarın.*" Nusretoğlu, **a.g.e.** s.41

¹⁶² Bugün Erivan olarak Ermenistan Devleti'ne başkentlik yapan coğrafik bölgenin adı 19.yy'da Revan idi. Mustafa Aydın, "Revan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, 2008, s.26-29

çeyreğine kadar Ermeni nüfus barındırmıyordu.¹⁶³ *Türkmençay Antlaşması*'nın Ermeniler açısından tarihi önemini Ermeni bir yazar olan Zori Balayan **Oçak** adlı kitabında şu şekilde belirtmektedir: “1828 yılında ünlü Türkmençay Antlaşması olmasaydı, Rus askerleri olmasaydı, günümüzde modern köy ve şehirlere dönüşen yüzlerce yeni oluşturulan Ermeni yerleşim merkezleri olmayacaktı.”¹⁶⁴ *Türkmençay Antlaşması* ile İran'ın, *Edirne Antlaşması* ile de Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da etkisi yok edilmiş ve Rusya bu bölgeyi istediği şekilde değiştirme ve dönüştürme imkânına sahip olmuştur.¹⁶⁵

1.5.Yükselen Ermeni Milliyetçiliği ve Ermeni İhtilal Komiteleri

Monarşik ve mutlakiyetçi yapıya sahip olan imparatorluklar 18. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkileri ile karşı karşıya kalmışlardır. 1789 Fransız İhtilali'nin sonucu olan bu akım çok uluslu imparatorlukları parçalanma tehdidine maruz bırakmıştır. 1815 *Viyana Kongresi*, Napolyon'un Avrupa'da bozduğu düzeni tekrar restore etmek için toplanmış bu kongrede milliyetçi akımlara kesinlikle taviz verilmeyeceği kararı alınmıştır.¹⁶⁶ Ne var ki *Viyana Kongresi*'nde milliyetçi akımlara taviz verilmeyeceği hususunda karar alan devletler söz konusu Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunan Balkan uluslarının ayrılıkçı isyanları olunca destek bile vermişlerdir.¹⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında başlayan çözülme, İmparatorluk coğrafyası üzerinde planları

¹⁶³ Musa Kasımlı, “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnsiyatifleri Bağlamında Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik İşgal Politikaları(1987-2010)”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S.77, Temmuz-Aralık 2015, s.27

¹⁶⁴Emin Şihaliyev, “Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti(1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.4, S.1, Bahar 2015, s.14; Sarıahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.18

¹⁶⁵ Yeşilot, **a.g.m.** s.198; Ahundlu 19.yy. başındaki Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarının neticesi bugün Güney Kafkasya'da yaşanan etnik ve siyasi gerilimlerin sebebi olmuştur demektir. Çünkü bu tarihlerden itibaren Azerbaycan topraklarına yoğun şekilde Ermeniler yerleştirilmiştir. Ahundlu, **a.g.e.** s.333

¹⁶⁶ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(Cilt 1-2,1914-1995)**, Alkım Yayınları, 11.Baskı, 1999

¹⁶⁷ Fahri Yetim, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.25, Mart 2011, s.289-293

olan dönemin güçlü devletlerinin işine yaramıştır.¹⁶⁸ Asırlarca ayakta kalabilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu batı sınırlarında Ortodoks tebaasının isyanları ile cebelleşirken doğu sınırlarında özellikle Rus ve İngilizler arasında himayeleri rekabet konusu haline gelen Ermeni toplumunun milliyetçi ruhu uyandırılmaktaydı.¹⁶⁹ Güney Kafkasya'ya hâkim olma mücadelesinden galip çıkarak Osmanlı Devleti'ni ve İran'ı bölgede güçsüzleştirmeyi başaran Rusya, Ermeni toplumu üzerinde müthiş bir etki tesis etmişti. *Türkmençay* ve *Edirne Antlaşmaları* neticesinde elde ettiği coğrafyayı Ermeni göçlerine açık hale getiren Rusya, bir taraftan da Ermeniler üzerinden emellerine ulaşmaya çalışmaktadır.¹⁷⁰ Hatta İran'dan Ermeni göçlerini engellemeye çalışan veliaht prens Abbas Mirza, Rus topraklarına göçen Ermenilerin askere alınıp köle olarak kullanılacağını bildirmesine rağmen Hoy bölgesi Ermenileri "Bir Hristiyan ülkesinde ot yemeyi, İran'da ekmek yemeye tercih ederiz." diyecek kadar dini saikle konuya yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır.¹⁷¹ Bu durum Rusya'nın Ermeni toplumu üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Rusya'nın 19. yüzyılda Ermeni toplumu üzerindeki etkisini Osmanlı ve İran'a dönük hedeflerde bir siyasi silah olarak kullanma düşüncesi dönemin güçlü devletlerince de fark edilmiştir.¹⁷² Yükselen bir Rusya karşısında ya Osmanlı ve İran desteklenecek ya da Ermeni toplumunun hassasiyetleri üzerinden yürütülecek siyasete Rusya ile birlikte ortak olunacaktır. Nitekim Batılı Devletler ikinci yolu tercih etmiş ve 1830'lardan sonra Ermeniler üzerinde dini inançları kullanarak etki alanı oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁷³ Bu manada İngiltere'nin Protestan Ermeniler

¹⁶⁸ Evren, **a.g.e.** s.57

¹⁶⁹ Özlem Karasandık, "Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", **Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S.16-17, Kış 2004-Bahar 2005, s.135

¹⁷⁰ Ömer Göksel İşyar, **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikası ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, İstanbul, Mart 2004, s.212

¹⁷¹ İşyar, **a.g.e.** s.214

¹⁷² Süleyman Kocabaş, "1878 Berlin Antlaşması'ndan Sonra İngiltere'nin Ermeni Politikası" **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.144

¹⁷³ Recep Karacakaya, **Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça**, Gökkuşbu, 2.Baskı, İstanbul, 2007, s.21

üzerine yoğunlaştıkları müşahede edilmektedir.¹⁷⁴ İngilizler bu yolla Osmanlı Devleti bünyesinde en önemli azınlık konumunda bulunan Ermenileri kendi yanına çekerek hem yeri geldiğinde Osmanlı'ya karşı kullanmak ve hem de yükselen bir güç olan Rusya'nın Ermeni kozunu etkisiz kılmak istemiştir.¹⁷⁵ 19. yy dünyasında egemen bir güç olan İngiltere, çıkarları önünde büyük bir engel gördüğü Rusya'ya karşı Ermenileri adeta bir tampon olarak kullanmaya çalışmıştır. Ramazan Tosun'a göre İngiltere Ermenilere yakınlık göstererek "batıda Balkanlı ulusları, doğuda ise Ermenileri kullanarak Basra Körfezi ve Akdeniz'e inmek isteyen Rusya ile kendi nüfuz bölgesi arasında tampon bir Ermeni devleti kurdurarak, Ruslarla Ermenileri çarpıştırmak istiyordu."¹⁷⁶ Uzunca bir süre Osmanlı Devleti'ni yaşatmayı çıkarları doğrultusunda uygun gören İngiltere 19.yy sonuna doğru bu yaklaşımından vazgeçmiştir.¹⁷⁷ Bu politikası doğrultusunda aynı yüzyılın sonuna doğru Osmanlı topraklarında cereyan eden Ermeni ayaklanmalarında Ermenilerin yanında olduğunu belirterek onlara koruma sunmuştur. Nitekim İngiltere Başvekili Gladstone'nun "Ermenilere yardım insanlığa hizmettir."¹⁷⁸ sözleri konuyla ilgili İngiliz siyaseti hakkında ipucu vermektedir.

İngiltere'nin dışında ayrı bir sömürgeci güç olan Fransa'nın da Ermeniler üzerinden çıkarlar güttüğü görülmüştür. Fransa'nın Katolik Hristiyanlar üzerinde iddia ettiği hamilik rolü Ermenileri kendi safına çekme mücadelesinde de kendini göstermiştir.¹⁷⁹ Bu amaçla Fransa'da bulunan Ermenilere bir Katolik Okulu açmak

¹⁷⁴İngilizlerin dini argümanlar üzerine bina ettikleri siyasi hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Ermenileri protestan kimliği çatısı altında tutarak bir bakıma Ermenilerin Osmanlı'daki hamisi rolüne soyundukları bazı Osmanlı resmi kayıtlarında açıkça görülmektedir. Bu bilgi BOA, HR. SYS, 1774/34 no'lu belgeden alınmıştır. Belge için Bkz.: **Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:67, Yay.Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd. Ankara, 2004, s-44-54, Ayrıca Bkz.: Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.8

¹⁷⁵ Evren, **a.g.e.** s.81

¹⁷⁶ Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.14, 2003, s.146; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.9

¹⁷⁷ Armaoğlu, **a.g.e.** s.32, Ayrıca Bkz.: Kocabaş, **a.g.m.** s.148-149

¹⁷⁸Davut Kılıç, "Ermeni Meselesi'nin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", **Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S.23-24, 2006, s.126

¹⁷⁹ Fransızların Ermenileri kendi emelleri uğruna kullanmak adına onların hamisi rolüne büründüğü tarihi belgelerde de göze çarpmaktadır. Bu bilgi Osmanlı arşivlerindeki BOA. Y. PRK. AZJ. 28/23 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerine Göre**

için destek olan Fransız yönetimi, bu okuldan eğitim alan Ermeni gençlere milliyetçilik duygu ve düşüncelerini fazlasıyla aşlamış ve yine bu gençler vasıtası ile Ermeni milliyetçiliğinin Osmanlı topraklarına girmesine neden olmuştur.¹⁸⁰ Katolik Ermenileri koruma bahanesi ile Ermeni milleti içerisinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş olan Fransa, Osmanlı Devleti'nin asırlarca kendisine verdiği önemi ve bu önem ile birlikte ortaya çıkan değerleri özellikle 19. yüzyılda görmezden gelmeye başlamıştır.¹⁸¹ Ermenilerin 19. yüzyılda büyük devletlerin tahrip ve tahrik politikalarına maruz kalana kadar bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı son derece itaatkâr ve sadık bir azınlık olduğu kabul edilmektedir. Hatta Napolyon Bonapart Akka'da uğradığı yenilginin intikamını almak için Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Sebastiani'ye Katolik Ermeniler arasında isyan çıkartmak istediğini belirttiğinde Büyükelçi "Ermeniler hayatlarından o kadar memnundurlar ki¹⁸², buna imkân yoktur." diyerek Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumlarından memnun olduklarını vurgulamıştır.¹⁸³ Fakat Fransa'nın Ermeni toplumu arasında güçlü propaganda çalışmaları ve diğer sömürgeci devletler gibi Osmanlı ve Kafkasya toprakları üzerindeki emelleri doğrultusunda yürüttüğü faaliyetler de bir gerçektir.¹⁸⁴ Fransa Ermenilerin Hristiyanlığı toplu şekilde kabul eden bir millet olduğu varsayımından hareketle dini argümanları dış siyasetinde yardımcı unsur olarak

Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:58, Yay.Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd., Ankara, 2002, s.33-34; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.8

¹⁸⁰ Ahmet Altıntaş, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.7, S.1, 2005, s.25-27

¹⁸¹ Evren, **a.g.e.** s.89

¹⁸² Yunus Zeyrek, Esat Uras'ın "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" adlı eserini incelerken Ermeni toplumunun huzurlu ve sükûnet içerisinde bir hayat sürdürdüğünü, her türlü ticari faaliyeti serbestçe yapabildiklerini ve askerlikten de muaf tutulduklarını belirterek bir Ermeni olan Varantyan'ın şu cümlelerini de alıntılararak savını desteklemektedir: "Türkiye Ermeni'si, Rus Ermeni'sine nazaran Ermeni harsı, lisanı, tarihi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve serbest idi. On dokuzuncu asır başlarına kadar Ermenilik bir millet olarak henüz Avrupaca malûm değildi. Avrupalılar Ermenileri, yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi menfaatlerinden başka bir şeye merbut olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bedbaht olarak tanıyorlardı." Zeyrek, **a.g.m.** 146.

¹⁸³ Evren, **a.g.e.** s.91; Uras, Ermeni milletinin Osmanlı içerisinde refah içerisinde olduklarını, idari, dini, ticari ve içtimai olarak birçok özel yetkilere sahip kıldıklarını belirtmektedir. Uras, **a.g.e.** s.150

¹⁸⁴ Karacakaya, **a.g.e.** s.22

kullanmıştır.¹⁸⁵ Ermeniler ile kendileri arasında duygusal aidiyet bağı kurmaya çalışan Fransa “Ermeniler asırlar boyunca medeniyetin bekçisi olmuş ve yönünü her zaman Fransa’ya doğru çevirmiştir. Son Ermeni kralları Fransız hanedanı Lusignan’lara mensuptu. Ermeniler uzak, ıstırap çeken fakat sadık kardeşlerimizdir ve bu halk istilacıya karşı zayıf ve silahsızdır.” ve “Ermeni zeki ve yaratıcıdır ve maharet isteyen bir iş onun yapabileceği iştir; Osmanlı ise o ölçüde dar görüşlü ve kısırdır.”¹⁸⁶ gibi söylem ve eylem temelli yaklaşımlarla Ermeniler üzerinde hamilik kurmaya çalışmıştır. Fransa’nın özellikle Ermeni komitecilere ve göçmenlere kucak açtığı ve Osmanlı topraklarında tedhiş hareketlerinde bulunanları kollayıcı tutum takınması dönemin yazışmalarında görülmektedir.¹⁸⁷

19. yy dünya siyasetinin kırılma dönemlerinden biridir. Bu asır, büyük güçlerden biri olan Osmanlı’nın diğer devletler tarafından nasıl paylaşılacağına planlarının süratle pratiğe döküldüğü zaman dilimi olması hasebiyle çok önemlidir. Jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemli bir konuma sahip olan Osmanlı Devleti, ekonomik ve siyasi kazanç elde etmek isteyen devletler açısından mütemadi bir uğrak alanı olmuştur. Hatta kurulmasından kısa bir zaman sonra ilan ettiği *Monroe Doktrini* çerçevesinde bir bakıma yalnızlığı tercih eden ABD ticari açıdan gelişimini sağlamak için sıklıkla Osmanlı Devleti ile ilişki kurma gereksinimi duymuştur.¹⁸⁸ 7 Mayıs 1830’da Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanan *Dostluk ve Ticaret Antlaşması* ile birlikte ilk resmi ilişkilerin başlaması ABD’ye Osmanlı topraklarında ticaret yaparken simsar kullanma hakkı verilmesini sağlamıştır. Bu vesile ile ABD

¹⁸⁵ İbrahim Erdal, “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin Ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.349

¹⁸⁶ Evren, **a.g.e.** s.88

¹⁸⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, “Yayımlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni- Fransız İlişkileri 1879-1918”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.345

¹⁸⁸ Dilşen İnce Erdoğan, “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Amerikan Etkisi”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.463

kıyı bölgelerde Rumlar, iç bölgelerde ise Ermeniler ile yakın ilişki kurarak zengin Ermeni nüfusunun oluşmasını sağlamıştır.¹⁸⁹ Ermeni milleti ile geliştirilen Amerikan ticari ilişkileri beraberinde Amerikan misyonerlik faaliyetlerini de getirmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Osmanlı topraklarında Ermenilere yönelik birçok okul, yetimhane, kilise, çocuk yuvaları, hastahaneler vb. kurularak Ermenilerin ABD'ye bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır. Kurulan okullar ve diğer kuruluşlar eliyle Ermenilere milli tarih, milli edebiyat ve Ermenice dersleri verilerek sözde milli bilinç aşılanmıştır.¹⁹⁰ Bu amaçla kurulan okullardan en çok bilineni ve Ermeni komitelerinin kurucularının yetiştiği okul Robert Koleji'dir. Cyrus Hamlin'in kurduğu bu ve buna benzer okullarda Ermeni gençlerin tam bir Türk düşmanı olarak yetiştirildiği, aynı zamanda da bu okullarda silah yapma eğitimleri verildiği bir gerçektir.¹⁹¹ Bu okullardan yetişen bazı Ermeni gençleri ABD'ye eğitim amaçlı gönderilmiştir. Burada eğitimini tamamlayanların bazıları tekrar Türkiye'ye dönerek misyonerlik faaliyetlerine dâhil olmuş bazıları ise ABD'de kalarak Türkler aleyhine propaganda çalışmaları yapmışlardır.¹⁹² Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde yetişmiş Ermenilerde hürriyet ve bağımsız devlet fikrinin oluşmaya ve olgunlaşmaya başladığı gözlemlenmiştir.¹⁹³ Bu çerçevede Ermeni milleti üzerinde yapılan çok yönlü Amerikan yumuşak güç politikaları Ermeni Milliyetçiliğinin gelişmesine katkı sağlamış ve Osmanlı Devleti'nin yüzyılın sonuna doğru uluslararası dayatmalarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Erdoğan, **a.g.m.** s.466

¹⁹⁰ Uras, **a.g.e.** s.154; Ayrıca Bkz.: Erdoğan, **a.g.m.** s.467

¹⁹¹ Tosun, **a.g.m.** s.152

¹⁹² Erdoğan, **a.g.m.** s.468

¹⁹³ Erdal, **a.g.m.** s.352; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.8

¹⁹⁴ Amerika'nın Ermenileri isyana teşvik ederek olayları basın aracılığıyla batı ülkelerinin kamuoylarına Osmanlı Devleti'nin Ermenilere zulüm uyguladığı şeklinde yansıttığı ve Osmanlı düşmanlığını kışkırttığı tarihi belgelerle tespit edilmiştir. Geniş bilgi için Bkz.: İsmail Köse, "Ermeni İsyanlarının Amerikan Gazetelerindeki Yansımaları (1894-1896)", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.745-766. Bunun dışında Anadolu'nun birçok bölgesinde kurulan Amerikan misyoner okulları vasıtasıyla birbirleriyle çok iyi geçinen Türkler ve Ermenilerin birbirine düşürülmesine çalışılmıştır. Örneğin Bitlis'te Amerikalı misyoner George Knapp'ın kışkırtmasıyla camilere saldırılar tertiplenmiş ve devletine saygı gösteren Ermeniler yine devlet aleyhtarı Ermeniler tarafından darp edilmek suretiyle cezalandırılmak istenmiştir. Bu saldırıya

Ermeni milliyetçiliğinin gelişim göstermesinde kuşkusuz başka güçlerin de etkisi bulunmaktadır. Fransa ile birlikte Katolik Hristiyanların hamiliğine soyunmuş diğer bir devlet olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da dikkati çekmektedir. Avusturya'nın da Osmanlı içerisindeki azınlıklara verdiği destek gözlerden kaçmamıştır.¹⁹⁵ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ile asırlarca üstünlük mücadelesi vermiş olan İran'ın Ermenilere verdiği destek resmi kaynaklara girmiştir. Aynı dinin mensubu iki devletin hem mezhepsel hem de siyasi üstünlük mücadelesi İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı sergilemiş olduğu tutarsız politikalarla sürmüştür. Öyle ki İran, Osmanlı Devleti'nin başka bir devlet ile yaşadığı çekişmelerde Osmanlı'nın tarafında olması bir yana rakibinin yanında yer alarak Osmanlı'nın zayıflaması noktasında büyük gayret sarf etmiştir.¹⁹⁶ Gerek Osmanlı-Rus Savaşlarında Rus tarafını gerekse de Osmanlı Devleti ile Ermeni çetelerin mücadelesinde Ermenileri desteklemekten çekinmemiştir. Konsolosluklar vasıtası ile Ermeni milliyetçilere pasaport temin etmiş ve onları himaye etmiştir. Ayrıca Ermeni milliyetçilere İran içerisinde rahat dolaşım imkânı sağlamış ve lojistik destek sunmuştur. Yine İran sınırından geçişlerde serbestlik tanıyarak Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesine yardım etmiştir.¹⁹⁷

19. yüzyılda büyük devletlerin Ermenilere yönelik bakış açılarına bakıldığında bu milletin paylaşım kavgasında bir araç olarak seçildiği görülmektedir.¹⁹⁸ Oysa yüzyıllardan beri Osmanlı içerisinde *Millet-i Sadıka* olarak

uğrayan Ermenilerden biri de Kivork Ağa idi. Fakat Osmanlı Devleti'ne sadık diğer bölge Ermenileri, Kivork Ağa'nın böyle bir saldırıya uğramasında bölücü ve yıkıcı Amerikan misyonerlerin parmağının olduğunu ve bu konuda devletin bu misyonerleri yaşadıkları yerden göndermesi gerektiği yönünde mektubu sadarete göndermişlerdir. Bu bilgi Osmanlı Arşivlerindeki A.MKT. MHM, 694/2 no'lu belgeden elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Amerikan İlişkileri (1896-1919) II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:86, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd., Ankara, 2007, s. 25-31.

¹⁹⁵ İşyar, a.g.e. s.215

¹⁹⁶Gökhan Bolat, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran–Ermeni İlişkileri”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.231

¹⁹⁷ Bolat, a.g.m. s.232

¹⁹⁸ Cahit Külekçi, “Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)”, **İslam, San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi**, S.15, 2010, s.144

yaşayan Ermeni toplumuna karşı Osmanlı İmparatorluğu son derece lütufkâr ve saygılı idi.¹⁹⁹ Türkler ile Ermeniler o denli birbirine kaynaşmış ve bağlıdır ki Almanya'nın meşhur mareşali Moltke, Ermeniler için "Ermenilere hakikatte Hristiyan Türkler denilebilir" sözlerini kullanmıştır.²⁰⁰

Osmanlı İmparatorluğu 1839 *Tanzimat Fermanı* ve 1856 *Islahat Fermanı* ile bünyesinde barındırdığı azınlıklar lehine birçok yenilik getirmiştir. Özellikle *Islahat Fermanı* ile neredeyse Türklerden bile daha öncelikli avantajlar elde eden gayrimüslim tebaa, fermanların getirdiği nispi demokrasi havasında dış güçlerin teşvik ve kışkırtmaları ile Osmanlı için tehlike oluşturmaktan geri durmamıştır.²⁰¹ Osmanlı Devleti azınlıkların tamamını ilgilendiren bu fermanları ilan ederken sadakatine güvendiği Ermeni Milleti için özel olarak 1860'da *Ermeni Milli Anayasası* ve 1862/63'de *Ermeni Milleti Nizamnamesi* yayımlayarak Ermeni tebaaya birçok ayrıcalık tanımıştır.²⁰² Resmi şekilde verilen ayrıcalıkların Ermeni milliyetçiliğinin uyanışı ve gelişimi bağlamında Ermeni toplumuna kazandırdıklarını Feridun Eser şöyle sıralamaktadır:

- *Batı medeniyeti ve eğitimine doğru bir adım atılmıştır.*
- *Bütün illerde eğitim ve kültür kurumları açılmış, bu kurumlar Ermeni dili ve kültürünün gelişimine vesile olmuştur.*
- *Okul, dernek, dergi ve gazete sayısında artış olmuş; bu vesile ile Ermeni toplumu bilgilendirilmiş, yönlendirilmiştir.*
- *Ermenilere toplu şikâyette bulunma hakkı verilmiştir.*

¹⁹⁹Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.6; Ayrıca Bkz.: Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.253, Ayrıca Bkz.: Özkul ve Vermez, "Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve ... " s.2700

²⁰⁰Feridun Eser, "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri"

<http://haypedia.com/makale/Osmanli%C4%B1%20Tarihi/ae1ce894-e52d-49bf-ae8-c283e5b33876.pdf> e.t.09.02.2017

²⁰¹ İşyar, **a.g.e.** s.238; Uras, **a.g.e.** s.139

²⁰² Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.6-7; *Ermeni Milleti Nizamnamesi* hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.156-172

- *Katolik, Protestan ve Gregoryen Ermenilerin birleşmelerini sağlamıştır.*
- *Ermenilerde ihtilal ruhu uyanmış, milliyetçilik duyguları kamçılanmıştır.*²⁰³

19. yüzyıla gelindiğinde dağınık halde yaşayan Ermeniler, gerek dış güçlerin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar gerekse de Ermeni milliyetçilerin çalışmaları ile Osmanlı coğrafyasında elde ettikleri ayrıcalıkları birçok okul, dernek ya da hayır kurumları kurarak etkin ve sürekli bir birlikteliğe dönüştürerek siyasi bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır.²⁰⁴ Balkan uluslarının önce özerklik sonra da bağımsızlık kazanması Ermeni toplumuna bir örnek olarak sunulmaktaydı.²⁰⁵ Bağımsızlık hareketlerini kendilerine örnek alan Ermeni milliyetçileri de Ermeni birliğini tesis etme yoluna koyuldular.²⁰⁶ Kurdukları sözde hayır kurumlarının yanında özellikle Ermeni kiliseleri ve din adamları ön planda yer almış ve gerek kiliseleri silah deposu haline getirme gerekse de Ermeni toplumunu isyana teşvik etme gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.²⁰⁷ Sömürgeci anlayışa mensup devletlerin uzunca bir süre yürüttükleri kimi zaman aşikâr kimi zaman zımnî misyonerlik adı altındaki faaliyetlerin neticesinde kurulan ilk Ermeni dernek ya da cemiyetleri daha sonra oluşturulan ihtilalci nitelikteki örgütlerin temellerini oluşturmuştur.²⁰⁸ Bir istatistiki bilgiye göre I. Dünya Savaşı öncesinde sadece Anadolu'da bulunan Ermeni Okulu

²⁰³ Eser, **a.g.m.** e.t.11.02.2017

²⁰⁴ Enver Ziya Karal, **a.g.m.** s.203-206

²⁰⁵ Mine Demir, "Ermeni Komitelerinin Yurtdışındaki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (1890-1918)"
<http://haypedia.com/makale/Osmanli%20Tarihi/96e515e6-2e6b-42e8-92ae-6963997e3953.pdf> e.t.19.02.2017

²⁰⁶ Nejla Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", **Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi**, Y.16, S.3, Aralık 2012, s.22

²⁰⁷ Rövsen Alizade, "Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.2, S.5, Mayıs 2015, s.109

²⁰⁸ Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerin oluşum ve gelişiminin en büyük sebebi Amerika, Fransa, İngiltere ve Rusya'dan gördükleri büyük desteklerdir. İhtilalci Ermeni örgütlerinin kurucuları bu ülkelerin gerek Osmanlı toprakları içerisinde gerekse de kendi ülkelerinde kurdukları Ermeni okullarında ya da yine bu ülkelerin misyoner okullarında eğitim-öğretim görmüşlerdir. Bu şekilde ihtilalci Ermeni örgütleri kısa zamanda büyümüş ve her türlü destek sayesinde terör faaliyetleri gerçekleştirebilmişlerdir. Hartıll, **a.g.e.** s.92; Ayrıca Bkz.: Eser, **a.g.m.** e.t.11.02.2017

sayısı 1145 idi.²⁰⁹ Bu okullarda verilen ayrılıkçı–milliyetçi eğitim anlayışına göre bağımsız bir Ermenistan’dan söz ediliyor ve bağımsız Ermenistan’ın sınırları, kuzeyde Karadeniz ve Gürcistan, doğuda İran ve Hazar Denizi, batısında Kızılırmak, güneyde ise “*Asuristan ve El-Cezire*”²¹⁰ bulunan büyük bir devlet şeklinde çiziliyordu.²¹¹

1815 *Viyana Kongresi*’nde ortaya atılan “Şark Meselesi”nin Şayan Ulusan tarafından ortaya konan iki tanımlaması dikkate alındığında 19. yy boyunca vuku bulan olayların anlamlandırılması, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi ve organize bir işlerlik kazanması çok daha açık olarak görülebilmektedir.²¹² Ulusan, “Şark Meselesi”ni şu şekilde tanımlamaktadır:

“1. Hıristiyan Avrupalıların Müslüman doğu milletlerini ekonomik ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak amacıyla oluşan tarihi meselelerin hepsidir,

*2. Avrupalıların Osmanlı Devleti’ni bahaneler ortaya koyarak parçalamak, zapt etmek, Osmanlı idaresi altında bulunan farklı milletlerin bağımsızlıklarını sağlamak istemelerinden meydana gelen tarihi meselelerin hepsidir.”*²¹³

Bu doğrultuda Rusya’ya karşı kendi çıkarları gereği Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü savunan Avrupalı devletler 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra aksi

²⁰⁹ Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982, s.79

²¹⁰ “Zamanla sınırlarında değişiklikler gösteren el-Cezire bölgesi, coğrafi olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan yerin adıdır. Eski Yunanlılar ve bugünkü Avrupalılar bu bölgeye Mezopotamya ismini verirken, Araplar ise el-Cezire diye isimlendirmişlerdir.”, Mevlüt Koyuncu, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, C.10, S.1, 2008, s.132; Çog, a.g.e. s.36

²¹¹ Anadol, a.g.e. s.88

²¹² “Ermeni Sorunu” olarak nitelendirilen konu aslında “Şark Meselesi” ile emperyalist devletlerin *böl-parçala-yut* politikasının belli bir dönemde sahnelemiş oldukları ve hala destekledikleri bir oyundur. Bilgi için Bkz.: Döndü Sena Arslan, “Rusya’ya Göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay.Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.490

²¹³Şayan Ulusan, “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.8, S.18-19, 2009/Bahar-Güz, s.230

yönde bir tutum sergilemişlerdir.²¹⁴ 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan *Ayastefanos Antlaşması*'nın büyük ölçüde Rus emellerine hizmet ettiğini gören ve bu durumu hoş karşılamayan Avrupalı güçlü devletler böyle bir antlaşmanın kabul edilemez olduğunu belirtmiş ve Ayastefanos'un yerine 13 Temmuz 1878 tarihli *Berlin Antlaşması* ile kendi çıkarlarını Ruslara karşı dengeleyecek şekilde değişikliğe gitmişlerdir.²¹⁵ Fakat bu antlaşma ile birlikte *Ermeni Meselesi* olarak zikredilen sorun zuhur etmiş ve uluslararası platforma taşınmıştır. Çünkü hem *Ayastefanos Antlaşması*'nın 16. maddesi²¹⁶ hem de *Berlin Antlaşması*'nin 61. maddesinde doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine reformlar yapılması istenmekteydi.²¹⁷ 1815'te ortaya atılan *Şark Meselesi*'nin çok önemli bir parçası olan *Ermeni Meselesi*'nin²¹⁸ esasında uzun vadeli emperyalist projenin *böl-parçala-yut* oyunundan başka bir şey olmadığı belirtilmektedir.²¹⁹ Emrahov, Gurko-Kryajin'in **Ermeni Meselesi** isimli kitabından *Ermeni Meselesi*'nin esasında *Şark Meselesi*'nin bir uzantısı olduğunu şöyle aktarmaktadır:

“Ermeni meselesi “Şark Meselesi” denilen siyasetin bir parçasıdır. Bu mesele 2 açıdan ele alınabilir: 1. Dış politika malzemesi olarak, büyük devletler Türkiye’yi sömürgeye dönüştürmek için ayrılıkçı eğilimleri güçlendirmeye ve böylece ülkeni tamamen zayıflatmaya çalışıyorlardı. 2. İç

²¹⁴Abdulkadir Yuvalı, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.107

²¹⁵ Yuvalı, **a.g.m.** s.105

²¹⁶ Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesini Uras şöyle nakletmektedir: “*Avrupa Türkiye'sinde olan düzensizliklerin, zulümlerin aynı, Türkiye Asya'sında yapıldığından, bunun önünü almak için Padişah ile Rus Çar'ı, Kafkas illeri ile yan yana olan Ermenilerin bulunduğu ilçelere(Erzurum, Muş, Van, Diyarbakır, Sivas, v.s.) kesin bir bağımsız idare verecek ve bunu sağlamak için iller kanununda gereken değişiklikleri yapacaklardır.*” Uras, **a.g.e.** s.216; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.9

²¹⁷Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi de şöyle aktarılmaktadır: “*Babı Ali, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir.*” Uras, **a.g.e.** s.248; Ayrıca Bkz.:Cevdet Küçük, “Anadolu (XIX ve XX. Yüzyıllarda Anadolu)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.3, 1991, s.120; Onk, **a.g.e.** s.68

²¹⁸ Yanar, **a.g.m.** s.599

²¹⁹ Evren, **a.g.e.** s.57; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.7

*politika konusu olarak, Ermeni burjuvazisi ülkedeki Ermenilerin mukadderatlarını bağımsız tayin etme eğilimlerini tetikliyor ve böylece burjuvazinin gelişimi açısından uygun sosyo-ekonomik koşulların oluşması için mücadele yapıyorlardı. Dolayısıyla başlangıçta sırf ekonomik kaygılarla ortaya çıkan Ermeni meselesi Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleri sonucunda kompleks hal aldı ve politik malzemeye dönüştü. Rus ticarî ve sanayi kapitalinin Kara deniz'den İstanbul ve Çanakkale Boğazları aracılığıyla uluslararası çıkma girişimleri "Hristiyanları Müslüman Türkiye'nin zulmünden kurtarmak uğrunda mücadele" sloganı ile perdelendi. Ermeni milletinin mukadderatını bağımsız tayin edeceğini zanneden Ermeni burjuvazisi ise Rusya yanında yer almakla birlikte Türkiye Ermenileri arasında propagandalar yapmaya başladı."*²²⁰

Uluslararası nitelik kazanan mesele Ermeni milliyetçiler açısından büyük bir kazanım olmuştur. *Ermeni Meselesi* Osmanlı içişlerine karışma ve Ermeniler lehine bazı düzenlemeler yapılmasını isteme bakımından büyük devletlerin elini biraz daha güçlendirmiştir.²²¹

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ve dış güçlerin desteklerinden faydalanarak ilk cemiyetlerini 1851 yılında Kilikya'da Mıgırdıç Kirimyan önderliğinde kurmuş ve sözde bağımsız bir Ermenistan'ı vücuda getirmek amacını benimsemişlerdir.²²² Bu tarihten itibaren 19. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen sürede Osmanlı içinde ve dışında birçok cemiyet-dernek kurulmuştur. Fakat bu dernekler ya da diğer hayır kurumu adı altında açılan kuruluşlar esasen, ayrılıkçı-milliyetçi fikirleri destekleyerek daha sonra oluşturulan ihtilalci yapıdaki komitelere

²²⁰ Ziyad Emrahov, "Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası'nın Rolü", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.339-340

²²¹ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi 1877-1914**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd., Ankara, 2001, s.29-33

²²² Günay, **a.g.m.** s.22

zemin hazırlamışlardır.²²³ Komitelerin hızla çoğaldığı dönemde Raffi ismiyle bilinen Ermeni yazar Akop Melik-Akopyan tarafından siyasal açıdan ilk kez sözde *Büyük Ermenistan* fikri gündeme getirilmiştir. Bu fikir Ermeni komitelerinin ideolojik temelini oluşturmuş ve “Denizden denize kadar uzanan Ermenistan” hedefiyle eyleme geçme teşvik edilmiştir.²²⁴ Bağımsız bir devlet konusundaki çalışmaların temelini oluşturan en önemli kurum hiç şüphesiz Ermeni kiliseleriydi.²²⁵ Bu konuda dikkat çeken isimlerden birisi de 1874-1885 yılları arasında İstanbul Ermeni Patriği olan Nerses Varjabedian’dır.²²⁶ Bağımsız devlet düşüncesinin öncüsü Patrik Nerses’ten önceki Patrik Mıgırdiç Hirimyan olmasına rağmen Patrik Nerses’i öne çıkaran durum “Bağımsız Ermenistan” fikrinin hayata geçirilmesi için dönemin büyük devletlerinden destek istemiştir.²²⁷ Patrik Nerses, Ermeni toplumuna yayınladığı bir genelgeyle batılı devletlerin desteklerini temin ettiklerini duyurmuş, bu desteklerin sağlayacağı güç ile beraber tüm Ermenilerin birleşerek başkaldırıda bulunmaları gerektiği yönünde çağrılarda bulunmuştur.²²⁸

Ermeniler açısından 1878 *Berlin Antlaşması*’nın oluşturduğu siyasi iklim büyük bir kazanım olmuştur. *Ermeni Meselesi* uluslararası bir sorun haline gelmiş ve bu kazanım bağımsız bir Ermenistan’ı oluşturmak için müthiş bir fırsat haline

²²³Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.20, 2008, s.310

²²⁴ Aktaş, **a.g.e.** s.63; Ayrıca Bkz.: Mustafayev, **a.g.m.** s.285

²²⁵Ermeni kiliselerinin Ermeni milliyetçiliğinin temelini oluşturduğunu ve Ermeni kiliselerinin ayrılıkçı mücadelenin başlatılmasında başrol üstlendiğini Ermeni tarihçi Pastırmacıyan şöyle ifade eder: “*Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kan verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur.*” Yine bir diğer tarihçi Nalbantyan da “Bu milliyetçi çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla, hem dini hem de entelektüel bir kuvvet olarak çalışan, Ermeni kilisesi tarafından oynanmıştır... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katalikosluk, milletinin emellerini temsil etmiş ve Diasporadikelerle ana vatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir.” şeklindeki sözleriyle Ermeni Kilisesi’nin önemini ortaya koymuştur. Kızılkaya, **a.g.m.** s.102; Ayrıca Bkz.: Tosun, **a.g.m.** s.154.

²²⁶Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm(1887-1912)**, İletişim Yayınları, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, 2012, s.18

²²⁷Uras, **a.g.e.** s.186; Ayrıca Bkz.: Selma Yel ve Ahmet Gündüz, “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin Rolü ve Sebepleri (1890–1895)”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.102

²²⁸ Eser, **a.g.m.** e.t.09.02.2019

gelmiştir.²²⁹ Ermeni ideallerinin savunuculuğu *Berlin Antlaşması* ile yavaş yavaş eksen kaymasına uğramıştır ve Batılı Devletlerin özellikle de İngiltere'nin güçlenen Rusya'ya karşı Ermeni toplumunu kendi lehine domine etme çabaları antlaşmada açıkça görülmektedir.²³⁰ Rusya bu durumu fark etmiş ve kendi hegemonyası altında bulunan Ermeniler ile Anadolu'daki Ermeniler arasındaki pratik politik tutumunda çifte standarda başvurmuştur. Buna göre Anadolu Ermenilerine yönelik ıslahat çalışmalarını desteklerken Kafkas Ermenilerine yönelik baskıcı bir tutum sergilemeyi tercih etmiştir. Rusya bu yolla Anadolu Ermenileri üzerinde oluşan genelde Batı özelde ise İngiliz sempatisinin Kafkas Ermenilerine sirayet etmesini engelleyerek Ermeniler üzerinden yaptığı planların bozulmasını önlemeye çalışmıştır.²³¹

19. yüzyılın son çeyreğine doğru güçlü devletlerin alttan alta paylaşım mücadeleleri, *Berlin Antlaşması*'nda vaat edilenlerin yerine getirilmemesi, Ermeni Kiliselerinin başkaldırı çağrıları Ermeni milliyetçilerin silahlı mücadele kararı almalarına neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde kıtalararası sömürge yarışının zirve yapması *Ermeni Meselesi*'nin büyük devletlerin gündeminden düşmesine sebep olmuştur. Zira Fransa'nın 1881'de Tunus'u, İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı, Rusya'nın da 1881-1884 arası Türkmenistan'ı işgal ettiği görülmektedir. Dikkatleri tekrar *Ermeni Meselesi*'ne çekmek isteyen Ermeni milliyetçileri tıpkı Bulgar ve Sırlar'ın yaptığı gibi kanlı terör olaylarına başlama kararı almışlardır.²³² Kafkasya Ermenileri tarafından da desteklenen bu tür düşünceler yine Kafkas Ermenileri tarafından isyana teşvik boyutuna gelmiş ve Kafkasya'dan Osmanlı içindeki Ermenilere her türlü desteğin sağlanacağı garantisi verilmiştir. Nitekim Kafkas kökenli bir Ermeni olan Doktor Navarstyan, Anadolu'daki gizli örgütlenmelerin organizasyonunu

²²⁹ Kılıç, **a.g.m.** s.127

²³⁰Hamidov, **a.g.m.** s.212. Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.263

²³¹Ermenilerin sözde *Büyük Ermenistan* hayali hem İngiltere hem de Rusya tarafından desteklenmiştir. İngiltere, böyle bir devletin oluşumunu, Rusya'nın Akdeniz'e ve dolayısıyla Akdeniz üzerinden İngiliz egemenliğinde bulunan coğrafyalara ulaşmasını bir tampon vazifesi görerek engelleyebileceğini düşünerek desteklemiştir. Rusya ise kendi hegemonyası altında böyle bir devletin oluşumunu, Akdeniz ve onun üzerinden İngiltere egemenliğindeki coğrafyalara ulaşmada bir basamak olarak kullanabileceği düşüncesiyle desteklemiştir. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 22; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.262; Döndü Sena Aslan, **a.g.m.** s.492

²³² Alizade, "Ermeni Terör Faaliyetlerine..." s.110

yönetmiştir. Kafkasya Ermenileri arasında önde gelen kişilerin silah, cephane ve parasal destekleri Anadolu'ya ulaştırarak ihtilalci komitelere büyük yardımlarda buldukları tespit edilmiştir.²³³

1.5.1.Armenakan Komitesi

Bu komite, bağımsız bir Ermenistan kurmak hedefinde olan ve ihtilalci niteliğe sahip ilk komitedir.²³⁴ Bu komitenin fikri temelleri, 1848 yılında İstanbul'da doğan Mıgırdıç Portakalyan tarafından Van şehrinde özel nitelikte kurmuş olduğu okulda Ermeni gençlere ihtilal düşüncesini aşılama başlama ile atılmıştır. Bu tip ayrılıkçı faaliyetleri sebebiyle Van'da bulunması yasaklanan Portakalyan, Fransa'ya gitmiş ve orada ihtilalci fikirlerini çıkardığı **Armenia** isimli gazete ile yaymaya devam etmiştir.²³⁵ Portakalyan'ın fikirlerinden etkilenen öğrencileri tarafından 1885 yılında Van'da kurulan bu komitenin Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehirlerinde, İran'da, ABD'de ve Kafkaslar'da şubeleri açılmıştır.²³⁶ Komite, Ermenileri bir siyasi teşekkül oluşturabilecek hale getirmeyi amaçlamıştır. Bu gayeye ulaşmak için Ermeni milliyetçilerini tek bir komite çatısı altında toplamak, askeri faaliyetler için silah ve para temin etmek, silahlı mücadele için çeşitli düzeyde birlikler kurmak gibi ara hedefler belirlenmiştir.²³⁷ Komite kurucuları ise Mıgırdıç Terlemezyan, Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adıyan, Grigor Acemyan, M. Bartutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan ve Garekin Manukyan'dır.²³⁸

²³³Burada özellikle Eçmiyazın Kilisesi'nin oynadığı rol önemlidir. Çünkü kilise topladığı büyük meblağları İngiltere'ye gönderiyor ve oradan silah temin ederek Rusya üzerinden Türkiye'ye sokulmak suretiyle Ermeni isyancı ve ayrılıkçılara dağıtımını sağlıyordu. Bu durum Osmanlı istihbaratınca tespit edilmiş ve Rus yönetiminin bu silahların Türkiye'ye geçmesinin engellenmesi yolunda çalışma yaptığı belirtilmiştir. Bu bilgi Osmanlı Arşivlerindeki A.MKT. MHM,729/8 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 78, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd., Ankara, 2006, s. 88-90, Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s. 265.

²³⁴ Günay, **a.g.m.** s.24

²³⁵ Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.38,Güz 2015, s.160

²³⁶ Doğan, **a.g.m.** s.311

²³⁷ Günay, **a.g.m.** s.25

²³⁸ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1998, s.168

1.5.2. Hınçak Komitesi

Bu komite, Mıgırdiç Portakalyan'ın Marsilya'da çıkardığı **Armenia** gazetesinin yaptığı milliyetçi propagandanın etkisi altında kalan ve eğitim için Avrupa'ya gelmiş bulunan Kafkasyalı Ermeni gençler tarafından 1887 tarihinde Cenevre'de kurulmuştur.²³⁹ Komitenin kurucuları Avedis Nazarbekyan, Marian Vardanyan, Gabriel Kafian, Ruben Hanazard, Ruben Martinyan, Mıgırdiç Manuçaryan ve Gevorg Haracıyan olarak bilinmektedir.²⁴⁰ *Hınçak Komitesi*'nin amacı Marksist-Sosyalist öğretiler ışığında ve Rusya himayesinde bağımsız bir Ermenistan kurmak olarak belirlenmiş ve komite fikirlerini tüm dünyaya aktarmak için *Hınçak* isimli bir de gazete çıkarmıştır.²⁴¹ *Hınçak Komitesi*'nin bağımsız Ermenistan olarak kastettiği yer ise sözde *Türkiye Ermenistanı* ile sözde *Rusya ve İran Ermenistanı*'ni içeriyordu.²⁴² Komitenin faaliyetleri Ermeni milliyetçiler arasında oldukça rağbet görmüş ve kısa zamanda İstanbul, Halep, İzmir gibi Osmanlı vilayetlerinde²⁴³ ve Romanya, İtalya, Amerika, İngiltere, Yunanistan, Fransa, Rusya gibi ülkelerde birçok şubeler açmıştır.²⁴⁴

İngiltere'nin Ermeni davasını himaye altına alma ve bu yolla Ermenileri kontrol etme çabaları bu konuda Rusların bir adım önüne geçebilme amacını taşımaktaydı.²⁴⁵ Bu amaçla Ermeni milliyetçilerin içerisine kendine yakın isimleri sokarak İngiliz sempatisi oluşturma ve Londra'yı Ermeni faaliyetlerinin merkezi

²³⁹ Karasandık, **a.g.m.** s.138

²⁴⁰ Mine Demir, **a.g.m.** <http://haypedia.com/makale/Osmanli%C4%B1%20Tarihi/96e515e6-2e6b-42e8-92ae-6963997e3953.pdf> e.t.01.03.2017

²⁴¹ İşyar, **a.g.e.** s.265

²⁴² Ermenilerin, Rusya'nın topraklarında gözleri olduğunu, şimdilik bunu açıkça belirlemediklerini fakat fırsatını bulduklarında Rusya'dan da toprak koparmayı hayal ettiklerini 19. yüzyıl Rus Dış İşleri mensuplarından Prens Kantakuzen, Ahmet Şakir Paşa'ya resmi olmayan bir ortamda belirtmiş ve Şakir Paşa da bu durumu Başmabeyn Ali Rıza Paşa'ya iletmiştir. Bu bilgi Osmanlı Arşivlerindeki Y.PRK. EŞA, 4/20 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus...** s. 24-25. Ayrıca Bkz.: Alizade, "Ermeni Terör Faaliyetlerine..." s. 110.

²⁴³ Tosun, **a.g.m.** s.158

²⁴⁴ Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", **Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi**, C.2, S.1, 2011, s.43

²⁴⁵ Yel ve Gündüz, **a.g.m.** s.101

konumuna getirmeye gayret etmiştir. İngiltere'nin bu gayretleri meyvesini vermiş ve *Hınçak Komitesi*'nin merkezi bir müddet sonra Cenevre'den Londra'ya taşınmıştır.²⁴⁶ *Hınçak Komitesi, Bağımsız Ermenistan* hedefine ulaşabilmek için üç aşama belirlemiştir:

1.Aşama: Doğu Anadolu'yu Ermeni yurdu yapmak

2.Aşama: İran'ın elinden Azerbaycan Vilayetini almak

*3.Aşama: Rusya'nın elindeki Transkafkasya topraklarını ele geçirmek ve bu şekilde Marksist-Sosyalist ve merkezîyetçi büyük bir Ermeni Devleti kurmak*²⁴⁷

Komite, bu aşamaları gerçekleştirebilmek için yapılması gerekenleri ise programında belirtmiştir. İhtilalci nitelikte olan komite nihai hedefine ulaşmak için aşamaların tek tek geçilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Birinci aşamanın uygulanabilmesi için sözde *Türkiye Ermenistan*'ı üzerindeki Türk hâkimiyeti yıkılmalıdır. Dolayısıyla Anadolu'da yaşayan Ermenilerin isyan etmesi gerekiyordu. Ermeniler tarafından yapılacak olan ihtilalin yöntemi ise propaganda ve terör olarak belirlenmiştir. Terör ya da isyan hareketleri için teşkilatlanmalara gidilmeli ve bu teşkilatlar eliyle de öncelikle küçük isyanlar başlatılmalıydı. Komitenin programında ayrıca büyük ve genel bir isyan için uygun zamana kadar beklenmesi gerektiği ve bu uygun zamanın da Osmanlı Devleti'nin başka bir devletle savaşa girdiği dönem olduğu zikredilmekteydi.²⁴⁸ Komite tedhiş ve tahrik faaliyetlerinin Ermeni halkını cesaretlendirmek için bir araç olarak kullanılması gerektiğini net şekilde ortaya koymuştur.²⁴⁹ Gürbüz Evren, komitenin faaliyet planlarıyla ilgili Louis Nalbandyan'dan şu cümleleri aktarmaktadır:

²⁴⁶ İşyar, **a.g.e.** s.267

²⁴⁷ İşyar, **a.g.e.** s.268; Karacakaya, **a.g.e.** s.25

²⁴⁸ Özlem Karsandık, "Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasa Dışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği", **Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.464

²⁴⁹ Tosun, **a.g.m.** s.157

“Ermeni Halkı'nın duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kışkırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetinden yararlanılacaktı. Terör, halkı korumak ve Hınçak programına güven duymasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Komite Osmanlı Hükümeti'ni terörize etmeyi amaçlamıştı. Bu suretle rejimin prestiji azaltılacak ve tam anlamıyla dağıtılması için çaba harcanacaktı. Terörist taktiklerin tek odak noktası hükümet olmayacaktı. Hınçaklar, o sırada hükümet hesabına çalışan en tehlikeli Ermenileri ve Türkleri öldürmek istiyor ve bütün casus ve muhbirleri yok etmeye çalışıyorlardı. Komite bütün bu terörist faaliyetlerde bulunabilmek üzere kendisine özgü bir kuruluş meydana getirecekti.”²⁵⁰

Hınçak Komitesi, küçük isyanlarına hız kesmeden başlamış ve etki alanı içerisinde isyan ve terör faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde birçok cinayetler işlenmiştir.²⁵¹ Hınçaklar cinayetler, isyanlar ve terörizm ile Avrupalıların dikkatini çekmeye çalışmışlardır. Fakat programın temelinde Marksist ideoloji olduğundan yeterli ilgiyi göremediklerini ve dolayısıyla bu ideolojiden vazgeçilmesi gerektiğini savunan ve yapılan faaliyetlerin istenilen sonuca ulaştırmada yetersiz kaldığını düşünen komite içi muhalefet zamanla bölünmelere yol açmıştır.²⁵² Özellikle 1890-96 yılları arasında aktif terör faaliyetine girişen *Hınçak Komitesi* parti içindeki bölünmeler sebebiyle Batı taraftarı olan “Türkiye ve Mısır Hınçakları” ile Rusya taraftarı olan Marksist-Sosyalist görüşün savunucuları “Kafkas Hınçakları” olarak farklı gruplara ayrılmışlardır. Fakat “Kafkas Hınçakları” azınlık olarak kalmış ve ideolojik etiketini korumasına rağmen Transkafkasya ve Bulgaristan'da herhangi bir faaliyet göstermeksizin yaşamlarına devam etmişlerdir.²⁵³

²⁵⁰ Evren, **a.g.e.** s.137

²⁵¹ İşyar, **a.g.e.** s.267

²⁵² Doğan, **a.g.m.** s.315

²⁵³ Mınassian, **a.g.e.** s.26; Hınçak Komitesi hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.432-442

1.5.3. Taşnaksutyun Komitesi

Bu Komite, Avrupa’da kurulan *Hınçak Komitesi*’nin aksine doğuda ve Güney Kafkasya’da kurulmuştur.²⁵⁴ Güney Kafkasya Ermenileri 19. yüzyılın son çeyreğinde siyasal açıdan bir arayış içerisindeydiler. Bu dönemde Kafkasya’da küçük ve bölünmüş yapıda birçok Ermeni oluşumundan bahsetmek mümkünse de bu oluşumlar ortak hareket etmemekteydi. Bu karmaşık durumdan kurtulmak ve birliktelik sağlamak adına dağınık haldeki Ermeni gruplar 1890 yılında Tiflis’te bir araya gelerek uzun tartışmalar sonucunda *Taşnaksutyun* (Ermeni İhtilalcileri Birliği) adı altında yeni bir teşkilat kurdular. Bu teşkilatın birinci amacı “tüm Ermeni siyasal ve ihtilalci grupları tek çatı altında toplamak” olarak belirlendi.²⁵⁵ İlk zamanlar Hınçak mensubu Ermenilerle parti programında sosyalist ilkelerin belirtilmesi konusunda bazı anlaşmazlıklar ortaya çıksa da sorun aşılmış ve komite çalışmalarına başlamıştır. Komitenin yönetim kadrolarında eski *Hınçak* mensubu kişilerin varlığı dikkat çekmektedir. Yeni komitede *Hınçak Komitesi*’nin varlığı şaşırtıcı değildir. Çünkü her ikisi de sosyolojik olarak ortak ve yine *Ermeni Sorunu*’nu çözmek için Avrupa siyasetinin dikkatini *Ermeni Devrimi*’nin üzerine çekmek gibi bir amaca sahipti.²⁵⁶ Ayrıca dikkat edildiğinde hem *Hınçak* hem de *Taşnaksutyun* Komitelerinin kurucuları Rusya Ermenileri’dir.²⁵⁷ *Taşnaksutyun*’un ilk yönetim kadrosu Hristofer Mikaelyan, Simon Zavaryan, Abram Dastakyan, Levon Sardaryan ve Arutün Loris Melikyan isimli kişilerden oluşmaktaydı.²⁵⁸

Taşnaksutyun Komitesi, Nejla Günay’a göre “Tiflis’teki “Genç Ermenistan”, Van’daki “Armenekan” ve “Hınçak” Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı ülkesine çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başlarını yetiştirmek, savunma teşkilatı kurmak ve taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve Ermenistan’ın

²⁵⁴ Minassian, **a.g.e.** s.34

²⁵⁵ Karacakaya, **a.g.e.** s.26; Doğan, **a.g.m.** s.315

²⁵⁶ Minassian, **a.g.e.** s.23

²⁵⁷ Alizade, “Ermeni Terör Faaliyetlerine...” s.111

²⁵⁸ Doğan, **a.g.m.** s.316; Ayrıca Bkz.: Hartill, **a.g.e.** s.90

bağımsızlığını sağlamak.” gibi amaçlar belirlemiştir.²⁵⁹ Komite fikirlerini ifade etmek amacıyla bir de **Droshack (Bayrak)** isimli gazete çıkarmıştır.²⁶⁰

Taşnaksutyun Komitesi'nin birleşmiş bir Ermeni siyasi topluluğu düşüncesi uzun süreli olamamış ve bir süre sonra *Hınçak Komitesi* ile bazı görüş farklılıkları sebebiyle ayrılmışlardır. Bu farklılıklara baktığımızda Hınçakların Londra merkezli Batıya daha yakın olduklarını, Taşnakların ise Rusya'daki ihtilalcilere yakın olduğunu görmekteyiz.²⁶¹ Ayrıca Hınçaklar, Ermeni ve Türkleri tertipledikleri terör faaliyetleri ile birbirine düşürüp buradan Ermeniler adına bir mağduriyet çıkararak Rusya ve Avrupa'nın “zalim Türkler”e müdahale etmesini sağlama gayretindeydiler. Buna karşın Taşnaklar, Ermenilerin mücadelecisi ve organize bir özgürlük mücadelesi vermesi ve başka devletlerden yardım beklemeyip Ermeni toplumunun bizzat örgütlenmesi gerektiği anlayışını benimsemişlerdir. Diğer önemli bir fark da Hınçakların ideolojik tarafının daha ağır bastığı buna karşın Taşnakların ise eylem yönünü ön plana çıkardığı görülmektedir.²⁶² Taşnakların eylemi önceledikleri komitenin kuruluşunun üzerinden ancak iki yıl geçtikten sonra, programsız parti olmaz eleştirileri yükselince bir program hazırlamalarından belli olmaktadır. Taşnaklara göre “Bir düzine silah nakil eden çete bir düzine programdan daha etkilidir.”²⁶³

Taşnaksutyun Komitesi kurulması ile birlikte hızlı bir ivme kaydetmiş ve İstanbul, Trabzon, Batum, Hovıy, Nahçıvan, Tiflis, Bakü, Gandzak, Karabağ gibi şehirlerde kısa zamanda örgütlenebilmiştir. Ayrıca Balkanlar, Mısır, Kıbrıs, Cenevre,

²⁵⁹ Günay, **a.g.m.** s.25

²⁶⁰ Sezer, **a.g.m.** s.161

²⁶¹ Rus yönetiminin Ermeni komitecilerini desteklediği Osmanlı resmi yazışmalarına da açıkça yansımıştır. Bu bilgi Osmanlı arşivlerindeki Y. PRK. EŞA, 52/19 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:80, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2006, s.31-32.

²⁶² İşyar, **a.g.e.** s.269-270

²⁶³ Doğan, **a.g.m.** s.317; İşyar, **a.g.e.** s.268; Ayrıca Emin Gürses'in Rosa Luxemburg'dan aktardığı bilgiden de anlaşılacağı üzere, Taşnaklar'ın önceliği “insanları militarize etmek, silah temin etmek, Türkiye'nin içlerine doğru askeri saldırılar yapmaktır.” Emin Gürses, “Kafkasya'da Uluslararası Rekabet”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, İlkbahar 2001, s.253

Paris, Marsilya ve ABD’de şubeler açmıştır.²⁶⁴ *Taşnaksutyun Komitesi*, Ermeni devrimci örgütlerinin içerisinde en uzun ömürlüsü ve hitap ettiği topluluk nezdinde en büyük etkiye sahip olan yapılanma olmuştur. Sergilediği faaliyetler ve ortaya koyduğu fikirler bağlamında Ermeni toplumunun geleceğine yön veren, genelde Güney Kafkasya özelde ise Dağlık Karabağ’da yaşanmış olan sosyal, siyasal ve askeri gelişmeleri doğrudan etkileyebilmiş bir örgütlenme/gruplaşma olarak tarihteki yerini almıştır.²⁶⁵

Genel itibariyle baktığımız zaman Ermeni ihtilal komitelerinin eylemlerinin benzeştiklerini görmekteyiz. Bu komiteler cinayet, terör ve isyan hareketleriyle bağımsız ve sözde *Büyük (Birleşik) Ermenistan*’ı hedeflemişler²⁶⁶ ve bu uğurda kendi toplumlarını örgütlemişlerdir.²⁶⁷ Komitecilerin ellerindeki en önemli silah, propaganda ve terör olmuştur. Komiteciler propaganda malzemeleri olarak “(...) milli şarkılar, eski Ermeni Krallığı’na ait haritalar, bu krallığa ait resimler ve gönüllü milislerin resimlerini kendi toplumlarına dağıtıyorlardı.”²⁶⁸ 19. yy. sonlarından itibaren başlayan Ermeni terör faaliyetleri Ermeni toplumu ve kiliselerin desteği ile

²⁶⁴ Doğan, a.g.m. s.318

²⁶⁵ Erdal İltter, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler Ve Silahlanma Faaliyetleri*, İstanbul, 1995, s.25

²⁶⁶ Doğan, a.g.m. s.321

²⁶⁷Ermeni komiteleri tarafından düzenlenen birçok isyan hareketinin başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: 20 Haziran 1890 Erzurum İsyanı, Ağustos 1894 1. Sasun İsyanı,16 Eylül 1895 Zeytun İsyanı, 29 Eylül 1895 Sivas-Divriği İsyanı, 2 Ekim 1895 Trabzon İsyanı, 6 Ekim 1895 Eğin İsyanı, 7 Ekim 1895 Kayseri-Develi İsyanı, 9 Ekim 1895 Akhisar İsyanı, 21 Ekim 1895 Erzincan İsyanı, 25 Ekim 1895 Gümüşhane İsyanı, 25 Ekim 1895 Bitlis İsyanı, 26 Ekim 1895 Bayburt İsyanı, 27 Ekim 1895 Maraş İsyanı, 29 Ekim 1895 Urfa İsyanı, 30 Ekim 1895 Erzurum İsyanı, 2 Kasım 1895 Diyarbakır İsyanı, 2 Kasım 1895 Siverek İsyanı, 4 Kasım 1895 Malatya İsyanı, 7 Kasım 1895 Harput İsyanı, 9 Kasım 1895 Arapkir İsyanı, 15 Kasım 1895 Sivas İsyanı, 15 Kasım 1895 Merzifon İsyanı, 15 Kasım 1895 Maraş İsyanı, 22 Kasım 1895 Muş İsyanı, 3 Aralık 1895 Kayseri İsyanı, 3 Aralık 1895 Yozgat İsyanı, 1895-1896 Zeytun İsyanı, 2 Haziran 1896 1.Van İsyanı, Temmuz 1897 2. Sasun İsyanı, 14 Nisan 1909 Adana İsyanı. Osmanlı Arşivi’ndeki yazışmalar hakkında detaylı bilgiler için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895) I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 95, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2008; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896) II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:96, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2008; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909) III**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:98, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2009; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916) IV**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:99, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2009.; Bu isyanlar hakkında daha fazla bilgi için Bkz.: Uras, a.g.e. 458-532

²⁶⁸ Doğan, a.g.m. s.323

büyümüş ve sistematik hale gelmiştir.²⁶⁹ Terör faaliyetleri başladığı günden bugüne bir asrı aşkın bir süredir varlığını devam ettirmiş, Osmanlı topraklarında ve Azerbaycan özelinde Kafkasya'da büyük tahribata yol açmışlardır.²⁷⁰

²⁶⁹Mehmet Perinçek, “Garegin Njde, Ermeni Milliyetçi Hareketi ve Büyük Güçler”, **II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1201 I.Cilt, 6-8 Mayıs 2015, Erzurum, s.48

²⁷⁰ Osmanlı Devleti I. Dünya Harbi'ne girmeden önce Kafkasya'da Ruslara karşı kendi safında savaşabilecek topluluklar ile bazı görüşmeler yapmıştır. Bunlardan biri Gürcüler diğeri de Ermeni Taşnaklardır. Hatta Gürcüler ile bu konuda bir anlaşmaya bile varılmıştır. Anlaşmaya göre Osmanlı askerleri Rus ordusu ile savaşırken Gürcüler de Ruslara karşı ayaklanacak ve savaşacaktır. Bunun karşılığında da Osmanlı Devleti, sınırları kararlaştırılmış bağımsız bir Gürcistan'ı tanımayı vaat etmişti.Fakat savaş başladığında sadece Acarlar Osmanlı ile yapılan anlaşmaya sadık kalmış Gürcüler ise anlaşmaya sadık kalmamışlardır. Kafkasya'da Ruslara karşı diğeri bir ittifak teklifi de Taşnaklara yapılmıştır. Ağustos 1914 senesinde Erzurum'da düzenlenen 8. Taşnaksütyun Parti Kongresi'ne katılan İttihat ve Terakki Partisi üyelerinden Ömer Naci, Bahattin Şakir ve Hilmi Bey Ermenilere özerk bir yönetim karşılığında Osmanlı ile birlikte Ruslara karşı savaşılmasını önermiştir. Fakat Taşnaklar bu teklifi reddetmiştir. Hatta İstanbul Taşnak Komitesi ile Kafkas Taşnak Komitesi'nin birleşmeleri sağlanarak savaşta Rusların safında olmayı kararlaştırdılar. Bu durum Taşnakların Osmanlı'ya karşı tutumunun açık bir göstergesidir. Qafarov, **a.g.e.** s. 40-46 ; Taşnaksütyün Komitesi hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.442-458

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYILDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ-ERMENİ MÜCADELESİ VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

2.1. Dağlık Karabağ'ın İdari ve Demografik Yapısı

Dağlık Karabağ yukarıda da değinildiği üzere Rus dış politikasının bir ürünü olarak Ermenilerin buraya göç ettirildiği, esas olarak Azerbaycan Türklerinin yüzlerce yıldan beri yurt edindiği bir bölgedir. Azerbaycan Türklerinin nüfus bakımından asırlardan beridir üstün olduğu Dağlık Karabağ, Rus desteği eşliğinde zamanla Ermenilerin sayıca üstün olduğu özerk bir bölge niteliğine bürünmüştür.²⁷¹

Tablo 2.1: Dağlık Karabağ'da Nüfus Dağılımı(19.yy ve 20.yy İlk çeyreği)

Yıllar	Türkler	Ermeniler
1823-1827	%91	%8.4
1828-1830	%64.8	%34.8
1886	%41.5	%58.2
1897	%45.3	%53.5
1915	%45.3	%53.5
1917	%40.2	%52.3

Kaynak: Atar, **a.g.m.** s.2

Dağlık Karabağ'ın nüfusu I.Dünya Savaşı esnasında bir düşüş yaşamışsa da Sovyet hakimiyetinin kurulduğu 1920'den itibaren nüfus artışı gözlemlenmiştir. 1917-1920 arasındaki Türklere yönelik Ermeni katliamlarında genel nüfus azalma

²⁷¹Zafer Atar, "Dağlık Karabağ'da 1923'den Günümüze Kadar Yaşananlar", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3, S.1, 2005, s.2

gösterse de 1926'dan sonra yapılan araştırmada Dağlık Karabağ'ın nüfusu 125.300 olarak kaydedilmiştir. Bu tarihten itibaren yapılan nüfus araştırmalarının hemen hemen hepsinde Ermeni nüfusunun Türk nüfustan baskın şekilde fazla olduğu gözlemlenmiştir.1926 tarihli kayıtlara geçen 125.300 kişilik nüfusun 111.700'ü Ermeni, 12.600'ü kadarı da Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı.²⁷²1979 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 162.181 idi. Toplam nüfusun 37.264'ünü Azerbaycan Türkleri, 123.076'sını Ermeniler, 1.265'ini de Ruslar oluşturmaktaydı. 1984 tarihinde Azerbaycan nüfusu 6.613.700 olur iken bu nüfus içerisinde Dağlık Karabağ'ın nüfusu 173.000 kişi şeklinde kayıtlara girmiştir. 1987 senesinde Dağlık Karabağ nüfusu 179.000 kişiye çıkmıştır. ²⁷³Hemen iki yıl sonrasına ait bir veriye göre de Karabağ 188.000 kişilik nüfusa sahiptir. Bunların 158.000'i Ermeni geri kalan ise Azerbaycan Türkü'dür.²⁷⁴ 2000'li yılların başında ise Dağlık Karabağ'ın nüfusunun 200.000'e yaklaştığı ifade edilmektedir.²⁷⁵ Bununla birlikte 2015 tarihli nüfus sayımında Dağlık Karabağ'ın nüfusunun 150.932 olduğu açıklanmıştır.²⁷⁶

1940-1950 arası II.Dünya Savaşı'nın da etkisyle SSCB genelinde bir nüfus azalması görülmüştür. Bu durum Dağlık Karabağ içinde geçerli olmuştur. Fakat ilerleyen yıllarda nüfus artışı tekrar gözlemlenmiştir. 20.yy ikinci yarısından sonra dikkati çeken önemli nokta Dağlık Karabağ'dan bazı Ermenilerin Ermenistan'ın diğer bölgelerine göç etmesi neticesi Ermeni nüfusunda bir azalma görülürken Türk nüfusunda artış gözlenmiştir.²⁷⁷ Fakat bu durum SSCB'nin göç politikaları nedeniyle binlerce Azerbaycan Türkü'nü göç ettirmesiyle²⁷⁸ ve Ermenilerin Azerbaycan

²⁷² Coşkun Demirtaş, "Dağlık Karabağ Sorunu", İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.25

²⁷³ Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.2-5

²⁷⁴ Aktaş, **a.g.e.** s.54

²⁷⁵ Atar, **a.g.m.** s.3

²⁷⁶ "Dağlık Karabağ'da nüfus sayımı ön sonuçları açıklandı" **Ermeni Haber Ajansı**, 31 Mart 2016, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/31/Da%C4%9Fl%C4%B1k-Karaba%C4%9Fn%C3%BCf%C3%BCs-say%C4%B1m%C4%B1/79402> , e.t. 28.10.2018

²⁷⁷ Demirtaş, **a.g.t.** s.26-27

Türklerine yönelik dayanılmaz işkence ve katliamlarla birleşince 20.yy son çeyreğine doğru hızla değişmiş Ermenilerce zorla göçe mecbur bırakılan Azerbaycan Türklerinin Dağlık Karabağ'ı terk etmesiyle birlikte günümüzde nüfusun neredeyse tamamına yakını Ermenilerden oluşturulmuştur. Bugün Dağlık Karabağ'da nüfus Ermeniler lehine heterojen bir hal almıştır.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan'a bağlı özerk bölge statüsüne dahil edilmiştir.²⁷⁹DKÖB'nin toprakları idari bölümlere bakımından 1923'ten günümüze kadar değişkenlik göstermiştir. SSCB'nin müdahaleleri neticesinde zaman içerisinde kimi toprakları Ermenistan'a verilmiş olan DKÖB, Azerbaycan'a bağlı siyasi, idari ve hukuki bir bölge iken günümüzde *de facto* olarak bağımsızlığını ilan etmiş sözde cumhuriyet olarak varlığını devam ettirmektedir. *De facto* bağımsızlığın ardından yarı başkanlık sisteminde yönetilen Dağlık Karabağ Cumhuriyeti 20 Şubat 2017 senesinde düzenlenen sözde anayasa referandumu ile birlikte yönetim şeklini "tam başkanlık" ismini de sözde "Artsakh Cumhuriyeti" şeklinde değiştirmiştir.²⁸⁰ Gerek iç hukuk gerekse de dış hukuk kuralları ve kabullerine göre Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'a ait olduğu farklı zamanlarda farklı kararlarla teyit edilmiştir. DKÖB'nin idari bölümleri şunlardır: Ağdere, Esgeran, Hankendi, Hocalı, Hocavend ve Şuşa²⁸¹

2.2. 1905-1906 Kanlı Karabağ Olayları

Rus İmparatorluğu, sıcak denizlere inme stratejik hedefi doğrultusunda en uygun müttefikin Ermeni toplumu olduğuna kanaat getirmiş ve ana hedefi olan dünya hâkimiyetini tesis etme çabalarına bu toplumu dâhil etmiştir. 18 ve 19. yüzyıllarda batıda Ortodoks Rum ve Slavları planlarına başarılı şekilde dâhil eden

²⁷⁸ Atar, **a.g.m.** s.4

²⁷⁹ Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.344

²⁸⁰ "Karabağ'ın adı artık 'Artsakh Cumhuriyeti' yönetim şekli 'tam başkanlık' ", **AGOS**, 23.02.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17798/karabagin-adi-artik-artsakh-cumhuriyeti-yonetim-sekli-tam-baskanlik> , e.t. 28.10.2018

²⁸¹ "İdari Bölge", **Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi**, http://garabagh.net/content_74_tr.html , 28.10.2018

Rus İmparatorluğu güneyinde ise askeri ve siyasi açıdan Ermenileri kullandığı politikalar izlemiştir.²⁸²

1878 *Berlin Antlaşması*'na kadar Ermeni talepleri, bölgesel bir sorun iken bu tarihten sonra *Ermeni Sorunu* adı ile uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Böyle bir meselenin uluslararası nitelik kazanması kuşkusuz Ermeni milliyetçileri için bir kazanım iken dönemin güçlü devletleri açısından Ermeni toplumu üzerinden siyasi çekişme alanı olmuştur. Avrupa Devletlerinin en büyük korkusu Ermeni milliyetçilerinin arzuladığı sözde *Bağımsız ve Büyük Ermenistan*'ın kurulmasının ardından bu devletin Rusya'nın boyunduruğu altına girmesiydi. Keza aynı endişe Rusya açısından da geçerli idi. Bu siyasi rekabette emperyal emelleri olan güçler kârlı çıkmanın yollarını aramışlar ve *Ermeni Sorunu*'nu her devlet kendi lehine sonuçlar doğuracak şekilde ele almışlardır.²⁸³

Ermeni milliyetçileri, bir taraftan 19. yüzyılın son çeyreğinde başladıkları tedhiş ve terör faaliyetlerini geniş alanlara yayma gayreti içerisindeyken diğer taraftan da lobicilik faaliyetleri ile güçlü devletler arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışmışlardır. Mesela lobicilik faaliyetlerinin önde gelen isimlerinden İstanbul Patrikhanesi lideri Movses Hrimyan, 1894 tarihinde Çar II. Nikolay'ın taç giyme törenine bizzat katılıp Ermeni toplumunun Rus İmparatorluğu'na karşı ne kadar sadık olduğunu göstermeye çalışırken daha fazla hakların kendilerine verilmesini talep etmiştir. Rus İmparatorluğu her ne kadar temkinli politika gütse de rekabette elini güçlü tutma açısından buna benzer Ermeni taleplerine kayıtsız kalmamıştır. Ermeni milliyetçiler, sadece Rusya üzerinden değil Avrupa ve Amerika üzerinden de lobicilik faaliyetlerini yoğun şekilde hayata geçirmiştir. Bahsi geçen siyasi rekabette Avrupalı güçlerin Rusya'dan geri kalmamak adına Ermeni toplumunu destekledikleri görülmektedir. Sadece 1896 yılında Almanya'da Ermenilere yardım kampanyası adı altında 565.000 mark para toplanmış ve bu para

²⁸²19. yy. sonlarında Bükreş gazetelerinden **Patris**'te Rusların Ermenileri Osmanlı'nın doğu bölgesine yönelik çıkarları için kullandıkları belirtilmiş ve bu durum Osmanlı resmi yazışmalarında yer almıştır. Bu bilgi Osmanlı Arşivlerindeki HR. SYS, 2824/26 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri(1841-1898) I**, s.68-70, Ayrıca Bkz.: Kocabaş, **a.g.m.** s.150.

²⁸³Beşir Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.534

ile çeşitli silahlar alınarak Osmanlı topraklarındaki ve Kafkasya'daki komitecilere gönderilmiştir. Ayrıca 19. Yüzyılda birçok Ermeni ABD'ye göçler etmiş ve orada ekonomik bakımdan son derece güçlü bir konuma gelmişlerdir. Ekonomik gücün sağladığı prestij Ermenileri siyasi açıdan da önemli bir seviyeye çıkarmıştır. Elde edilen bu gücü ABD'de siyasi baskı unsuru olarak kullanmayı ve Ermeni meselesini bu ülkede sürekli canlı tutmayı başarmışlardır.²⁸⁴ Özellikle 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başı Ermeni milliyetçileri açısından önemli kazanımların elde edildiği zaman dilimleridir. Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde icra ettikleri birçok terör faaliyetlerini büyük devletlerden aldıkları destek sayesinde 20. yüzyılda Kafkasya'ya yaymayı başarmışlardır.

Ermeni toplumuna onları himaye edeceği sözünü veren Rus İmparatorluğu²⁸⁵, vermiş olduğu sözü yerine getirebilmenin en önemli adımı olan göç politikasını uzun yıllar ısrarla devam ettirmiştir.²⁸⁶ Göç politikası, Ermeni milliyetçilerinin daha önce kendilerine ait olmayan topraklar üzerinde egemenlik tesis etme düşüncesini, somut bir fiili sonuç elde etme çabalarına dönüştürmüştür. Rus İmparatorluğu'nun açtığı yolda bağımsız bir devlet sahibi olma uğruna her türlü yola başvurmaktan geri durmayan Ermeni milliyetçileri kurdukları komiteler vasıtası ile birçok terör faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Ermeni terör örgütleri bu doğrultuda ilk ve en büyük hedef olarak Osmanlı Devleti'ni seçmişlerdir. *Berlin Antlaşması* ile dünya siyasetinin politik enstrümanı²⁸⁷ haline gelen "Ermeni Meselesi" Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesini de kapsayan özerk bir Ermeni devleti vaat ediyordu. Fakat özerklik için bulunulan yerde çoğunluğun sağlanması gerekliliği hiçbir zaman yerine getirilememiştir. Ermeniler tarafından "Batı Ermenistan" olarak nitelenen Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusunun az olduğu gerçeğini Fransa 1897 tarihli Dışişleri Bakanlığı raporu ile itiraf etmiştir.²⁸⁸ Nüfusun nicel açıdan

²⁸⁴Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)", s.535

²⁸⁵ İşyar, **a.g.e.** s.297

²⁸⁶ Kasımlı, **a.g.m.** s.29

²⁸⁷ Çolak, **a.g.m.** s.238

²⁸⁸ Nazım Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar" **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C.3,S.1, Temmuz 2014,s.2

yetersiz olması, Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği algısını oluşturma yönünde kullanılmaya çalışılmıştır. Ermeni milliyetçiler bu yolla güçlü devletlerin bölgeye odaklanmasını sağlayarak meselenin güncellik ve önceliğinin idame ettirilmesini hedeflemişlerdir. Amaca ulaşmak için stratejik hedefler belirlenmiş ve faaliyetler yapılmıştır.²⁸⁹ Özellikle Devlet-i Aliyye'nin siyasi ve askeri açıdan en yorgun düştüğü dönemlerde çeşitli isyanlar tertiplenmiş ve bu isyanlar asırlar boyu bir ve beraber yaşamış olan Türk-Ermeni toplumu ilişkilerinde tamiri mümkün olmayan neticeler ortaya çıkarmıştır. Öyle ki bu örgütlerden bir tanesi olan *Hınçak Komitesi*'nin sadece 1890-1892 yılları içerisinde Anadolu'nun güneydoğu illerinde 65.000 Müslüman Türk'ü katlettiği belirtilmektedir.²⁹⁰

Ermeni terör örgütlerinden öne çıkan iki tanesi Hınçak ve Taşnaksutyun ilan ettikleri komite programlarında açıkça isyanlar yolu ile sözde *Büyük Ermenistan*'ı teşkil edeceklerini ilan etmişlerdir. Buna göre *Hınçak Komitesi*, Azerbaycan, İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri birleştirme çabasını ortaya koyarken, *Taşnaksutyun Komitesi* de paralel amaç gütmüş ve tüm Ermeni derneklerini tek çatı altında toplayarak daha güçlü ve organize isyanlar düzenleme gayreti göstermişlerdir.²⁹¹

Osmanlı Devleti'nin yoğun mücadeleler neticesinde kendi toprakları üzerinde gerçekleşen Ermeni isyan ve terör olaylarını durdurması üzerine 19.yy sonu ve 20. yy başında Anadolu'dan Kafkasya'ya hızlı bir Ermeni göçü başlamıştır. Söz konusu göçlere baktığımızda göç edenlerin yukarıda bahsi geçen terör ve katliamlara katılan ya da destek verenler olduğu gözlemlenmektedir. Osmanlı'nın hışmından kaçan terör destekçilerinin sayısının bir hayli fazla olduğu bizzat Rus yazar N. Shavrov tarafından belirtilmektedir. Ona göre 1896 yılında Güney Kafkasya'da bulunan Ermeni nüfusu 900.000 iken bu rakam 1908 yılında 1.300.000'e çıkmıştır.²⁹² Sonuç

²⁸⁹Cengiz Kartın, "Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu'Faktörü", **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-1, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.392-393

²⁹⁰ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.68

²⁹¹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.69

²⁹² İbrahim Kazımbeyli, "Batı Azerbaycan Topraklarında Rusya İşgali "Ermeni Devleti Kurulması Yönünde Gerçekleştirilen Askeri-Siyasi Tedbirler" " **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel**

olarak on yıllık bir vadede 400.000 Ermeni göç ederek Güney Kafkasya'nın demografik durumunda değişikliğe neden olmuşlardır. Ayrıca dönemin Rusya İçişleri Bakanlığı polis yetkililerinin belgelerine göre Anadolu'dan Kafkasya'ya yarım milyondan fazla insan geldiği belirtilmektedir.²⁹³

Güney Kafkasya'da Türk-Ermeni çatışmalarının nedenleri konusunda önümüzde duran ilk olgu “göç”tür. Osmanlı topraklarından Güney Kafkasya'ya göç eden kişilerin çoğunluğunun Taşnak ve Hınçak mensubu ya da destekçisi Ermenilerden olduğu belirtilmektedir. Zira bu göçlerin ardından Güney Kafkasya'da Taşnak ve Hınçak saldırıları yükselmiş ve Türk karşıtı provokatif eylemler önlenemez hâl almıştır. Rusça çıkan *Novoye Vremya* (Yeni Zaman) gazetesinin haberine göre “Güney Kafkasya'da cinayetlerin % 80'i Türkiye'den gelmiş Ermeniler ve paralı katiller tarafından işlenmişti.”²⁹⁴ Kısaca Osmanlı topraklarından Güney Kafkasya'ya göç edenlerin bölgenin siyasi ve sosyolojik kaderini belirlemede etkin oldukları gözlemlenmektedir.

Güney Kafkasya'daki kanlı çatışmaların başlamasının temel nedenlerinden biri de özellikle Bakü şehrinin bir petrol bölgesi olmasıdır. Öyle ki 1903 yılına bakıldığında Rusya dünyanın en büyük petrol üreticisi olma özelliğini elinde bulundurmaktaydı. Rusya petrolünün büyük bölümünün üretim merkezi ise Bakü idi.²⁹⁵ Altay İsmayilov'un belirttiğine göre petrolün sanayi yöntemiyle üretimine ilk kez Azerbaycan'da başlanmış ve Azerbaycan'ın bu konudaki öncülüğü petrol şirketlerinin dikkatini çekmesine sebep olmuştur. Hatta meşhur Nobel Kardeşler de Bakü'de ilk petrol şirketini kuran kişiler olarak bilinmektedir.²⁹⁶ Böyle bir zenginliğin paylaşılması noktasında bazı dengesizlikler ortaya çıkmış ve Ermeniler lehine süreklilik arz eden paylaşım adaletsizliği, Ermeni-Azerbaycan Türkleri

Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.82

²⁹³ Sariahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.115; Mustafa, **a.g.m.** s.3

²⁹⁴ Mustafa, **a.g.m.** s.3

²⁹⁵ Gürses, **a.g.m.** s.251

²⁹⁶ Yeşilot, **a.g.e.** s.57; Ayrıca Bkz.: Altay İsmayilov, “Azerbaycan Ekonomisinin İktisadi Kalkınmasında Enerji Yatırımlarının Rolü”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC,Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011 s.341

çatışmasının nedenlerinden biri olmuştur. Ermenilerin zenginlik kazanmasında en büyük katkıyı çifte standart uygulamaları ile Rusya yapmıştır. Mesela 1872 yılındaki Petrol imtiyazları ihalesinde Türkler % 5'lik bir paya sahipken Ermeniler bu oranın on katını almışlardır. Küçük çaplı petrol firmalarından 167'sinin 49'u Türklere ait iken orta ve büyük ölçekli petrol işletmelerinin 55 tanesi belli başlı Ermeni ailelere aitti.²⁹⁷ Böylesine bir ekonomik güce sahip olan Ermeniler, bölgeye daha fazla Ermeni'nin yerleşmesini teşvik etmişlerdir. Bölgeye duyulan ilgi mevcut demografik dengeyi de olumsuz etkilemiştir. En karlı işletmeleri ellerinde bulunduran Ermeni zenginler işyerlerinde kendi soydaşlarını vasıflı konumda çalıştırdıkları ağır ve düşük ücretli işlerde ise Türkleri çalıştırmışlardır. Bu durum Ermeniler açısından yükselen bir refah düzeyini sağlarken Türkler açısından negatif eğimli bir grafik çizmiştir.²⁹⁸ Uzun yıllar boyunca kaynağını Grigoryen Hristiyanlık'tan alan Ermeni ulusçuluk fikrinin özellikle bu dönemde Ermeni zihin dünyasına hâkim olduğu gözlemlenmektedir. Ermeni milliyetçiliğini açıklaması bakımından gelinen durumu G. R. Suny, "Müslüman Azeriler için bağlılık birincil olarak din iken, Ermeniler için ulustu, yani sınıf değil" şeklinde açıklamıştır.²⁹⁹ Diğer bir deyişle gerek şehirleşme gerekse de ekonomik zenginleşmede Türklere nispeten Ermenilerin açık üstünlüğünün söz konusu olduğu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Ermeniler açısından kimlik, milliyet üzerinden tanımlanırken Türkler de ise tanımlama din üzerinden yapılmaktaydı. Ermenilerin hemen hemen her türlü imkândan yararlanma noktasında Türklere önde olmaları Azerbaycan Türkleri arasında hoşnutsuzluk ve

²⁹⁷ Bu zengin Ermeni ailelerden bazıları Mirzayevler, Mailovlar, Liazanovlar, Aramyantlar, Tavetasyanlar, Mentasyanlardır. Yeşilot, **a.g.e.** s.22-23; Ayrıca Bkz.: Süleymanlı, **a.g.e.** s.112-113; Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.69-70

²⁹⁸ Osman Nuri Aras, "Azerbaycan Ekonomisine Etkileri Bakımından Karabağ Sorunu", **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, s.259; Sadece Rus İmparatorluğu döneminde değil Bolşevikler döneminde de Azerbaycan Türkleri en düşük ve kötü şartlarda işlerde çalışmışlardır. Dvelet dairelerindeki memurlara bakıldığında ise Ermenistan'da memurların %85-90'ı yerli Ermenilerden, Gürcistan'da memurların %70'i yerli Gürcülerden müteşekkil iken Azerbaycan Türkleri kendi topraklarında yani Azerbaycan'da %30 kadar memurluklarda çalışılmıştır. Keza petrol zengini Azerbaycan'ın Kazah istasyonu civarında oturan Azerbaycan köylüsü aydınlatmak için gaz yağı dahi alamaz duruma düşürülmüştür. **Yeni Kafkasya 1923-1924**, Teas Press, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, S.1-24, Y.1, İstanbul, Şubat 2018, s.48; Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki nefret ve düşmanlığın artmasında Türklerin az gelirli işlerde istihdam edilirken Ermenilerin yüksek ücretli ve rahat işlerde çalıştırılmalarının etkin olduğunu Sarıahmetoğlu da vurgulamaktadır. Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.37

²⁹⁹ Mustafayev, "Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)" s.536

ötekileştirilmişlik duygusunun oluşmasına sebep olmuştur. Rus İmparatorluğu bu dönemde hem içeride hem de dışarıda yaşadığı siyasi istikrarsızlıklara bir yenisinin eklenmemesi için Ermeni-Türk dengesi oluşturmaya çalışmıştır. Bu manada bazı memuriyet görevlerinden Ermenileri uzaklaştırmış ve yerlerine Türkleri ikame etmek suretiyle bir denge kurmaya uğraşmıştır. Bu durum Ermeniler ile Türkler arasında çatışmayı ateşleyen kıvılcımların biri hâlini almıştır.³⁰⁰

Türk-Ermeni çatışmalarının diğer bir nedeni de uzun yıllar boyu Rus İmparatorluğu'nun koruması altında siyasi ve sosyolojik açıdan güçlenen Ermenilerin 19.yy itibari ile ulusçu ve devrimci fikirlerini giderek arttırmalarıdır. Rus İmparatorluğu'nun büyük bir gayretle uygulamaya koyduğu Ruslaştırma politikalarına tezatlık arz eden sosyalist ve Marksist fikirler Ermenilerle Rusya'nın ihtilafa düşmelerine neden olmuştur.³⁰¹ Bunun yanında Çar II. Aleksander'a karşı suikast düzenlenmesinin milliyetçi gruplar tarafından planlanması Rus İmparatorluğu'nun Ermenilere karşı görece sert politikalar geliştirmesine yol açmıştır. Bir yandan *Ulusçuluk* bir yandan *Sosyalizm* fikirleri Rus Çarlığı tarafından şiddetle reddedilen akımlardı. Bu fikir akımları özellikle 19.yy sonlarına doğru kurulan Ermeni komiteleri içerisinde yoğun rağbet görmüş düşüncelerdir. Rus İmparatorluğu destek verdikleri Ermenileri bu fikirleri konusunda şiddetli cezalara çarptırmışlardır.³⁰² Bu doğrultuda Ermeni Kilisesi'ne ait okullar belli bir tarihten sonra kapatılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1896-1905 tarihleri arasında görev yapmış Ermeni aleyhtarlığı ile bilinen Kafkasya Genel Valisi Prens Grigori Golitsyn'in uygulamaları Ermeni milliyetçilerini daha keskin tavır sergilemeye itmiştir.³⁰³ Buna göre Golitsyn, Çar'a sunduğu raporda Ermeni milliyetçilerinin Osmanlı

³⁰⁰Mustafayev, "Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920) " s.536

³⁰¹ İşyar, **a.g.e.** s.274

³⁰² Döndü Sena Arslan, **a.g.m.** s.492

³⁰³Prens Golitsyn Azerbaycan Türkleri'nin Ermeniler karşısındaki dezavantajlı durumlarını görmüş ve Ermenilerin işgal ettiği memuriyetlerin sayısını azaltmış, daha önce yasaklanan Şarki Rus gazetesinin yayınlanmasına izin vermiş ve Ermeni kilisesinin mülklerini kamulaştırma kararı almıştır. Fakat Golitsyn'in bu uygulamaları Ermenilerin tepkisini çekmiştir. Ermeniler uygulamalara tepki olarak Golitsyn'e suikast gerçekleştirmişler fakat Golitsyn bu suikastten yaralanarak kurtulmuştur. Bunun üzerine Golitsyn, Güney Kafkasya'dan ayrılmıştır. Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.45; Çar Aleksander'a suikast düzenlendikten sonra ve Prens Golitsyn'in raporları doğrultusunda Ermeni radikallere yönelik alınan kararlar ve Prens Golitsyn'in bu konudaki çabaları hakkında daha fazla bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.368-374

topraklarındaki isyan ve terör faaliyetlerinin bağımsız bir devlet kurma arzusuna dayalı olduğunu ve bu düşüncenin Ermeni entelektüelleri ile din adamları arasında da ciddi destek gördüğünü, bu desteğin eğer engellenmezse halkın geneli tarafından da benimseneceği, dolayısıyla Kafkasya açısından istenmeyen sonuçların doğabileceğini belirtmiştir.³⁰⁴ Ermenilere yönelik Güney Kafkasya’da uygulanan sıkı kontrol 1903 yılında çıkarılan bir kanunla kilise mallarının Rusya Toprak ve Emlak Bakanlığı’na bağlanması ile sürmüştür. Bu kanun Ermeni komitelerinin kaynaklarına ciddi bir darbe vurmuştur. Zira Ermeni komiteler en büyük desteği kiliseden görmekteydi. Bu kanundan sonra Ermeniler Gence, Kars, Bakü, Şuşa ve Tiflis’te birçok miting ve terör eylemleri düzenleyerek Rus İmparatorluğu’na ikazlarda bulunmuşlardır.³⁰⁵ Bu terör eylemleri, Ermeniler arasında geniş destek bulmuş ve zaten Rus İhtilali’nin arifesinde gerçekleşen karışıklıklardan faydalanan Ermeni milliyetçilere Türklere karşı hayata geçirmek için çabaladıkları katliamın kapılarını aralamıştır. Kafkasya Genel Valisi Golitsyn’in görevden alınması sonrasında 1903 tarihli kanun Çar tarafından iptal edilmiş ve bu kanunla Ermenilerden alınmış haklar tekrar kendilerine verilmiştir.³⁰⁶ Bunda Golitsyn’in yerine atanan yeni Genel Vali Vorontsov Dashkov’un büyük etkisi olmuştur. Zira yeni vali selefinin aksine tam bir Ermeni yanlısı tutum izlemiştir.³⁰⁷ Ermeni taraftarı yeni genel vali Vorontsov Dashkov, Çar’ın Ermeniler hakkında görüşlerini olumlu yönde etkilemek amacıyla Çar II. Nikola’ya sunduğu raporda “Majesteleri biliyorlar ki, Kafkaslarda (...) Büyük Petro döneminden bu yana Rus siyaseti, savaşlarda yanımızda yer alan Ermenilere karşı dostane tutum takınmak doğrultusunda olmuştur.” şeklinde ifadeler yer almıştır. Bu rapor doğrultusunda Ermeniler Çar’ın desteğini tekrar kazanmışlardır.³⁰⁸

³⁰⁴ İşyar, **a.g.e.** s.276

³⁰⁵ Sarıahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.89-90; Mustafa, **a.g.m.** s.3;

³⁰⁶ İşyar, **a.g.e.** s.278

³⁰⁷ İşyar, **a.g.e.** s.280

³⁰⁸ Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.11; Dashkov, I. Dünya Harbi’nden önce Ermeni Katogikos’u Kevork V. Surenyan’ın Ağustos 1914 tarihinde kendisine gönderdiği mektuba cevaben “Rusya Ermenilerin talebini savunmaktadır.” demiştir. Ermeni Katolikos’unun mektubunda ise savaş sonunda Osmanlı Ermenilerine Rusya himayesinde bölgesel özerklik verilmesinin garantisi istenmiştir. Qafarov, **a.g.e.** s.68-69; Karacakaya, **a.g.e.** s.20; Dashkov’un Katogikos Kevork’a yazdığı 1912 tarihli 28/358 numaralı mektubun tamamı ve Katogikos’un bu mektuba karşılık Çar’a verilmek üzere Dashkov’a sunduğu detaylı rapordaki istekler hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.380-383

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplere ayrıca 20. yy başlarında Rusya topraklarında baş gösteren kuraklık ve kuraklığın getirdiği yoksulluk neticesinde köylü ayaklanmalarının, işçi grevlerinin, yağmalama olaylarının başlaması da eşlik etmiştir. İç karışıklıklara 1904-1905 arasında Japonya ile girilen savaşta alınan yenilgi ve yenilginin ortaya çıkardığı bunalım da eklenince Rusya büyük bir kaotik ortama sürüklenmiştir.³⁰⁹ Bu kargaşa ortamında Çar ile görüşmek üzere saraya yürüyen işçilere askerlerin ateş açmasıyla içinden çıkılmaz bir hâl alan olaylar tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçmiştir.³¹⁰ Rus ihtilalinin başlamasına vesile olan bu olaylar sonucunda Çar II. Nikola bir manifesto yayınlayarak meşruti idare kurulmasını kararlaştırmıştır.³¹¹ Tüm bu gelişmeler Rus yönetiminin gücünü azaltmış ve Ermenilere bulunmaz fırsatlar sunmuştur. Bu dönemde Ermeniler için genel itibariyle Azerbaycan’da, özelde ise Karabağ’da Türk kültürünü silmek, demografik yapısını değiştirmek ve Türklerin yönetimdeki nüfuzunu kırmak için ortam oluşmuştur.³¹²

20. yy. başlarında Rus İmparatorluğu içerisinde cereyan eden olaylar ve daha önce Osmanlı coğrafyasında örnekleri görülen terör olaylarının ilk defa Güney Kafkasya’ya sıçraması Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin ilk çatışmasına zemin hazırlamıştır. Bu manada Güney Kafkasya’daki ilk Türk-Ermeni çatışması Rus İhtilali’nin başlamasının hemen ertesinde 1905 yılının Şubat ayında yaşanmıştır.³¹³ Yukarıda da yer verdiğimiz üzere Ermeni ırkçılığının öne çıkan metodu Müslüman ahaliyi yıldırma üzerine kurulu idi.³¹⁴ Fakat Ermeniler arasında da farklı düşünenlerin olduğu bilinmektedir. Ermeni terör faaliyetlerinden rahatsızlığını dile

³⁰⁹ Mehmet Hasgüler ve Mehmet Bülent Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler-Dışı Uluslararası Örgütler**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ekim 2004, s.45

³¹⁰Hasip Saygılı, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Ocak 2016, s.96-97

³¹¹ Fahri Valehoğlu, “Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya’da XX. Yüzyılın İlk Ermeni - Türk Münakaşası”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C.1, S.1, 2012, s.277

³¹² İşyar, **a.g.e.** s.281-282

³¹³Valehoğlu, **a.g.m.** s.277

³¹⁴ Mustafayev, “Kafkasya’da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, s.537

getirenler ya da bu faaliyetler için zengin Ermenilerden para toplanmak istendiğinde karşı çıkan Ermeniler de öldürülüyorlardı.³¹⁵

Ermeni milliyetçileri komite kararlarında sözde *Büyük Ermenistan*'ı gerçekleştirmek için ordu kurma gerekliliğini vurgulamış ve bu yönde özellikle *Taşnak Komitesi* 1905-1907 yıllarında sayısı 100.000'i bulan askeri bir güç oluşturmuştur. Bu askerlerin her birinin aylık 30 Ruble ücret alıyor olmaları da ayrıca Ermenilerin gördüğü desteği ispat etmesi bakımından önemlidir.³¹⁶ İlave etmek gerekir ki bu örgüt Bulgaristan'da bir eğitim kampı ve İngiltere'deki Ermeni Milli Bankası'nda 1.000.000 sterlin nakit paraya sahipti.³¹⁷ Planlı olaylar Rus kaynaklarına göre Güney Kafkasya genelinde 7-20 Şubat 1905 tarihinde yaşanmış ve ilk olarak Bakü'de başlamıştır.³¹⁸ Bakü'de Aşurbekof isimli Türk, işlediği iddia edilen bir suçtan dolayı hapis haneye götürülürken Rus askerleri içindeki Ermeni asıllı bir asker tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine olaya şahit olan Babayef isimindeki bir başka Türk, Aşurbekof'u öldüren Ermeni asıllı Rus askerini yaralamış fakat o da kaçarken Ermeniler tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Yaşananlar kısa süre içinde Bakü'de duyulmuş ve karışıklıklar çıkmıştır. Zaten önceden hazırlanmış olan Taşnaklar mevcut durumu genelleştirerek Türklere karşı saldırıya geçmişlerdir.³¹⁹ Taşnak liderlerinden Nikol Tuman Balayan çetesiyle birlikte Bakü'ye gelmiş ve burada Türklere yapılan katliamın öncülerinden olmuştur. Bu yaşananlar iyi kurgulanmış bir senaryonun sadece başlangıcıdır. Çünkü Bakü'de başlayan çatışmalar birçok şehir ve köye sirayet etmiştir.³²⁰ Türkler herhangi bir örgütlenme ve silahlanma çabası içerisinde olmadıklarından dolayı Ermeni saldırıları karşısında başlangıçta büyük kayıplar vermişlerdir.³²¹ Bakü savcısı V. Voronov'un

³¹⁵ Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.28; Ayrıca Bkz.: Hartıll, **a.g.e.** s.93

³¹⁶ Tofig Mustafazade, "Rus Dış Politikasında Ermeni Kartı", **Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.240

³¹⁷ Aslanlı, Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu, s.42

³¹⁸ Musfayev, "Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)", s.538

³¹⁹ Uras, a.g.e. s.534-535; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.282

³²⁰ Mustafa, **a.g.m.** s.5

³²¹ Aslanlı, Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu, s.42

Rus Adalet Bakanlığı'na çektiği telgrafta Bakü'deki olayların etnik ve dini temelli olduğunu, bu olaylar nedeni ile asayişin temininde zorluk yaşandığını ve Ermenilere dışarıdan malî destek sağlandığını rapor etmiştir. Bir başka telgrafta yine Voronov, Ermenilerin kışkırtıcı davranışlarda bulunmak suretiyle Türkleri aşırı tepki vermeye mecbur bıraktıklarını ortaya koymuştur. Voronov, söz konusu telgraf şöyle demektedir:

“Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta İslam dini ile alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildi. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kışkırtmak ve kutsal değerleriyle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Müslümanları çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonralar Ermenilerin yasak yayın yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak onlara el konulmuştur”³²²

Ermeni terör grupları, Bakü'deki Ermeni saldırılarını durdurmaya çalışan Bakü Valisi Nahagidze'yi, eşraftan Gürcü Mikeladze ve Türk ileri gelenlerinden Mehmet Bekof'u katlederek olayların daha da vahim hâle gelmesine neden olmuşlardır.³²³ 1905 yılının Şubat ayında Bakü'de başlayan çatışmalar İrevan, Gence, Nahçıvan, Tiflis, Şuşa, Kuba, Zengezur gibi şehirlere de sirayet etmiş ve Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde şiddetli şekilde devam etmiştir.³²⁴ Mustafayev'in belirttiğine göre bu çatışmalarda 158 Türk köyüne karşılık 128

³²² Mustafayev, “Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, s.538

³²³ İşyar, a.g.e. s.283

³²⁴ Bakü, Şuşa ve Ağdam gibi Müslüman-Türklerin yaşadığı topraklarda Ermenilerin yaptığı terör faaliyetleri Osmanlı resmi yazışmalarında da görülmektedir. Bu bilgi Osmanlı arşivlerindeki Yıldız Sadâret Husûsî Ma'rûzâtı, nr. 494/36 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:9, Yay. Haz. İsmet Demir, Uğurhan Demirbaş vd. Ankara, 1993, s.169-173; Ayrıca Bkz.: Sarıahmetoğlu, a.g.t. s.8

Ermeni köyü tarumar edilmiştir. Yine bu çatışmalarda 3.100 Ermeni ve 10.000'den fazla Türk hayatını kaybetmiştir.³²⁵ Türklerin kayıpları noktasında daha sonraki yıllarda bazı Ermeni komitecilerin verdikleri bilgiler birlikte değerlendirildiğinde endişe verici bir tablo ortaya çıkmaktadır. Zira Ermeni komitecilerden Adranik'in emri altındaki haydutlardan birisi şöyle bir itirafta bulunmuştur: "Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer'de 17 Tatar (Azeri) halkını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla kapattırırdım."³²⁶ 1905-1906 arasındaki çatışmalarda Türklerin uğradığı mezalimi Rusya Devlet Duma'sının Azerbaycanlı üyesi İsmayil Han Ziyadhanov, 1906 tarihindeki Duma toplantısında şöyle özetlemiştir:

"Biz iki yıldır ki, kan denizinde üzür(yüzüyor) ve meyitlerin(ölülerin) üzerinde geziyoruz. Başımıza getirilenler bestir(yeterdir)!... Biz şahidiyik ki, azgınlaşmış kütle anaların elinden onların süt emer körpelerini alıp havaya tullayır və hançerin ağzına geçirirdi; biz gördük ki, hançeri hamile kadınların karnına geçirirdilər və tiyəsini çıkaranda çağa elleri görünürdü... Şifahî surette ve matbuatda nefret ve edavet tohumlarını sepen cenab fitnekârlar koy utansınlar. Yeter, onlar yangınların alevinden haz aldılar! Yeter, onlar egbecer hala salınmış meyitlere baktılar, ana ve bacılarımızın nale-feryatlarını eşitmekten haz aldılar!"³²⁷

Ermenilerin organize olmuş ve yoğun şekilde dış destekli yapısı karşısında hazırlıksız ve destekten mahrum olan Türkler çatışmaların başlangıcında adeta katliama maruz kalmışlardır. Fakat Türklerin toparlanmasıyla birlikte ciddi bir dirençle karşılaşan Ermeni terör çeteleri yenilgiler almaya başlamış³²⁸ hatta tamamen yok olmaktan Kafkasya Genel Valisi'ni devreye sokarak ve barış isteyerek kurtulmuşlardır. Oysa ilk başlarda çatışmaların sürmesinin, savaş istemeyen, huzur

³²⁵ Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.12

³²⁶ Mustafayev, "Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)", s.538-539

³²⁷ Mustafa, **a.g.m.** s.8

³²⁸ Ağayev Yusif ve Əhmedov Sebuhi, **İstiqlal Yürüyüşü 1918**, Altun Kitab, Bakı, 2009, s.7, Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.284

ve barış ikliminin sürmesi taraftarı olan Ermenileri de milliyetçi çizgiye getirmekte ve bu komitelerin halkın sahiplendiği örgütler haline dönüşmesinde yararlı olacağı düşünülüyordu.³²⁹ Türkler, barış isteyen Ermenilere, Ermeni katolikosunun müftünün ayağına giderek özür dilemesi, Ermeni papazların kiliselerde Ermenilerin yaptıkları mezalimi lanetlemeleri, katledilen Türklerin katillerinin bulunup yetkililere teslim edilmesi gibi şartlar öne sürmüş ve kabul ettirmişlerdir. Fakat pratikte yine Ermenilerin yapılan antlaşmaya sadakatsiz davranarak antlaşma dışında hareket ettikleri görülmüştür. Buna karşın çatışmalar belli bir dönem için sona ermiştir.³³⁰

1905-1906 arasında yaşanan kanlı olaylar ile ilgili önemli bazı tespitler ortaya konmuştur. Buna göre hem Ermeni aydın kesimi hem Türk aydın kesimine göre özellikle bu dönemde ortaya çıkan çatışmaların Rus İmparatorluğu'nun içerisindeki bazı unsurlarca desteklendiği ve kışkırtıldığı belirtilmektedir. SSCB döneminde bu durum birçok defa itiraf edilmiştir. Rus Çarlığı'nın bu olayların körükleyicisi olarak toplumların dikkatini, o dönem içerisinde başlamış olan ihtilalden uzak bir noktaya çekme amacını taşıdığı ve toplumları çatıştırarak birliktelik içerisinde olmalarını engellemek istediği belirtilmiştir.³³¹ Rusya'nın o dönem yürüttüğü politikanın güven vermediğini belirten Nazım Mustafa, Cihangir Zeyneloğlu'nun 1924 tarihli kitabından bu durumu teyit eden şöyle bir aktarımda bulunmuştur: "Sadece Azeri Türkleri hâlâ gaflette idiler ve iğtişâşlarda Çar tarafını tutuyorlardı. Rusya hükümeti Müslümanların bu gafletinden yararlanıp Petersburg'tan özel surette 130 ajan göndererek Türklerle Ermeniler arasında yürüttüğü propagandayla birini diğeri aleyhine silah kullanmaya teşvikle asırlarca iyi geçinen iki milleti birbirine kırdırdı"³³²

1905-1906 olayları bütün şiddeti ile sürerken Karabağ Türklerinden müteşekkil *Difai* isminde bir Türk direniş örgütü kurulmuştur. Bu örgüt Ermeni katliamlarının durdurulması ve Türklerin zafere ulaşmalarında önemli bir yere

³²⁹ İşyar, **a.g.e.** s.285

³³⁰ İşyar, **a.g.e.** s.286-287; Ayrıca Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.536 ve Sarıahmetoğlu **a.g.t.** s.44

³³¹ Aslanlı, Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu, s.42

³³² Mustafa, **a.g.m.** s.4

sahiptir.³³³ Bu örgüt Rusya'nın güttüğü toplumları birbirine kırdırarak ayaklanmaları engelleme siyasetinin ancak Güney Kafkasya'da Türk, Gürcü ve Ermeni birlikteliği sağlanırsa yok olacağını vurgulamıştır.³³⁴ Rus politikalarına karşı ortak mücadele çağrısına, Rus desteğini arkasına alan Ermeniler -barış yanlısı azınlık grubun dışındakiler- olumsuz cevap vermişlerdir. Fakat Türkler ile Gürcüler işbirliği yaparak Rus destekli Ermeni zulmüne karşı mücadele etmişlerdir. Bu dönemde silahlı mücadelenin yanında çeşitli yayın organları vasıtasıyla da Türkler ve Gürcüler bilinçlendirilmiştir. Hem *Difai* örgütünün kurulmasında hem de çeşitli yayınların neşredilmesinde çok büyük katkıları olan Ahmet Ağaoğlu bu dönemin önemli dava adamlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³³⁵

Ermenilerin rüyası olan sözde *Büyük Ermenistan*, Güney Kafkasya'da Türklerle karşı başlatılan olayların temel nedenidir. Bu doğrultuda Güney Kafkasya'daki Türkler ve Ermenilerin arasındaki ilk çatışma özelliğini taşıyan 1905-1906 olayları, Türklerin milli bilincinin oluşması ve organize örgütler kurarak mücadele edebilmesine vesile olmuştur.³³⁶

Tablo 2.2: 1905-1906 Olaylarının Yaşandığı Yerler ve Tarihleri

Mekân	Zaman
Bakü kentinde	1. katliam 6-9 Şubat 1905'te 2. katliam 20-30 Ağustos 1905'te 3. katliam 20-25 Ekim 1905'te

³³³Dursun Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Güz 1996,s.67-68; Ayrıca Bkz.: Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.9

³³⁴ Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.13

³³⁵ Ahmet Ağaoğlu Azerbaycan'daki milli bilincin oluşmasında yoğun mücadele vermiştir. Gerek Difai teşkilatının kurulmasında gerekse de ilmi ve siyasi çalışmalarda ön saflarda olmuştur. Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik o dönemlerde uyguladığı katliamlar hususunda "*3-5 Ermeninin başıboş hareketi olarak değil, arkasına Batılı güçlerin desteğini almış ve strateji, plana sahip Daşnaksütyün'ün planlı işi*" şeklinde açıklamalar yaparak bu katliamlara karşı Difai tarzı teşkilatların kurulmasının önemini ortaya koymuştur. Difai teşkilatı Ruslara ve terör eylemi yapan Ermenilere karşı oluşturulmuş bir yapılanma olmakla birlikte esasında Ruslaştırılmaya karşı bir mücadelenin adı idi. Bundan dolayı Ruslaştırılmaya karşı olan Kafkasya'nın diğer toplumlari ile beraberce bu mücadeleyi yapmak için Kafkas toplumlari ile birlikte çalışma gayreti de sarf etmiştir. Fakat Ermeni terör gruplarının bu birlikteliğe her aman olumsuz yaklaştığı ortadadır. Süleymanlı, **a.g.e.** s.114-115; Ayrıca Bkz.: Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.13

³³⁶ İşyar, **a.g.e.** s.288

Erivan kazasında	1905 yılın Mayıs - Haziran aylarında
Erivan kentinde	1. katliam 20-22 Şubat 1905'te 2. katliam 23-26 Mayıs 1905'te 3. katliam 18 Eylül 1905'te 4. katliam 27 Mayıs, 8-9 Haziran 1906'da
Nahçıvan kazasında	7-13 Mayıs, 26-30 Kasım 1905'te Nahçıvan Nehri'nin alt kısmında ve şehirde 5-12 Mayıs 1905'te Cehri Nehri boyunca 12-18 Mayıs 1905'te Nahçıvan Nehri'nin yukarı bölümünde Elince Nehri mansabında, Şurut köyü ve Gilan Nehri havzasında
Şerur-Dereleyez kazasında	Şerur'da 29-31 Mayıs 1905'te Dereleyez'de Mayıs – Haziran 1905'te
Eçmiedzin kazasında	24 Mayıs - 5 Haziran 1905'te
Aleksandropol(Gümrü) kazasında	Eylül - Ekim 1905'te
Sürmeli (İğdir) kazasında	2-4 Haziran 1906'da
Novo-Bayezid kazasında	Aralık 1905 - Şubat 1906'da
Zəngəzur kazasında	Haziran - Aralık 1905. 29 Temmuz - 29 Ağustos 1906'da
Şuşa kazasında	Şuşa'da 16-22 Ağustos 1905, 12-22 Temmuz 1906'da Gargar Nehri yukarısında Ağustos 1905 - Haziran 1906 boyunca Ağustos - Kasım 1905 - 12-18 Temmuz 1906'da Hocalı'da Ocak - Ağustos 1906'da Esgeran'da Ağustos 1905 - Haziran 1906
Cavanşir kazasında	Kasım 1905'de
Cebrail kazasında	Haziran - Ağustos 1905. Ağustos 1906'da
Yelizavetpol kazasında	Aralık 1905 - Mart 1906'da
Gence kentinde	18-23 Kasım 1905'te
Ereş kazasında	28 Kasım 1905'te
Kazah kazasında	Kasım 1905 - Mayıs 1906'da

2.3.SSCB Dönemi'nde Azerbaycan ve Karabağ

Rus İmparatorluğu, 20. yüzyıla iç ve dış savaşlarla başlamıştır. Bir bakıma kendi politik stratejisinin pratikteki sonuçlarına maruz kalan bir Rusya ile karşılaşmaktayız. 17-19. yüzyıllar kendi adına siyasi ve askeri başarılarla dolu olan Rusya 20. yüzyılda içişlerinde bir türlü çekişme ve çatışmaları sonlandıramayan ve hem Çarlık dönemi hem de Sovyet döneminde mütemadi huzursuzluk içinde bir ülke olmuştur. Bu duruma gelinmesinde siyasi hedeflerin sosyolojik boyutunun doğru şekilde hesaplanamamasının etkisi büyüktür.³³⁷ 1905 Rus İhtilali'nin altında yatan sosyo-ekonomik nedenler ve ardından yaşanan olaylar, Rus-Japon Savaşı'nda alınan yenilgi, 1905-1906 yıllarında kendisinin de alttan alta desteklediği Ermeni-Türk çatışmalarının ortaya çıkardığı istikrarsızlık, I. Dünya Savaşı arifesinde dünya siyasetindeki bunalımın Rusya'ya yansımaları Çarlık rejimi üzerinde yoğun halk baskısını ve hatta birçok yerde isyanları beraberinde getirmiştir.³³⁸

1905 ihtilali ile Çarlık aleyhine ilk kıvılcım ateşlenmiştir. Öyle ki halk ekonomik sıkıntılarına çare olarak gördüğü Çar Nikola'ya isteklerini bildirmek istemiş ve tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçen bir katliamla karşılaşmıştır. Geline durumda Rusya genelinde yıllarca sürecek grevler ve gösteriler, yönetimden duyulan hoşnutsuzluğun ifade biçimi halini almıştır. Bu süreçte Çarlık yönetiminin aldığı sert önlemlere rağmen olayların seyri I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Rusya bu şartlar altında I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. Bu savaş boyunca Rusya, içeride ve dışarıda birçok sorunla boğuşmak zorunda kalmıştır. “Kanlı Pazar”ın etkisi bu dönemde de devam etmiş, gösteriler sürmüştür. Cephede ise mağlubiyetler alınmaya başlanmıştır. Özellikle Almanların Ruslar karşısında açık üstünlüğü söz konusuydu. Bunun yanında bütün kaynaklarını bu savaş için seferber etmiş olan Rusya büyük bir

³³⁷ Kemal Evcioğlu, “Kafkasya'daki Bölgesel Aktörler Açısından Çeçenistan Sorununun Analizi”, *Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri*, IQ Yayınları, Mayıs 2005, İstanbul, s.464

³³⁸Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.16, Bahar 2015, s.166

çıkmaza doğru sürüklenmiştir. Savaşın günlük maliyeti 50 milyon rubleyi aşmış ve üretimin ana kaynağı olan işçi ile köylü kesiminin 15 milyonu silah altına alınmıştır. Bu durum ülkede üretimi durdurma noktasına getirmiş, ihracatın hızla düşmesine neden olmuştur. Hatta ülke içinde yiyecek ve içecek sıkıntısı ortaya çıkmış fakat bu soruna da herhangi bir çözüm bulunamaz hâle gelinmiştir. Tükenme noktasına gelen Rus sanayisi özellikle metalürji, enerji ve taşımacılık sektörü yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmıştır.³³⁹ Tüm gücünü savaşın idame ettirilebilmesine ayıran Rusya ortaya çıkan tabloyu dış borç alarak aşmaya çalışmıştır. Alınan dış borçlar nedeniyle 1917 yılına gelindiğinde dış borç toplamı 50 milyar rubleye yükselmiştir. Bu durumu Ramin Sadıgov, Lev Troçki'nin **Rus Devriminin Tarihi** isimli kitabından şöyle aktarmıştır: “1915’te savaş Rusya’ya 10 milyar Ruble’ye patlamıştı. 1916’da ise 19 milyar Rubleye, 1917’nin yalnızca ilk yarısında da maliyet 10 milyar 500 milyon Rubleydi.”³⁴⁰ Bu ortam, Bolşeviklerin aradığı fırsattı ve 1917 yılının Ocak ayında “Kanlı Pazar”ın yıldönümü nedeniyle gösteriler düzenleyen işçileri savaşı protesto etmeye çağırmışlardır. Savaş karşıtı çağrıya ülke genelinde yüzbinlerce işçi greve giderek cevap vermiştir. Gösterilere sadece işçiler değil aydınlar, öğrenciler ve bir kısım memurlar da katılım göstermiştir. 26 Şubat 1917 tarihinde gösterilere son vermek adına silahsız halka ateş açılması yaklaşık 25.000 askerin duruma isyan etmesine ve göstericilerin safına dâhil olmasına sebep olmuştur. Göstericilerin Petrograd’ı tamamen ele geçirdiğini gören Çar Nikola son bir çare Pskov’a gitmiştir. Fakat burada en yakın bildiklerinin bile kendisini terk ettiğini gören Çar “çevremde korkaklık, ihanet ve yalancılıktan başka bir şey yok!” diyerek tahttan çekildiğini bildirmiştir. Petersburg’a dönmek için tren istasyonuna giden Çar burada isyancı askerler tarafından yakalanmıştır³⁴¹. Çar ve aile üyelerinin tamamı kurşuna dizilmiş ve “Romanovlar” olarak bilinen hanedanlığa son

³³⁹ Sadıgov, **a.g.m.** s.169

³⁴⁰Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi**, C.4, S.1, Bahar 2015, s.47

³⁴¹ Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılma...” s.48

verilmiştir. Bu aşamadan sonra Rusya’da geçici bir hükümet kurularak “Şubat Devrimi” gerçekleştirilmiştir.³⁴²

Geçici hükümetin başkanı olarak Tula vilayetinin zengin sınıfına mensup Georgi Yevgenyeviç Lvov (Prens Lvov) getirilmiştir. Kurulan hükümet başkanlığını Mihail V. Rodziyanko’nun yaptığı Duma’dan teşkil olunan bir komite ve Petrograd İşçi ve Asker Sovyetleri’nden oluşan ve bütün azalarının sol görüşe sahip olduğu bir İcra Komitesi göreve başlamıştır. İcra Komitesi’nin başkanlığını ise Geçici Hükümette önce Adalet Bakanlığı sonra Askeriye ve Deniz Bakanlığı, ardından da Geçici Hükümet’in başkanlığını üstlenmiş olan Aleksandr Fedoroviç Kerenski yerine getirmiştir. İcra Komitesi üyesi olarak iki Menşevik, iki Bolşevik ve üç Sosyalist Devrimci yer almıştır.³⁴³

Şubat Devrimi gerçekleştiğinde İsviçre’de olan Lenin, devrimin ardından Rusya’ya dönmüş ve *Nisan Tezleri* ismiyle tarihe mal olmuş düşüncelerini kaleme almıştır. Bu düşüncelerinde Çarlık düzeninin ardından ortaya çıkan tablonun karmaşa ve kaotik bir durum arz ettiğini ve bu durumun çözümü olarak Bolşevik Partisi’nin stratejik hedefi olarak da benimsenen şu öneriyi ortaya koymuştur: “Rus devrimi birinci aşamadan, ikinciye, yani iktidarın proleterlere ve köylülere geçmesi gereken aşamaya gelmiştir.”³⁴⁴Bu düşüncesi ile devrimden sonra oluşturulan Geçici Hükümet’in silah zoruyla ortadan kaldırılması gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü Geçici Hükümet ortaya çıkan iç karışıklıklara çözümler üretememiş ve siyasi ikbal peşinde koşan insanların toplandığı bir merkez halini almıştır. Ayrıca Geçici Hükümetin hüküm sürdüğü dönemde devam eden I. Dünya Savaşı, koşulların daha

³⁴² İşyar, a.g.e. s.304

³⁴³“Menşevik” kelimesi azınlık anlamına gelirken “Bolşevik” kelimesi çoğunluk anlamına gelmektedir. Menşevikler ve Bolşevikler arasında monarşik yönetim anlayışına kesin karşı oluşları yönünden ortak anlayışa sahiptirler. Fakat siyasal, sosyal ve ekonomik uygulamalar noktasında bir çok farklılıkları vardır. Mesela Menşevikler batıda olduğu gibi bir parlamenter hükümetin olmasını fakat bunun yavaş ve adım adım gerçekleşmesini isterken Bolşevikler bunun bir devrimle gerçekleşmesi gerektiğini belirtirler. Bolşevikler sıkı ve baskıcı bir parti disiplini olmasından yana iken Menşevikler baskıcı bir anlayışı tasvip etmezler. Ekonomik manada Bolşeviklerin katı özel mülkiyet karşıtlığının aksine Menşevikler daha liberal bir uygulamanın olması taraftarıdır. Bolşevik-Menşevik anlaşmazlıkları konusunda Bkz.: A.Y. Badayev, **Çarlık Dumasında Bolşevikler**, Evrensel Basım Yayın, Çev. Bülent Daş, Meral Oral, İstanbul, Nisan 1999

³⁴⁴ Sadıgoy, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılıma...” s.39

fazla içinden çıkılmaz bir hâl almasına sebep olmuştur.³⁴⁵ 1917 yazında General Kornilov'un Geçici Hükümet'e isyanı³⁴⁶ hükümetin halk nezdinde güveninin sarsılmasına sebep olmuş ve Eylül ayına gelindiğinde de açlık ve sefalet artık tahammül edilemez seviyeye çıkmıştır. Bolşevikler ise söylemleri ve takındığı tutum nedeniyle mevcut istikrarsızlık ortamında halktan yoğun destek görmüştür.³⁴⁷ Lenin bu durumun bulunmaz bir fırsat olduğu ve hükümetin silahlı bir isyan neticesinde devrilmesinin gerekli olduğu konusunda toplantılar düzenlemiştir.³⁴⁸ Hatta Bolşevikler, *Askeri Devrim Komitesi* isminde bir de örgüt kurmuşlardır.³⁴⁹ Böylesi bir silahlı isyana karşı çıkan ve Lenin'in en güvendiği arkadaşları Kamenev ve Zinonyev planlanan isyanı gazetelere ifşa etmişlerdir.³⁵⁰ Geçici Hükümet sıkı güvenlik tedbirleri alarak önemli noktaları askeri koruma altına almış ve Bolşeviklerin kurduğu *Askeri Devrim Komitesi* üyelerini tutuklama ve **Raboçi Put** ve **Soldat** gibi Bolşevik yayın organlarının kapatılması talimatını vermiştir.³⁵¹ Fakat *Askeri Devrim Komitesi* güç kullanarak gazetelerin tekrar yayınlanmasını sağlamış ve Stalin gazetede "Bize Ne Lazım?" isimli bir makale yazarak *Şubat Devrimi*'nde istenilenin gerçekleştirilemediğinden bahisle hedeflerinin ne olduğunu şu şekilde belirtmiştir: "Vakit çatmıştır. Şubatta yapılamayan iş şimdi yapılmalıdır. Burjuvazi ve toprak ağalarının, yani kapitalistlerin hükümetinin yerini, işçi, köylü ve asker hükümeti almalıdır. İktidar mutlaka işçi, köylü ve asker Sovyetlerinin eline geçmelidir!"³⁵² 24 Ekim 1917 akşamı Lenin, isyanın bir an önce başlaması gerektiğini ve kaybedilen her anın tehlikeli sonuçlar doğuracağını belirten mektuplarla yoldaşlarını harekete geçirmeye teşvik etmiş ve bunun sonucunda Bolşevikler, isyanı başlatmış, bütün köprüler, demiryolu garları ve iletişim

³⁴⁵ Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma..." s.50

³⁴⁶ Ramin Sadıgov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.29, S.48, s.107

³⁴⁷ Sadıgov, "Şubat Devriminden Sonra..." s.108

³⁴⁸ Sadıgov, "Şubat Devriminden Sonra..." s.109

³⁴⁹ Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri..." s.172

³⁵⁰ Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma..." s.51

³⁵¹ Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri..." s.172

³⁵² Sadıgov, "Şubat Devriminden Sonra..." s.113

kanallarını ele geçirerek hükümete başkaldırmışlardır. Bütün başkent sokakları Bolşeviklerce tutulmuş ve Geçici Hükümet tamamen çaresiz bırakılmıştır. 25 Ekim sabahına Rusya, Bolşevik Devrimi ile uyanmıştır.³⁵³ Lenin, “Rusya Vatandaşlarına” isimli bir bildiri yayınlarak bundan sonra ne yapılacağını şöyle ilan etmiştir: “Geçici hükümet devrilmiştir. İktidar Petrograd işçi ve asker Sovyet’inin eline geçmiştir. Hemen ilk iş olarak demokratik bir barış anlaşması sağlanması, toprak üzerindeki kapitalist egemenliğinin lağvedilmesi, üretim üzerinde işçi gözetimi ve Sovyet hükümeti kurulması işi gerçekleştirilmelidir.”³⁵⁴

Rusya, 1905 ihtilali ile başlayıp 1917 Ekim’inde *Bolşevik İhtilali* ile devam eden süreçte, içeride siyasi ve sosyolojik mücadele verirken aynı zamanda itilaf devletleri saflarında ilk ve en büyük dünya savaşının taraflarından biriydi. Savaş döneminde hem Rusya hem de diğer batılı devletlerin kullandığı unsur Ermeni toplumu olmuştur. İtilaf kuvvetleri Ermenileri bağımsızlık aldatmacası ile adeta avutmuştur. Ermeniler sözde *Büyük Ermenistan* olarak niteledikleri haritanın batı kısmını sözde *Türkiye Ermenistanı* olarak niteliyor ve buraların kendilerine verileceğini düşünüyorlardı.³⁵⁵ Bunun bir aldatmacadan ve yalandan ibaret olduğu Rusya, Fransa ve İngiltere arasında yapılan gizli paylaşım antlaşmalarının ifşa edilmesi ile ortaya çıkmıştır. Çünkü *Sykes-Picot Antlaşması*’na göre sözde “Türkiye Ermenistanı” olarak tabir edilen bölge Rusya’ya bırakılmıştır.³⁵⁶ Fakat Ermeniler, savaş esnasında Osmanlı coğrafyasında ve Kafkaslarda Türklere karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Sadece I. Dünya Savaşı döneminde Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde binlerce Türk, Ermenilerce öldürülmüştür.³⁵⁷ Bu dönemde benzer

³⁵³ Gerek Şubat Devrimi gerekse de Ekim Devrimi’nin Rusya cephesinin son bulması için Almanya tarafından desteklediği ve Lenin’in bu konuda Almanlarla yakın çalışma içerisinde olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Ekim Devrimi’nden sonra imzalanan *Brest-Litovsk Antlaşması* ile Almanların Lenin’e yardımları karşılıksız kalmamıştır. Sadıgov, “Şubat Devriminden Sonra...” s.115.

³⁵⁴ Sadıgov, “Şubat Devriminden Sonra...” s.115

³⁵⁵ Mehmet Yetişgin, “Ermeni Meselesi ve İngilizlerin Ermeni Politikası”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.86

³⁵⁶ İşyar, **a.g.e.** s.294

³⁵⁷ Enver Konukçu, “Türklere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar”, **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları Yayın No:94, Ed.Türkkaya Ataöv, Ankara, 2002, s.142-143

olaylar Kafkas Türkleri'ne karşı da yapılmıştır.³⁵⁸ Savaş sürerken Rusya'da meydana gelen Ekim Devrimi hem Ermeni toplumunda hem de Azerbaycan Türkleri arasında sevinçle karşılanmıştır. Çünkü imparatorluk bünyesindeki farklı milletler için Lenin'in şahsında Bolşeviklerin sloganı "Kendi kaderini tayin hakkı" şeklinde idi. Lenin "self determinasyon" ilkesini savunmuş ve Rus ordularının hem Kafkaslardan hem de Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁹ Lenin, "Rusya'nın sosyal demokratları propagandalarında bütün ulusların kendi ayrı devletlerini kurmaları ya da içerisinde yaşamak istedikleri devleti seçmede özgür oldukları hususlarında ısrarcı olmalıdırlar" sözleriyle milletlerin bağımsızlık taleplerini desteklemiştir.³⁶⁰ Aynı zamanda "Milletler arasındaki mücadele kapitalist emperyalizmin bir oyunudur."³⁶¹ düşüncesi ile Çarlık Rusyası'nın dahil olduğu savaştan çekilmenin gerekliliğini vurgulamış ve 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan mütarekesi ile başlayan süreç, 3 Mart 1918 tarihinde *Brest Litovsk Antlaşması*'nı imzalayan Rusya'nın savaştan çekilmesiyle son bulmuştur. Bu antlaşmaya göre Bolşevik Rusya, Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği yerleri tamamen boşaltacak ve *Elviye-i Selase* olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı'ya terk ederek 1877-1878 tarihindeki Osmanlı-Rus sınırı geçerli kabul edilecekti. Fakat Kars, Ardahan ve Batum'un tekrar geri verilmesi demek Batum'un Gürcülerden, Kars

³⁵⁸ Berna Türkdoğan, "Türk-Ermeni İlişkileri(Tehcirden Günümüze)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.232

³⁵⁹ İşyar, **a.g.e.** s.310; Gerek Lenin ve gerekse de arkadaşı Stalin "tüm halkların eşitliği ve egemenliği" ile "halkların kendi kaderini tayin hakkı" gibi düşünceler ortaya koymuşlardır. Fakat daha sonaki yıllarda anlaşılmıştır ki bu düşünceler Sovyet politikalarının gerçek niyetinin gizlenmesi amacıyla açıklanmış fikirlerdi. Çünkü Stalin'in 18 Mart 1918 tarihinde Bakü Bolşevik taraftarlarına gönderdiği bir mektupta "*Müslümanlar özerklik talep ediyorlarsa, merkezde ve yerelde Sovyet hakimiyetini koşulsuz olarak tanımayı şart koşmak kaydıyla onlara özerklik vermek gerekir.*" demiştir. Qafarov, **a.g.e.** s.72-73; Resulzade, ilk başlarda Rusya halklarına hoş gelen ve umut veren söylemlerin sonradan Bolşeviklerin yavaş yavaş güçlenmesi ve egemenliklerini tesis etmeye başlamalarıyla unutulduğu ve bu konudaki itirazların yükselmesine aldırış edilmediğini ifade etmiştir. Bu yönde Bolşeviklerin şöyle söylediği vurgulanmaktadır: "*Tayin-i mukadderat hakkı herkesin değil, erbab-ı say'ındır.*" , "*Azerbaycan Muhtariyeti demokrasinin değil, hanların, beylerin, ağaların.*" , "*Azerbaycan muhtariyeti Türk burjuvazisinin muhtariyetidir. Bu muhtariyete ne Rusya burjuvazisi, ne de Rusya demokratisi razı olur. Azerbaycan muhtariyetini isteyen Müsavatçılar neticede harabe-zar bulurlar.*" Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...s.37.**

³⁶⁰ Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...s.33;** Evcioglu, **a.g.m.** s.465; Lenin:"*toprak köylünün, muhtariyet de milletlerin*" Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.42

³⁶¹ Evcioglu, **a.g.m.** s.464

bölgesinin de Ermenilerin elinden alınması anlamını taşımaktaydı. Ne Gürcüler ne de Ermeniler böyle bir sonucu kabullenmek istememişlerdir.³⁶²

Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da kurulan Geçici Hükümet tarafından Kafkasya Ötesi (Mavera-yı Kafkas)'ni kontrol edebilmek için Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri'nin temsilcilerden müteşekkil *Mavera-yı Kafkas Komitesi* (OZAKOM) kurulmuştu. Fakat bu komite içerisinde Ermenilere karşı Gürcü ve Azerbaycan Türkleri'nin ittifakı kurulmuştur. Bu durum komitenin sürdürülebilirliğini düşündürürken *Ekim Devrimi*'nin gerçekleşmesi ile Rusya hem Osmanlı hem de Transkafkasya'da işgal ettiği yerleri boşaltmış ve Ermeniler açısından bu bölgede Osmanlı tehdidi baş göstermiştir.³⁶³ *Ekim Devrimi* gerçekleştiğinde Güney Kafkasya'da daha çok Menşeviklerin etkinliği söz konusu olduğundan dolayı Bolşevikler gayrimeşru kabul edilmiştir. Ermenilerin tehdit algılamaları ve Türklerin de "self determinasyon" ilkesini hayata geçirme noktasındaki beklentileri Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türklerini zorunlu bir dayanışmaya itmiş ve *Mavera-yı Kafkasya Komiserliği* (ZAKAVKOM)'ni kurmuşlardır. Bu komiserlik (Hükümet), Kurucular Meclisi (Seym)'nde alınan kararları uygulamakla görevli yürütme organı idi. Kurulan hükümet Bolşeviklere bağlı olmayan ve "self determinasyon" ilkesini hayata geçirmekle görevli geçici bir yapıydı.³⁶⁴ Bu süreçte Osmanlı yönetimi Rusya ile yapılan antlaşma gereği

³⁶² Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.45; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.314; Qafarov, **a.g.e.** s.135-137; Sarahmetoğlu, **a.g.t.** s.59

³⁶³ İşyar, **a.g.e.** s.308

³⁶⁴ İşyar, **a.g.e.** s.306, Zakavkom(Transkafkasya Hükümeti) ya da diğer adıyla Transkafkasya Federasyonu yukarıda da belirtildiği üzere Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler tarafından stratejik hedef olarak belirlenen her milletin bağımsız devlet kurabilmesini gerçekleştirebilmek için Bolşeviklerin Şubat 1917'deki devriminden sonra Güney Kafkasya'yı yönetmek üzere oluşturduğu Ozakom(Maverayı Kafkas Komitesi) adlı yapı yerine ve ona karşı vücuda getirdikleri hükümettir. Bu hükümet yapısı bu toplumların esasen birbirleri ile uzunca bir süreden beri süregelen problemleri olmasına rağmen Bolşevik iktidarında bağımsız olamayacaklarına inandıklarından ve buna engel olmak istemelerinden dolayı bir araya gelmeleri sonucu oluşmuştur. Bu dönemde Dağlık Karabağ Azerbaycan Türkleri'nin idaresi altında idi. Gerek aralarındaki anlaşmazlıklar gerekse de dönemin siyasi ve askeri şartlarından dolayı uzun ömürlü olmayan bu hükümet 28 Kasım 1917'de kurulmuş ve 26 Mayıs 1918'de kendini feshetmiştir. Yeşilot, **a.g.e.** s.25-27, Transkafkasya Federasyonu, kurulmasından birkaç gün sonra geçici olarak kurulduğunu Bolşevik devriminin yarattığı kaotik durumun atlatılması ve federasyon üyesi toplumların hürriyetlerini tesis etmesi sonrasında görevini sonlandıracağını açıklamıştır. Bu federasyon Seym adı verilen bir meclis oluşturmuştur. Oluşturulan Seym üyeleri 10 partiyi temsil eden 112 kişiden oluşmuştur. Bu partiler ve temsilci sayıları şunlardır: Menşevik(33), Müsavat(30), Taşnaksütyün(27), Müslüman Sosyalist Blok(7), Es-Erler(5), Himmet(4), Rusya İttihad-ı İslam(3), Gürcü Nasyonal Demokrat(1), Gürcü

boşaltılmasını istediği yerler konusunda Gürcü ve Ermenilerle sorun yaşamış ve bu sorunun çözülmesi için *Transkafkasya Ortak Meclisi* ya da diğer adı ile *Seym* temsilcileri ile görüşmeler yapmıştır. Yapılan görüşmeler sonuçsuz kalınca bölgeye askeri bir harekât yapmaktan başka bir alternatif kalmamıştır. Harekât kararı alınmasında, özellikle Bolşevik Rusya'nın Transkafkasya'dan çekilmesinin ortaya çıkardığı otorite boşluğundan yararlanarak Türklere karşı planlı biçimde uygulanan katliamın da etkisi büyüktür. Esasen böyle bir harekâtı seym üyesi olan Azerbaycan temsilcileri açıkça talep ediyorlardı.³⁶⁵

Bolşevik Devrimi sonrasında Lenin, en büyük enerji kaynağı olan Azerbaycan'ı kontrol altına almak için kendine yakın bir isim olan Ermeni Stephan Shaumyan'ı görevlendirmiş ve kendisine her türlü desteği sunmuştur. Lenin Azerbaycan'ın önemini şöyle özetlenmiştir: “Komünizmi yaşatmak ve onu sağlam temellerde yükseltmek için, siyah altın diyarı olan Azerbaycan'ı elimize geçirmeliyiz.”³⁶⁶ Bolşeviklerin Bakü'de iktidarını sağlamlaştırmak için yoğun mücadele veren Shaumyan, aynı zamanda Ermeni milliyetçilik anlayışına yakışır bir Türk düşmanlığı ile de öne çıkan bir isim olmuştur. Zira sık sık Azerbaycan Türklerine yönelik “Size Azerbaycan istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim” gibi sözlerle Türk düşmanlığını ortaya koymuştur.³⁶⁷ Bakü şehir yönetimini zamanla ele geçiren Shaumyan sayesinde, Ermenilerin ticari, kültürel ve sanayi alanlarında giderek güçlendiği ve hatta Bakü'nün Ermeni siyasal örgütlerinin rahatça örgütlenebildikleri bir merkez haline geldiği görülmüştür.³⁶⁸ *Ekim Devrimi*'nden sonra ortaya çıkan tabloda Bolşevik Rusya, Ukrayna'daki taşkömürü, buğday gibi

Sosyal Demokrat(1), Kadetler(1). Sebahattin Şimşir, **Hayatı ve Şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2012, s.38-39; Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.34-35.

³⁶⁵ İşyar, **a.g.e.** s.315, Bölgeye yapılacak harekâtın komutanı olan Nuri Paşa ve heyetinin Gence şehrine gelişinde Nuri Paşa, Mehmet Emin Resulzade tarafından “gökten inmiş kurtarıcı bir melek” olarak ifade edilmiştir. Bu durum Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'nın yardımına ne kadar ihtiyaç duyduğunun bir göstergesidir. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.46; Ayrıca Bkz.: Bilal N. Şimşir, **Azerbaycan**, Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2011, s.31;Qafarov, **a.g.e.** s.200

³⁶⁶Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.16

³⁶⁷ Sebahattin Şimşir, **a.g.e.** s.42

³⁶⁸ Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma...” s.60

stratejik öneme sahip arazileri kaybettiğinden dolayı³⁶⁹ Bakü gibi zengin petrol yataklarına sahip bir bölgeyi ele geçirmek istiyordu.³⁷⁰ Bu amaçla Bolşevikler, Güney Kafkasya’da, Menşevik Gürcüler ve Osmanlı ile yakın temas halinde olan Azerbaycan Türklerine güvenemeyeceğini düşündüğünden her ne kadar bazı görüş ayrılıkları olsa bile Ermenileri kendi emelleri doğrultusunda desteklemeyi tercih etmişlerdir. Bu açıdan daha önce eleştirdiği Çarlık Rusyası ile paralel bir politika izlediğini söyleyebiliriz.³⁷¹

³⁶⁹ İşyar, **a.g.e.** s.316, Ayrıca Bkz.: Halid Mammadov, “Güney Kafkasya Güvenliği İçin Büyük Tehdit: Rusya-Ermenistan Askeri İşbirliği”, **EkoAvrasya Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y.6, S.20, Güz 2012,s.92

³⁷⁰ Seriyе Tamer Genceliyeva, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan’a Bakış”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S.378, Y.59, Ocak 2011, s.27

³⁷¹ İşyar, **a.g.e.** s.318; Bolşeviklerin bir yandan toplumlara özgürlük vaat ederken diğer yandan Ermeni terör örgütlerini finanse etmesi, Müslüman Türkler birçok sıkıntıya düşer olurken yeterli ilgiyi göstermeyip Ermeniler için acil yardım kararları alarak karşılıksız yardımlar yapması(6.194.784 Ruble hibe), Ermeni terör faaliyetlerini her açıdan destekleyerek Türklerin yerlerinden zorla çıkarılmalarına ön ayak olması Çarlık zihniyetinin devamı olduğunun açık göstergesi olmuştur. Sarıahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.119; Ruslar hem Çarlık döneminde hem de Sovyet döneminde Azerbaycan Türklerine düşman fakat Ermenilere hami olmuştur. Buna bir başka örnek de 29 Aralık 1917 tarihinde Halk Komiserleri Sovyeti’nin sözde “*Türkiye Ermenistanı*” ile ilgili aldıkları 13 numaralı kararnamedir. Bu kararnamede Sovyet yönetimi Ermenilerin hayaline nasıl sahip çıkacaklarını şöyle itiraf etmektedirler: “*Halk Komiserleri Sovyeti Rus ordusu tarafından işgal edilmiş Türkiye Ermenistanı’nda Ermeni halkının tam istiklalini ilan etme derecesine kadar tayini mukadderat hakkını savunacağını tüm Ermeni halkına ilan etmektedir. Halk Komiserleri Sovyeti bu hakkın gerçekleştirilmesi için tüm Ermeni halkın serbest şekilde oy kullanması yoluyla milli irade tespit edilinceye kadar bazı yardımcı önlemlerin alınmasını gerekli bulmakta ve yardımcı önlem olmak üzere şunları kararlaştırmaktadır:*

1. Türkiye Ermenistanı’nu işgal etmiş Rus ordusunu derhal çıkararak o bölgelerde bireysel güvenliğin ve kamu düzeninin sağlanması için Ermeni halk milis kuvvetleri oluşturulmalıdır.

2. Mülteci Ermenilerin ve dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış Ermeni engelsiz şekilde Türkiye Ermenistanı’na geri dönmeleri sağlanmalıdır.

3. Savaş döneminde Türk makamları tarafından Osmanlı Devleti’nin iç vilayetlerine sürgün edilmiş Ermenilerin Türkiye Ermenistanı’na engelsiz iadesi sağlanmalıdır. Halk Komiserleri Sovyeti Türkiye’yle yürütülen barış görüşmelerinde bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır.

4. Demokratik esaslarla seçilecek Ermeni Halk Milletvekilleri Sovyeti Türkiye Ermenistanı’nın geçici yönetimini kuracaktır.

İkinci ve üçüncü maddelerdeki kararların gerçekleştirilmesi için Türkiye Ermenistanı ahalisine her türlü yardımın gösterilmesi ve Türkiye Ermenistanı’ndaki Rus ordusunun çıkarılması(1.madde) işini ayarlamak amacıyla mahalli komisyonların oluşturulması gibi görevler için Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiser Şaumyan görevlendirilir.

Not: Türkiye Ermenistanı’nın coğrafi sınırları Ermeni halkının demokratik esaslarla seçilecek temsilcileri tarafından komşu ülkelerle tartışmalı arazilerin Müslüman ve diğer nüfusuyla anlaşmak suretiyle Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiserin katılımıyla tayin edilecektir.” Qafarov, **a.g.e.** s.80-81

Bolşeviklerin Bakü'yü her şekilde elde etme ve tam bir hâkimiyet kurma çalışması sürerken karşılarında engel olarak liderliğini Mehmed Emin Resulzade'nin³⁷² yaptığı *Müsavat Partisi* görülüyordu.³⁷³ *Müsavat Partisi*, etkin Bolşevik ve Menşevik siyasi örgütlenmelerinin dışında Müslüman ahalinin toplandığı bir siyasi teşkilatlanmaydı.³⁷⁴ Bu parti yukarıda bahsi geçen Azerbaycan milli uyanışının ilk örneği olan *Difai* isimli teşkilatın kapatılmasının ardından benzer fikri temeller üzerine kurulmuş bir yapıdır.³⁷⁵ İlk başlarda henüz tam bir ulusal bilincin oluşmadığı inancından hareketle ümmetçi³⁷⁶ bir duruş sergileyen bu yapı, Rusya'da yaşanan *Şubat ve Ekim Devrimleri*'nden sonra Kafkas coğrafyasında ortaya çıkan milliyetçi akımların etkisiyle ümmetçi tutumun yerine ulus temeline dayalı *teritoryal özerklik* çerçevesinde bağımsız devletleşmeye gidilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu seviyede bir bağımsızlığı zaten Bolşeviklerin, "mahkûm sınıflara hürriyet, mahkûm milliyetlere muhtariyet" vaadi destekliyordu. Resulzade'ye göre siyasi ortamın sağladığı bu özgürlükçü söylemden faydalanılmıyordu. Resulzade, bu görüşlerini 1917 Nisan ayında *Bakü Kafkas Müslüman Kongresi*'nde ve 1917 Mayıs ayında *Tüm Rusya Müslümanları Kongresi*'nde ortaya koymuştur. Fakat teritoryal özerklik yerine Volga Tatarları gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Müslüman gruplar kültürel özerkliği savunmuşlardır. Bunun üzerine Resulzade, dünya düzeninin de artık değiştiğini ve devletlerin artık ulus birlikleri şeklinde olduğunu dolayısıyla da Azerbaycan Halkı'nın da artık kendini bu yönde geliştireceğini belirterek İslam'ı bir büyük ev olarak tasvir etmiş ve Türk, Arap, İran gibi Müslüman toplumların bu

³⁷² Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), 1918'de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Şurası'na başkanlık yaptı. Azerbaycan, Sovyet güçleri tarafından işgal edildikten sonra 17 Ağustos 1920'de hapsedildi. 1922 sonbaharında İskandinav ülkelerine seyahat amacıyla gitti ve bir daha Rusya'ya geri dönmedi. Bir dönem Almanya'da ikamet etmek zorunda kalan Resulzade Berlin'de **İstiklal** ve **Kurtuluş** adlı dergileri yayımladı. 1938'de Polonya hükümetinde danışmanlık görevinde bulundu, 1940-1947 yılları arasında Romanya'da ikamet etti. 1947'de Ankara'ya yerleşti ve 1955'te orada vefat etti. Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma..." s.53.

³⁷³ Bolşevikler, Azerbaycan üzerine her türlü emellerinin önünde en büyük engel olarak *Müsavat*'ı görmüş ve *Müsavat*'a düşman olmuştur. Bolşeviklerin *Müsavat* düşmanlığı *Yeni Kafkasya* mecmuasının birçok sayısında defalarca işlenmiştir. Bu düşmanlığa bir örnek 1924 tarihli 2. sayısında yer verilmiştir. **Yeni Kafkasya 1924-1925**, Teas Press, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, S.1-24, Y.2, İstanbul, Şubat 2018, s.16

³⁷⁴ *Müsavat Partisi* hakkında daha açıklayıcı bilgi için Bkz.: Dursun Çelik, **a.g.m.** s.70-74.

³⁷⁵ Yanar, **a.g.m.** s.600

³⁷⁶ Yanar, **a.g.m.** s.601, Süleymanlı, **a.g.e.** s.117-118

büyük evde ayrı odalara sahip olması gerektiğinden hareketle Müslümanlara ayrı devletler kurmaları yönündeki düşüncelerini aktarmıştır. Resulzade ile birlikte ortaya konan ulusçuluk temelli ideolojik görüş pratikte *Bağımsız Azerbaycan* kurma çalışmaları ile vücut bulmuştur.³⁷⁷

Müsavat Partisi'nin Güney Kafkasya'da bağımsız bir Azerbaycan kurma fikri hem Ermeniler hem de Bolşevikler açısından istenmeyen bir durumdur. Ayrıca *Müsavat*'ın halktan aldığı büyük destek yerel ve genel temsilciler seçimlerinde birçok defa ispatlanmış ve bu durum da Ermeni ve Bolşevikleri ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Bolşevikler, Azerbaycan'ın Bakü ve Hazar kıyısındaki bazı topraklarını bölerek kendine bağlamak istiyor; Ermeniler de bölünmüş ve zayıflatılmış Azerbaycan'ı kendi çıkarları için uygun görüyordu. Zira Ermeniler de Azerbaycan'dan Karabağ ve Gence vilayetlerini almak istiyorlardı. Azerbaycan aleyhine olan bu gayelerin karşısında duran yegâne güç ise *Müsavat Partisi* olmuştur.³⁷⁸ Yukarıda da bahsettiğimiz üzere 1918 Ocak ayında daha önceleri demokratik vaatler sunan Bolşevikler, Petersburg'daki Kurucu Meclisi dağıtıp Komünist Parti diktatörlüğünü ilan edince Kurucu Meclis'e üye olan Güney Kafkasya temsilcileri gelinen neticede kendi aralarında *Kafkasya Ötesi Seym*'ini kurmuşlardır. Bu Seym yukarıda da söz ettiğimiz gibi üç toplumun çıkarları için oluşturulmuş ve zaman zaman bazı konularda anlaşmazlığa düşmüştür. Birçok konuda toplumsal çıkarlar çatışmıştır.³⁷⁹ Bu birlikteliğin tamamen çıkar üzerine kurulu ve zayıf bağ ile bağlandığına, 11 Ocak 1918 tarihli Lenin ve Stalin'in imzası ile Shaumyan'ın *Türkiye Ermenistanı*'nı oluşturulmasında Ermenilere yardımcı

³⁷⁷ Resulzade, Rusya Müslümanları kurultayında yaşanan tartışmalardan bahsederken bazı grupların mahalli özerklik bazılarının da kültürel özerklik konusunda görüş farklılıkları ortaya koyduklarını ifade etmektedir. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.30; Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.41-42; Musa Qasımlı, bu dönemde Azerbaycan Türkleri arasında bağımsızlığın niteliği hakkında çeşitli fikir ayrılıkları olduğunu teyit etmektedir. Bunlar arasında *Türk Federalistleri Partisi* denilen grup Rusya'ya bağlı etnik ve coğrafi temelli özerk bir yapılanmayı, bu fikrin karşısında olduğunu belirten *Panislamcı* grup, etnik ve coğrafi ayırım temelinde bir yapılanma yerine din temelli bir özerk yapılanmayı, zaman içerisinde Türklere yönelik başlatılan etnik katliamlarında etkisiyle ortaya çıkan diğer bir grup ise ulus temelli ve tam bağımsız bir devletleşmeyi savunmuştur. Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28-29.; Ayrıca Bkz.: Süleymanlı, **a.g.e.** s.126-127; Yanar, **a.g.m.** s. 602-603.

³⁷⁸ Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılıma..." s.61

³⁷⁹ Vasıf Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.2, S.3, Kış 2008, s.142

olmakla vazifelendirilmesi örnek gösterilebilir. Bu durum ayrıca Bolşeviklerin de Ermeniler hususunda Çarlık rejiminden farklı düşünmediğini göstermektedir. Aynı şekilde Ermenilerin her ne kadar Güney Kafkasya için Gürcü ve Azerbaycan Türkleri ile ortaklık kurmuş olsa da tarihten beri süregelen Ruslarla yakın temasını devam ettirdiğinin bir ispatı niteliğindedir.³⁸⁰

Seym, Osmanlı Devleti ile *Brest-Litovsk Antlaşması*'nın kendilerini ilgilendiren sonuçlarını müzakere ederken Bakü Sovyeti'nin başındaki isim Shaumyan, Seym'e kesinlikle karşı olduklarını, Seym'in amacının Güney Kafkasya'nın Rusya'dan koparılması olduğunu belirten mektubu Rusya Sovyet Halk Komiserliği'ne göndermiştir. Ayrıca Bakü şehrini Sovyet'in Kafkasya'daki merkezi konumuna getirip bu amaç için askeri birlikler oluşturacağını belirtmiştir. Shaumyan, istediği her türlü desteği Sovyet Rusya'dan temin edebilmiştir.³⁸¹ Güney Kafkasya'da oluşturulan Seym, Bolşevik karşıtı dönemin güçlü batılı devletlerince de desteklenmiş hatta Seym'in bir toplantısına iştirak eden ABD'li bir temsilci bu oluşumun tanınması ve maddi yardımda bulunulmasını teklif etmiştir.³⁸² Shaumyan'ın esas korkusu Resulzade'nin açıkladığı *Müsavat Partisi* siyasi programıdır çünkü program Azerbaycan'ın özerkliği üzerine kurulmuştur.³⁸³ Bu program bazı siyasi görüş farklılıklarına rağmen Bolşevikler ve Ermeni Taşnakları'nı birlikte hareket etmeye itmiştir. Söz konusu hedef Bakü'nün eşsiz petrol rezervi, *Müsavat Partisi* ve Bağımsız Azerbaycan fikrini kabul etmeme olunca Ermeni ve Bolşevikler aralarındaki görüş ayrılıklarını bir kenara bırakıp birlikte hareket

³⁸⁰ Qafarov, **a.g.m.** s.144

³⁸¹ Qafarov, **a.g.m.** s.146

³⁸² Yeşilot, **a.g.e.** s.26; Ayrıca Bkz.: Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri..." s.176

³⁸³ *Müsavat*'ın kuruluş programındaki bazı maddeler şöyle şunlardır:

1) *Millet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek.*

2) *İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden bağımsız olmalarına çalışmak.*

3) *İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memlekeleine yardımda bulunmak.*

4) *Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini artırmak için yardım etmek.*

5) *Bu fikirlerin yayılmasına mani olan engelleri yıkmak.*

6) *Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle irtibat kurmak.*

7) *İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partiler ile gerek görüldüğünde irtibat ve fikir alışverişinde bulunmak.*" Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s. 136-137

etmişlerdir.³⁸⁴O dönemde **Bakinski Raboçi** gazetesi Bolşeviklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusundaki fikirlerinin tercümanı olarak şöyle bir yorum yapmıştır: “Azerbaycan'ın özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliğidir. Bu özerklik ile ne Rus burjuvazisi ne de Rus demokrasisi bağdaşabilir. Azerbaycan'ın özerkliğini isteyen Müsavatçılar onun yalnız harabe halini ellerinde bulabilirler.”³⁸⁵ Bu süreçte Bakü sokaklarında Bakü Sovyeti'nin güvenlik güçleri varken Ermeniler de silahlı birlikler halinde serbestçe dolaşabiliyorlardı. Ermeni-Bolşevik birlikteliğini açıkça sergileyen bu görüntüler karşısında Gence, Lenkeran ve Bakü şehri başta olmak üzere silahlanma başlamıştır. Fakat Çarlık döneminden beri askere alma işlerinden uzak tutulan Müslüman Türkler bu tecrübesizliklerinden dolayı istenilen düzeyde ve hızda örgütlenmeyi başaramamışlardır.³⁸⁶ Nitekim Resulzade bu durumu **Çağdaş Azerbaycan Tarihi** eserinde şöyle ifade etmektedir: “Çarlığın Azerbaycan Türkleri'ne indirdiği en büyük darbelerden biri onu askeri hizmetlerden muaf tutmasıydı. Fıtraten cengâver olan bu bölge Türkleri'ne bu şekilde askeri hakkı unutturmakla, Rus emperyalizmi onları zararsız bir hale getirmeği amaçlamıştır” şeklinde açıklamıştır.³⁸⁷ Bakü sokaklarındaki Ermeni silahlı birliklerinin gözle görülür serbestliği bir süre sonra Türklere yönelik keyfi davranışlara dönüşmüştür. Ermeni toplumu bir yandan silahlandırılmaya devam edilirken Türklerin rahatsızlığı artmıştır. 1918'in Mart ayının sonlarında gerginlik had safhaya ulaşmış ve Müslüman alayının komutanı General Esat Bey Talışinski'nin bir cenazeye katılmak üzere yanındaki birkaç asker ile Bakü'ye gelişinin ardından Bakü Sovyet'i tarafından tutuklanması bardağı taşırmıştır. Müslüman ahali galeyana gelmiş kentte karışıklıklar yaşanmıştır. Karışıklıklar sürerken önce tarafsızlık beyan eden *Taşnaksutyun Partisi*

³⁸⁴ Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma...” s.62

³⁸⁵ Qafarov, **a.g.m.** s.145

³⁸⁶ **Yeni Kafkasya 1923...**, s.263-264; Resulzade, Türklerin askerlikle bağının bilinçli olarak koparıldığını bu bağlamda Rus ordusunda özellikle Müslüman Türklerin mümkün olduğunca askere alınmadığını belirtir. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.36.

³⁸⁷ Aktaran: Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma...” s.62-63; Resulzade Azerbaycan Türklerinin sadece askelik hizmetinden değil diğer devlet memurluklarından uzak tutulduğunu, belediye kurumlarında çalıştırılmadığını, kendi okullarını kurmalarının engellendiğini, Türkçe gazete çıkarmalarının yasaklandığını, kendi dini liderlerini seçmelerinin dahi engellendiğini belirtmektedir. Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Problemi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:45, Çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir, Ankara, 1996, s.15; Ayrıca Bkz.: Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.61-64

daha sonra Sovyet yönetimin yanında yer almış³⁸⁸ ve bunlara daha sonra *Menşevik*, *Eser* ve *Kadet* de katılmıştır. Dikkat edildiğinde Müslüman Türklerin karşısında bulunanları etnisite ve din konularında aynı safta görmek mümkün olabilmiştir.³⁸⁹ Bakü Sovyeti, tutukladığı Müslüman General Talişinski'nin mahiyetindeki gemi ve gemideki askerlerin silahlarına da el koymuş ve iade etmemiştir. Halkın galeyanı çatışmalara dönüşmüş ve güçlü bir blok halindeki *Bolşevik*, *Menşevik*, *Eser*, *Kadet* ve *Taşnak* gruplarına ek olarak Hazar Denizi'nde bulunan Rus gemilerinden Müslüman mahallelerine yoğun ateş açılarak sözde çatışmalar sonlandırılmak istenmiştir. Yaşanan kargaşayı sonlandırmak için kurulan "İhtilali Savunma Komitesi"ne Bolşevik olmasına rağmen hiçbir Müslüman Türk alınmamıştır. Bakü'de adeta bir Müslüman kıyımı başlamış, Türklere ait gazete binaları ve camiler yıkılmıştır. Bakü'de 30 Mart'ta başlayıp 3 Nisan'a kadar geçen süre içerisinde Türk düşmanlığı zirve yapmış ve 12.000 Türk katledilmiştir. Bu süreç içerisinde Türk mahalleleri yakılmış, yüzlerce ev ve dükkânlar yakılıp yıkılmış sayısı binlerle ifade edilen kadına tecavüz edilmiştir.³⁹⁰

Bakü'de 30 Mart-3 Nisan 1918 tarihleri arasında yaşanan olayları bir *Menşevik* gazetesi olan **Naş Golos** şöyle anlatmıştır:

*"Her yerde cesetler, acayip hale salınmış, yakılmış cesetler, bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde tek tek cesetler, erkek, kadın ve çocuk cesetleri. Teze Pir camisinin hakarete uğratılması geniş kitlelerin kalbini ağrıtıyor. Cesetler onları daha çok heyecanlandırır. Nefret ve hakaret zehrinin nasıl derinliğe işlediği his olunur. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, bu nefretin gazaplı intikam hissine çevrilmesinin karşısını almak için çok iş görmek lazım gelecektir."*³⁹¹

³⁸⁸ Aslanlı, "Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu" s.43

³⁸⁹ Qafarov, **a.g.m.** s.146

³⁹⁰ Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.38; Sariahmetoğlu vd., **a.g.e.** s.203; Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma..." s.66

³⁹¹Ebulfez Amanoğlu, "Bakü'de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.5, Bahar 2005, s.102

Mehmed Emin Resulzade, Bakü'de yaşananları etnik çatışma olarak değerlendirmiş ve bir yıl sonra **İstiklal Gazetesi**'ndeki makalesinde şunları yazmıştır: “Şaumyanların Bakü'de yaptıkları, Petrograd ve Moskova'da yapılanlardan çok uzaktı. Rusya'da sınıfsal bir çatışma, Bakü'de ise sınıfsal çatışma denilerek etnik çatışmalar icra edildi. Taşnaklar intikam aldılar. Mart'ın 18'i Bakü Müslümanlarının başı üzerinde patlayan toplar, özerklik ve bağımsızlık özlemiyle yaşayan Azerbaycan Türk düşüncesini mahvetmek içindi.”³⁹²

Bakü'de yaşanan olaylarda Bolşevik Sovyet Yönetimi ve Ermeni komitecilerin açık ortaklığının varlığı Bolşevik Rusya'nın katliamın başarıya ulaşması için gönderdiği askeri yardımlarla desteklenmiştir.³⁹³ Öyle ki Müslüman Türklerin yıldırılması hatta toptan imhası için Vasıf Qafarov'un aktardığına göre Rusya Halk Komiserleri Sovyeti, “bir tugay, iki uçak, üç zırhlı araba ve 5 bin tüfek göndermek konusunda emir vermişti. Moskova'dan gönderilen silah ve mühimmat Nisan ayında Astrahan üzerinden Bakü'ye ulaştırılmıştı.”³⁹⁴ Ayrıca, Shaumyan, Rusya Halk Komiserleri Sovyeti'ne gönderdiği raporda katliamdaki Rus-Ermeni ortaklığını bizzat kendisi itiraf etmiştir. Buna göre Shaumyan 13 Nisan 1918 tarihli raporunda şöyle demektedir: “Üç gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber dövüşen Kızıl Ordu, diğer tarafta Müsavat Partisi'nin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi.”³⁹⁵ Lenin, yaşanan katliamı görmezden gelip Bolşeviklerin büyük bir kazanım elde etmesini memnuniyetle karşılamış ve Bakü Sovyeti'ne desteğini devam ettirmiştir. Buna göre katliam sonrasında Bakü Sovyeti'ne, ortaya koyduğu politika dolayısıyla şükranlarıyla

³⁹² Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri...” s.179; Ayrıca Bkz.: Qafarov, **a.g.e.** s.88; Azerbaycan Türklerine uygulanan 1918 tarihli “Mart Soykırımı”na Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde Türkiye'de yayın hayatına başlayan *Yeni Kafkasya* mecmuasında da yer verilmiştir. Bu konuda Bkz.: **Yeni Kafkasya 1923...**, s.7

³⁹³ Mart 1918 tarihindeki Türklere yönelik katliamlarda Taşnak liderlerinden biri olan Ovannes Kaçaznuni Taşnak-Bolşevik ittifakını şu cümlelerde itiraf etmiştir: “*Bakü'nün Ermeni nüfusunun güvenliği açısından Bolşevik diktatörlüğü Müsavat diktatörlüğünden daha uygundu...Bizim yardımımızla Bolşevikler 1918 yılının Mart ayından Müsavat'ı darmadağın ettiler, Bolşeviklerin ve Rus unsurların yardımıyla biz Bakü'yü Türk-Tatar saldırılarından savunmayı başardık.*” Qafarov, **a.g.e.** s.86

³⁹⁴ Qafarov, **a.g.m.** s.146

³⁹⁵ Mustafayev, “Kafkasya'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.540

beraber 5000 tüfek, 2.000.000 mermi, 35 taraklı tüfek ve 4. Moskova Seyyar Tugayı'nı göndererek orada Bolşevik idaresini güçlendirmiştir. Daha sonra Shaumyan, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni kurmuş ve Moskova'ya bağlılığını bildirmiştir.³⁹⁶

Bakü'de yaşanan katliamın Güney Kafkasya toplulukları olan Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri'nden oluşan Seym temsilcileri ile Osmanlı Devleti temsilcilerinin *Brest-Litovsk Antlaşması* dolayısıyla ortaya çıkan bazı pürüzlerin giderilmesi noktasında yaptıkları görüşmeler esnasında yaşanması ve Seym'in katliam konusunda herhangi bir müdahalede bulunmaktan aciz kalması daha da kötüsü Seym'i oluşturan Menşevik Gürcüler ve Ermenilerin Bakü katliamında Seym'i tanımayan ve reddeden Bolşevik Sovyet Yönetimi'nin yanında olması Azerbaycan Türkleri'nin Seym'den *de facto* olarak çekilmelerine sebep olmuştur. Azerbaycan temsilcileri Türklere uygulanan katliamın karşısında Osmanlı Devleti'nin duruma müdahale etmesini istemiştir. Diğer taraftan Osmanlı temsilcileri ve Seym temsilcileri zaten *Brest-Litovsk Antlaşması*'nın uygulanması konusundaki görüşmelerden bir sonuç alamamışlardır.³⁹⁷ Bunun üzerine Kazım Karabekir kendisine bağlı 1. Kafkas Kolordusu ile ileri harekâta geçmiş ve Sarıkamış, Kars, Gümrü ve Batum'u ele geçirmiştir. Erivan üzerine yürüyen Osmanlı ordusu Kağızman ve Sürmeli Çukuru (İğdır Ovası)'nu da ele geçince Seym çaresizlik yaşamış ve siyasi bir hamle ile aralarında bir türlü mutabakat sağlanamamasına rağmen Türk ordusunun ilerleyişini durdurabilmek için isim değişikliğine giderek *Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti*'nin kurulduğunu ilan etmiştir.³⁹⁸ Osmanlı Devleti de Güney Kafkasya'yı Bolşeviklerden ayırabileceğini düşünerek politik tercihini bu cumhuriyeti destekleme yönünde belirlemiştir. Kurulan bu cumhuriyette Güney Kafkasya idari bölümlere ayrılmış ve Karabağ bölgesi Gence vilayetine bağlı bir kaza olarak kabul edilmiştir. Gence vilayetinin Türk şehri olduğunun kabul edilmesinden hareketle Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu onaylanmıştır. Fakat Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri'nin çıkarlarının

³⁹⁶ Qafarov, a.g.e. s.88-89

³⁹⁷ Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol" s.182

³⁹⁸ İşyar, a.g.e. s.318

birbirleriyle çatışması nedeniyle bu cumhuriyetin ömrünün çok kısa olacağı Batum'da mezkûr cumhuriyetin temsilcileri ile yapılan barış konferansında ortaya çıkmıştır. Nitekim *Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyet*'i 26 Mayıs 1918'de sona ermiştir.³⁹⁹ 11 Mayıs-4 Haziran tarihleri arasında Batum'da yapılan konferanslar esnasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sürerken Osmanlı ordusu ilerleyişini sürdürmüş ve Erivan'a yaklaşmıştır. Bu süreçte eski bir suçlu olan ve bundan dolayı kaçak durumda yaşayan Osmanlı Ermenilerinden Andranik Ozanyan, Ermeni çetelerine katılmış ve Kafkaslarda Türklere yönelik katliamlarda yer almıştır. Özellikle Karabağ'da ortaya koyduğu terör ve katliam bölgeye korku salmıştır. Osmanlı ordusu yaşananlara tedbirler almaya çalışırken 26 Mayıs 1918'de siyasi hayatı sona eren *Federal Cumhuriyet*'in bakiyeleri olan Gürcüler aynı tarihte başkenti Tiflis olan *Gürcistan Cumhuriyeti*'ni, Ermeniler başkenti Erivan olan *Ermenistan Cumhuriyeti*'ni, 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan Türkleri başkenti Gence olan *Azerbaycan Cumhuriyeti*'ni kurmuşlardır.⁴⁰⁰ Bu dönemde kurulan *Azerbaycan Cumhuriyeti*'nin öne çıkan özelliğine dikkat edildiğinde doğu Müslümanları içinde parlamenter rejime sahip ilk demokratik cumhuriyet olmasıdır.⁴⁰¹ Buna karşın Bolşevik Rusya kurulan bağımsız cumhuriyetleri tanımamış fakat kendisi için önemli olan ve elinde tuttuğu Bakü'nün tehlikeye düşmemesi için herhangi bir müdahaleye de başvurmamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık ilanından önce "Geçici Milli Şura" oluşturmuş ve başkanlığına Mehmed Emin Resulzade getirilmiştir. Şura, altı maddelik bağımsızlık beyannamesi yayımlayarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Şuranın hazırladığı beyanname şöyledir:

³⁹⁹ İşyar, **a.g.e.** s.320

⁴⁰⁰ İşyar, **a.g.e.** s.322

⁴⁰¹ Cümşüd Nuriyev ve Şebnem Nuriyeva, "Karabağ Siyaseti ve Azerbaycanlıların Soykırımı", **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, s.210, Ayrıca Bkz.:Sebahattin Şimşir, **a.g.e.** s.101-102; Milli Azerbaycan önderi Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye hakkındaki düşüncelerini "*Azerbaycan Cumhuriyeti alem-i İslamda teşekkül eden ilk Cumhuriyettir. Bu Cumhuriyet aynı zamanda bir Türk Cumhuriyetidir; tabiri diğerle, küçük Türkiye'dir...Küçük Türkiye halkı ile büyük Türkiye halkı arasındaki münasebet iki kardeş münasebeti kadar samimanedir...Azerbaycan meselesi aynı zamanda Türkiye için yaşamsal önemde olan Kafkasya meselesinin de bir parçasıdır.*" sözleri ile ortaya koymuştur. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.22-23

1. *Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına sahip olduğu gibi Güney-Doğu Zakaşkasya'dan oluşan Azerbaycan dahi kâmil-el hukuk, bağımsız bir devlettir.*
2. *Bağımsız Azerbaycan devletinin şekl-i idaresi halk cumhuriyeti olarak tagarrur ediyor.*
3. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler ve bilhassa hemcivar olduğu millet ve devletlerle münasebeti-hasene tesisine azmeder.*
4. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milleti, mezhebi, sınıfı, silki ve cinsi fark etmeksizin kalemrovinde yaşayan tüm vatandaşlarına hukuki siyasiye ve vataniye temin eyler.*
5. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi içinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane gelişmeleri için geniş meydan bırakıyor.*
6. *Meclisi-Müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında arai-ümumiyye ile intihab edilmiş Şurayi-Milli ve Şurayi-Milli'ye karşı sorumlu Hükümeti muvakkate durur..⁴⁰²*

Güney Kafkasya'da uluslar bağımsızlık ilan ettikten sonra Osmanlı Devleti ile görüşmeler devam etmiş ve 4 Haziran 1918'de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ile *Batum Antlaşması*⁴⁰³ imzalanmıştır. Bu antlaşma ayrı ayrı üç Cumhuriyetle imzalanmış ve antlaşma gereği Ermeniler 9000 kilometrekarelik alana tekabül eden eski Çarlık dönemindeki Erivan Vilayeti içinde egemenlik hakkına sahip olmuştur. Ayrıca Ermeni askeri gücü bu antlaşma ile 1200 kişi ile sınırlandırılmıştır. Askeri gücün bu denli düşük tutulması sadece Ermeni komitacı Andranik'in aynı dönemde emrinde bulundurduğu 4000 kişilik silahlı güç ile kıyaslandığında bile Ermeniler açısından büyük kayıptır. Yine bu antlaşmaya göre

⁴⁰² Qafarov, **a.g.e.** s.156; Bağımsızlık beyannamesinin ardından Azerbaycan'ın ilk hükümeti şu isimlerden oluşmuştur: Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı Feth Ali Han Hoyski, Savunma Bakanı Hüseyin Paşa Sultanov, Milli Eğitim ve Maliye Bakanı Nesib Yusifbeyli, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski, Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı Hudadat Melikaslanov, Tarım ve İşçi Bakanı Ekber Şeyhülislamov, Adalet Bakanı Halil Hasmemmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı Mehmet Yusuf Caferov, Devlet Denetimi Bakanı Cemo Hacinski. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.24; Ayrıca Bkz.: **Yeni Kafkasya 1924...**, s.259

⁴⁰³ Bu antlaşma Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Osmanlı Devleti arasında yapılan "*Barış ve Dostluk Antlaşmaları*" dır. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.27 *Batum Konferansı* ya da *Batum Görüşmeleri* neticesinde varılan mutabakatlar çerçevesinde imza edilmiş olan "*Barış ve Dostluk Antlaşmaları*" na burada *Batum Antlaşması* denilmiştir.

Iğdır Ovası'nın tamamı, Revan Ovası'nın büyük kısmı, Kars, Ardahan, Borçka, Kağızman ve Nahçıvan Osmanlı toprakları olarak kabul edilmiştir. Ermeniler bu antlaşma gereği kendi toprakları içindeki Müslüman halkın dini ve ananevi haklarını koruma altına alma ve topraklarında Ermeni çetelerine yaşam hakkı tanımama yükümlülüğünü kabul etmiştir.⁴⁰⁴

Batum Antlaşması ile Karabağ Bölgesi kesin şekilde Azerbaycan'a bırakılmıştır. *Batum Antlaşması*'nın Gürcistan'ı ilgilendiren kısmına bakıldığında Batum, Ahıska ve Ahalkelek yörelerinin eskiden olduğu gibi Osmanlı topraklarına dâhil edildiğini görmekteyiz. *Batum Antlaşması*'nin neticesinde Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının 1828 yılındaki şekline döndüğü de ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁵

Ermeni Taşnaklar, kısa zaman sonra, *Batum Antlaşması* ile taahhüt altına alınan yükümlülükleri reddetmiş ve antlaşmayı tanımadıklarını beyan etmişlerdir.⁴⁰⁶ Ermeniler daha sonra Kars'ı işgal etmişler ve *Batum Antlaşması* gereği kendilerine bırakılan bölgenin civarında da işgal ve terör faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bununla tatmin olmayan Ermeniler, Gürcistan'a bırakılan Ahalkelek ve Borçalı'ya göz dikmiş ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nden de Karabağ, Nahçıvan ve Gence vilayetinin bazı kısımlarını talep etmişlerdir. Bu talepler sadece siyasi olarak kalmamış Bolşevik Rusya desteğini arkasına alan Ermeni Taşnaklar, Müslüman Türklere karşı daha önceki yıllarda olduğu gibi mezalime devam etmişlerdir.⁴⁰⁷ Azerbaycan Türkleri ise Taşnaklar ve destekçileri Bolşevik Rusya'nın tehdit ve imhalarından kurtulabilmek için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir.⁴⁰⁸ Rusya kendisi için hayati

⁴⁰⁴ İşyar, **a.g.e.**324, Ayrıca Bkz.: Kazımbeyli, **a.g.m.** s.86-87

⁴⁰⁵ İşyar, **a.g.e.** s.325

⁴⁰⁶ Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)" s.541

⁴⁰⁷ Ermenilerin anlaşmaya rağmen Karabağ, Nahçıvan ve Gence gibi Azerbaycan topraklarında Müslümanlara yönelik katliam, yağma ve zorla göç ettirme gibi faaliyetlere giriştiği Osmanlı resmi yazışmaların mevcuttur. Bu bilgi Osmanlı arşivlerindeki HR. SYS, 2460/57 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı Belgelerinde Karabağ**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:100, Yay.Haz. Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar vd. İstanbul, 2009, s.240-241

⁴⁰⁸ İşyar, **a.g.e.** 326; Rezulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.51; Bolşeviklerle Ermenilerin birbirlerinin destekçisi olduğu ve bu destek sayesinde Ermenilerin özellikle Güney Kafkasya'daki Türklere yönelik yaşattıkları katliam ve tecavüzler, 1921 tarihinde Türk Kolordu Komutanlığı'ndan Kafkas Müslümanlarının istediği yardımdan açıkça anlaşılmaktadır. Bu bilgi Osmanlı arşivlerindeki HR. SYS, 2878/82 no'lu belgenin yayınından elde edilmiştir. Belge hakkında bilgi için Bkz.: **Osmanlı**

öneme sahip Bakü petrolerini Azerbaycan Cumhuriyeti'ne danışmadan ya da onunla görüşmeden ulusallaştırarak Azerbaycan Türkleri'ni bu kaynaktan mahrum bırakmıştır. Azerbaycan Milli Hükümeti, kendisinin onayının alınmadan çıkarılan *Ulusallaştırma Yasası*'nın hukuksuz olduğunu belirtmiş ve uzun bir süreden beri Azerbaycan Türkleri'ni imha etme politikası ve pratiğini ortaya koyan Bakü Bolşevik Yönetimi'nin ortadan kaldırılması gerektiği üzerine çalışmalar yapma kararı almıştır. Azerbaycan petrolerinin ekonomik değeri dönemin emperyalist devletlerinin de ilgisini çekmektedir. Mesela Almanya I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmasına rağmen olası bir Azerbaycan-Osmanlı birlikteliğinin petrolün Osmanlı Devleti kontrolü altına girmesine sebep olacağından endişe etmiş ve Osmanlı ordusunun Tiflis üzerinden Azerbaycan'a girmesine engel olmaya çalışmıştır.⁴⁰⁹ Bu konuda çıkarları için Alman desteğini almaya çalışan Menşevik Gürcistan üzerinden planlarını yürütmüştür.⁴¹⁰ Diğer taraftan İngilizler ise Almanların çabalarını yakından takip etmiş ve bölgede olası bir Alman ya da Türk üstünlüğünün önünü kesmek için siyasi ve askeri rakibi Bakü Bolşevik yönetimine ve Ermeni Taşnaklara yardım etmeye razı olmuştur.⁴¹¹ Gerek Bolşevikler gerek Almanlar gerekse de İngilizlerin hedefinin Kafkasya'da fakat özellikle Güney

Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, s. 178-180. Rusya'nın Ermenilere gerek Çarlık gerekse de Bolşevizm döneminde destek olduğu *Yeni Kafkasya* 'da belirtilmektedir. **Yeni Kafkasya 1923...**, s.246-248

⁴⁰⁹ İşyar, **a.g.e.** s.327; Bu hususta Almanya ve Rusya'nın sağladığı anlaşmanın dördüncü bölümünde Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumunda olan Almanya'nın Osmanlı'ya karşı kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu görülmektedir. Buna göre anlaşmanın 4. Bölümü şu konulardan bahseder: "*Rus Hükümeti, Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımasını onaylar; Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşmalarıyla Türkiye'ye bırakılmış olan üç sancakın dışında herhangi bir hükümetçe yapılacak askerlik hareketlerine Almanya hiçbir yardımda bulunmayacaktır; Bu bakımdan Almanya bir üçüncü devlet ordusunun Bakü sancağına ve ona bitişik Cevat, Şemaki ve Kuba sancaklarının gösterilen kısımlarına girmemesi için nüfuzunu kullanacaktır; Rus Hükümeti Bakü petrol üretimini artırmak için elinden geleni yapacak ve bunun dörtte birini Almanya'ya verecektir.*" Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.33; Qafarov, **a.g.e.** s.142-153; Ayıca Bkz.: **Yeni Kafkasya 1923...**, s.7

⁴¹⁰ Transkafkasya/Mavera-yı Kafkasya hükümetinin üç ortağından biri olan Gürcü tarafının Almanya ile gizli siyasi işbirliğine girdiği Mehmet Emin Resulzade tarafından ifade edilmiştir. Bu gizli işbirliği gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan tarafını rahatsız etmiştir. Brest Litovsk Antlaşması ile Rusya'nın savaştan çekilmesi neticesinde Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'nın nihai durumunu görüşmek ve antlaşmaya varmak üzere tertip edilen Batum Konferansı'nda Mavera-yı Kafkasya hükümeti kendi içinde de anlaşmazlık yaşamıştır. Konferans görüşmelerinin tarafları tatmin etmemesi her ne kadar konferans sonunda antlaşma sağlansa bile zaten Almanlar ile gizli işbirliği içerisinde olan Gürcülerin Mavera-yı Kafkasya hükümetinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile neticelenmiştir. Sebahattin Şimşir, **a.g.e.** s.99-100; Ayrıca Bkz.: Qafarov, **a.g.e.** s.154-155; Sarıahmetoğlu, **a.g.t.** s.60

⁴¹¹ Qafarov, **a.g.e.** s.125-128

Kafkasya’da Anadolu Türkleri ile Kafkas Türklerinin temasının kesilmesi olduğu açıkça bellidir.⁴¹²

Osmanlı Devleti, Azerbaycan Türkleri’nden gelen yardım taleplerini gerek stratejik hedefleri⁴¹³ gerekse de soydaşlık ve din birliğinden kaynaklanan kardeşlik bağından dolayı karşılıksız bırakmamış ve Azerbaycan’ın kendi topraklarında rahatça egemenliğini tesis edebilmesine destek olmak amacıyla *Kafkas İslam Ordusu*⁴¹⁴’nu teşkil ederek Bakü yönüne hareket etmiştir. *Kafkas İslam Ordusu*’nun ileri harekâtıyla ana hedef üzerindeki birçok bölge Ermeni çetelerin faaliyetlerinden temizlenmiş ve Azerbaycan Türkleri’nden müteşekkil birlikler oluşturularak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Savunma Bakanlığı’nın temelleri atılmıştır.⁴¹⁵ Bu arada Ermeniler de boş durmamış Azerbaycan Türkleri’ne yönelik saldırganlıklarını tırmandırarak onları buldukları yerleri terk etmeye zorlamıştır. Aynı dönemde Ermeniler, *I. Karabağ Ermeni Meclisi*’ni kurarak o günlerdeki Karabağ’ın dağlık kesimini artık kendilerinin yöneteceğini ilan etmişlerdir.⁴¹⁶ *Kafkas İslam Ordusu*’nun hızlı ve etkin ilerleyişi karşısında herhangi bir mukavemetli duruş sergileyemeyen Ermeniler, Bakü’nün savunulması için Bolşeviklerin karşı gelmelerine rağmen İngilizleri, Osmanlı ilerleyişini durdurabilmek için Bakü’ye davet etmiştir.⁴¹⁷ Yaşanan bu ilginç olay Bolşeviklerin Bakü’de yönetimi kaybetmelerine ve yerine Menşeviklerle Ermenilerin ortak kurdukları *Sentrokaspi Koalisyon Hükümeti*’nin

⁴¹² Beşir Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.39, 2013, s.55, Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.328

⁴¹³ Dönemin Doğu Orduları Grup Komutanı Halil Paşa Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya 15 Ekim 1918 tarihinde çektiği bir telgrafda Bakü’nün ekonomik yönüne de vurgu yapmıştır. Bu telgrafta “*Bugün Bakü’deki depolarda toplanan petrol ve mazotun bugünkü fiyatlara göre değeri yüz milyonlarca lira oluşturmaktadır. Tanrı’nın bir lütfü olarak elde ettiğimiz bu kaynak tüm mali sıkıntımızı giderecek mahiyettedir...Bakü uğruna yaptığımız iki-üç savaşta üç bine yakın can kaybettik. Bundan dolayı Bakü servetinin en büyük bölümünden fetih hakkı olraka bizim ve Azerbaycan’ın yararlanması gerekir.*” Bu ekonomik zenginlik Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’ya dönük askeri politikasında etkin olan birçok unsurun arasındadır. Qafarov, **a.g.e.** s.227-228

⁴¹⁴ *Kafkas İslam Ordusu*, Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Azerbaycan ve Dağıstan coğrafyasını emperyalist işgalciler ve Ermenilerden kurtarmak ve korumak amacıyla kurulmuştur. Komutanlığına ise üvey kardeşi Yarbay Nuri Bey’i(Killigil) atamıştır. Rütbe itibarı ile bu orduya komuta edemeyeceği düşünülen Nuri Bey için Padişah fermanı ile paşalık rütbesi verilmiştir. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.31

⁴¹⁵ İşyar, **a.g.e.** s.330

⁴¹⁶ İşyar, **a.g.e.** s.332

⁴¹⁷ Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...s.51**

yönetimi ele geçirmesine sebep olmuştur.⁴¹⁸ İngilizler bu daveti çıkarlarına uygun görüp şehre gelmişler fakat *Kafkas İslam Ordusu*'nun gücü karşısında tutunamamış, Ağustos 1918'de tüm Güney Azerbaycan'ı fetheden Türk ordusu 15 Eylül 1918 tarihinde de Bakü'yü Ermeni, İngiliz ve Menşevik direnişine rağmen ele geçirerek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti olmasını sağlamıştır.⁴¹⁹ Bakü'nün de ele geçirilmesi ile Azerbaycan; Bakü, Gence, Karabağ ve Zakatalı olarak dörtlü idari yapılanmaya bölünmüştür.⁴²⁰

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı *Mondros Ateşkes Antlaşması* ile I. Dünya Savaşı'nda yenilgiyi kabul etmiş ve antlaşma maddelerine göre Kafkaslardan çekilmek durumunda kalmıştır. Osmanlı ordularının Azerbaycan'daki boşluğunu İtilaf bloğundan İngilizler doldurmuştur. Bakü, İngilizler için en stratejik bölge olmuş ve petrol zengini olan bu bölge özellikle korunmuştur.⁴²¹ İngilizlerin bölgeyi kontrol etmesi Ermenileri sevindirmiş ve katliamlara kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Andranik Ozanyan beraberindeki çete mensupları ile Şuşa'ya saldırmış ve İngilizlerin gözleri önünde binlerce Müslüman Türk'ü katletmişlerdir.⁴²² Bölgeden sorumlu İngiliz komutan General Thomson, Zengezur kazasının büyük bölümünü de Ermeni çete lideri Andranik'e vererek adeta ödüllendirilmiştir.⁴²³ İngilizlerin asıl gayesi Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri'nin arasına set çekip bölgeyi Osmanlı nüfuzundan kurtarmaktır. Bundan dolayı Nahçıvan'ın yönetimini Ermenilere bırakmış, Karabağ ve Andranik'ten artakalan Zengezur bölgelerinin yönetimini de Azerbaycan'a bırakarak

⁴¹⁸ İşyar, **a.g.e.** s.331

⁴¹⁹ Mehmet Emin Resulzade bu durumu *Asrımızın Siyavuş'u* isimli eserinde şöyle ifade eder: "Türkiye, himayesine aldığı Azerbaycan'ı tam vaktinde kurtarmaya koştı. Bakü'yü Azerbaycan katillerinden temizleyerek kendisine verdi." Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuş'u*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları:39, Ankara, 1989, s.39; Ayrıca Bkz.:Qafarov, **a.g.m.** s.150

⁴²⁰ İşyar, **a.g.e.** s.334

⁴²¹ Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, 1991, s.320

⁴²² Ahundlu, **a.g.e.** s.336

⁴²³ Sevinç Seyidova, "Ermeni Terör Örgütü Taşnaksütyun'un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ'da Yaptığı Katliamlar", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 9/1 Winter 2014, s.486

istediğini başarmıştır.⁴²⁴ İngilizler diğer taraftan Ermenilere I. Dünya Savaşı'nı sonlandıracak barış antlaşmalarının görüşmelerinin yapıldığı *Paris Barış Konferansı*'nda Ermenilerin uzun yıllar boyu hayalini kurduğu sözde *Büyük Ermenistan* tezini savunacakları sözünü vererek oyalama taktiğini sürdürmüş; bundan cesaret alan Ermeniler terör ve tedhişe artan hızla devam etmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nı bitiren antlaşmaların sonrasında İngilizler Kafkasya coğrafyasını boşaltmışlardır. Fakat ne barış konferanslarından ne de antlaşmalardan istediğini alamayan Ermeniler, Karabağ başta olmak üzere birçok yerde ayaklanmalar çıkarmışlardır.⁴²⁵ Azerbaycan yönetimi ayaklanmaları bastırmaya çalışırken Sovyet Rusya Bakü'yü tekrar ele geçirebilmenin yollarını aramaktadır. Yaşanan ayaklanmalardan dolayı savunmasız kalan Bakü 26 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilerek *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti* yıkılmış ve yerine 28 Nisan 1920'de *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* kurulmuştur.⁴²⁶

Azerbaycan Türkleri, varlık ve yokluk mücadelesi verirken Osmanlı Devleti'nden gördüğü destek sayesinde bölgede tutunmayı başarabilmiştir. Fakat bu başarının altında uğradığı katliamın bir bedel olarak yattığını belirtmekte fayda vardır.⁴²⁷ Azerbaycan Türkleri'nin yaşadığı soykırıma değinmek, Ermeniler ve destekçileri olan emperyalist devletlerin Azerbaycan coğrafyası üzerindeki emellerine ulaşmada ne denli evrensel, hukuki ve insani sınırları aştığının ortaya koyulması noktasında bizlere yardımcı olacaktır.

Gerçekten de 1917-1920 yılları arası, Azerbaycan Türkleri için sistematik katliam ve soykırım planlarının uygulamalarıyla dolu bir dönem olmuştur. 1917

⁴²⁴ Aktaş, **a.g.e.** s.48; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.19-21

⁴²⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.66; İşyar, **a.g.e.** s.337-338

⁴²⁶ Resulzade, Bolşevik ordularının Azerbyacan'ı işgal ettikten sonra geçici olarak Azerbaycan'a girdiklerini asıl gayelerinin Batılı emperyalistlere karşı savaşıyan Mustafa Kemal'e yardıma gideceklerini bu sebepten dolayı Azerbaycan'dan Anadolu'ya geçeceklerini söyleyerek işgalin üstünü kapatmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Resulzade, **Azerbaycan Problemi**, s.21; Kızılordu'nun Azerbaycan'ı işgal süreci hakkında daha fazla bilgi için Bkz.: Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.84-93; Dönemin meşhur sosyalistlerinden Karl Radek Bolşeviklerin Kafkasya'yı işgal sebebini açıkça şu sözlerle ifade etmiştir: "*Rusya'ya petrol lazımdır ve onun için Kafkasya, Bolşevikler tarafından ezilip istila edildi.*" **Yeni Kafkasya 1923...**, s.135

⁴²⁷ Qasımlı, **a.g.m.** s.5

yılında Lenkeran⁴²⁸ ve Salyan⁴²⁹, da Türklere karşı büyük bir katliama girişilmiştir. Mustafayev'in belirttiğine göre 5. Kızıl Askeri Taburu Birinci Bölük Komutanı Danilov yerli halkı kurşuna dizmiş ve değerli eşyalarına da el koymuştur. Dükkânlarını açmaya gelen esnafın üzerine ateş açılmış ve Ermeni teröristlerin saldırıları gündüz ve gece sürmüştür. Türkler, askerlik konusunda yetersiz olduklarından dolayı çoğu eski asker olan Ermeni çete üyeleri karşısında mukavemet gösterememişlerdir.⁴³⁰ Ruslar, sıklıkla yaptıkları gibi yine modern silahlarla donatılmış olan Ermeni Taşnakların saldırılarına göz yummuş ve birçok Türk'ün katliama uğramasına ses çıkarmamıştır.⁴³¹

1918 yılının Mart ayında yaşanan *Bakü Katliamı* burası ile sınırlı kalmamış Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sirayet etmiştir. Bunlardan bir tanesi de Yevlah⁴³² ve Şemkir⁴³³ İstasyonlarında yaşanmıştır. Taşnaklar sadece insanları katletmemiş bütün tarihi, resmi ve manevi yapıları da tahrip etmiştir. Ermeni asıllı Shaumyan, Dağlık Karabağ ve Gence gibi diğer bölgelerde de etki alanını genişletmek amacıyla stratejik önemi olan Yevlah ve Şemkir İstasyonu'nu hedef seçmiş ve bu uğurda Bolşevik-Taşnak ortaklığı ile Türklere karşı büyük katliam yapmışlardır. Azerbaycanlı devlet adamlarından Adil Han Ziyadhanlı, Azerbaycan'da yaşanan mezalimi anlattığı ve Fransızca kaleme aldığı eserinde Şemkir İstasyonu'ndaki katliamdan şöyle söz etmiştir: “Şemkir bölgesinde, Ermeni ve Rusların yaptığı vahşilikler ve mezalim bizzat benim gözümün önünde cereyan etmiştir. Birinci Dünya Harbinden demiryolu ile (Şemkir İstasyonu) geri dönen Rus

⁴²⁸ “Lenkeran, Azerbaycan'ın en eski tarih ve uygarlık merkezlerinden birisidir.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.542

⁴²⁹ “Salyan, Azerbaycan'ın güneydoğusunda yerleşen bir bölgedir. Bakü-Nahçıvan, Bakü-Tebriz-Tahran, Bakü-Alibayramlı, Bakü-Astara demiryolu hatları buradan geçer.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.542

⁴³⁰ Ebulfez Amanoğlu, **a.g.m.** s.101; Türkler, profesyonel Rus ordusuna alınmadığından dolayı askeri eğitim ve tatbikinden yoksun kalmışlardır. Bunun karşısında Ermeniler Rus ordusunda eğitim almış, askeri silah ve teçhizatlar hususunda bilgi edinmişlerdi. Bu durum Ermenileri çarpışmalarda bir adım önde olmalarını sağlamıştır. Hartill, **a.g.e.** s.22

⁴³¹ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.543

⁴³² “Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağı üzerindedir. Bakü'den 293 km batıda, Kura Nehrinin kenarındadır.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.544

⁴³³ “Şemkir, Azerbaycan'ın eski iskân yerlerinden birisidir” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.544

askerleri Ermeniler ile birlikte önüne çıkarak katlettiler.”⁴³⁴ Yaşanan olaylar o dönem *Transkafkasya Seymi*’nde de ele alınmış ve konu ile ilgili konuşan Sosyalist grubun başkanı Sefirkürtski, Seym’i suçlayarak tepkisini dile getirmiştir: “Bizlerin, Kafkasya Hükümetinden ricamız şu ki, Bolşevizmi lağv etsinler. Müslüman Sosyalist Bloğu adından bildiriyoruz ki, eğer hükümet bu mesele ile alakadar kat’i tedbir görmez ise, kendimizi müdafaa etmek için ‘Bolşevik-Taşnak İttifakına’ son vereceğiz. Çünkü bu ikili çete tarihimizde on binlerce insanımızın kanını dökmüşlerdir. Onların eli kanlıdır. Bizler de bunu şanlı tarihimize kanla yazacak ve gelecek nesle iletacağız.”⁴³⁵

Şuşa, Cavanşir, Cebrayil ve Dağlık Karabağ bölgelerinde de 1918-1919 yılları arasında birçok mezalim yaşanmıştır. Şuşa’daki terör ve katliamın baş aktörü Vartan ve arkadaşları Sako ile Abraham Gulhandantyan’dır. Ayrıca Bakü şehrinde Davit Bey ve Melik Beyleryan isimli kişilerin başını çektiği bir grup çete üyesi Şuşa’ya gelerek Vartan ve ekibine katılmıştır. İlave olarak Batum ile Tiflis’ten gelen gönüllüler de Şuşa’daki Taşnaklar ile birleşip büyük bir kuvvetle Türklere yönelik tahribat ve katliama girişmişlerdir. Şuşa’daki yıkım ve katliamda yüzlerce ev yok edilmiş ve 500’den fazla Türk öldürülmüştür.⁴³⁶ Karabağ vilayetinin 4837-7135 numaralı resmi telgrafına yansıyanlar yaşananları ortaya koymaktadır: “Şuşa bölgesinde, Ermeni silahlıları köylere baskın yaparak, Müslümanlara işkenceler uygulamışlardır. Ermeniler, Azerilerden kendilerine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin değerli eşyalarını yağmalamışlardır. Kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapmışlardır. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtarmak için çevre illere sığınmışlardır. Tanık ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır.”⁴³⁷ Yaşananlar hakkında Cavanşir Alayı Tetkikat Komisyonu’nun raporuna şöyle ilginç bir not düşülmüştür: “Ermeniler yaptıkları katliamları görünce kendileri bile dehşete düştüler.”⁴³⁸ Başka bir raporda ise yaşananlar şu şekilde anlatılmaktadır:

⁴³⁴ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.544

⁴³⁵ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.545

⁴³⁶ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.546

⁴³⁷ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.547

⁴³⁸ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.547

“Ermeniler heryere olduğu gibi Şuşa’ya da göç ederek çoğunluğu elde etmeye başladılar. Öte yandan kendilerinden olmayanlara karşı insanlık dışı muamelede bulunarak, diğer halklara zulüm etmişlerdir. Müslümanların yaşadığı mahalle ve köyleri yağmalıyor, yakıyor, ahaliyi katle yetiriyorlardı. Annelerin, babaların gözü önünde evlatlarını, evlatların gözü önünde analarını, bacılarının ırzına geçerek, akla gelmez yöntemlerle işkencelerini devam ettirmekteydiler. Hatta ölüleri bile yakınlarının yanında küfür ederek, cesetleri üzerinde istedikleri gibi davranış sergilemekteydiler.”⁴³⁹

Şuşa’da yaşananların bir benzeri Cavanşir, Cebrayil ve Yukarı (Dağlık) Karabağ bölgelerinde gerçekleşmiş ve göç edebilen halk başka şehirlere göç etmiş edemeyenler ise işkence ve katliama maruz kalmışlardır.⁴⁴⁰ Başka bir yıldırma ve terör örneğine ise Göyçay⁴⁴¹, Kürdemir⁴⁴², Aksu⁴⁴³ ve Hacıkabul⁴⁴⁴ bölgelerinde rastlamaktayız. *Azərbaycan Fevkalade Soruşturma Komissyonu*’nun 22 Ekim 1918 tarihinde Göyçay’da yaşanan olaylarla ilgili raporu Ermeni terörünün Azərbaycan Türklerine yönelik uygulamalarını net şekilde ortaya koymaktadır. Raporda yaşanan olayların bir kısmı şu şekilde anlatılmaktadır:

“Burada Ermenilere ait gayrimenkul bulunmamaktadır. Ermenilerin ilk saldırılarının (1905–1907) ardından buraya Bolşevikler ayak basmışlardır. Ermeni ahali askeri elbise giyerek halka saldırmıştır. Müslümanları küçük

⁴³⁹ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.547-548

⁴⁴⁰ Seyidova, **a.g.m.** s.487

⁴⁴¹ “Azərbaycan’ın Şirvan (Şamahı, İsmayılı, Aksu, Kürdemir, Ucar, Ağdaş, Gobustan, Zerdab) düzluğünde yer almaktadır. Azərbaycan’ın büyük tarım bölgelerinden birisidir.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.549

⁴⁴² “Kürdemir, Azərbaycan’da rayon (ilçe) olarak adlandırılan birinci derece idarî bölümlerden birisidir. İsmi, arazisinden akan Kür (Kura) Nehri’nden almıştır.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.551

⁴⁴³ “Aksu şehri 1735 yılında Afşar Hanedanı’nın kurucusu Nadir Şah tarafından kurulmuştur.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.552

⁴⁴⁴ “Şirvan Bölgesinde, Kür-Aras düzluğünde yer almaktadır.” Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.552

*düşürücü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Camiler yakıldı, Kuran-i Kerim yırtılarak parçalandı, 20 kişi işkence ile katledildi. Ermenilerin yaptıkları mezalim Müslümanlara karşı kin ve nefret duygularının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.”*⁴⁴⁵

Azerbaycan Türklerine uygulanan mezalimin nice misalleri vardır. Bugün Ermenistan'ın başkenti ve aslında tarihten beri bir Türk yerleşim yeri olan İrevan (Erivan) da⁴⁴⁶ Ermeni teröründen nasibini almıştır. Mutafayev'in aktardığına göre Erivan'da 1918 yılının Mart ayına kadar 199, Eçmiyadzin'de ise 1919 yılının Eylül ayına kadar 62 Türk köyü yakılıp yıkılmıştır. Ayrıca Mustafayev bu dönemde yaşananları şöyle aktarmaktadır: “Müslüman ahali acımasızca katledilmiştir. İnsanlar kılıçla parçalanmış, mızraklarla delik deşik edilmiş, evlerin içinde çocukları canlı canlı yakılmış, 3–4 günlük bebekler süngülere takılmış, 25 yaşındaki bir gelini diri diri toprağa gömmüşlerdir. Böylece Erivan'dan Türk izlerini yok etmişlerdir. Sağ kalan ahali ise İran ve Osmanlı topraklarına sığınmıştır.”⁴⁴⁷ Mustafayev, Cahangir Zeynelov'un **Muxteser Azerbaycan Tarixi** isimli eserinden Erivan olayları ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Erivan'ın tüm köyleri Andranik ve Dro adlı Ermeni güçleri tarafından yıkıldı. Katliamdan kurtulabilenler Gence'ye sığındılar. İrevan hadisesi Kafkas Seymi'nin (Parlamento) 5–7–19–20 Şubat oturumlarında çekişmeli görüşmeler sonucu Erivan'a araştırma heyeti gönderilmişti. Araştırma heyetinin Kafkas Seymine verdiği raporda, Erivan'da 211 Türk köyünün Ermeniler tarafından, Türklüğün izlerini taşıyan tüm tarihi mekânların tahrip edildiği ve 100 bine yakın Müslüman Türk insanına karşı katliam uygulandığı yer almıştır. Böylece 'Eski Türk Yurdu' olan İrevan'da Çarlık

⁴⁴⁵ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.550

⁴⁴⁶ Sinan Oğan, “Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri** 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, s.416

⁴⁴⁷ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.553

zamanında 300 bin Müslüman Türk'ten günümüzde kimse kalmadığı bilinmektedir.”⁴⁴⁸

Yine Mustafayev Azerbaycan Devlet Arşivi kayıtlarından Erivan'ın Vartanlı köyünde yaşananlara dair şu bilgileri aktarmaktadır:

“Nisan'da toplantı yapılacağı kandırmasıyla Azerileri bir odaya topluyorlar. 1200–1500 kadar insanı küçük bir odaya toplayarak, Ermeni Keşiş Vahan, iki halkın barış içinde yaşaması yönünde edebiyat okumuştur. Neden edebiyat? Çünkü bunlar daha önceden planlanmıştı. Daha sonra eli silahlı Ermeniler içeri girerek Keşişi dışarı çıkararak, kapıyı kapatmış, içeriye saman ve benzin dökerek insanları diri diri yakmıştır. İçeride bulunan kadın ve çocukların çığlık sesleri yeri göğü inletmiştir. Ama çığlık ve yakarışlar nafîle. Hepsi acımasızca öldürülmüştür.”⁴⁴⁹

Erivan'da yaşananlar üzerine dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı Haistov, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov'a gönderdiği mektupta esasen Ermeni zulmünün varlığını kabul etmiş ve suçluların cezalandırılacağına sözünü vermiştir.⁴⁵⁰

İlk Türk-Ermeni çatışmalarının gerçekleştiği 1905-1906 tarihinden sonraki yoğun çatışmalar 1917-1920 arasında yaşanmıştır. Çatışmalarda Türklere uygulanan mezalim Azerbaycan Devlet Arşivlerinde şöyle sıralanmıştır:

- 1. Bakü'de 30 bine yakın Azeri hunharca katledilmiştir.*
- 2. Şamahı kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür.*
- 3. Kuba kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır.*
- 4. Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy dağıtıldı.*

⁴⁴⁸ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.553

⁴⁴⁹ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.554

⁴⁵⁰ Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)” s.554

5. Zengezur kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı.
6. İrevan (Erivan) Guberniyasında 211 köy dağıtıldı. Bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Azerbaycan Türkü mahvedilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hâkimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin sayısı 70 bine inmiştir.
7. Türkiye'nin Kars Vilayetinde 92 Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin yaşadıkları köyler dağıtılarak yakıldı.
8. 1918 yılın Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan'ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve başka şehirlerinde 150 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti.⁴⁵¹

Ermeni mezalimi konusunda Nuriyev ve Nuriyeva'nın Ermeni tarihçi Lalyan'dan aktardığına göre 1917 ile 1920 tarihleri arasında Ermenistan bölgesindeki Azerbaycan Türklerinin %60'ı katledilmiştir.⁴⁵² Ermeni tarihi araştırmacısı Lalayan 1918 ile 1920 yılları arasında Ermenistan coğrafyasındaki Azerbaycan Türkleri'nin maruz kaldığı mezalim ile ilgili şöyle bir bilgi vermektedir: “1918- 1920 yıllarında Ermenistan'da 60 bin kadar suçsuz Azerbaycanlının kanı akıtıldı. Yalnız Zengezur ilinde 3257 erkek, 2226 çocuk katledildi, 1060 erkek, 794 kadın ve 475 çocuk yaralandı. Aynı zamanda 1917-1920 yıllarında Bakii, Şamahı, Kuba ve Zengezur'da Azerbaycanlıların yok edilmesi gerçekleştirilmişti. 30 Mart 1918 tarihinde Kuba ve civarındaki köylerde 3 bin kişi öldürülmüştü.”⁴⁵³ Azerbaycan halkının 1918-1920 arası yaşadıklarıyla ilgili birkaç Ermeni'nin ifadelerine başvurulmuştur. Buna göre olayların sonuçları şöyledir:

“A. Emiryana: Yalnız Erivan şehrinde 200 Azerbaycan köyü yıkılmıştı.

⁴⁵¹ Beşir Mustafayev, “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü(1905-1920)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.26, 2010, s.112-113

⁴⁵² Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.207

⁴⁵³ Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.209

R. Hovanesyan: 1918 yılının başlangıcından 1 Ağustos'a kadar 300 Müslüman (Azerbaycan) köyünün yıkılmasıyla ilgili bilgi yayımlanmıştı... Ermenistan'ın başkentinde 13 bin, civarındaki köylerde ise 50 bin Azerbaycanlı göçmen Hristiyan Ermenilerin kontrolündeydiler. Başkentten güneye doğru arazilerde 70-80 bin kadar Müslüman göçmen toplanmıştı. Ermeni devleti onlara yardım etmeyi reddetti.

Z. Korkodyan: 1918-1920 yıllarında Ermenistan'da oturan Taşnak "mavzercileri", 575 bin Azerbaycanlının kanını dökmüş ve silah zoruyla asıl yurtlarından kovmuşlardı."⁴⁵⁴

Sözde *Büyük Ermenistan* hayalini gerçekleştirmek adına her türlü katliam, soykırım, tecavüz vb. davranışlardan geri durmayan Ermeniler sayısız cinayetler işlemişlerdir.⁴⁵⁵ Resmi belgelere yansıyan rakamların çok üstünde Müslüman Türk'ün katledildiği bulunan toplu mezarlardan anlaşılmaktadır. Mustafayev'in belirttiğine göre 530.000 iskelet ortaya çıkarılmış ve bu rakam yapılan çalışmalar doğrultusunda sürekli artış göstermektedir.⁴⁵⁶ Uygulamaya konan katliamların hedefinde Azerbaycan Türkleri'ni anayurtlarından göçe zorlamak ve Türklerin boşalttığı yerlere Ermenileri yerleştirmek olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁷ Böyle bir hedefin varlığını destekleyen benzer bir görüş Mustafayev tarafından, Memmed Said Ordubadi'nin **Qanlı İller** isimli eserinden şu şekilde aktarılmıştır: "Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni, Bakü ve Gence Guberniyasının Arran yörelerini Azerbaycan Türklerine verip, İrevan ve Gence Guberniyası ve Karabağ topraklarını Ermenilere vererek, buraları da 'Dağlık Karabağ Sancağı' ile birleştirip 'Ermeni Saltanatı' oluşturmak isten[mesidir]."⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.211

⁴⁵⁵ Seyidova, **a.g.m.** s.488

⁴⁵⁶Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)" s.556; Ahundlu, 1918-1920 arasında bir milyona yakın Azerbaycan Türkü'nün katledildiğini belirtmektedir. Ahundlu, **a.g.e.** s.335

⁴⁵⁷Oğan, **a.g.m.** s.415

⁴⁵⁸ Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman Türk Soykırımı(1905-1920)" s.555-556"

1920 yılında Azerbaycan-Ermenistan mücadelesi Karabağ üzerindeki egemenlik noktası üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴⁵⁹ Ermeniler, bir yandan 1918 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti içerisinde yaşayan Azerbaycan Türklerini “Türksüz Ermenistan”⁴⁶⁰ fikriyle Ermeni topraklarından gönderme stratejini yoğun şekilde uygulamaya koyarken⁴⁶¹ diğer yandan Karabağ ve etrafında bulunan Ağdam, Füzuli, Cebrayıl, laçin, Kelbecer, Kubadlı ve Zengilan bölgelerini ele geçirmeye çalışmıştır.⁴⁶² 1920 yılının Nisan ayında Azerbaycan’ı işgal ederek Bolşevik idaresini tesis eden Rusya, Ermenistan Cumhuriyeti’ne, Karabağ ve Zangezur bölgesinde bulunan Ermeni birliklerinin derhal adı geçen bölgeleri boşaltması gerektiğini belirten bir nota vermiştir. Karabağ ve Zangezur’u boşaltan Ermeniler daha sonra bu bölgelerin Ermenistan Cumhuriyeti’ne bağlanmasını içeren talep ile Moskova’ya gitmişlerse de o dönemde henüz sovyetleştirilmemiş olan Ermenistan’ın bu isteği kabul görmemiş, tam aksine bölgenin Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’ne bağlı olduğunu pekiştiren bir açıklama yapılmıştır.⁴⁶³ Karabağ coğrafyasının Türklere ait olduğunu daha önce *Batum Antlaşması*’nda, İngiliz işgali döneminde İngilizlerin, Karabağ’ın Türklere ait olduğunu belirttikleri kararda⁴⁶⁴, 19 Ocak 1920’deki Paris barış görüşmelerinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin resmi olarak tanındığının beyan edildiği kararda,⁴⁶⁵ birçok kez kabul edilmişse de Ermeniler ısrarla Karabağ üzerinde hak iddia etmişlerdir. Ermenilerin Karabağ’ı Azerbaycan’dan koparmaya yönelik çalışmalar yaptıklarını Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin Ermeni asıllı üyesi olan A. Mikoyan, Lenin’e gönderdiği mektupla

⁴⁵⁹Ekici, **a.g.m.** s.63

⁴⁶⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, “Güney Kafkasya’da Ermenistan’ın Yayılma Politikası ve Bölge Ülkeler İle İlişkileri”, **Kafkas Dosyası**, Ali Ahmetbeyoğlu vd., İstanbul Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2006, s.378

⁴⁶¹ Cavid Veliyev, “Bütün Yönleriyle Hocalı Soykırımı”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s.57

⁴⁶² Aras, “Azerbaycan Ekonomisine Etkileri Bakımından...” s.260

⁴⁶³ İşyar, **a.g.e.** s.343

⁴⁶⁴İbrahim Yılmazçelik ve Ali Gökçen Özdem, “İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9,S.2, 2013, s.12, Ayrıca Bkz.: Özyılmaz, **a.g.m.** s.199

⁴⁶⁵Araz Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya’da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014, s.2719

bildirmiş ve bu rasyonel olmayan çalışma hakkında şöyle demiştir: “Ermeni Taşnakları Karabağ’ı Azerbaycan’dan koparıp Ermenistan’a birleştirme çabasındalar. Fakat bu, Karabağ için yaşam kaynağı olan Bakü’den ayrılmak ve hiçbir bağı bulunmayan Erivan’a birleşmek anlamına geliyor. Ermeni köylüleri 5. Kurultaylarında Azerbaycan’ı tanımayı ve onun yönetimi altında kalmayı kararlaştırmışlardır.”⁴⁶⁶ Ayrıca 1919 yılında Karabağ Ermenileri, VII. Kurultaylarında da Azerbaycan yönetimi ile vardıkları anlaşma gereği Azerbaycan’a bağlılıklarını bir kez daha vurgulamışlardır.⁴⁶⁷

Bolşevik Rusya yönetimi bütün Güney Kafkasya’yı Sovyet ideolojisi altına almak istiyordu. Bunun için en uygun zamanı kolluyor ve vakti geldiğinde de işgal yolu ile Sovyet yönetimini tesis ediyordu. Ermenistan’ın sovyetleştirilmesi de böyle bir süreç altında gerçekleşmiştir. Anadolu coğrafyasında başlayan ulusal kurtuluş mücadelesinin mukavemetinin kırılması amacıyla İtilaf Devletleri, Ermenileri Anadolu’da isyan ve terör faaliyetleri çıkarmaları konusunda teşvik etmiştir.⁴⁶⁸ Bu durum karşısında henüz sovyetleştirilmemiş olan Ermeniler üzerindeki inisiyatif emperyalist batılı güçlere kaptırmak istemeyen Bolşevik Rusya yeni kurulmuş ve kurtuluş mücadelesi veren TBMM hükümetine Ermeniler ile anlaşma sağlanması konusunda arabuluculuk teklif etmiştir. TBMM hükümeti Ermenilere yönelik askeri hazırlık yapmasına rağmen anlaşma sağlanır düşüncesi ile hazırlıklar yavaşlatılmıştır. Moskova’da bir araya gelen heyetler herhangi bir anlaşmaya varamamışlardır. Ermeniler, Kars, Sarıkamış ve Iğdır’ı işgal etmişler ve yönlerini Nahcivan’a çevirmişlerdi. Bu süreçte Bolşevik Rusya mümkün olduğu kadar hem Türk hem de Ermenilere yönelik dengeli siyaset izlemeyi tercih ederek ideolojik ve siyasi alanını genişletme çabası gütmüştür.⁴⁶⁹ Uyguladığı siyasetin ürünü 10 Ağustos 1920’de Ermeni Taşnaklarla bir antlaşma imzalayarak yavaş yavaş toplamaya başlamıştır. Bu

⁴⁶⁶Cavid Abdullazade, **Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu**, Adalet Yayınevi, Ankara,2013, s.62-63; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.26; Ayrıca Bkz.:Hatem Cabbarlı, “Dağlık Karabağ Savaşı ve Kaçkın ve Mecburi Göçkün Sorunu”, **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, s.309

⁴⁶⁷Zeyelabidinoğlu, **a.g.e.** s.343; Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney,,,” s.2720

⁴⁶⁸ İşyar, **a.g.e.** s.344

⁴⁶⁹ İşyar, **a.g.e.** s.345

antlaşmaya göre Karabağ sovyetleştirilerek burada Sovyet idaresi kurulmuş ve stratejik bir önemi olan Şehtahtı yolu Ermenilere verilmiştir. Oysa bu durum kurtuluş mücadelesinde Sovyet Rusya'dan yardım temin eden TBMM'yi zora sokmuş ve Ankara'da Sovyet yönetiminin göndereceği yardımların Anadolu'ya ulaşmasında Ermeni engeliyle karşılaşılabileceği endişesine sebep olmuştur. Karabağ ile ilgili kararlar esasen Sovyet yönetiminin TBMM ile Ermeni Taşnaklar arasında Ermeniler lehine tercihte bulunduğu da açık bir göstergesidir. Hatta bununla da yetinmeyen Bolşevik Rusya 13 Ağustos 1920'de TBMM temsilcileri ile yapılan bir görüşmede Van, Bitlis ve Muş'un Ermenilere verilmesini dahi istemiştir. Bolşevik Rusya bundan sonra göndereceği yardımları bile adı geçen üç vilayetin Ermenilere verilmesi şartına bağlamıştır.⁴⁷⁰ Fakat Türk orduları ancak bir askeri harekâtla Ermeni saldırıları ve Bolşevik Rusya'nın kabul edilemez taleplerinden kurtulabileceğini düşünmüş ve Kazım Karabekir komutasında Ermeni kuvvetlerinin üzerine yürümüştür. Türk ordusunun ilerleyişi karşısında endişeye kapılan Sovyet Rusya arabuluculuk teklif etmiş yapılan görüşmelerin tekrar olumsuz neticelenmesiyle Türk ordusu Gümrü'ye kadar gelmiştir. Artık çaresiz ve güçsüz kalan Ermeniler 2 Aralık 1920 tarihinde *Gümrü Antlaşması*'ni imzalayarak İtilaf Devletleri'nin bir dayatması olan Anadolu'yu parçalama ve doğu bölgesinde bir Ermeni devleti kurulmasını güvenceye bağlayan *Sevr Antlaşması*'ni tanımadığını resmi olarak beyan etmiştir. Geline neticede Sovyet Rusya, Ermenistan'ın siyasi açıdan güçsüzleştiği bir anda Ermenistan Sovyet İdaresi'ni kurmuştur.⁴⁷¹

Ermenistan Cumhuriyeti'nin sovyetleştirilmesi sürecinde Azerbaycan Sovyet İdaresi yöneticisi Neriman Nerimanov, Zangezür, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerini Ermenilere verdiğini belirtmiş ve Türkler ile Ermeniler arasındaki bitmeyen çatışmayı böylelikle sonlandırdığını beyan etmiştir. Nerimanov'un bu çıkışı Rusya'nın Kafkasya Komünist yönetimlerinden sorumlu temsilcisi Orzhonokidze tarafından Stalin ile Lenin'e bildirilmiş ve Stalin bu durumdan memnun olduğunu

⁴⁷⁰ İşyar, a.g.e. s.347

⁴⁷¹ İşyar, a.g.e. s.349-350

belirtmiştir.⁴⁷² Fakat Nerimanov'un bu beyanının Ermenilerin sovyetleştirilmesi konusunda bir motivasyon aracı olması dışında başka bir amaç gütmeyeceğini iddia edenler olmuştur. Çünkü bu beyandan önce 19 Haziran 1920'de Orzhonokidze, Lenin ile Çiçerin'e verdiği bir bilgide Zangezur ve Karabağ halkının kendilerinin Azerbaycan'a ait olduklarını bildirdiklerini vurgulamıştır.⁴⁷³ Nerimanov'un sırf Ermenistan'ı Bolşevik idaresi altına alabilmek ve Sovyet Rusya'ya kayıtsız bağlılığını göstermek adına bu türden beyanlar vermesi ve yine 1920 yılı içinde Stalin tarafından "proleter, kardeşlik ve beraberlik"⁴⁷⁴ gibi sözlerle Azerbaycan yönetiminin ikna edilerek Zangezur ve Gökçe bölgelerinin Ermenistan'a bırakılması⁴⁷⁵ Azerbaycan içerisinde *Müsavat* taraftarlarının yoğun tepkisine ve Gence ile Karabağ'da bazı ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁷⁶ Ayrıca Nerimanov, Bolşevik Rusya'ya karşı tavizsiz sadakati, bizzat Lenin tarafından "doğunun Lenin'i" olarak takdir edilmesi ve Ermenilere verdiği toprak tavizlerinden dolayı Azerbaycan'ın milli düşünceye sahip kanaat önderlerince uzun yıllar hain olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷⁷ Daha sonraki süreçte Nerimanov Bolşeviklere karşı sergilediği tavizsiz sadakatının doğurduğu sonuçları idrak etmiş ve Moskova'ya bir dizi mektup yollamıştır. Dönemin Bolşevik merkezi yönetimine sitem ve siyasi duruşu açısından da pişmanlık dolu satırlardan birinde Nerimanov şöyle yazmaktadır: "Durumun vahametini anlatmakta zorlanıyorum. Azerbaycan'a ait önemli bölgelerin Taşnaklara verilmesi telafisi zor olan sorunlar yaratacaktır. Kreml,

⁴⁷² Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.56; Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti isimli eserinde Nerimanov'un Zangezur ve Nahçıvan'ı Ermenilere verdiğini açıkça ifade etmektedir. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*s.93

⁴⁷³ Abdullahzade, *a.g.e.* s.64-65; Cabbarlı, *a.g.m.* s.310

⁴⁷⁴ Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.57

⁴⁷⁵ Araz Aslanlı, "Karabağ Probleminin Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?" **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıklar Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, s.443-444; Aktaş, *a.g.e.* s.47

⁴⁷⁶ İşyar, *a.g.e.* s.349

⁴⁷⁷ Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney...", s.2720; Nerimanov'a karşı tepki sadece Azerbaycan'da yaşayan milliyetçilerden değil Azerbaycan muhaceretinden de gelmiştir. İstanbul'da yayın yapan *Yeni Kafkasya* mecmuasında Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunan münevverler Nerimanov'u Sevri Anlaşmasını imzalayan Damat Ferit ile Nerimanov'u birbirine benzetmişlerdir. **Yeni Kafkasya 1923...**, s.20; Resulzade, Nerimanov'un Azerbaycan'a ait birçok milli serveti Ruslara sattığını, Nerimanov yönetiminde maddi ve manevi olan ne varsa Rusların tahakküm ve egemenliğine terk edildiğini açıkça ifade etmektedir. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*s.110-111

Taşnak komünistlerin kötü amellerine son vermezse, tüm Müslüman Şark bizden (yani komünistlerden) yüz çevirecektir.”⁴⁷⁸

1920’de Zangezur ve Gökçe, Azerbaycan’ın ikna edilmesi üzerine Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında yapılan antlaşmaya göre Ermenistan’a bırakılmış Karabağ Azerbaycan’da kalmıştır. Nahçıvan ise Azerbaycan’a ait olmakla birlikte fiziksel olarak Azerbaycan’dan koparılmıştır.⁴⁷⁹ Bu şekilde Sovyet Rusya aynı zamanda Anadolu ile Azerbaycan arasındaki bağlantıyı da keserek Azerbaycan’ı yalnızlaştırmış, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri’nin olası birleşimini engellemiştir.⁴⁸⁰

Sovyet Rusya’nın batılı güçlerin karşısında kurtuluş mücadelesi veren TBMM yönetimini desteklemesi, benimsediği ideoloji açısından kabul edilebilir bir yaklaşımdır.⁴⁸¹ Sovyet Rusya aynı zamanda dışı açılım noktasında da TBMM yönetiminin savaşlarda aldığı başarılarından sonra antlaşma imzalamayı uygun görmüştür. Bu manada 16 Mart 1921 tarihinde TBMM ve Sovyet Rusya arasında *Moskova Antlaşması* yapılmış ve antlaşma hükümlerine göre Dağlık Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinin Azerbaycan Sovyeti’nde kalması kararlaştırılmıştır.⁴⁸² Nahçıvan’ın özerk bir statü halinde Azerbaycan’a bağlı olarak kalması ve ülke sınırları 13 Ekim 1921 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti aracılığı ile Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan *Kars Antlaşması* ile netlik kazanmıştır⁴⁸³

Ermenistan Sovyeti, Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğu hususunda gerek uluslararası platformda gerekse de Karabağ Ermenileri ve Bolşevik Rusya nezdinde

⁴⁷⁸ Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya’nın...” s.58

⁴⁷⁹Serhat Zaman, **Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti**, Pegem Akademi, Ankara, Mayıs 2014, s.2-3; Ahundlu, **a.g.e.** s.336

⁴⁸⁰ İşyar, **a.g.e.** s.352

⁴⁸¹ Ayna Askeroğlu Arslan, “Moskova Anlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 17, S.2, Aralık 2015, s.3

⁴⁸²Moskova Antlaşması ve Nahçıvan’ın statüsü ve sınırları ile ilgili detaylı bilgi için Bkz.: Ayna Askeroğlu Arslan, **a.g.m.** s.1-20; Ahundlu, **a.g.e.** s.336; Ayrıca Ekici bu antlaşmanın Dağlık Karabağ bölgesinin Rusya tarafından Azerbaycan’a bırakılmasında da rol oynadığını belirtmektedir. Ekici, **a.g.m.** s.64

⁴⁸³Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.106-107; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.27-28

birçok defa alınan kararlar olmasına rağmen 12 Haziran 1921 tarihinde Karabağ'dan asla vazgeçmeyeceğini belirtmiştir.⁴⁸⁴ Fakat Ermenilerin Karabağ konusundaki ısrarları ve bu topraklarda hakları olduğu yönündeki iddiaları üzerine 27 Haziran 1921 tarihinde toplanan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi bu iddiaları reddeden bir karar almıştır.⁴⁸⁵ Azerbaycan Sovyet Yönetimi'nin Karabağ konusunda daha önceki fedakâr tutumu yerini sert bir karşı duruşa bırakmıştır. Geline duruma bir çözüm bulmak üzere 4 Temmuz 1921 tarihinde Rusya Komünist Partisi Kafkas Bürosu'nda Stalin, Orzhonokidze ve Nerimanov gibi önde gelen Bolşevik yöneticiler bir toplantı düzenlemişler ve bu toplantıya katılan yedi kişilik karar alıcılar, oy çokluğu ile Karabağ'ı Ermenistan'a vermişlerdir. Azerbaycan bu karara sert tepki göstermiştir. Orzhonokidze ve Ermeni Bolşeviklerden Nazaretyan tepki üzerine Kafkas bürosundan alınan kararın gözden geçirilmesini istemiş ve 5 Temmuz'da Büro'nun aldığı yeni bir karar ile Karabağ tekrar Azerbaycan'a bırakılmıştır. Alınan bu kararı Kafkas Bürosu şöyle açıklamıştır: "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ bölgelerinin iktisadi bağlantılarının dikkate alınmasının gerekliliği, bölgenin Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi hususlardan hareketle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmasına, bölge dâhilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine karar verilmiştir."⁴⁸⁶ Karabağ'ın Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir günlük ara ile el değiştirmesi hususunda yukarıdaki açıklamanın görünür gerekçe olduğu ve esasında kararın revize edilmesinin arkasında Stalin'in etkisi olduğu da iddia edilmektedir. Bu iddiaları güçlendirici, olası bazı argümanlar İşyar tarafından şöyle sıralanmaktadır:

"a. Eylül 1921'de yapılacak olan Kars Konferansı'nın etkileri

a.a. Bu konferansta Sovyet yönetimi altında bulunan üç Transkafkasya Cumhuriyeti de katılacaktı; Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında Moskova Antlaşması'na benzer antlaşmalar imzalanacaktı.

⁴⁸⁴ İşyar, **a.g.e.** s.342

⁴⁸⁵ Cabbarlı, **a.g.m.** s.310

⁴⁸⁶ Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2721

a.b. Türkiye, bu konferansta Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma imzalamayı istiyordu; bunun görüşmelerine Rus delegasyonu katılmayacak ve ayrıca bu ikili antlaşmada Sovyet Rusya'nın imzası da bulunmayacaktı.

b. Bakü'deki ulusçular hala etkiliydiler; bunlar Türkiye ile yakınlaşmayı istiyorlardı. Nerimanov başta olmak üzere, Bakü'deki komünistlerin talepleri ise, Rusya'nın desteklenmesi ve Türkiye ile ayrı bir antlaşma imzalanmasının reddedilmesi karşılığında, Karabağ'ın geri alınmasıydı. Moskova, Nerimanov'un Bakü'deki pozisyonunu destekleme konusuna ciddi olarak eğilmek durumundaydı.

c. Moskova, Kars Konferansı'nda, Transkafkasya'daki üç Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında komünist ideolojiye dayalı birleşik bir cephe oluşturulmasını ve -Gürcistan'daki şiddetli muhalefete rağmen- bir "Transkafkasya Federasyonu" kurulmasını istiyordu. Bundan dolayı da Moskova, Azerbaycan'ın Karabağ konusundaki talebini olumlu karşılamış olabilir.

d. Moskova, Ankara'nın durumunu da dikkate almak zorundaydı. Zira, Doğu Orduları komutanı Kazım Karabekir, Pantürkizm düşüncesine yakın olup Transkafkasya'nın tamamının ele geçirilmesini savunmaktaydı. Buna karşın, 8 Mayıs 1921 tarihinde "Antant Devletleri sempaticanı" Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'i, Kurtuluş Mücadelesini baltaladığı gerekçesi ile görevden alan Mustafa Kemal, Sovyet Rusya ile yakınlaşmayı destekliyordu ve izlediği itidalli politika gereği olarak Karabekir'in Batum'u Gürcistan'a geri vermesini sağlamıştı."⁴⁸⁷

Bolşevik Rusya'nın hem *Moskova Antlaşması* hem de bu antlaşmayı tamamlayıcı özelliği olan *Kars Antlaşması*'nda TBMM hükümetinin taleplerini büyük oranda kabul etmesinin ve TBMM'yi kendi tarafında tutmak istemesinin arkasında İngilizlerin planlarını bozmak amacı olduğu söylenebilir. Nitekim dönemin İngiliz Başbakanı Lyod George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Kurtuluş Mücadelesi'nde başarılar kazanan TBMM hükümetini kendi safına çekmek için 1921 yılının Şubat ayında düzenlenen konferansta Türk temsilcisi Bekir Sami Bey'e *Sevr*

⁴⁸⁷ İşyar, a.g.e. s.361-362

Antlaşması'nın makul bir şekilde revize edilebileceğini içeren teklifler yaptıkları bilinmektedir. Bolşevik Rusya yönetimi, TBMM hükümetinin dostluğunu kazanmak için Türk tarafının istediği doğrultuda ve Türk tarafını gücendirmeyecek şekilde *Moskova ve Kars Antlaşmaları*'nın düzenlenmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkleri bu antlaşmalarla siyasi pozisyonunu biraz daha güçlendirebilmiştir.⁴⁸⁸ Bolşevik Rusya, TBMM ile yapılan antlaşmalarda Türk tarafının politik denge açısından ağırlığını hissettirdiğini görmüş ve Türklerin Batı bloku ile gelecekte anlaşma sağlayarak taraf değiştirebileceğini düşünerek ileride Güney Kafkasya'ya ilerleme ihtimalini ortadan kaldırmak için bu yönde bazı çalışmalar yapma ihtiyacı hissetmiştir.⁴⁸⁹ Bu manada "Dağlık Karabağ" meselesi her ne kadar Ermeniler tarafından öne sürülse de Bolşevik Rusya da esasında bu bölgenin bir tampon bölge sıfatı ile var olması taraftarıdır.⁴⁹⁰ 4-5 Temmuz 1921 tarihli Rusya Komünist Partisi Kafkas Bürosu'ndaki görüşmelerde yaşanan ikili durum Bolşevik Rusya'nın Türk ve Ermeni tarafını siyasi açıdan dengede tutmaya çalıştığının bir göstergesi niteliğini taşımıştır. *Moskova ve Kars Antlaşmaları* ile Türklerle siyasi yakınlık kuran Bolşevik Rusya, 1922 ve 1923 yıllarında gerçekleştirilen *Lozan* barış görüşmelerinde de Ermeniler lehine bazı girişimlerde bulunarak iki tarafa da yakın bir siyaset güderek planlarını gerçekleştirmek istemiştir. 1922 yılının Aralık ayında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kuran Bolşevik Rusya, Lozan Konferansı'nda Dışişleri Bakanı Çiçerin başkanlığında temsil edilmiş ve Çiçerin, *Dünya Ermeni Birliği*'ne gönderdiği mektupta Rusya topraklarının Rusya dışından gelecek olan Ermeni göçmenlere açık olduğunu bildirmiştir. Moskova yönetiminin, Ermeni göçmenlerle ilgili yaptığı toplantı neticesinde alınan 23 Mart 1923 tarihli karara göre 200.000'e

⁴⁸⁸ İşyar, **a.g.e.** s.359; Yılmazçelik ve Özdem, **a.g.m.** s.14; *Moskova ve Kars antlaşmalarının Türkiye'yi memnun ettiği ve Türkiye'nin bu antlaşmalarla kazançlı çıktığı* konusu yine *Yeni Kafkasya* mecmuasında belirtilmiştir. Bunun dışında *Moskova Antlaşması* yapılmış iken Türkiye'nin *Kars Antlaşması*'ni da imzalaması, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Rusya tarafından ayrı birer siyasi yönetim olarak kabul edilmesi bakımından önemli görülmüştür. Bu açıdan *Yeni Kafkasya* mecmuası *Kars Antlaşması*'ni Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri lehine elde ettiği diplomatik bir başarı olarak gösterilmektedir. **Yeni Kafkasya 1923...**, s.119-121

⁴⁸⁹ Musa Kasımlı, "1828 Yılından Günümüze Karabağ Topraklarında Demografik Süreçler", **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit Konferansı**, 21 Kasım 2014 Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi Konferans Kitapları, Ankara, Ocak 2015, s.30

⁴⁹⁰ Aktaş, **a.g.e.** s.64; Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2722

yakın Ermeni'nin Rusya'ya kabul edilmesinde mutabık kalınmıştır. Güney Kafkasya'ya yerleştirilmesi planlanan göçmenlerden 15.000'inin 10.000'ini Türkiye'den gelenlerden oluşacak şekilde iskân edilmiştir.⁴⁹¹ Güney Kafkasya'ya yerleştirilen Ermenilerin esasen Dağlık Karabağ bölgesinde iskân edildiği müşahede edilirken buradaki amacın Ermeni nüfusunun arttırılarak bölgenin özerklik kazanmasını kolaylaştırıcı ve Türklerin bu bölgede etkinliğinin azaltılmasına yönelik bir çalışma olduğu anlaşılmıştır. Şöyle ki, 5 Temmuz 1921 tarihinde Karabağ'ın tamamının Ermenilere verilmesi engellenmişse de Karabağ'ın yukarı kısmı denilen Dağlık Karabağ'ın özerk bir yapıya kavuşturulması yönünde Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Bürosu'nun almış olduğu karar SSCB'nin kurulmasından ve Ermeni göçmenlerin bölgede iskân edilmesinden sonra daha şiddetli şekilde dile getirilmeye başlanmış ve Azerbaycan yönetimine bu konuda acil adım atması hususunda baskılar artmıştır. Bu süreçte Azerbaycan Sovyet yönetiminin başına da Sergey Kirov atanmıştır. 27-28 Haziran 1923 tarihli Rusya Komünist Partisi Kafkas Bürosu toplantısında alınan karar Azerbaycan yönetimini iyice köşeye sıkıştırmış ve neticede 7 Temmuz 1923 tarihinde *Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi* kurulmuştur.⁴⁹² Fakat daha önce alınan kararların aksine başkent Şuşa değil *Hankendi* olarak belirlenmiştir. Çünkü Hankendi, Dağlık Karabağ'ın yoğun Ermeni nüfusunun iskân edildiği bölgesiydi. Ermeni nüfusun talepleri doğrultusunda Hankendi ismi daha önce Türklere karşı soykırım ve katliamlar işlemiş olan Shaumyan'a atfen *Stepanakert* olarak değiştirilmiştir.⁴⁹³ Fakat oluşturulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin sınırları konusunda bazı eleştiriler vardır. Özerk bölgenin sınırlarının, tarihi, coğrafi ya da ekonomik unsurlar dikkate alınmadan sadece Ermeni nüfusunun çoğunluğu teşkil edecek şekilde yapay olarak çizildiği görüşü genel olarak benimsenmiştir.⁴⁹⁴ Ayrıca yoğun Bolşevik baskısı sonucu kurulan DKÖB içerisinde

⁴⁹¹ Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.33

⁴⁹² Rövsen Alizade, "İşgalcilik Faaliyetleri...." s.37; Ayrıca Bkz.: **Yeni Kafkasya 1923...**, s.14; Aktaş, **a.g.e.** s.46

⁴⁹³ Abdullahzade, **a.g.e.** s.68-69; Aslanlı, "1828 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler" s.26'

⁴⁹⁴Aslanlı , "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2722

bulunan Azerbaycan Türkleri'nin hiçbir konuda istek ve beklentileri dikkate alınmadığının da üzerinde durulmaktadır.⁴⁹⁵

Azerbaycan topraklarında Ermeni nüfusunun suni olarak artırılması neticesinde Azerbaycan Türkleri asırlar boyu yaşadığı anayurdundan zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Sovyet Rusya, Çarlık Rusya'dan kalma iskân ve göç politikalarını aynı şekilde sürdürmüştür.⁴⁹⁶ Sovyet döneminde bölge sadece demografik açıdan değil siyasi ve fiziki sınırlar açısından da değişmiştir. Örneğin, 1922-1936 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan ve Sovyet Rusya tarafından Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri'ni bir çatı altında toplamak amacıyla kurulmuş olan *Traskafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti*⁴⁹⁷ döneminde Azerbaycan'a bağlı olan Gazah bölgesinin büyük bir bölümü, Cebraıyl yerleşim bölgesine ve Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne ait çok sayıda yerleşim yeri Moskova'nın yanlı tutum ve baskıları sonucu Ermenistan'a verilmiştir.⁴⁹⁸ Yine 1927'de Mehri kazasına ait bazı köyler, 18 Şubat 1929 tarihinde Zengilan bölgesine ait Nüvedi, Ernezir ve Tuğut isimli köyler Ermenistan'a verilen topraklara örnek gösterilebilir.⁴⁹⁹ Azerbaycan'ın sürekli baskı altında tutularak topraklarının elinden alınması istatistiki verilerden de anlaşılmaktadır. Buna göre, kısa bir bağımsızlık dönemi olan 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'ın yüzölçümü 114.000 kilometrekare iken bu oran Sovyet döneminde 86.000

⁴⁹⁵ Alizade, "İşgalcilik Faaliyetleri..." s.38; Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kuruluşunun hemen ardından bu bölgede Ermenilerin dışında hangi etnik unsur var ise bölge dışına çıkarılmaya başlanmıştır. Çeşitli baskı ve yıldırma uygulamaları ile çıkarılan unsurların içerisinde kürtler de vardı. **Yeni Kafkasya 1923...**, s.156

⁴⁹⁶ Özkul ve Vermez, "Dağlık Karabağ Göçmenlerinin..." s.149

⁴⁹⁷ İşyar, **a.g.e.** s.365

⁴⁹⁸ Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.33; SSCB'nin Ermenilerin en önde gelen destekçisi olduğu bizzat SSCB Halk Komiserleri Konsey Başkanlığı yapmış olan Aleksey Rikov tarafından teyit edilmiştir. Rikov 1924 senesinde "Ermenistan Cumhuriyeti milli hürriyetin pişdarıdır. O, amele ve köylü kitlelerine müstenid devlet teşkilatının mümessili olupSovyet hükümetinin şark cephesinde müesses bir kalesidir. " şeklindeki sözleri ile Ermenistan'ın kendileri açısından önemini vurgulamaktadır. **Yeni Kafkasya 1924...**, s.224

⁴⁹⁹ Beşir Mustafayev, "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s.43

kilometrekareye düşmüştür.⁵⁰⁰ Ermenilerin hâkimiyetine verilen topraklara yoğun bir şekilde Ermeni nüfusu iskân edilirken buralarda bulunan Türk nüfus zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Zorunlu olarak göç ettirilen Türkler geldikleri yere dönememişlerdir. Oysa Sovyet rejimine karşı oldukları için gerek Ermenistan ve gerekse de Azerbaycan topraklarından kaçan Taşnak mensuplarının tekrar dönüşlerine izin verilmiştir. Bunun yanında *Kafkasya Merkezi İcra Komitesi*'nin 19 Mayıs 1925 tarihli 12 numaralı protokolü gereğince daha önce Nahçıvan'dan kaçmış olan Ermenilerin dönüşüne izin verilmiştir. Sadece bu coğrafyada daha önce bulunmuş olanlar değil burası ile bağı olmayan Türkiye ve Fransa'daki Ermenilerden binlercesi alınan resmi kararlar üzerine Azerbaycan topraklarına rahatlıkla yerleştirilmiştir.⁵⁰¹ Burada Moskova'ya yöneltilen en önemli eleştiri, Ermenistan sınırları içerisinde Azerbaycan Türkleri'nin yoğun olarak yaşadığı bölgelere özerklik verilmez ve buralar Türklerden temizlenmeye çalışılırken, zorunlu göçlere tabi tutulan Türklerin boşalttığı yerlere Ermenilerin yerleştirilerek Azerbaycan sınırları içerisinde özerk bölge kurulmasıdır.⁵⁰²

DKÖB'nin Ermeni nüfusunun çoğunluğu oluşturacak şekilde özerk yapıya kavuşturulması Ermeniler'in bölgeyi Ermenistan'a katabilme umutlarını artırmış ve bu yöndeki çalışmaların ısrarlı ve istikrarlı şekilde yürütülmesi noktasında teşvik edici olmuştur. Fakat bu doğrultudaki her girişim Ermeniler adına sonuçsuz kalmıştır. Örneğin bu girişimlerin bir tanesini de 1936 tarihli ilk *Sovyet Anayasası* sonuçsuz bırakmıştır. Bu anayasa Dağlık Karabağ hususunda mevcut statükonun devam ettirildiğini göstermektedir.⁵⁰³ Mevcut statüko, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunun bir teyidi olduğundan dolayı Ermeniler, *Sovyet Anayasası*'nın bu konudaki yaklaşımından uzunca bir zaman şikayetçi olmuşlardır.⁵⁰⁴ SSCB bir yandan Ermeni yanlısı bir politika sergilerken diğer yandan Azerbaycan'ın

⁵⁰⁰ Süleymanlı, **a.g.e.** s.212; Aktaş, **a.g.e.** s.41; Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.344; Attar, 1813-1828 yılları arasında Azerbaycan topraklarının 410 bin kilometrekare olduğunu ifade etmiş daha sonraki yıllarda bunun önce 114 bin ve ardından 86 bin kilometrekareye düştüğünü belirtmektedir. Attar, **a.g.e.** s.159

⁵⁰¹Qasımlı, **a.g.m.** s.6-7

⁵⁰² Ahundlu, **a.g.e.** s.337; Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2722

⁵⁰³ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.99

⁵⁰⁴ İşyar, **a.g.e.** s.366

Dağlık Karabağ üzerindeki egemenlik hakkını tanıdığını ortaya koymuştur. Oysa SSCB, Dağlık Karabağ çekişmesi üzerinden her iki toplumun sürekli çatışma halinde olmasını ve bu iki toplumun çözüm merkezi olarak SSCB'yi görmesini, dolayısıyla da sorunların giderilmesi noktasında kendine ihtiyaç duyulan bir üst akıl olarak kabul edilmesini istemektedir. Bu sayede Güney Kafkasya'daki çıkarlarını istediği oranda düzenleyip hayata geçirmiştir.⁵⁰⁵ SSCB için bu yeni bir strateji değildir. Zira 1924-1929 yılları arasında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ile Ermenistan Sovyeti'nin fiziksel temasını kesmek için her iki coğrafyanın arasında Azerbaycan'a bağlı "Kızıl Kürdistan Hükümeti" adında özerkliği olan bir Kürt otonom bölgesi oluşturmuştur.⁵⁰⁶ Her ne kadar 1930 yılında siyasi varlığına son verilmiş olsa da bu yapının oluşturulması o dönem bölgede tam hâkimiyet tesis edememiş olan SSCB'nin Ermenilere olan güvensizliğine de örnek teşkil etmektedir. Fakat buna rağmen anlaşılıyor ki gerek Çarlık döneminde gerekse de SSCB döneminde Güney Kafkasya'da Rusların çıkarlarına hizmet edebilecek yegâne toplum Ermenilerdir ve bölgede Rusya'nın Ermeni yanlısı politikaları ağırlığını hissettirmiştir.⁵⁰⁷

SSCB, II. Dünya Savaşı'ndan sonra değişen güç dengeleri neticesinde ortaya çıkan iki kutuplu dünyada kutuplardan birini temsil etmektedir. Dünya hâkimiyeti mücadelesinde batı blokunun politik stratejilerinin karşısında yeni nüfuz alanları oluşturma ve var olan nüfuz alanlarını koruma amacıyla özellikle sınırına yakın ya da nüfuzu altında bulunan coğrafyalarda planlarını uygulamıştır. Bu manada pratikte uygulanan strateji *böl ve yönet (divide et impera)* anlayışı olmuştur.⁵⁰⁸ Bu anlayış temelinde zorunlu göç politikasını barındırıyordu.⁵⁰⁹ Bu uygulama SSCB'nin hâkim

⁵⁰⁵ Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, Elazığ, 2013, s.96

⁵⁰⁶ Abduhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul, Temmuz 2010, s.561-562, Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.357

⁵⁰⁷ Rusların gerek Çarlık döneminde gerekse de SSCB döneminde Ermenilerle iyi geçinme gayretinde olmaları onların Rus emellerine hizmet edebilecek en uygun aday olduğundan kaynaklanmaktadır. Bu durum SSCB döneminde de kendini açıkça belli etmiştir. Mesela Bolşeviklerin Ermenistan'ı işgalinde Ermeni kiliselerinden aldıkları değeri binlerce doları aşan muhtelif türdeki altın ve gümüş eşyalar ile paraları yine bu kiliselere iade etmiştir. Oysa bu durum Ermenistan dışındaki yerlerde aynen uygulanmamıştır. **Yeni Kafkasya 1924...**, s.33

⁵⁰⁸ Qasımlı, **a.g.e.** s.28

⁵⁰⁹ Demet Şefika Acar ve Murat Çemrek, "Kafkasya'nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.8, Kış 2005, s.114

olduğu coğrafyanın büyük bölümünde yaşama geçirilmiştir. *Böl ve Yönet* anlayışının Güney Kafkasya'ya yansımaları dönemin diğer siyasi kutbu olan ABD'nin İran ile ilişkilerinin iyi olması nedeniyle SSCB'nin endişeye kapılması ve İran'ın kuzeyinde bulunan Azerbaycan Türkleri'ni kışkırtarak İran'ın kuzeyinde bir tampon devlet kurma çabalarında görmekteyiz. Ayrıca *böl ve yönet* stratejisine II. Dünya Savaşı ve sonrasında SSCB'nin Türkiye'den Boğazların statüsünün değiştirilmesini talep etmesinde ve *Brest-Litovsk Antlaşması* ile Türkiye'ye verdiği yerleri geri istemesinde de rastlamaktayız. SSCB nasıl ki İran'ın kuzeyinde kurmak istediği tampon devlet için Azerbaycan Türkleri'ni kullanmaya çalışmışsa Türkiye'den taleplerini de Ermeni ve Gürcüler üzerinden dile getirmiştir.⁵¹⁰ SSCB'nin Türklere karşı bu tutumu karşısında Ermeniler, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kendilerinden gasp edilmiş topraklar olduğu iddiasından hareketle bu toprakların kendilerine verilmesi gerektiği konusunda girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişim bir kampanyaya dönüştürülmüş ve dünya genelinde yaşayan Ermenilerle ilgili Ermenistan'a göç etme çalışmaları başlatılmıştır.⁵¹¹ Ermeniler 20. yy. boyunca her iktidar değişimini ya da her konjonktürü kendi lehine çevirmeye çalışmışlardır. "Ermeni hastalığı daim tekrar olunan bir hastalıktır."⁵¹² söyleminde de olduğu gibi Ermeniler toprak taleplerini bıkmadan ve usanmadan gündeme getirmişlerdir. Türkiye'den toprak taleplerinin yanı sıra Dağlık Karabağ konusunda da tavırlarından taviz vermeyen Ermeniler Türkiye'den talep edilen topraklar konusunda sonuç elde edemeyince Dağlık Karabağ konusuna odaklanmışlardır. Bu amaçla 28 Kasım 1945 tarihinde Ermenistan SSC Sekreteri Arutyunov, Stalin'e Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini içeren bir mektup yollamış ve Stalin de bu hususta Azerbaycan SSC Sekreteri Mircafer Bağirov'dan konuyla ilgili bilgi istemiştir. Bağirov, 10 Aralık 1945 tarihli 330 numaralı cevabi mektubunda Şuşa dışında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda katı olmadıklarını fakat bunun karşılığında Azerbaycan Türkleri'nin yoğun şekilde yaşadığı Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki Azizbeyov, Karabağlar ve Vedi yerleşim birimlerinin Azerbaycan'a bırakılması konusunda

⁵¹⁰ İşyar, a.g.e. s.368-369

⁵¹¹ İşyar, a.g.e. s.370

⁵¹² Attar, a.g.e. s.65; Yılmazçelik ve Özdem, a.g.m. s.14

görüşmeler yapılması önerisinde bulunmuştur. Ayrıca Bağirov, Azerbaycan'a ait olan Gah, Zakatala ve Balaken yerleşim yerlerinde nüfusun çoğunluğunun Türk olmasına rağmen az sayıda Gürcü'nün yaşamasından hareketle Gürcülerin bu bölgelerde hak iddia etmelerinin karşılığında Azerbaycan Türkleri'nin yoğunlukta olduğu Gürcistan sınırına dâhil olan Azerbaycan'ın sınır komşusu Borçalı'nın da görüşmeye açılmasının gerektiğini belirtmiştir. Yine Azerbaycan Türkleri'nin çok yoğun şekilde yaşadığı Dağıstan SSC içerisinde bulunan Azerbaycan'ın sınır komşusu Derbent ve Kasımkent'in de görüşme konusu olması gerektiğini öne sürmüştür. Bu durum karşısında Moskova Ermenistan'ın talebini geri çevirmiştir.⁵¹³

Ermenistan SSC dışında Ermeni diasporasının da, başka ülkelerde yaşayan Ermenilerin, ülkeye göç edebilmeleri için girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu anlamda II. Dünya Savaşı esnasında Müttefik Devletler tarafından düzenlenen 1943 tarihli *Tahran Konferansı*'nda Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'la irtibata geçen Ermeniler, Stalin'in SSCB dışındaki Ermenilerin Ermenistan'a göç etmesine izin vermesini sağlamışlardır.⁵¹⁴ Alınan bu iznin fiiliyata geçirilmesi ise SSCB yönetimi tarafından 23 Aralık 1947 tarihinde alınan 4083 numaralı "Ermenistan SSC'den Kolektif Çiftlik Sahibi ve Diğer Azerbaycanlı Nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür (Kura)-Aras Ovasına Göç Ettirilmesi Hakkında"⁵¹⁵ karar ile 10 Mart 1948 tarihinde alınan 754 numaralı "Göç Ettirmenin Şartlarına İlişkin"⁵¹⁶ kararlar ile olmuştur. Bu yasalar neticesinde yüz binlerce Azerbaycan Türkü asırlardır var oldukları anayurtlarından zorunlu göçe tabi tutulmuş yerlerine ise SSCB sınırları dışından getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir.⁵¹⁷ İşin ilginç yanı gelen Ermeniler için her türlü tedbir alınırken zorunlu göçe tabi tutulan Azerbaycan Türkleri için hiçbir tedbir alınmamıştır. Ayrıca Türkler, boşalttıkları yere iklimsel açıdan muadil olabilecek olan Karabağ ya da Nahçıvan gibi yerlere değil iklim koşullarının daha da zor olduğu

⁵¹³Abdullahzade, **a.g.e.** s.70-71; Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.100; Ahundlu, **a.g.e.** s.338

⁵¹⁴ Cabbarlı, **a.g.m.** s.311

⁵¹⁵Konuyla ilgili bilgi için Bkz.: Sariahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.134-139; Mustafayev, "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı..." s.42

⁵¹⁶ Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..."s.2723

⁵¹⁷Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.345; Özkul ve Vermez, "Dağlık Karabağ Göçmenlerinin..." s.149, Ayrıca Bkz.: Elçin Ahmedov, "Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve İşgalcilik Politikasının Sonuçları", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s.73

bölgelere göç ettirilmiştir.⁵¹⁸ Zorunlu göçe tabi tutulanlardan azımsanmayacak oranda bir nüfus ise göç yolunda hastalıktan ve açlıktan ölmüştür. Bu göçler Stalin'in 1953 tarihinde ölümüne dek resmi anlamda devam etmiş ve bu tarihte resmiyette nihayete erdirilmesine karşılık gayri resmi şekilde 1956 tarihine kadar sürmüştür.⁵¹⁹ Azerbaycan SSC yöneticisi Kuliyev'in Azerbaycan Türklerinin göç etmesi gereken yerlerin daha elverişli yerler olması gerektiğine yönelik SSCB merkez yönetimine gönderdiği mektubu ise olumsuz karşılanmış ve Azerbaycan yönetiminin 14 Nisan 1948 tarihli 455 numaralı kararı ile SSCB merkez yönetiminin aldığı kararlar uygulamaya sokulmuştur.⁵²⁰

Ermeniler, Lenin ve Stalin dönemlerinde siyasi açıdan oldukça kârlı çıkmış olmasına rağmen DKÖB konusunda ısrarcı tutumunu ilerleyen zaman içerisinde de devam ettirmiştir. Nitekim 1958 yılında Ermeni katolikos Vazgen Bakü'yü ziyaret etmiş ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesinin yanında Bakü şehrinde her sabah Ermeni kilisesinin çanının çalmasını talep etmiştir. Fakat bu talep şiddetle reddedilmiştir.⁵²¹ 1960'lardan sonra da hem dini hem de siyasi girişimlerin sürdürüldüğünü gözlemlemekteyiz. Nitekim Ermeniler, medya ve siyasi kanallar aracılığıyla Türklere yönelik asılsız iddialarını gündemde tutarak Türkleri köşeye sıkıştırma çabasında olmuşlardır.⁵²² Bu asılsız iddialardan birisi de Ermenistan'ın sovyetleştirilmesinin 40. yılında ortaya atılmıştır. Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanacağı şeklindeki iddia, Rusya merkez komünist partisi yönetimine kadar ulaşmış, parti yetkilileri böyle bir durumun Sovyet Anayasası'na göre ancak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin rızası sonucunda olabileceğini ve aksinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir. 1964 yılında 2500 Ermeni'nin imzası ile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ni karalayan manipülatif ve spekülatif cümlelerle

⁵¹⁸Sariahmetoğlu vd. **a.g.e.** s.139-140; Zorla göçe tabi tutulan Azerbaycan Türkleri şu bölgelere yerleştirilmişlerdir: "Saatlı, Göyçay, şimdiki adı Terter o zamanki ismi ile Mirbeşir, İmişli, bugünkü adı Şirvan o zamanki adı Ali Bayramlı, Zerdab, Salyan, Kürdemir, Sabirabad, bugünkü adı Beylakan o zamanki ismi Jdanov, Yevlah, Ucar, Gedebeş ve Berde" rayonlarıdır. Bilal Dedeyev vd., **a.g.e.** s.101.

⁵¹⁹ Attar, **a.g.e.** s.101-106; Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.58-59

⁵²⁰Ahundlu, **a.g.e.** s.338; Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2723

⁵²¹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.102

⁵²² Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.59

dolu bir dilekçe kaleme alınmış ve dilekçenin talep kısmında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlanmasını arzu ettiklerini belirtmişlerdir.⁵²³ Dönemin SSCB Komünist Parti birinci sekreteri Nikita Kruşçev, Ermenilerin bu yöndeki talebini reddetmiş ve Azerbaycan yönetiminden rahatsız olduklarını belirten Ermenilere “Size Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a taşınmanız için 24 saat ve 12 bin askeri kamyon vermeye hazırım”⁵²⁴ şeklinde bir cevap vermiştir. Ermenilerin Dağlık Karabağ hususunda Moskova'ya yaptıkları baskının sonuçsuz kalmasının önemli nedenlerinden biri olarak o dönemde SSCB içerisinde bulunan diğer sovyet cumhuriyetler arasında çıkabilecek sınır anlaşmazlıklarının doğabileceği endişesi gösterilmektedir.⁵²⁵

SSCB merkez yönetimi bir yandan Ermenilerin taleplerini reddederken diğer yandan 1965 yılında olduğu gibi Ermenilerin Türkiye'ye yönelttikleri sözde ”Ermeni Soykırımı”nın 50. yılının anılmasına ve çeşitli Ermeni komitelerinin bu hususta açık çalışmalarına müsaade etmiştir.⁵²⁶ Bu vesile ile mevcut Türk düşmanlığı artmış ve Azerbaycan Türkleri daha fazla baskıya maruz kalmışlardır. Baskıların sonucunda Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan gerginliklere 1967 yılında Karabağ'da bir Ermeni'nin bir Türk tarafından öldürülmesi de eklenmiştir. Ermeni maktulün ailesinin de Türk'ü öldürmesi ile büyüyen olaylara Kızıl Ordu müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu ve benzer olaylar kullanılarak Ermeniler, Türkleri tahrik etmiş ve ortaya çıkan gerginlikleri Azerbaycan'dan toprak talep etme bahanesi olarak kullanmışlardır. 14 Ağustos 1969 tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başına geçen Haydar Aliyev, Ermeni taleplerini ve bu talepler karşısında eskilerin ve kendisinin “dik durduğunu” belirten şu açıklamaları yapmıştır: “30-cu, 40-cı, 50- ci, 60-cı, 70-cı illerde ermeni milletçileri Dağlık Qarabağı Azerbaycandan ayırıp

⁵²³ İşyar, a.g.e. s.371

⁵²⁴ Rüfet Cavadov, “Karabağ Sorunu Çerçevesinde AGİT-Azerbaycan İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s.32

⁵²⁵ İlginçtir, SSCB yönetimi sınır anlaşmazlıklarının başgöstereceği endişesi taşırken 1922'den 1989'a kadar örnek olarak Göyçe-Dilican, Nahçıvan, Sederek, Kazah, Tovuz, Gedebe, Kubadlı, Zengilan, Ordubad, Şerur, Kelbecer, Laçın gibi yerlerdeki birçok arazi Ermenistan Sovyeti'ne verilmiştir. Ahundlu, a.g.e. s.338; Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya'nın...” s.60

⁵²⁶ Attar, a.g.e. s.117; Ayrıca Bkz.: Giray Saynur Derman, “Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VIII**, S.78, Temmuz-Aralık 2015, s.617-618; Çeşitli tarihlerdeki Ermeni gösterileri için Bkz.: Aktaş, a.g.e. s.50-51

Ermenistana birleşdirmek cehdlerinden el çekmemişdiler. Onlar defelarlə çox qızğın foaliyyete başlamışdılar. Ancaq onlann qarşısı alınmışdır. Men bunlann şoxsen şahidiyem ve bir çox hallarda hemin cehdlerin qarşısının alınmasınm teşkilatçısıyam.”⁵²⁷ Gerçekten de Haydar Aliyev, Ermenilerin isteklerine engel olmayı başarabilmiştir. 1977 tarihli SSCB Anayasası ve 1978 tarihli Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Anayasası görüşülürken Ermeniler, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a başlamaya çalışmışlardır. Ermeniler bu yöndeki taleplerini Moskova'ya da iletmişlerdir. Fakat dönemin SSCB Komünist Partisi şefi Leonid Brejnev ile Ermenilerin Dağlık Karabağ konusundaki asılsız ve temelsiz isteklerini görüşen Haydar Aliyev, beklentileri boşa çıkarmayı başarmıştır.⁵²⁸ Bu başarının somut sonucunu 1977 tarihli SSCB Anayasası'nın 78. maddesinde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunun hukuken ve resmi olarak yer almasıyla görmekteyiz. Bu maddede herhangi bir Sovyet cumhuriyetinin arazisinin ancak o cumhuriyetin rızası ve Sovyet cumhuriyetlerinin tasdiki ile değiştirilebileceği ortaya konmaktadır.⁵²⁹

Ermeniler, 1980'ler boyunca da gerek basın yayın organlarına gerekse de politik mercilere müracaat ederek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a başlanması gerektiği hususunu gündemde tutmaya çalışmıştır. Özellikle 1985 yılında SSCB Komünist Partisi'nin başına Mihail Gorbaçov'un geçmesiyle birlikte Ermenilerin çalışmalarını daha rahat ve aşıkar bir şekilde ve hatta anayasaya aykırılık teşkil edecek boyutta yürütülebilme imkanını bulması, Gorbaçov'un Ermeni yanlısı olduğuna dair iddiaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁵³⁰

2.4. Dağlık Karabağ Sorununun Gelişiminde Etken Bir Unsur Olarak “Sovyetleştirme” veya “Milliyetler Politikası”

Dağlık Karabağ'da sıcak çatışmaların yaşanmasına birçok sosyo-politik gelişme sebep olarak gösterilebilir. Fakat bu çatışmalardaki önemli faktörlerden

⁵²⁷ Qasımlı, **a.g.m.** s.11

⁵²⁸ Bilal Dedeyev, **a.g.e.** s.103

⁵²⁹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.105; Abdullahzade, **a.g.e.** s.97-101

⁵³⁰ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.112

birinin *Sovyet Milliyetçiliği* olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Sovyet milliyetçiliğinde amaç “Rus dilli bir Homo Sovyeticus’u (Sovyet İnsanı)” oluşturmak idi.⁵³¹ Esasında bu hedef, Çarlık Rusyası ile Sovyet Rusya’nın politikalarının benzerlik hatta süreklilik arz ettiğinin bir göstergesidir.⁵³² Zira, özellikle 19. yüzyılda Panislamizm tehlikesi karşısında Çarlık Rusyası, hakimiyeti altında bulundurduğu Müslüman topluluklara dini ve kültürel unsurlara dayanan bir birlikteliği⁵³³ ifade eden *Millet* kavramı yerine etnik temelli ulus anlayışını kabul ettirmeyi tercih etmiştir.⁵³⁴ Çarlık Rusyası’nın 19. yüzyılda tercih ettiği bu yöntem uzun soluklu bir “Ruslaştırma” hareketi idi.⁵³⁵ Çarlık Rusyası, “Ruslaştırma” politikası çerçevesinde Müslüman toplumları hem etnik hem de idari açıdan bölerek birbirinden koparma ve uzun vadede bir üst kimlik olarak Rus kimliğini kabullendirme gayreti göstermiştir.⁵³⁶ Çarlık Rusyası döneminin “Ruslaştırma” politikalarında öne çıkan isim Nikolay İlminski’dir.⁵³⁷ İlminski, etnik bölünmenin gerçekleşmesi için

⁵³¹Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi**, Çev.Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, Nisan 2009. s.9, Ayrıca Bkz.: Hasan Aksakal, “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. 6, S. 21, Bahar 2009

⁵³²Resulzade Çarlık Rusya’sı ile Sovyet Rusya’yı uygulamalar noktasında birbirinin benzeri olarak nitelermekte hatta birbirlerinin devamı olduklarını ifade etmektedir. Resulzade, **Azerbaycan Problemi** s.41;Ayrıca Bkz.: Roy, **a.g.e.** s.89

⁵³³ Roy, **a.g.e.** s.71

⁵³⁴ Roy, **a.g.e.** s.89

⁵³⁵ Mehmet Emin Resulzade, Rus İmparatorluğu’nun “Ruslaştırma” politikasını uygulamada iki önemli yol takip ettiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi halkın dini duygularına hitap eden din adamlarını kontrolü altına alarak halk üzerinde etkinlik oluşturmak; ikinci olarak da halkın kendi milli eğitimini yapmasına engel olarak Rus okullarında eğitim-öğretim görmeye mecbur bırakmak şeklindedir. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**s.13; Ruslaştırma hareketinde öne çıkan kuruluş dönemin eğitim bakanlığı idi. Dönemin Rus Eğitim Bakanı D.A. Tolstov eğitim hedeflerinin ne olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir.*” Süleymanlı, **a.g.e.** s.68

⁵³⁶ Roy, **a.g.e.** s.89

⁵³⁷ Nikolay İvanoviç İlminskiy, “Rusya’nın Güneydoğu ve Doğu Bölgelerindeki Yabancıların Eğitimine Dair Tedbirler” isimli bir rapor ile Rus İmparatorluğu’nun eğitim sistemini geliştiren önemli bir şahşıyettir. 1822’de Penza’da dünyaya gelen İlminskiy, 1891’de Kazan’da ölmüştür. Penza Ruhban Okulu’nu derece ile bitirmiş ve ardından Kazan İlahiyat Akademisi’nde öğrenimine devam etmiştir. Dil öğrenimine ilgisi olan İlminskiy, Fransızca, Almanca, Arapça, Tatarca, Osmanlı Türkçesi, Slavca, Yunanca ve Latin dillerini öğrenmiştir. Bu akademiden yüksek Lisans derecesi alan İlminskiy, Kilise Meclisi tarafından dil öğrenimi ve eski eser araştırmaları için Türkiye ve Ortadoğu’ya gönderilmiş ve uzun süren bu yolculuk esnasında El Ezher Üniversitesi’nde İslam Hukuku ve İlahiyatı ile Arapça dersleri almıştır. Ülkesine döndüğünde Kazan İlahiyat Akademisi’nde açılmış bulunan “İslam’a Karşı Mücadele” bölümünde uzun yıllar çalışarak ordinaryusluk unvanı

toplumların öncelikle dillerinin farklılaşması gerektiğini ortaya koymuştur.⁵³⁸ Bu nedenle o döneme kadar birbirlerini anlayabilen Müslüman toplumlar dil çalışmaları ve yapay etnik bölümlenmeler neticesinde farklı isimler altında anılmaya başlanmış ve birbirinden koparılmıştır.⁵³⁹ Çarlık Rusyası'nı devirerek iktidarı ele alan Bolşevikler, SSCB'yi tesis ettikten sonra Çarlık Rusya döneminin mirası olan "Ruslaştırma" politikasını "Sovyetleştirme" çabası ile devam ettirmişlerdir. Sovyet Rusya, Bu çabasını "Milliyetler Politikası" ismi altında hayata geçirmiştir.⁵⁴⁰ Olivier Roy, "Milliyetler Politikası"nı üç temel unsura dayandırarak şöyle açıklar:

1. 19. yüzyıl antropolojisi ve Marksist anlayışın mirası olan, sonradan Sovyet etnografya ekolü olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım tarafından sistemeleştirilen bir "halk" kavramlaştırmasından hareketle Stalin tarafından geliştirilen bir bütün;

almıştır. Edindiği bilgi birikimi ile bir Rus misyoneri ve Ruslaştırma uzmanı olan İlminskiy, Çarlık Rusyası içerisinde bulunan toplulukları Ortodokslaştırma ve öz kimliklerinden kopartarak Ruslaştırma çalışmalarında öne çıkan bir isim haline gelmiştir. İlminskiy hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", **Yeni Türkiye Dergisi Türkçe Özel Sayısı**, S. 55, Kasım-Aralık 2013, s.1464-1477.

⁵³⁸ Aksakal, **a.g.m.**, s.24

⁵³⁹ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.165-167, Ayrıca Bkz.: Roy,**a.g.e.** s.92-95,

⁵⁴⁰ Aksakal, **a.g.m.** s.24-25, Azerbaycan bağımsızlık önderi Mehmet Emin Resulzade SSCB'nin *Ruslaştırma* politikasının iki alt başlık altında uygulandığını ifade etmiştir. Bunlardan birincisi dil, edebiyat ve kültürel hayatın değiştirilmesi yoluyla kültürel olarak *Ruslaştırma* iken ikincisi de iktisadi olarak toplumların SSCB merkezi yönetiminin aldığı kararlara mecbur bırakılması şeklinde ortaya çıkan *Ruslaştırma*'dır. İlkinde Türk kültürüne ait ne varsa ve Türklüğü çağırıcı ne kadar sembol, iz, işaret varsa yok etmek veya bunları tahrif ederek suni bir millet oluşturmaya çalışılmıştır. Mesela Azerbaycan'ın diğer Türk toplulukları ile iletişimini kopartabilmek için o dönemde Türklerin kullandığı Arap harflerinin kullanımı yasaklanmıştır. Azerbaycan'ın kendine özgü edebiyat dünyası Rus edebiyat dünyasının nüfuz alanına sokulmak istenmiştir. Azerbaycan Türkçesi yerine Rusça kelimeler ikame edilmeye çalışılmıştır. İkinci tür olan iktisadi açıdan *Ruslaştırma*'da ise sovyetleştirilen yerlerdeki Türkler çeşitli göçlere tabi tutularak işlerinden edilmiş bunların yerlerine çeşitli bölgelerden getirilen komünistler işçi olarak yerleştirilmişlerdir. SSCB ekonomiyi merkezîyetçi bir anlayışla dizayn etmiş ve planlı ekonomik uygulama tatbik etmiştir. Merkeze bağlı olan iktisadi kuruluşlara merkezden yapılan görevlendirmeler ve yerleştirmelerle SSCB'nin merkez dışında kalan bölgelerindeki milli yapılar bozulmuştur. Mesela Türkistan coğrafyasında ki pamuk tarlalarına büyük oranlarda başka yerlerden Rus veya farklı etnik unsurlar çalışmak için gönderilmişlerdir. Yine Azerbaycan'ın petrol şehri Bakü'ye Türk nüfusunun çok üstünde yabancı unsurlar gönderilerek yerli doku yani milli özellik ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Sebahattin Şimşir, **a.g.e.** s.107-109

2. Toprağa bağlı kılmaya ve dilin statüsüne dayanan idari ve siyasal bir sınıflandırma;

3. İlk iki ilkeyle ilgisi olmayan, ama onların terminolojisi içinde biçimlenen siyasal ve stratejik bir mantıktan hareketle, insan topluluklarının ve toprakların gerçekten de bölünüp birbirinden ayrılması.⁵⁴¹

“Sovyet Milliyetçiliği”nin bazı niteliklerini Berg G. Fragner ise şöyle izah eder:

1. Ulusal (İdari, etnik, dilsel ve kültürel) kimlik üzerine oturtulan milliyetçilik, kitleleri harekete geçiren çok önemli bir unsur olarak (belki de en önemlisi) kabul ediliyordu. Sovyet yönetimi elbette bu aracı kullanmaktan kaçınmadı.

2. Tüm milliyetçilik biçimleri gibi, Sovyet milliyetçiliği de zorla modernleştirme sürecinin ayrılmaz, hatta ümit bağlanan bir aracı olarak algılanıyordu.

3. Bu milliyetçiliğin temel fikri ve imgelemi eskiye dayalı (Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemlere) yerel bir milliyetçilikten veya etnosantrik düşünceden kaynaklanmıyordu; sonradan icat edilip Sovyet halklarına sunulmuş, zorla armağan edilmişti.

4. Sovyet milliyetçiliğinin toprak ayırımına verdiği mutlak değer bağlamında standartlaştırılmış dilleri de dahil dışarıdan müdahaleyle icat edilip kurulmuş ülkeler için ulusal topraklar yaratmak zorunluuydu. Yani, Sovyetler'in insan mühendisliği projesinde Sovyet milliyetçiliği merkezi bir unsurdu....

5. Sovyet milliyetçiliği rakip milliyetçi düşüncelere karşıdır ama ilke olarak milliyetçiliğin kendisine karşı değildir. Amacı milliyetçi söyleme egemen olmak, tekeline almaktır.

⁵⁴¹ Roy, a.g.e. s.101.

6. Sovyet milliyetçiliği uzun bir dönem Sovyet bloku dışında da etkin olmuş, Soğuk Savaş yılları boyunca Batı'nın kültürel söylemlerinde önemli bir unsur olarak yer almıştır.⁵⁴²

“Sovyet Milliyetçiliği”nin projelendirilmiş adı olan “Milliyetler Politikası” hayata geçirilmiş ve SSCB bünyesinde yaşayan toplumlar içerisinde birçok *ulus* ya da *halk* imal edilmiştir. Suni olarak ortaya çıkarılan uluslara ayrı ayrı siyasi sınırlar çizilerek toprak verilmiş, bu topraklar içerisinde idari bölümlenmelere gidilerek toplumlar birbirinden koparılmış ve çeşitli yapay milliyetçi düşünceler çerçevesinde birbirine düşman hale getirilmiştir.⁵⁴³ SSCB kendi imal ettiği ulusların toprak sınırlarını ihtilaflar içerecek biçimde belirlemiş, oluşturduğu ulus temelli cumhuriyetlerin başkentlerinin o ulusu oluşturan halkın azınlıkta olduğu bölgelerde olmasını sağlayarak çatışmaların süreklilik arz etmesini sağlamış, azınlıkları birbirleri ile anlaşmazlık halinde olacak şekilde iç içe bulundurmıştır.⁵⁴⁴ Bu vesile ile SSCB, içerisinde yaşayan toplumlara “ayrı bir ulus, ayrı bir tarih ve ayrı bir dil”e mensup oldukları şeklindeki söylemlerle bu toplumların asla bir araya gelmemelerini sağlamış ve bu toplumları SSCB merkezi yönetimine bağlı kalmaya mecbur bırakmıştır.⁵⁴⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere SSCB merkez yönetimi kendine bağlı olmak kaydıyla alt uluslar inşa edilmesini desteklemiş ve bizzat bu inşa sürecini yönetmiştir. Birbirleri ile sürekli çekişme halinde olan alt uluslar SSCB tarafından kolayca yönetilmiştir.⁵⁴⁶ 20. yy boyunca SSCB coğrafyasında yaşanan etnik ya da siyasi çatışmaların temelinde hem Çarlık hem de SSCB döneminin bu politikasının merkez noktayı teşkil ettiğini görmekteyiz. Fakat şunu da eklemek gerekir ki esasında komünizmin öğretileri ya da idealleri ile SSCB'nin uygulamaları paradoks

⁵⁴² Bert G. Fragner, “ ‘Sovyet Milliyetçiliği’: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, **Orta Asya Ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der.:Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev.Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.35-36

⁵⁴³ Roy, **a.g.e.** s.8

⁵⁴⁴ Roy, **a.g.e.** s.9

⁵⁴⁵ Mehmet Bülent Uludağ, “Ermenistan Ve Azerbaycan'da Ulusçuluk”, **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, Ed. Osman Bahadır Dinçer, Habibe Özdal, Hacali Necefoğlu, Usak Yayınları, Ankara, Şubat 2010, s.278-282

⁵⁴⁶ Willem Van Schendel, Erik J.Zürcher, **a.g.m.** s.9

oluşturmaktadır. Zira Fragner'in de belirttiği üzere Marksist-Leninist dünya görüşü milliyetçiliği kabul etmeyen, dışlayan bir tez ortaya koyarken Sovyet düzeni, milliyetçi prensipleri reddediyor görünümü altında aşikâr bir biçimde milliyetçi sosyal ve siyasal ulusların imal edilmişinde baş aktör olmuştur.⁵⁴⁷ SSCB 'nin uyguladığı ulus inşa etme politikası çerçevesinde toplumlara ayrı bir toprak, bayrak, tarih vs. sunulması, ulus bilincinin oluşması ve gelişmesine ciddi katkıları sağlamıştır.⁵⁴⁸ SSCB, “eski kimlikleri zayıflatmış, ulus kimliğini halk dansları, el sanatları vs. ile sınırlamış, dilleri yapaylaştırmış, ulusal edebiyatı tahrip etmiş, sözlü tarihi (destanları) yasaklamış” ise de kendi emelleri ile paralellik gösteren ulus bilincinin oluşmasını desteklemiştir.⁵⁴⁹

Azerbaycan özelinden konuya yaklaştığımızda her ne kadar SSCB'nin toplumlara gerçek tarihlerinden ve birbirlerinden koparma politikası uyguladığını görürse de Azerbaycan'ın 1918-1920 tarihleri arasında ulus bilincine dayalı bağımsız bir devlet olarak var olduğunu ve Sovyetlerden önce ve Sovyetlerin arzuladığı ulus bilincinden çok farklı olarak hürriyeti yaşadığını da hatırlamalıyız. Stalin'in ölümünden sonraki süreçte Azerbaycan yöneticilerinin- İmam Mustafaev (1954-1959), Veli Akhundov (1959-1969) ve Haydar Aliyev (1969-1982)- Azerbaycan milliyetçiliğini destekledikleri görülmüştür.⁵⁵⁰ İsimlerinden bahsettiğimiz bu liderler esasen SSCB merkez yönetimine sadık olduklarından SSCB merkez yönetimi de Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişmesinden ciddi endişeye kapılmamışlardır.⁵⁵¹ Mesela, Haydar Aliyev, SSCB'ye sadık kalmış ve Marksist-Leninist ifade ve pratiklerle merkezi yönetimin güvenini korurken alttan alta da Azerbaycan kültürünün, tarihinin ortaya çıkarılıp yaygınlaştırılması için yazılı eserler

⁵⁴⁷Fragner, **a.g.m.** s.24-25

⁵⁴⁸ Süha Bölükbaşı, “Azerbaycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri”, **Orta Asya Ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der. Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.54

⁵⁴⁹Bölükbaşı, **a.g.m.** s.54-55

⁵⁵⁰ Bölükbaşı, **a.g.m.** s.68

⁵⁵¹ Bölükbaşı, **a.g.m.** s.69

neşredilmesi yönünde çalışmalar yapmıştır.⁵⁵² Gerek SSCB'nin "Milliyetler Politikası" çerçevesinde alt ulusların inşa edilmesi süreci, gerek uzun yıllar boyu süren Ermenilerle anlaşmazlıklar ve yaşanan çatışmalar ve gerekse de Aliyev gibi Azerbaycan liderlerinin desteklediği Azerbaycan milli bilincinin geliştirilmesi yönündeki çalışmalar toplum nezdinde milliyetçi fikirlerin karşılık bulmasına vesile olmuştur. Milliyetçi duruş, zaten "Milliyetler Politikası" neticesinde oluşan çatışma alanlarının genişlemesine ve etnik temelli ayrılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gelineen noktada Ermeniler çok uzun yıllardır hem Çarlık döneminde hem de SSCB döneminde gördükleri siyasi ve askeri desteklerin katkısıyla kendi milli bilincini oluşturmuştur. Azerbaycan milli bilincinin oluşmasında ise uzun seneler boyu sergilenen Rus destekli Ermeni tazyik, tahkir, tedhiş ve terör faaliyetleri büyük oranda pay sahibidir.⁵⁵³ "Milliyetler Politikası" çerçevesinde üretilen ulus bilincinin ve her ulusun kendi iç dinamikleri vasıtası ile desteklenen milliyetçi hareketlerin Dağlık Karabağ Savaşına etkisi yadsınamaz birer gerçek olarak görülmektedir.⁵⁵⁴

⁵⁵² Haydar Aliyev Aerbayan Sovyet Cumhuriyeti Birinci Sekreteri olarak görev yaptığı dönemde Azerbaycan'da üretim odaklı yüzlerce işletme ve fabrikalar kurmuştur. Bu kurulan fabrikalar ileri teknolojiye dayalı üretim ortaya koyabilmiş ve hatta üretilen ürünler ihraç edilme başarısı göstermiştir. Aliyev döneminde işsizlik seviyesi belirlenen seviyenin altına düşme başarısı göstermiştir. Bu ve buna benzer başarılar Aliyev'e "Lenin Orden"i de dâhil olmak üzere birçok ödül getirmiştir. Başarıları ona SSCB Komünist Parti Merkez Komitesi Siyasi Büro Üyesi olmasının yolunu açtı. Merkez yönetim nezdinde sağladığı bu güven sayesinde Aliyev Azerbaycan dili ve edebiyatı gibi milli konularda daha rahat çalışma imkânını elde etti. Hatta 1978 tarihli Azerbaycan SSC Anayasası'na "Azerbaycan SSC'nin Devlet Dili Azerbaycan dilidir." maddesini koyabilen tek Sovyet cumhuriyeti olmuştur. Süleymanlı, **a.g.e.** s.230-232; Ayrıca Bkz.: Bölükbaşı, **a.g.m.** s.70

⁵⁵³ Bölükbaşı, **a.g.m.** s.85, Ayrıca Bkz: Feroz Ahmad ve Jacob M. Landau, "Sonuç: Ulustan Kopuş", **Orta Asya Ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der. Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.282

⁵⁵⁴ Musa Qasımlı'nın ifade ettiği göre Ruslar SSCB döneminde sürdürdükleri Sovyetleştirme ve toplumlara mümkün olduğu kadar birbirinden kopararak düşmanlaştırma çalışmaları vasıtasıyla alt kimlikleri birbiri ile çatışma halinde tutmayı ve Sovyet siyasi ve kültürel kimliği de bu çatışmaların üzerinde sığınacak bir üst kimlik haline getirmeye gayret göstermişlerdir. Bu amaçla sadece 15 sovyet cumhuriyeti oluşturmakla kalmamış bu Sovyet cumhuriyetlerinin içerisinde de sorunların eksik olmaması için birçok etnisiteyi yapay olarak bir araya getirmiştir. Mesela Azerbaycan'ın Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde Kürt milleti, Lenkeran bölgesinde Talış milleti, Şamahı, Kuba ve Bakü bölgelerinde Tat milleti, Şeki bölgesinde Udin milleti, yine Kuba ve Zagatala bölgelerinde de Lezgi ve Avar milletleri vs. meydana getirmişlerdir. Azerbaycan'da bu şekildeki millet gruplarının sayısı 1925 senesinde 13 iken 1931 senesine gelindiğinde 15, 1932 senesinde ise 17'ye çıkmıştır. Qasımlı, **a.g.e.** s.364

2.5. Dağlık Karabağ Savaşına Zemin Hazırlaması Açısından SSCB Dönemi Ekonomik Sistem Anlayışı ve Sosyopolitik Yozlaşma

Milliyetçiliğin güçlenmesinde ve dolayısıyla SSCB'nin zayıflayarak gerek SSCB genelinde ve gerekse de Dağlık Karabağ özelinde çatışmaların ortaya çıkması ve yoğunlaşmasında tercih edilen ekonomik sistemin de payı oldukça yüksektir. Zira tercih edilen ekonomik model Sovyet Sosyalist temelli bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıkarmıştır ki bu model özel mülkiyeti reddeden, üretim araçlarını topluma değil de devlete ait kılan ve özgür girişimi engelleyen bir yaklaşımdır. Uygulanan “Sovyet Sosyalizmi” dışı kapalı ve rekabetten uzak monoton bir ekonomiyi doğurmuştur.⁵⁵⁵ Bulunduğu coğrafyanın zengin doğal kaynaklara sahip olmasından dolayı SSCB ağır sanayide ilerleme kaydedebilmiştir. Sosyalist sistemin söylemlerine göre bu sistemde işsizlik kabul edilemez bir olgudur. Dolayısıyla yönetim, aşırı istihdamı doğuracak şekilde herkese iş sağlama gayretine girmiş ve bu yönde sosyalist sistemin ne kadar doğru bir anlayış olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.⁵⁵⁶ Oysa işsizliğin kabul edilmediği bir model olarak istihdam mevcut kapasitenin üzerine çıkmış, bu istihdam enflasyonunu besleyecek teknolojik gelişmeyi sağlayamamış, kendi sanayisini koruma adı altında teknolojik gelişmeyi sağlayıcı ithalat yapmamış ve sonuçta verimsiz bir ekonomik sistem ortaya çıkarak büyük iktisadi durgunluklar yaşanmıştır.⁵⁵⁷ İktisadi durgunluklar devlet yönetiminin daha da otoriter davranmasına neden olmuştur. Toplum karşısında Sovyet ve parti yönetiminin baskınlığı artmıştır. Gorbaçov bu durumu eleştirerek “Sovyet Sosyalizmi” için “saptırılmış ve otoriter bir Sosyalizm” ifadesini kullanmıştır.⁵⁵⁸ Sosyalist bir sistem olmasından dolayı piyasa ekonomisinin ana unsuru arz-talep

⁵⁵⁵ Alper İpek, “Sovyetler Birliği’nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanın Tepkisizliğinin Nedenleri”, **Savunma Bilimleri Dergisi**, C.14, S.1, Mayıs 2015, s.104

⁵⁵⁶ Güngör Turan, “Piyasa Ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği”, **Kamu İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, C.9, S.2, 2007, s.124

⁵⁵⁷ Remzi Bulut, “SSCB’nin Dağılması ve Rusya Federasyonu’nda Serbest Piyasaya Geçiş”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Güz 2014, s.7

⁵⁵⁸ İpek, a.g.m. s.104

dengesi gözetilmemiş ve bunun yerine merkezi planlama tercih edilerek⁵⁵⁹ ihtiyaçları birbirinden farklılık arz eden büyük bir coğrafya ve çeşitli etnik ve dini topluluklardan oluşan nüfusa, etkinlik ve verimlilik ilkelerinden uzak mal ve hizmet üretilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan “soğuk savaş” sürecinde ABD ile girişilen silahlanma yarışı dolayısıyla SSCB büyük bir ekonomik yıkıntı ve çöküntü sürecine girmiştir.⁵⁶⁰ “Soğuk Savaş”ın sürdüğü yıllarda özellikle Stalin döneminde kaynakların yaklaşık büyük bir kısmının ağır sanayiye ayrıldığını ve sosyal düzenlemeler ya da sosyal yatırımların ise büyük oranda göz ardı edildiği görülmüştür. İşçiler çok ağır şartlar altında, hayatlarından hoşnutsuz bir halde yaşamaya zorlanmışlar ve halkın memnuniyetsizlikleri yönetim tarafından baskı yapılarak bertaraf edilmeye çalışılmıştır.⁵⁶¹ Stalin sonrasında göreve gelen Kruşçev döneminde baskı ve zulmü ortadan kaldırmaya dönük girişimler, halkın refahını yükseltmek amaçlı çeşitli ekonomik reformlar denenmiş olsa da Stalin döneminin alışkanlıkları ciddi bir başarı sağlanmasına engel olmuştur.⁵⁶² Brejnev'in iktidarı ele almasından sonra ise ülkede “hırsızlık ve rüşvet” süratle yayılmış, birçok politik ve bürokratik yolsuzluklar meydana gelmiştir.⁵⁶³ Brejnevin ardından yönetime gelen Andropov ise uzun yıllar tercih edilen ekonomik modelin negatif sonucu olarak tanımlanabilecek ve ivedilikle çözülmesi gereken yolsuzluk sorunu ile mücadeleye önem vermiştir.⁵⁶⁴ Andropov'un ardından kısa bir süre yönetimin başına gelen Çernenko ise beklentileri karşılayamamış otoriter ve geleneksel bir yönetim anlayışına sahip olmuştur.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹Efkan Canşen, “Sovyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na Doğru Değişimin Yan Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, Aralık 2011, s.82

⁵⁶⁰ Mehmet Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, Beta, İstanbul, 2009, s.52-55

⁵⁶¹ İlhan Uludağ ve Vildan Serin, **S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İle İlişkileri**, İstanbul Ticaret Odası Yayın No:1990-22, s.114-115

⁵⁶² Kruşçev döneminde üretimde merkeziyetçi anlayıştan adem-i merkeziyetçi bir üretim modeline dönüş yapılarak sanayi üretimi bölgeler nezdinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yolla üretim faktörleri katı siyasi ve bürokratik baskıdan uzak tutulmak hedeflenmiştir. Ayrıca teşebbüslere özerklik verilerek emeğin verimliliğinin artırılması amaçlanmıştır. Dikkaya, **a.g.e.** s.46-47

⁵⁶³ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.116

⁵⁶⁴ Roy, **a.g.e.** s.177

⁵⁶⁵ Dikkaya, **a.g.e.** s.49

1922-1985 aralığında SSCB’de ortaya çıkan tabloya baktığımızda, kaynakların müsrifçe yok edildiği, verimlilikten uzak⁵⁶⁶, dış ekonomik aktörlerle ilişkinin kurulmadığı⁵⁶⁷, askeri harcamanın oldukça yüksek olduğu⁵⁶⁸, özel teşebbüsün ve rekabet anlayışının olmadığı, merkezi planlamanın ışığında tekelci bir devlet yapısının varlığı⁵⁶⁹, siyasal hayatta tek parti uygulamasının yaşandığı, baskıcı bir anlayışın hakim olduğu, dine karşı hoşgörüsüz bir yönetim mantalitesinin hüküm sürdüğü, eğitim anlayışında kişisel gelişimin temin edilmesinden uzak, basın-yayın ve kültürel çalışmaların tahakküm altında ve özgürlükçü ruhtan uzak tutulduğu bir sonuçla karşılaşılmaktadır.⁵⁷⁰ İleri sürülen iddialar SSCB’nin rakibi(Batı Bloku) tarafından yakından takip edilmiş ve gelinen durum hakkında çeşitli öngörüler ortaya atılmıştır. Mesela, 1981 yılında SSCB’nin ekonomik ve sosyal bir çöküntü içerisinde olduğu ve yakın bir zamanda siyasi hayatının son bulacağı tahmininde bulunan İngiltere Savunma Bakanı John Note, SSCB için “ölmekte olan bir dev” ifadesini kullanmıştır.⁵⁷¹

2.6. “Glasnost” ve “Perestroyka” Reformlarının Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü

1985 yılı SSCB için hem bir değişimin hem de sonun başlangıcı sayılabilir. Bu tarihte SSCB Komünist Parti Genel Sekreterliği görevine Mihail Gorbaçov gelmiş ve ülkenin sosyoekonomik ve sosyopolitik sorunlarının üstesinden gelebilmek için radikal reformları hayata geçirme kararı almıştır. Gorbaçov’un Sovyet sisteminde değişiklikler öngören “Perestroyka (yeniden yapılanma)” ve “Glasnost (açıklık)” temalı reformist programı hayata geçirilmiştir.⁵⁷² Esasen Gorbaçov, sosyal, siyasi, ekonomik alanlarda müthiş bir çıkmaza girmiş olan ülkesini klasik sosyalist

⁵⁶⁶ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.84-87

⁵⁶⁷ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.107-108

⁵⁶⁸ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.100-103

⁵⁶⁹ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.108

⁵⁷⁰ Uludağ ve Serin, **a.g.e.** s.112-113

⁵⁷¹ Gürses, **a.g.m.** s.255

⁵⁷² Canşen, **a.g.m.** s.80

anlayışın dışında başka bir çare ile kurtarmak ve bir arada tutmak gayretinde olmuştur.⁵⁷³ “Yeniden yapılanma” anlayışı SSCB’yi serbest pazar ekonomisine yaklaştıracak süreci başlatmış ve bu noktada Batı’nın desteğini de almıştır.⁵⁷⁴ Piyasa ekonomisinin dinamikleri SSCB’nin ticari hayatında hâkim olmaya başlamış ve firmalar özerkliğe kavuşmuştur.⁵⁷⁵ Ekonomide liberalleşme eğilimleri, “Glasnost” ile birleşince, SSCB bünyesinde bulunan cumhuriyetlerin politik ve ticari özerklik talepleri artmıştır.⁵⁷⁶

Dağlık Karabağ açısından da “Perestroyka” ve “Glasnost” önem arz etmektedir. Özellikle “Glasnost”un içinde barındırdığı özgürlükçü anlayış SSCB’nin kendi eliyle imal ettiği ulusların kendilerini özgürce ifade edebilmesi noktasında büyük bir çığır açmıştır.⁵⁷⁷ SSCB, “Glasnost” ve “Perestroyka” politikalarına kadarki süreçte totaliter bir yönetimi tercih etmiş ve bünyesinde yaşayan ulusları birçok açıdan kontrol altında tutmuştur.⁵⁷⁸ Gorbaçov dönemi, uluslara SSCB’de o zamana kadar görülmemiş değerde demokratik imkân sunmuş⁵⁷⁹ ve hem sosyo-ekonomik bunalım hem de etnopolitik düşünceler konusunda birçok yayın yapılmaya başlanmıştır. Hatta kimi çalışmalar yerel olmanın ötesine geçerek özellikle Ermenilerde ön plana çıkmış olan diasporanın çalışmaları doğrultusunda uluslararası boyuta taşınmıştır.⁵⁸⁰

Ermeniler, Dağlık Karabağ hususunda yıllarca süren taleplerini 1980’lerde de devam ettirmişler ve bu yöndeki çalışmalara aydınların da katılımını sağlamışlardır.⁵⁸¹ Örnek olarak bölgede yaşayan ve yazılarının altına “Ermenistan”ın

⁵⁷³ Gürses, **a.g.m.** s.255

⁵⁷⁴ Gürses, **a.g.m.** s.256

⁵⁷⁵ Merve İrem Yapıcı, **Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler**, Usak Yayınları, Ankara, Ağustos 2010, s.19

⁵⁷⁶ Yapıcı, **a.g.e.** s.21

⁵⁷⁷ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.115

⁵⁷⁸ İşyar, **a.g.e.** s.375

⁵⁷⁹ Shane Coleman, “Perestroika”, **Student Economic Review**, Vol.4, No.1, 1990, s.94-95

⁵⁸⁰ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.116

⁵⁸¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı Olayları”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, s.124

Karabağ bölgesi”⁵⁸² notunu düşen Ermeni yazarlar gösterilebilir. Yine aynı yıllarda -sonradan ismi Karabağ meselesinin Ermenistan lehine çözümü konusunda Gorbaçov ile görüşme yapması⁵⁸³ ile gündeme gelen- ünlü Ermeni yazar Zori Balayan, **Ocak** adlı bir kitap yazmış ve bu kitapta Azerbaycan Türklerini tahkir eden ve Azerbaycan’a yönelik toprak iddiasında bulunan düşüncelerini aktarmıştır.⁵⁸⁴ “Glasnost” un sağladığı özgürlükçü ortam Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarını duyurmalarına imkân sağlamış ve Moskova’ya bu konuda yoğun baskı kurulmaya başlanmıştır.⁵⁸⁵ Hatta Musa Kasımlı’nın belirttiğine göre Ermeniler, emellerine ulaşma noktasında kendilerine en büyük engel olarak gördükleri Haydar Aliyev’i 400.000 imza toplayarak temelsiz iddialarla Moskova’ya şikâyet etmişlerdir.⁵⁸⁶ Ayrıca Aliyev’in “katıksız bir Ermeni düşmanı”, “Pantürkist”, “Panturanist” olduğunu ve bu yönde bir gençlik yetiştirdiğini iddia ederek Moskova’dan, bulunduğu görevden alınarak yargılanmasını istemişlerdir.⁵⁸⁷ Gorbaçov’un “Glasnost” politikası, Ermenilerin kendilerince sözde hak arama ve ifade özgürlüğünün sınırlarını aşmalarına sebep olmuş ve dönemin Azerbaycan Sovyet yöneticisi Haydar Aliyev’e yönelik suçlayıcı ve tehdit içeren mektuplar gönderebilmelerine olanak tanımıştır. Kasımlı, bu Ermenilerden biri olan İ. Muradyan’ın Aliyev’e gönderdiği mektubu Azerbaycan alfabesi ile şöyle aktarmaktadır:

“Əliyev, siz mənim tərəfimdən Naxçıvanda, Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan SSR-də erməni əhalisinin soyqırımında iştirak etməkdə ittiham edirsiniz. Respublika KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işlədiyiniz müddətdə Müsavat hökumətinin, sonradan isə Azərbaycan SSR-in partiya-hökumət rəhbərliyinin 1920- 1987-ci illərdə həyata keçirdiyi erməni

⁵⁸²Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney...” s.2724

⁵⁸³ 26 Şubat 1988 tarihinde Balayan ve diğer bir yazar Sylva Kaputikyan, Gorbaçov ile görüşerek Karabağ hakkında SSCB Merkez Komitesi’nde konunun görüşüleceği sözünü almışlardır. İşyar, **a.g.e.** s. 381.

⁵⁸⁴Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney...” s.2723

⁵⁸⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.51

⁵⁸⁶Qasımlı, **a.g.m.** s.20

⁵⁸⁷ Qasımlı, **a.g.m.** s.21

ahalisinin soyqırımı siyasəti indiyədək görünməyən qüwe ilə güclənmişdir.... Siz və tərəfdarlarınız durğunluq dövründə mümkün olan bütün üsullardan istifadə edərək bu deyəmi Azərbaycan SSR partiyahökumət rəhbərliyinin anti-ermeni, Türkiyə yönümlü münasibətilə tam doğrultmusunuz. Hakimiyyətiniz dövründə və sonrakı illərdə (1967-1987-ci illər) on minlərlə erməni Sizin pantiürkist kədr siyasətindən xilas olaraq respublikamə terk etmişdir. Qədim erməni vilayəti Naxçıvan demək olar ki, tam şəkildə erməni əhalisindən məhrum olmuşdur. Dağlıq Qarabağda (Arsaxda) isə əhali praktik olaraq artmır. Erməni vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafına hər vasitələrlə mane olunur, erməni mədəniyyəti və memarlıq abidələri vəhşicəsinə məhv edilir, tarixin misilsiz saxtalaşdırılması həyata keçirilir, dövlət səviyyəsində anti-erməni və Türkiyəyönümlü təbliğat təşkil edilir. Erməni vilayətləri sovet Ermənistanından keçilməz sədlərlə ayrılmışdır. Sizə sovet Azərbaycanın hökumətini təşkil edəndən N.Nərimanovdan və onun pantiürkist komandasından miras qalmış qədim erməni torpaqlarında bütün erməni adları məhv edilir. Bu komandanın üzvlərindən biri, hökumətin naziri Ə.Qarayev öz əlaltılarına deyirdi: «Erməniləri zəiflətmək məqsədilə sizə tanış olan və çoxlu qoşun olan yerlərdə bir rus əsgərini öldürün və bu cinayətdə erməniləri ittiham edin. Bilirsiniz, ruslar nə edəcəklər?! Bu leninə gəlmiş qəbilə ayağa qalxa bilməsin deyə heç bir üzə olan insanı, yaxud varidatı salamat qoymayın». XI Qırmızı ordu Zaqafqaziyaya gəldikdən dərhal sonra Müsavat Partiyasının məxfi şəkildə yoxa çıxmasına təəccüblənmək lazım deyil. Bu sizin səbəflərinizdir, Əliyev! Sizin hakimiyyətiniz dövründə slavyanlara və ermənilərə nifrət hissi və milli təkəbbürlü və müştəbeh tərbiyə almış yeni gənc ziyalı nəslə yaranmışdır. Bu, Sizin demək olar ki, ən böyük cinayətinizdir: «intellektualların» mədəniyyətini müalicə etmək üçün onilliklər lazımdır. Məsələn, yuxarıda nə Ermənistanı, nə cəməniyə və hətta ruslara yer olmayan Bosfordan Baykaladək böyük Turan görəndə Sizin və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki Z.Bünyadovun yaratdığı pantiürkist tarix məktəbini necə zərərsizləşdirmək olar?....»⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Qasımlı, a.g.m. s.21-22

Mektubun devamında ise Muradyan, Ermeni suikastçılarının tarixte Türk devlet adamlarına yönelik gerçəkləştirdikləri suikastlardan nümunə vererek Aliyev'i təhdit etmişdir. Mektup şöyle devam etməkdədir:

“Erməni xalqının soyqırımına görə erməni qisasçılarını tərəfdən Türkiyənin və Müsavat Azərbaycanının aşağıdakı görkəmli dövlət xadimləri qətlə yetirilmişdir:

1. 1918-ci ilin sentyabrında Bakı şəhərində erməni qırğınıni təşkil edən Müsavat Azərbaycanının prezidenti Xan Xoyski Tbilisi şəhərində Aram Yerkanyan tərəfdən öldürülmüşdür.

2. 1915-ci ildə erməni soyqırımını təşkil edənlərdən biri, Türkiyənin daxili işlər naziri Tələt Paşa 1921-ci il martın 15-də Berlin şəhərində Soqomon Teyleryan tərəfdən öldürülmüşdür. 3. 1918-ci ilin sentyabrında Bakıda erməni qırğımında günahkâr olan Müsavat Azərbaycanının daxili işlər naziri Xan Cavanşirov 1921-ci il iyulun 19-da İstanbul şəhərində Misak Talvakyan tərəfdən öldürülmüşdür.

4. 1915-ci il erməni soyqırımında günahkâr olan Türkiyə prezidenti Səid Hilmi 1921-ci il dekabrın 6-da Roma şəhərində Arşavir Şirakyan tərəfdən öldürülmüşdür.

5. Qara dənizdə minlərlə erməni uşağını batırmaq əmrini vermiş Türkiyə hökumətinin üzvü Bahəddin Şakir 1922-ci il aprelin 17-də Berlin şəhərində Aram Yerkanyan və Arşavir Şirakyan tərəfdən öldürülmüşdür.

6. 1915-ci il erməni qırğımının təşkilatçılarından biri, Türkiyənin dəniz naziri Camal Paşa 1922-ci il iyulun 25 -də gündüz saat 5- də Tbilisi şəhərində Petros Ter-Petrosyan və Zare Məlikşahnazaryan tərəfdən öldürülmüşdür. Qətlin təşkilatçısı Artəşes Gevorkyandır.

7. 1915-ci il erməni soyqırımının təşkilatçılarından biri, sonradan Buxara əmirinin qoşunlarının komandanı olmuş, Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa 1922-ci il avqustun 5-də Buxara əmirliyində məsciddən çıxarkən öldürülmüşdür. Ənvər Paşanın məhvini Dağlıq Qarabağın Taqavert kəndindən olan Akop Yakovleviç Melkumyanın (sonradan komandir olmuşdur) başçılığı ilə Qırmızı ordunun eskadronu həyata keçirmişdir.

Ənvəri bilavasitə Dağlıq Qarabağdan olan Saruxanyan qətlə yetirmişdir. Bununla bağlı olaraq sovet Ermənistanı hökumətinin rəhbəri Aleksandr Fyodoroviç Myasnikyan bəyan etmişdir ki, erməni soyqırımının təşkilatçılarından sonuncusu məhv edilmişdir. Aleksandr Fyodoroviç ancaq bir şeydə sehv etmişdir ki, Ənvər heç də sonuncu deyildi. 1956-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci kâtibi M.C. Bağırov xalq düşməni kimi sovet məhkəməsinin hökmü ilə güllələn- wəyə məhkum edilmişdir. Məlum olduğu kimi, ittihamda M.C. Bağırov'un pantürkist fəaliyyəti göstərilməmişdir. Son illerde erməni terrorçuları Türkiyə diplomatlarına 130 suiqasd törətmişlər.., Siz isə Əliyev, hələ sağ-salamat yaşamalısınız ki, nihayət, müttehimlər kürsüsündə əyləşəsiniz. ”⁵⁸⁹

Ermenilerin gerek Moskova merkezi yönetim nezdinde gerekse de yayınlar yolu ile kurduğu baskı Karabağ konusunda taviz vermeyen Haydar Aliyev'in Politbüro'daki görevinden alınmasına yol açmıştır.⁵⁹⁰ Zaten dikkat edildiğinde Aliyev 1987'de görevden alındıktan hemen sonra Ermeniler karşılarında üst düzey bir engel kalmayışın verdiği güç ile Dağlık Karabağ konusundaki çalışmaları resmi, hukuki ve fiili olarak etkinleştirmişlerdir.⁵⁹¹

Gorbaçov'un “Glasnost” ve “Perestroyka” politikaları öncelikli olarak çevresel sorunlar temelinde bazı tepkilerin dile getirebilmesine imkân sağlamış ve bu tepkiler bir anda milliyetçi gösterilere dönüşmüştür.⁵⁹² Mesela Ermeniler radyasyonun zararından hareketle Medzamor Nükleer Santrali'nin kapatılması gerektiği yönünde Gorbaçov'a ikazda bulunmuşlar ve bu davranışlarının sert bir yaptırım ile geri dönmediğini görmüşlerdir. Böylece Ermeniler giderek siyasi taleplerde ve dayatmalarda bulunabilme cesaretini göstermişlerdir. Keza Azerbaycan Türkleri de aynı şekilde Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki Tophane Ormanı'nı yok etmeleri üzerine şiddetli tepkiler göstermiş ve bu tepkisel duruş milli bilincin

⁵⁸⁹Qasımlı, **a.g.m.** s.24

⁵⁹⁰ İşyar, **a.g.e.** s.373

⁵⁹¹ Abdullahzade, **a.g.e.** s.73; Qasımlı, **a.g.m.** s.25

⁵⁹² Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.116

oluşmasına katkı sağlamıştır.⁵⁹³ SSCB’de hayata geçirilen reformist politikaların Ermeniler açısından memnuniyetle karşılandığını ABD’nin Boston şehrine 1987 yılında yaptığı ziyarette Ermeni ileri gelenlerinden Sergei Mikoyan ve 1988 yılında Washington’a yaptığı ziyarette Zori Balayan düzenlenen basın toplantılarında dile getirmişlerdir.⁵⁹⁴

2.7. Dağlık Karabağ Savaşına Giden Çatışmalar ve Azerbaycan Topraklarının İşgali Süreci(1988-1994)

2.7.1.Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ayrılık Kararı ve Sumgayıt Olayları (27-29 Şubat 1988)

Ermenilerin SSCB dönemi boyunca Dağlık Karabağ konusundaki isteklerini çeşitli vasıta ve sebeplerle merkezi yönetime ilettiği görülmektedir. Gorbaçov döneminin reformist politikalarının Ermenileri bu yönde ne kadar cesaretlendirdiği ve ortaya koydukları ısrarlı politik çaba ile düşmanlarını diskalifiye edebildikleri anlaşılmaktadır.⁵⁹⁵ Ermeniler kendilerine engel olarak gördükleri Aliyevi de 1987 yılında Moskova’nın gözünde pasifize etmeyi başarmışlar⁵⁹⁶ ve takip eden zaman içerisinde Dağlık Karabağ hususunda sokak gösterilerinin düzenlenmesini sağlamışlardır.⁵⁹⁷ Dağlık Karabağ’ın siyasi yapısıyla ilgili açıklamalardan öne çıkan bir tanesi de Gorbaçov’un ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan tarafından 16 Kasım 1987’de Paris’te “İnterkontinental” otelinde düzenlenen toplantıda yapılmıştır. Aganbekyan, Fransa’da yaşayan Ermenilere hitaben yaptığı bu konuşmada Dağlık Karabağ’ın kesinlikle Ermenistan’a bağlanması gerektiğini, böyle bir sonuçtan mutluluk duyacağını ve bu konu ile ilgili merkezi yönetim nezdinde de

⁵⁹³Vicken Cheterian, **Kafkasya’da Savaş ve Barış Rusya’nın Sorunlu Hududu**, Belge Yayınları, İstanbul, Şubat 2017, s.138; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s.373

⁵⁹⁴ İşyar, **a.g.e.** s.375

⁵⁹⁵ Meşkure Yılmaz, **a.g.m.** s.97

⁵⁹⁶Nazim Mustafa, **İrevan Şehri Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s.108

⁵⁹⁷ Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney...” s.2723

çalışmaların başladığını ve hatta Gorbaçov'un desteğinin alındığını belirtmiştir.⁵⁹⁸ Aganbekyan'ın yaptığı bu konuşma 18 Kasım 1987'de **Humanite** gazetesi tarafından yayımlanınca Azerbaycan Türkleri büyük bir rahatsızlık duymuştur.⁵⁹⁹

“Glasnost” ve “Perestroyka” politikalarının en büyük faydasını Ermeniler görmüş ve onlara göre yıllardır uğruna çaba sarf ettikleri emellerine ulaşmaya az kalmıştır. Aganbekyan ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin yaptıkları çeşitli açıklamalar Ermeni toplumunda milli duyguları yükseltmiş ve Ağustos 1987'de Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasının talep edildiği bir bildiri hem Karabağ hem de Ermenistan'dan toplanan 75.000 imza ile birlikte Gorbaçov'a gönderilmiştir.⁶⁰⁰ İmzaların toplanması sürecinde Ermenistan'da ikamet eden Azerbaycan Türklerinden de bildiriye imza atmaları istenmiş, itiraz edenlere ise türlü baskılar yapılmıştır.⁶⁰¹ Ermeniler için bu çalışmaları yapan, herhangi bir resmiyeti olmayan *Karabağ Komitesi*⁶⁰² adlı Ermeni örgütüydü. Ermenilerden gelen bu talebe Gorbaçov konu ile ilgilenmesi için özel bir komisyon kurarak cevap vermiştir. 17 üyeli bu komisyon, 13 üyesi Dağlık Karabağ diğer 4 üyesi de Moskova'dan olacak şekilde vücuda getirilmiştir.⁶⁰³ Bu arada gerek Moskova'daki merkezi yönetimle irtibatı kuvvetli Ermeni lobileri gerekse de SSCB genelindeki Ermeni ileri gelenleri yoğun çalışma içerisindeydiler. Çalışmalar sadece SSCB ile sınırlı kalmamış, Gorbaçov'un Kasım 1987 tarihli ABD ziyaretinde, SSCB'nin ABD büyükelçisi Yuri Dubini'nin eşi Liana Zavenovna Dubini'nin çabaları sonucu Ermeni diasporası temsilcileriyle toplantı yapması mevzuyu uluslararası niteliğe büründürmüştür.⁶⁰⁴

1988 yılına girerken Dağlık Karabağ konusunda siyasi durum Ermenilerden yana gözükmektedir. Yoğun lobi faaliyetleri Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve

⁵⁹⁸ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.108, Ayrıca Bkz.: Süleymanlı, **a.g.e.** s.263

⁵⁹⁹ Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.346

⁶⁰⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.9, 1998, s.181; Aktaş, **a.g.e.** s.56-57

⁶⁰¹ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.109

⁶⁰² Nesrin Sarıahmetoğlu'nun aktardığına göre bu örgüt Dağlık Karabağ'ı Ermenistan ile birleştirme hedefinde olan bir yapıdır. Örgüt üyelerinin çoğu 11 Aralık 1988 tarihinde tutuklanmış ve örgütün varlığına son verilmiştir. Sarıahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...”, s.181.

⁶⁰³ İşyar, **a.g.e.** s.378

⁶⁰⁴ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.109

bu cesaretle Ermenistan sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri'ne yönelik saldırılar baş göstermiştir. Nitekim bu saldırılar karşısında 25 Ocak 1988 tarihinde Ermenistan'a bağlı Kafan ve Meğri adlı yerleşim yerlerinden 4000 Türk, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁶⁰⁵ Görüldüğü gibi bir taraftan Azerbaycan Türkleri bölgeden göç etmeye zorlanıyor diğer taraftan da Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankendi (Stepanakert)'de ayrılıkçı gösteriler düzenleniyordu. Gorbaçov, Ermeni talepleri karşısında konunun detaylı şekilde ele alınabilmesi için 18 Şubat 1988 tarihinde sadece bu konuya has bir "Merkezi Komite" oluşturulmasını teklif etmiştir.⁶⁰⁶ Fakat bununla da yetinmeyen Gorbaçov, Karabağ kökenli bir Ermeni olan Georgi Şahnazarov'u kendisine yardımcı olarak tayin etmiştir.⁶⁰⁷ Şahnazarov'un böyle bir göreve tayin edilmesi Ermeniler açısından olumlu bir gelişme sayılmıştır.

20 Şubat 1988, yaşanan gerilimli ortamı karşılıklı çatışmalara dönüştürecek fitilin ateşlendiği tarih olarak kayda geçmiştir. Bu tarihte Ermeni temsilciler Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Halk Temsilcileri Sovyeti'nin oturumunda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyeti'nden ayrılarak Ermenistan Sovyeti'ne bağlanması konusunda oy kullanmış ve oturumda bu yönde çıkan sonuç kabul edilmiştir.⁶⁰⁸ Milletvekillerinin 110'u Ermeni ve 30'u Azerbaycan Türkü olan DKÖB Halk Temsilcileri Sovyeti Meclisi 110 Ermeni ve 30 Azerbaycan Türkü'nden oluşmaktaydı.⁶⁰⁹ Fakat ayrılık kararının alındığı oturuma Türk milletvekilleri alınmamıştır.⁶¹⁰ Yapılan bu oturumda ayrılık kararının SSCB Merkez Komitesi ile Azerbaycan ve Ermenistan parlamentolarına bildirilmesi kararı alınmış⁶¹¹ fakat ayrılık kararının hemen ertesi günü olan 21 Şubat 1988 tarihinde SSCB Merkez Komitesi, DKÖB Halk Temsilcileri Sovyeti'nin ayrılık kararını reddetmiştir. Merkez

⁶⁰⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.70; Abdullazade, **a.g.e.** s.250; Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.36

⁶⁰⁶ İşyar, **a.g.e.** s.378

⁶⁰⁷ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.109

⁶⁰⁸ Ahundlu, **a.g.e.** s.329; Ermeniler ayrılık kararı vermeye hakları olduğu iddiasını SSCB Anayasası'nın 70. maddesindeki "self determinasyon" ilkesine dayandırmaktadırlar. Abdullazade, **a.g.e.** s.92-93.

⁶⁰⁹ Abdullazade, **a.g.e.** s.73

⁶¹⁰ Aktaş, **a.g.e.** s.71; Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.36

⁶¹¹ Aslan İsmayılov, **Sumgayıt-SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı**, Çarşıoğlu, Bakı, 2010, s.136

Komite'nin red kararını ve gelişmeler hakkında düşüncelerini açıklamak için DKÖB'ye Politbüro üyesi iki kişi göndermeyi uygun bulmuşlardır.⁶¹² Ermenilerin ayrılık yönünde aldıkları karar hakkında Gorbaçov, SSCB genelinde bazı toprak anlaşmazlıkları olduğunu hatırlatarak Dağlık Karabağ hususunda gösterilecek herhangi bir müsamahanın diğer bölgeleri de harekete geçirebileceğini dolayısıyla bu durumun karışıklıklara yol açabileceğini dile getirmiştir.⁶¹³ DKÖB Halk Temsilcileri Sovyeti'nin ayrılık kararı Azerbaycan tarafından da şiddetle reddedilmiş ve bu kararın hukuki olarak geçersiz olduğunu SSCB Anayasası'nın 78. maddesini⁶¹⁴ işaret ederek ispat etmiştir.⁶¹⁵ Bu madde bir yönetime ait sınırların ancak o yönetimin ilgili olduğu cumhuriyetlerin beraber mutabık kalarak aldıkları karar ve bu kararın SSCB'nin kabul etmesiyle değiştirilebileceğini öngörmektedir.⁶¹⁶ SSCB tarafından DKÖB yönetimine Merkez Komite'nin düşüncelerini aktarmak için görevlendirilen iki politbüro üyesi Georgi Razumovski ve Pyotr N. Demichev, 22 Şubat 1988'de DKÖB yönetimine alınan kararın hukuksuz ve yanlış olduğunu açıklamış ve bu hususta DKÖB Komünist Parti 1. Sekreteri Boris Kevorkov de Merkez Komite'nin açıklamalarına katıldığını belirtmiştir.⁶¹⁷ Fakat buna rağmen Ermeniler, SSCB merkez yönetiminin kararını kabullenmemiş ve hem Ermenistan'da hem de DKÖB'de protesto gösterileri düzenlemişlerdir. Bu gösteriler zamanla kontrolden çıkmış, ibadethaneler, okullar, tiyatrolar yakılmış ve cinayetler işlenmiştir.⁶¹⁸

Ermeniler, yaşanan süreçte baskılarını her koldan sürdürmüştür. Hatta dini temsilciler de siyasi girişimlerde bulunmuşlardır. Mesela Katholikos I. Vazgen, Gorbaçov'dan Dağlık Karabağ konusunda Ermenilerin "self determinasyon" hakkının engellenmemesini ve ayrılık kararının kabul görmesini talep etmiştir.⁶¹⁹ Tüm bu gelişmeler yaşanırken Asgeran kasabasında, DKÖB'nin ayrılma kararını

⁶¹² İşyar, **a.g.e.** s.379

⁶¹³ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.117

⁶¹⁴ SSCB Anayasası, <http://www.constitution.org/cons/ussr77.txt>, e.t.19.09.2017

⁶¹⁵ Kamer Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Usak Yayınları, Ankara, Aralık 2009, s.30

⁶¹⁶ Aktaş, **a.g.e.** s.48; Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.28

⁶¹⁷ İşyar, **a.g.e.** s.379

⁶¹⁸ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.110

⁶¹⁹ Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.61

eleştiren iki Türk, Ermeniler tarafından katledilmiştir.⁶²⁰ Ermenilerin gösterilerini ve yaşanan cinayetleri engelleyemeyen Kevorkov, görevden alınmış fakat yerine atanan kişi de tırmanan olayları durduramamıştır.⁶²¹ Türklere karşı yapılan saldırı ve işkenceler Ermenistan'dan Azerbaycan'a doğru yoğun bir Türk göçünü başlatmış ve göçler daha çok Bakü ve Sumgayıt gibi sanayinin ağırlıklı olduğu şehirlere yapılmıştır.⁶²²

Ermenilerin DKÖB'nin Azerbaycan'dan ayrılması yönünde karar alması ve bu kararın SSCB Merkezi Komitesi tarafından desteklendiği yönündeki manipülatif söylemleri ve Türklere yönelik saldırıları, Azerbaycan Türkleri arasında infiale neden olmuştur.⁶²³ Ermenistan'dan Azerbaycan topraklarına göç eden Türkler yoğun olarak Sumgayıt şehrine yerleştirilmiştir. Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları bezdirme politikaları toplumsal düzenin bozulmasına neden olmuş ve Türk halkı provokasyonlara açık hale gelmiştir. 27 Şubat 1988 tarihinde Türklerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalar tarihe "Sumgayıt Olayları" olarak kaydedilmiştir. Çıkan bu çatışmalarda resmi ifadelerle 26 Ermeni ve 6 Azerbaycan Türk'ü hayatını kaybetmiş ve yüzlerce kişi de yaralanmıştır.⁶²⁴

Azerbaycan Türkleri, Sumgayıt'ta yaşananların kendi haklı davalarına hizmet etmediğinin farkındaydılar. Azerbaycan Türkleri'nin olaylar karşısındaki şaşkınlıklarının ne derece yüksek olduğunu ve böyle bir sonucu istemediklerinin de itirafı niteliğinde olan açıklamayı bizzat daha sonra Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olacak Levon Ter Petrosyan bir röportajında şöyle belirtmiştir: "Sumgayıt olaylarından sonra Azerbaycan halkı şok durumundaydı. Eğer ülke yönetimi bunu kullanıp DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi hakkında karar çıkarsaydı, Azerbaycan halkı buna itiraz edemeyecekti."⁶²⁵

⁶²⁰ Sariahmetoğlu, "Sumgayıt Olaylarının..." s.182

⁶²¹ Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.37

⁶²² Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2724

⁶²³ Sariahmetoğlu, "Sumgayıt Olaylarının..." s.183

⁶²⁴ İşyar, **a.g.e.** s.380

⁶²⁵ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.111

Sumgayıt'ta yaşananların ardından henüz Ermenistan'dan göç etmemiş olan Azerbaycan Türkleri'ne yönelik baskı ve şiddet gittikçe artmıştır. Örneğin, Türklerin yaşadığı köylere günlük ihtiyaç malzemelerinin ulaşmasına sınırlamalar konulmuş, işçi olarak çalışan Türkler hakaret ve fiili şiddete maruz bırakılmış, eşyaları yağma edilmiş ve Türklere ait okullar kapatılmıştır.⁶²⁶ Her ne kadar Ermenistan Komünist Partisi 1. Sekreteri Demirciyan yaşananlar konusunda yaptığı açıklamalarda halkı “(...) bütün bu olanlar cumhuriyetimizde Ermeniler ve Azeriler arasındaki ilişkilere özellikle dikkat etmemizi gerektirmektedir” şeklinde uyarsa da durum içinden çıkılmaz bir hal almıştır.⁶²⁷ “Sumgayıt Olayları”nın hemen öncesi ve sonrasındaki süreçte Azerbaycan'da yaşayan 300.000 Ermeni Ermenistan ya da SSCB'nin başka yerlerine, Ermenistan'da yaşayan 250.000 Türk de Azerbaycan'a göç etmek durumunda kalmıştır.⁶²⁸

Sumgayıt şehrinde yaşananların bir kurgu veya diğer bir deyişle Ermeniler tarafından düzenlenmiş bir oyun olabileceği iddiaları da ortaya atılmıştır.⁶²⁹ İddia sahipleri öncelikli olarak olayların neden Sumgayıt şehrinde olduğunu ve diğer şehirlerde böyle bir olayın neden yaşanmadığı sorusuna cevap aramıştır. Olayların burada başlamasının Sumgayıt şehrinin yapısı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Sumgayıt şehri kozmopolit bir yapıya sahiptir ve her gün diğer şehirlerden çalışmak için buraya pek çok kişi (bunların arasında hapishanelerden yeni çıkan ya da eski sabıkalı birçok kişi de bulunmaktaydı)⁶³⁰ gelmektedir. Dolayısıyla tahrik ve provokasyona açık kitleleri barındıran bir sanayi şehri olduğu için çıkan olaylar için uygun bir yapıdadır.⁶³¹ Sarıahmetoğlu ise Azerbaycan halkının bu olayları kınayan ve Sumgayıt şehrinin kompleks ve kozmopolit yapısına vurgu yapan bir bilgiyi bölgede yaşamış olanlardan şöyle aktarmaktadır:

⁶²⁶ Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.112; Aktaş, **a.g.e.** s.58

⁶²⁷ Sarıahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.185

⁶²⁸ Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya'nın...” s.61; Cheterian, **a.g.e.** s.139

⁶²⁹ Dededyev vd. **a.g.e.** s.122

⁶³⁰ Adalet İbadov, “Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007, s.91

⁶³¹ Özkul ve Vermez, “Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve ...” s.2703

“(...) Her şeyden önce şunu söylemeliyim ki, Azerbaycanda şimdiye kadar Sumgait olaylarını haklı göstermek isteyen veya o zor günlerden bahsetmek istemeyen ne bir söz ne de bir davranışa rastladım. Aksine bütün Azerbaycan halkı bu olayları kınamaktadır. Fakat bu günlere nasıl gelindi? Hem de niye mesela eski Gence'de, Bakü'de, Nahçevan'da değil özellikle Sumgait'te?... Sumgait bir işçi şehridir. Ülkenin her yerinden bu arada Karabağ'dan da çalışmak için buraya gelen aileler vardır. Sumgait'in ülke için çok büyük önemi olsa da problemleri kendinden de büyüktür.”⁶³²

Görüldüğü gibi provokatif eylemler açısından müsait bir hale gelmiş bu şehrin Ermeniler tarafından bilinçli olarak seçildiği ileri sürülmektedir.⁶³³ İkinci olarak ortaya atılan iddia, olaylar başlamadan hemen önce Ermeni gazetecilerin gizlice şehre getirildiği ve yaşananların kaydedilmesinin sağlandığı yönündedir.⁶³⁴ “Sumgayıt Olayları”nın bir Ermeni tezgahı olduğunu ileri sürenler, gazetecilerin yaşananları hızlıca kaydedip uluslararası medya kuruluşlarına servis edebilmeleri için Sumgayıt'a getirildiğini ve dezenformasyon yöntemi ile dünya kamuoyu nezdinde Azerbaycan Türklerini haksız ve suçlu gibi göstererek kendi yaptıkları katliam ve hukuksuzlukları meşru kılma amacını taşıdıklarını vurgulamaktadırlar.⁶³⁵ Yaşanan olayların Ermenilerin tezgâhı olduğuna dair bir diğer iddia da dönemin Sumgayıt Parti Komitesi Tebligat Müdürü Yusuf Tabarovski tarafından ortaya atılmıştır. Tabarovski, “Sumgayıt Olayları”nın yurt dışı bağlantılı ve içerideki gayri meşru Ermeni kişi ve kurumlar eliyle organize edildiğini belirterek olaylardan kısa süre önce önemli görevlerde bulunan Ermenilerin okul ve kreşlerden çocuklarını alarak Sumgayıt'ı terk ettiğini, yüklü miktarda nakit parayı Sumgayıt'tan çıkardıklarını anlatmıştır.⁶³⁶ Ayrıca daha sonra öldürülen ya da işkence edilen

⁶³² Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.184

⁶³³ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.142

⁶³⁴ Attar, **a.g.e.** s.129; Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.185

⁶³⁵ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.122, Ayrıca Bkz.: Emin Şihaliyev, “Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde...” s.25

⁶³⁶ Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.185

Ermeniler üzerinde inceleme yapılmış ve bu Ermenilerin, bölücü, ayrılıkçı Ermeni terör örgütlerinden biri olan *Grunk*⁶³⁷ a maddi yardım etmeyi kabul etmeyen kişiler olduğu ortaya çıkmıştır.⁶³⁸ “Sumgayıt Olayları”nı bir Ermeni oyunu olarak ileri sürenler, Ermenilerin hem Ermeni örgütlerine yardım etmeyi reddeden kendi soydaşlarını böylelikle cezalandırmış olduğunu hem de masumların uğradığı bu kötü muamele üzerinden dünya kamuoyunda siyasi destek sağladıklarını ifade etmektedirler.⁶³⁹

Ermeniler, yaşananları Azerbaycan Türkleri'nin Ermeni toplumuna karşı uyguladıkları “barbarca bir katliam” olarak lanse etseler de esasında bu tür propagandaların gerçeklerle ilgisi olmadığı açıktır. Çünkü Azerbaycan Türkleri'nin olaylar esnasında yıllarca komşu olarak, arkadaş olarak birlikte yaşadıkları Ermenileri kendilerinin canına ya da malına zarar gelebilme ihtimali olsa bile korudukları görülmüştür.⁶⁴⁰ Mesela bir Türk otobüs şoförünün bazı Ermenileri olayların yaşandığı bölgeden kaçırarak korunaklı bir yer olan Şeki'ye götürdüğü bilinmektedir. Hatta Azerbaycan Türkleri'nin daha büyük bir faciayı önlediğini bizzat General V. Kreyev şu şekilde dile getirmektedir: “Azeriler bizlere yardım etmeseydi ölenlerin sayısı daha fazla olurdu.”⁶⁴¹ Bu ve buna benzer birçok vaka örnek olarak gösterilebilirken⁶⁴² Azerbaycan Türkleri'ni toplumsal olarak suçlamak inandırıcı olamamaktadır.

“Sumgayıt Olayları”nın bir Ermeni oyunu olduğunun en önemli delillerinden biri de olaylarda başrol oynadığı bu olayların soruşturma safhasında ortaya çıkan Eduard Robertoviç Grigoryan⁶⁴³ın Ermeni olmasıdır. Grigoryan'ın “Sumgayıt

⁶³⁷ Grunk, Ermeni ayrılıkçı örgütlerin en radikal olanıdır. Bu bağlamda determinist bir anlayışa ve ırkçı bir yaklaşıma sahiptir. Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.185

⁶³⁸ Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.186

⁶³⁹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.123

⁶⁴⁰ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.96

⁶⁴¹ Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.187

⁶⁴² Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.97-101

⁶⁴³ Eduard Robertoviç Grigoryan, SSCB yargı mercilerinin 18/55461–88 sayılı iddianamesinde şu şekilde tanımlanmaktadır: “16 Aralık 1959 yılında Azerbaycan SSC'nin Sumgayıt şehrinde doğmuş, milliyetçe Ermeni, komünist partisi üyesi olmayan, orta tahsilli, evli, ergenlik yaşına ulaşmamış iki çocuk sahibidir. Sumgayıt şehri, 2. mahalle, Sulh sokak, ev 19/13, daire 20 adresinde nüfusa kayıtlıdır. Halen, Sumgayıt şehri, 1. mahalle, ev 122, daire 71'de yaşamaktadır. Azerbaycan Boru Fabrikasında

Olayları'nı çıkarıcıların arasında olabileceği Azerbaycanlı yargı mensubu tarafından değil SSCB yargı mercilerince ileri sürülmüştür.⁶⁴⁴ Grigoryan'ın savcılık iddianamesi aslında olayların hangi amaca hizmet ettiğinin bir göstergesi mahiyetindedir. Olayların neden çıktığının/çıkarıldığı tamamı 332 sayfa⁶⁴⁵ olan iddianamenin kendini özetleyici nitelikteki 318. sayfasında şu şekilde ifade edilmektedir:

“(...) E. R. Grigoryan, 28 şubat 1988 tarihinde Sumgayt şehrinde toplu kargaşalara faal iştirak ederek saldırgan grupları defalarca Ermeni milletinden olan vatandaşların evlerini talan etmeye çağırımıştır. Ayrıca, saldırganlık yapan birçok kişiye yalnız Ermeni milletinden olan vatandaşlardan Mejlumyan, Grigoryan, Yeseyan, Petrosyanın ev ve eşyalarını talan etmeye, Ermeni milletinden olan vatandaşlardan E. . Grigoryan ve M. . Petrosyan'ı kasten öldürmeye yönelik provokatif eylemleri ile aslında Ermeni ve Azerbaycan milletinden olan vatandaşlar arasında milli düşmanlık ve ayrımcılığa neden olmak amacıyla propaganda yapımış, toplumda Ermenilere olan saygı ve güveni azaltımış, onlara karşı nefret duygusu uyandırmıştır. E. R. Grigoryan, bu yaptıkları ile Azerbaycan SSB Ceza Kanununun 67. maddesinde yer alan suçı, milli düşmanlık ve araya nifak sokmak amacıyla propaganda suçunu işlemiştir.

Azerbaycan SSB Ceza Hukukunun 33. maddesine dayanarak bu cinayet davasının incelenmek için Azerbaycan SSB Yüksek Mahkemesine gönderilmesine karar verilmiştir.

İddianame 29 Mart 1989 ylında Azerbaycan SSC Sumgayt şehrinde düzenlenmiştir.

SSCB Baş Savcısı yanında

Stan-140 makinesinde usta olarak çalışmaktadır, defalarca hapsedilmiştir: 1) 17 Aralık 1976 ylında Sumgayt şehir Halk Mahkemesi tarafından Azerbaycan SSC Ceza Hukukunun 207. maddesinin 3. kısmı ile 3 yıl şartlı hapis cezasına; 2) 30 Ocak 1981 ylında Azerbaycan SSC Ceza Hukukunun 105. maddesi ile maaşının % 20'si kesilerek 1 yıl ışlah işlerine; 3) 5 Nisan 1982 ylında Azerbaycan SSC Ceza Hukukunun 108. maddesinin 2. kısmı, 143. maddenin 2. kısmı, 215-3. maddenin 2. kısmı ve 215. maddesi ile 5 yıl 2 ay 13 günlüğüne hapis cezasına çarpıtılmıştır.” Aslan İsmayılov, a.g.e. s.18.

⁶⁴⁴ Aslan İsmayılov, a.g.e. s.17

⁶⁴⁵Bu iddianamenin orijinal halinin tamamına www.sumgayit1988.com adresinden ulaşılabilir.

Özel önemli davalar üzere sorgu yargıcı,

Baş adliye müşaviri (imza)

V. S. Kalkin”⁶⁴⁶

Grigoryan’ın soruşturmasının yürütülmesi ve savcılık iddianamesinin tamamının hazırlanması SSCB savcılığı tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla Ermeniler tarafından iddianame dosyasıyla ilgili ortaya atılacak bir eleştiri ya da tarafsızlığı şüpheye düşürecek bir iz bulunmamaktadır. Hatta bu iddianameyi hazırlayan savcı Vladimir Sergeyeviç Kalkin daha sonra İstihbarat Teşkilatı Generalliği’ne atanmıştır.⁶⁴⁷

Grigoryan’ın bir Ermeni olarak Ermenilere karşı eylemlere karışıp suç işleminin ardında ne gibi bir sebebin olduğu ilk başlarda pek çözülemese de yargılamaların ilerleyen safhalarında ortaya çıkan deliller onun Ermenilerin tezgâhladığı olayların aktörü olduğunu göstermektedir.⁶⁴⁸ Grigoryan’ın işlediği suçları daha önce hüküm giymiş bazı Türkler ile beraber gerçekleştirmiş olduğu da iddianamede belirtilmektedir.⁶⁴⁹ Fakat yine iddianameden anlaşıldığı üzere Grigoryan beraberindekilerin üstü ya da diğer bir söyleyişle lideri konumundadır.⁶⁵⁰ Bazı ifadelerde Grigoryan’ın yanındakilere muhakeme yeteneğini ortadan kaldıran uyuşturucu haplar verdiği ve böylece istediği gibi onları yönlendirdiği söylenmektedir.⁶⁵¹ Grigoryan çevresindekilere uyuşturucu haplar vermiş ve Ermenilere karşı birlikte şiddet içeren eylemler de bulunmayı hatta öldürmeyi telkin etmiştir.⁶⁵² İşin ilginç yanı ise hangi evlerin Ermenilere ait olduğunu ya da hangi Ermeniye saldırı düzenleneceğini yalnız Grigoryan’ın bildiği ve elinde bir liste

⁶⁴⁶ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.33

⁶⁴⁷ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.33

⁶⁴⁸ Attar, **a.g.e.** s.129; Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.101

⁶⁴⁹ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.16

⁶⁵⁰ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.49

⁶⁵¹ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.50-51

⁶⁵² Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.72

halinde daha önce belirlenmiş kişilere saldırı düzenlendiği de ifadelerde ortaya çıkmıştır.⁶⁵³

Grigoryan'ın olayların hemen öncesinde “gizemli kişiler” ile sıkça görüştüğü ve bu görüşmelere şahit olanların da soruşturmalarda bu yönde beyan verdikleri anlaşılmaktadır.⁶⁵⁴ Bu “gizemli kişilerin” kim olduğu, Grigoryan ile nasıl bir ilişkileri bulunduğu ve “Sumgayıt Olayları” ile bu kişilerin bağlantılarının ne olabileceğini araştıran devlet savcısı Aslan İsmayılov yaşananların kasıtlı ve Azerbaycan Türkleri'ni suçlu göstermeye çalışan Ermeniler ile SSCB Devlet Güvenlik Teşkilatı mensubu kişilerin ortak bir tezgâhı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hatta İsmayılov, olayları organize eden kişilerin tespit edildiği ve yaşanan olayların provokasyon olduğu bilgisini Devlet Güvenlik Teşkilatı bünyesinde sorgu hakimi olarak görev yapan bir albaydan öğrenmiştir.⁶⁵⁵ Daha da ilginç Albay, bu provokasyonu yapanların Grigoryan'ı kullananlar olduğunu, bu kişilerin Özbekistan'da bulduklarını, getirtilebilmeleri için izin kâğıdı gerektiğini belirterek SSCB sorgu savcısı Kalkin'in yanına gitmiş ve ondan şu cevabı almıştır: “Sen, SSCB Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Birinci Kâtibi Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un konuşmasını duymadın mı? O, Sumgayıt olaylarının bir grup saldırganın işi olduğunu söyledi. Davayı böyle de sonuçlandırmak gerekir.”⁶⁵⁶

Sumgayıt'ta yaşananların, Ermenilerin gayri hukuki planlarını hayata geçirmek için dünya kamuoyu önünde kendilerini haklı çıkaracak bir argüman olması gayesini taşıyan, SSCB merkez yönetiminin desteği⁶⁵⁷ ile kurgulanmış bir tezgâh⁶⁵⁸ olduğu iddiasında olanları haklı çıkartacak yönlere sahiptir. Olayların alt yapısı daha önceden planlanmış ve Gorbaçov dâhil merkezi yönetim Ermenileri

⁶⁵³Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.71

⁶⁵⁴Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.75

⁶⁵⁵Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.76

⁶⁵⁶Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.77

⁶⁵⁷Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.140-142, Ayrıca Bkz.: Aysel Bedelova, “Ermenistan-Azerbaycan Çatışması ve Uluslararası Örgütler”, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü, 2016, s.25

⁶⁵⁸Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.145

desteklemişlerdir.⁶⁵⁹ Mesela olaylar yaşanırken SSCB ordu birliklerinin neden müdahalede bulunmadığına dair sorulan sorulara halen daha cevap verilememiştir. Bu iddiaları yapanlar, ordunun olaylara müdahale etmesinin belki de kan akmasını engelleyebileceğini fakat bu seferde Ermenilerle SSCB merkez yönetiminin ihtiyacı olan hadiselerin meydana gelmeyeceğini ve “kurgulanan tezgah”ın bozulacağını ileri sürmüşlerdir.⁶⁶⁰

Bu olayların yansımaları, gerçeklerle tezatlık arz edecek şekilde Ermenilerin her durumda masum ve mazlum olduğu, Azerbaycan yönetimi ve Azerbaycan halkı tarafından ezildikleri yönünde olmuştur.⁶⁶¹ Oysa Aslan İsmayılov Dağlık Karabağ’da yaşayanların maddiyat ve sosyal refah açısından Azerbaycan genelinden çok daha iyi bir durumda olduğunu ve Azerbaycan yönetiminin bu konuda Dağlık Karabağ’a özel destek verdiğini Ermeni yazar Saveliy Perets’in yazdığı belgesel hikâyesinden de örnek vererek ortaya koymaktadır.⁶⁶² Yine bakıldığında Ermenilerin siyasi, içtimai ve ekonomik konularda Azerbaycan yönetimi tarafından kasten geri bırakıldıkları iddiasının gerçekleri yansıtmadığını, iddiaların aksine Ermenilerin şikâyetçi oldukları alanlarda müreffeh bir hayat sürdürdüğünü bizzat iddiaları araştırmak için Moskova tarafından kurulan ve bölgeye gelen komisyon ortaya koymuştur.⁶⁶³ Ermenilerin gerçeklerden uzak iddiaları öyle anlaşılıyor ki bir taktik gereğidir. Zira Türklere göre ekonomik, siyasi ve sosyolojik yönden daha iyi bir yaşam süren Ermeniler, Dağlık Karabağ’ın hukuksuz şekilde Azerbaycan’dan koparılması ve emellerine

⁶⁵⁹ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.140

⁶⁶⁰ Bu iddianın doğru olabileceğini, ABD Johns Hopkins Üniversitesi Merkezi Asya ve Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Genel Müdürü Svante Kornell’in şu yazısı ortaya koymaktadır: “Sumgayt’ta Sovyet ordu birliklerinin bulunması hiçbir şeyi değiştirmiyordu; ordunun bir tarafta bekleyerek sakin bir şekilde talanları seyrettiği izlenimi ortaya çıkıyor. Sovyet yetkililer, kan akmasına engel olmak niyetinde değillerdi, bilakis iki grup arasında çatışma çıkarmaya çalışıyorlardı.” Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.144.

⁶⁶¹ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.141

⁶⁶² Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.140; Yine aynı şekilde Dağlık Karabağ ‘ın ekonomik ve sosyal açıdan Azerbaycan yönetimi tarafından Azerbaycan’ın doğrudan yönetimi altında bulundurduğu yerlerden bile daha fazla desteklendiği ifade edilmektedir. Yıldırım ve Özönder, **a.g.e.** s.29-30

⁶⁶³ Sarıahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı...” s.126

ulaşabilmeleri için tezgâhlanan “Sumgayıt Olayları” ile birlikte arkasına sığınabilecekleri gerekçelerine de kavuşmuşlardır.⁶⁶⁴

27-29 Şubat 1988 tarihinde yaşanan acı olayların bir tezgâh olduğu yönünde ortaya atılan iddialar, olayları soruşturan ve kovuşturan mahkemenin verdiği kararlarla desteklenmektedir. Zira SSCB savcılık makamının yaşanan olayların baş aktörü olarak belirttiği ve olayların mağduru ve maktül yakınlarının bizzat teşhis ettiği⁶⁶⁵ Grigoryan sadece 12 yıl ceza almıştır. Grigoryan, cezasını çekmek üzere Rusya’ya gönderilmiş oradan da Ermenistan’a verilmiştir.⁶⁶⁶ Böylesine büyük bir sosyopolitik kırılmaya neden olan ve “vahşice işkence” ve cinayet suçunu işleyen birinin neden bu kadar az bir ceza aldığı anlaşılammış fakat daha sonra mahkeme yargıcı Mensur İbayev’in SSCB merkez yönetiminden bu konuda yoğun baskı gördüğü ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁷

2.7.2. Tırmanan Gerilim ve “Kara Ocak (QaraYanvar)” Katliamı (20 Ocak 1990)

Ermenilerin Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan’dan koparma gayretleri, hukuki temelden yoksun kararlar ile başarılammış, fakat Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a dahil etme planları ısrarla sürdürülmüştür. Esasında Ermeniler, ilki 3-6 Eylül 1979’da Paris, ikincisi 1983’te Lozan, üçüncüsü ise 13 Temmuz 1985’te Sevr şehirlerinde düzenledikleri *Dünya Ermenileri Kongreleri*’nde Karabağ bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesi konusunda kamuoyu ve devletler nezdinde faaliyetlerin başlatılması kararı almışlar ve bu doğrultuda ABD’de Ermeni faaliyetlerine maddi ve siyasi destek bulabilmek için *Ermeni Karabağ Dayanışma Komitesi*’ni kurmuşlardır.⁶⁶⁸ İşte özellikle 1980’lerin ikinci yarısından sonra vuku bulan ve ivme kazanan çatışmaların altyapısı bu kongrelerde alınan kararlarla belirlenmiştir.

⁶⁶⁴ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.143

⁶⁶⁵ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.59-69

⁶⁶⁶ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.121

⁶⁶⁷ Aslan İsmayılov, **a.g.e.** s.122

⁶⁶⁸ Mustafa Aydın, “Karabağ” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.24, 2001, s.368

“Sumgayıt Olayları”nı, haksız taleplerine uluslararası camiada destekçi bulmak amacıyla kullanan Ermeniler⁶⁶⁹, bu konuda özellikle ABD Temsilciler Meclisi nezdinde bu olayların bir soykırım olarak kabul edilmesi yönünde çalışmalar yapmışlardır.⁶⁷⁰ Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için bir yandan siyasi destek ararken Sumgayıt’ta gördüğümüz gibi kendi soydaşlarını da katledebilecek illegal yapılanmalar da düzenlemişlerdir. Sumgayıt’ta yaşananlar Azerbaycan Türkleri’ni Ermenistan topraklarından sürgün etme politikalarını daha da belirgin bir hâle getirmiştir.⁶⁷¹ Ermenilerin Türkleri Ermenistan’dan nasıl kovduklarını Rus tarihçi Yuri Pompeev şöyle ifade etmiştir: “Savunmasız, silahsız Azerbaycanlıları genellikle çıplak ve silahsız evlerinden kovarak diyorlardı: Lanetli Türkler, defolun Ermenistan’dan!”⁶⁷²

Sumgayıt Olayları’nın hemen ardından 24 Mart 1988’de Gorbaçov, her iki topluma yönelik itidal çağrısı yapmış ve sorunların “Glasnost” ve “Perestroyka” politikalarının ruhuna uygun şekilde çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Aynı tarihte toplanan SSCB Komünist Parti Merkez Komitesi ve Bakanlar Konseyi, daha önce de defaatle belirttiği gibi Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın bir parçası olduğunu teyit etmiş ve Dağlık Karabağ’ın sosyo-ekonomik yönden daha da iyi şartlara sahip olması için bazı kararlar almıştır.⁶⁷³ Uzun dönemli iyileştirme planı olarak düşünülen ve bu yönde alınmış olan bir dizi kalkınma kararları özelliğini taşıyan girişimler, Dağlık Karabağ temelli gelişen sorunların çözüleceği ve ortadan kalkacağı ümidiyle hazırlanmıştır. Fakat ilerleyen günlerde beklenenin aksine Ermeni toplumunun hem avam hem de aydın kesiminde Dağlık Karabağ meselesi, milli ve vazgeçilmez bir kırmızı çizgi ve sözde *Büyük Ermenistan* hayalini besleyen bir fenomen haline gelmiştir.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Sariahmetoğlu, “Sumgayıt Olaylarının...” s.188

⁶⁷⁰ Yılmazçelik ve Özdem, **a.g.m.** s.16

⁶⁷¹ Ahmedov, **a.g.m.** s.75

⁶⁷² Nazim Mustafa, **a.g.e.** s.113

⁶⁷³ İşyar, **a.g.e.** s.381

⁶⁷⁴ Sariahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı...” s.128

Siyasi ve sosyolojik konjonktür Ermeniler açısından pozitif yönde seyrederken Azerbaycan Türkleri için de bu dönemde önemli gelişme yaşanmış ve Türk toplumunu toparlayıcı, birleştirici ve tek yumruk olmaya götürecektir bir oluşum meydana gelmiştir. *Azerbaycan Halk Cephesi(AHC)* ismindeki bu oluşum, Ermenilerin süratle Dağlık Karabağ toprakları da dâhil olmak üzere sözde *Büyük Ermenistan* hülyası çerçevesinde ortaya koydukları uygulamalara karşı bir tepki olarak Azerbaycan Türkleri'nin entelektüelleri tarafından 1988 yılında kurulmuştur.⁶⁷⁵ Esasında SSCB merkez yönetiminin çifte standartlı uygulamalarına ve Ermenilerin politikaları karşısında gerekli tepkiyi koyamayan Azerbaycan yöneticilerine karşı da tepkisel bir tutum⁶⁷⁶ içinde olan *AHC* 16 Temmuz 1989 tarihinde resmi kongresini yaparak bir program ilan etmiştir. Bu programda her alanda demokratik kurumların ve değerlerin kurulması ve yaşatılması yönünde toplumsal faaliyet göstermek temel hedef olarak belirlenmiştir.⁶⁷⁷ Yapılan kongre aynı zamanda mezkûr oluşumun resmen hayat bulmasının beyanı olarak önemli bir anlam taşımış ve bu kongrede Ebulfez Elçibey⁶⁷⁸ *AHC*'nin başkanı olarak

⁶⁷⁵Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, s.1114; 16 Mayıs 1988 senesinde bugünkü adı Azadlık(Özgürlük) o günkü adı ile Lenin Meydanı'nda miting düzenlenmiş ve Ebulfez Elçibey ilk olarak Azerbaycan Savunma Cemiyeti adı altında bir oluşum meydana getirildiğini ilan etmiştir. Bu cemiyet daha sonra Baltık Cumhuriyetlerinin kurduğu "Halk Cephesi" ne benzetilen ve bağımsızlığı hedefleyen bir oluşum olarak Azerbaycan Halk Cephesi ismini almıştır. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.433-434

⁶⁷⁶ Emin Şihaliyev, "Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde...", s.26, Ayrıca Bkz.: Aydın Balayev, "20 Ocak 1990 Olayların Sebepleri ve Sonuçları", **İrs Miras Dergisi**, S.4, 2012, s.6

⁶⁷⁷ Gökçe, **a.g.m.** s.1114

⁶⁷⁸ 24 Haziran 1938 tarihinde Nahcivan'a bağlı Keleki köyünde dünyaya gelen Ebulfez Elçibey'in gerçek ismi Ebulfez Kadir Güloğlu Aliyev'dir. Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Arapça öğrenimi gören Elçibey, öğretiminin sonrasında Mısır'a giderek bir süre tercümanlık yapmıştır. Azerbaycan bağımsızlığı için çalışmalarına genç yaşlarda başlayan Elçibey, çalışmalarından dolayı SSCB yönetimince tutuklanmıştır. İki yıllık mahkûmiyetten sonra 1978'de serbest kalmış, El Yazmaları Enstitüsü'nde görev almış fakat bağımsızlık mücadelesine ara vermeden burada da devam etmiştir. Özellikle 1980'lerin sonlarına doğru düzenlediği gösteriler ve mitinglerle halkına birlik, beraberlik ve bağımsızlık ruhunu aşılamıştır. Kendine ilham veren kişiler olarak Atatürk, Ghandi ve Mehmet Emin Resulzade'yi sayan Elçibey, "Turan yolu birleşik Azerbaycan'dan geçer" sözleriyle Turancı bir anlayışa sahip olduğunu açıkça ortaya koymuştur. 1989 yılında arkadaşlarıyla *AHC*'yi kurmuş ve ilk başkanı seçilmiştir. 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan seçimde Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilen Elçibey, hayatını özel olarak Azerbaycan'ın genel olarak da bütün Türk Dünyası'nın bağımsızlığına adanmış bir siyasetçidir. Bağımsızlık ve özgürlük üzerine *Bütün Azerbaycan Yolunda* bir de kitap yayımlayan Elçibey, yaşadığı sağlık sorunlarını tedavi amacıyla geldiği Ankara'da 2000 tarihinde 62 yaşında vefat etmiştir. Elçibey evli ve iki çocuk babasıydı. Serdar Yılmaz, "Ebulfez Elçibey ve Dönemin Azerbaycan Devleti", **Leges Sosyal Bilimler Dergisi**, Y.1, S.1, Ocak-Nisan 2014, s.324.

seçilmiştir.⁶⁷⁹ AHC, kongrede ortaya koyduğu düşüncelerle esasında “Bağımsız Azerbaycan”ı hedeflediğini açıkça ortaya koymuştur. Bu anlamda tam bağımsızlık için mücadele edileceğinin⁶⁸⁰ sinyallerinin verildiği kongrede, tasavvur edilen “Bağımsız Azerbaycan”ın anayasal temelleri Şule Yanar’ın aktardığına göre şu şekildedir:

“1. Yönetim alanında, AHC ilke olarak Sovyet idare kurumları ile yönetilmeyi kabul etmekteydi; fakat bu kurumların gerçek anlamda halkın iradesine dayanmasını ve kendi yönetim bölgesinde tam egemen olmasını istiyordu. (madde 2, 7)

2. Ekonomik alanda, “bölgesel kendini yönetim” yaklaşımını kabul eden AHC, Azerbaycan toprakları, suları, madeni kaynaklar ve diğer doğal zenginlikleri üzerinde cumhuriyetin tam ekonomik egemenliğini savunmaktaydı. Ekonomik çoğulculuğa ve farklı mülkiyet biçimlerine de değinen programda ayrıca, Azerbaycan arazisindeki bütün kurum, kuruluş ve müesseselerin Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet’i yönetimine verilmesi savunuluyordu. (Ekonomi, madde 4)

3. Sosyal adalet alanında, nüfusun tarihsel ve ulusal geleneklerine uygun sosyal güvenlik ve demografik bir politika yürütülmesi savunulmakta, özgürlük insanlığın en kıymetli değeri olarak görülmekte ve hiçbir toplumsal yarar yaklaşımının, insan hakları ihlallerinin gerekçesi olamayacağı belirtilmekteydi. (Sosyal Adalet, madde 5,2 ve İnsan Hakları, madde 6,2)⁶⁸¹

AHC kurulduğu günden sonra Azerbaycan Türkleri arasında büyük rağbet görmüş ve Türk milli şuurunun gelişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Öyle ki ideolojik ayrılıkların geri plana bırakılıp vatan ortak paydasında buluşabilmenin en

⁶⁷⁹Yanar, a.g.m. s.616

⁶⁸⁰Gabil Hüseyinli, “Azerbaycan’da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı**, C.7, S.1, İlkbahar 2001, s.162

⁶⁸¹ Yanar, a.g.m. s.617-618

iyi örneklerinden biri *AHC*'dir.⁶⁸² Dağlık Karabağ meselesi Ermeniler için ne kadar vazgeçilmez bir mesele halini almışsa daha yüksek oranda Azerbaycan Türkleri için de önem arz eder duruma gelmiştir.⁶⁸³ *AHC* etkin ve süreklilik gösteren çalışmalara imza atmış ve Dağlık Karabağ meselesi de dâhil Azerbaycan'ın tamamı için milli duruşu sağlayan birçok gösteri düzenlemiştir.⁶⁸⁴

Azerbaycan Türkleri arasında milliyetçilik duygusu, Ermenilerin Türklere yönelik giriştiği hukuksuz uygulamaların oranı ile paralellik arz ederek sürekli artış eğiliminde olmuştur. Azerbaycan Türkleri cephesinde birleşme sağlanırken Ermeniler de boş durmamış temel bir politika haline gelmiş olan Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak, sözde *Büyük Ermenistan* sınırları içindeki Azerbaycan topraklarını elde etmek ve Ermenistan içinde kalmış olan Türkleri tamamen buradan atarak homojen bir toplum oluşturmak yönündeki çalışmalarını sürdürmüştür.

Sumgayıt Olayları'nın tetikleyicisi olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması konusunda Dağlık Karabağ Sovyeti'nin 20 Şubat 1988'de almış olduğu karar, 13 Haziran 1988 tarihinde Azerbaycan Sovyet yönetimi tarafından hukuksuz bir karar olarak nitelendirilmiştir. Bunun akabinde, 15 Haziran 1988 tarihinde Ermenistan Sovyet yönetimi, meselenin Ermeni talepleri doğrultusunda çözümlenmesi isteğiyle SSCB merkez yönetimine başvurmuştur.⁶⁸⁵ 1988 yılının Haziran ayında Dağlık Karabağ konusunda bir mutabakata varılabilmesi için Politbüro üyesi Egor Ligaçev önderliğinde Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ Sovyet yöneticileri bir araya gelmiştir. Fakat toplantıda, Azerbaycan Sovyeti'ne bağlı kalması şartıyla Dağlık Karabağ'a bazı siyasi imtiyazları da içeren geniş haklar tanınması teklifi Ermeni temsilciler tarafından kabul edilmemiştir.⁶⁸⁶ Yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması Ermeni halkın gösterilerine yol açmıştır. Özellikle Erivan'daki gösteriler Türklere yönelik saldırılara dönüşmüş ve bu saldırılarda onlarca Türk yaralanmış ve binlercesi de şehir merkezi Masis'ten

⁶⁸² *AHC* içerisinde sosyalist, komünist, milliyetçi vs. farklı görüşlere sahip insanlar olduğu bilinmektedir. Gabil Hüseyinli, **a.g.m.** s.163.

⁶⁸³ Yanar, **a.g.m.** s.614

⁶⁸⁴ İşyar, **a.g.e.** s.382

⁶⁸⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.75

⁶⁸⁶ İşyar, **a.g.e.** s.383

kovulmuştur.⁶⁸⁷ Bu saldırganlıktan Karabağ da nasibini almış ve buradaki Türkler de yurtlarından kovulmuştur.⁶⁸⁸

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyet Yönetimi, Dağlık Karabağ meselesinin kendilerinin istediği şekilde sonuçlandırılması hususunda SSCB merkez yönetimine 15 Haziran 1988'de yaptığı başvurunun neticesini beklemeden 12 Temmuz 1988 tarihinde daha önce yaptıklarının bir benzerini yaparak Azerbaycan egemenliğinden ayrılma ve Ermenistan'a bağlanma kararı almıştır. DKÖB Sovyeti'nin tek taraflı aldığı bu karar 13 Temmuz'da Azerbaycan tarafından 18 Temmuz'da da SSCB merkez yönetimi tarafından tekraren hukuka uygun olmadığı gerekçesiyle geçersiz sayılmıştır.⁶⁸⁹ Ermeniler, Azerbaycan ve SSCB merkez yönetiminin geçersizlik kararları üzerine Azerbaycan Türkleri'ne yönelik saldırıların boyutunu daha da arttırmıştır. DKÖB Sovyet yönetiminin, Azerbaycan ve SSCB merkez yönetimlerinin uyarlarına rağmen Ermenistan Sovyet yönetimine bağılıymışçasına Ermenistan yönetiminden aldığı direktifleri uygulamaya çalışması ve Ermeniler tarafından Azerbaycan Türkleri'ne yönelik uygulanan şiddet, 17 Kasım-5 Aralık tarihleri arasında Bakü'de günlerce süren protestolara sebep olmuştur.⁶⁹⁰

Protestolar ve şiddetin yaşandığı süreçten 7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan'da büyük bir deprem yaşanmış ve on binlerce kişi yaşamını yitirmiştir.⁶⁹¹ Deprem nedeniyle Azerbaycan'dan yardım malzemesi yüklü uçak gönderilmiş fakat gönderilen uçak Ermenistan hava sahasında düşürülmüştür. Azerbaycan'ın yardım uçağı düşürülürken batı ülkelerinden veya Moskova'dan gelen uçaklar sorun yaşamadan Ermenistan'a ulaşmıştır. Fakat ilginçtir ki Ermenistan'a ulaşan "insani yardım" uçaklarının içerisinde birçok silah ve cephane olduğu daha sonra ortaya çıkmıştır.⁶⁹²

⁶⁸⁷ Nazım Mustafa, **a.g.e.** s.113

⁶⁸⁸ Meşkure Yılmaz, **a.g.m.** s.97

⁶⁸⁹ Sariahmetoğlu, **a.g.t.** s.102-103; Ayrıca Bkz.: Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.39

⁶⁹⁰ Süleymanlı, **a.g.e.** s.264; Ayrıca Bkz.: İbadov, **a.g.t.** s.92

⁶⁹¹ Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın..." s.61

⁶⁹² Azerbaycan Başbakanlık Müşaviri Akif Kurbanov'un ifade ettiğine göre gıda yardımı adı altında ABD, İngiltere ve Fransa Ermenilere gıda paketleri içerisinde hafif ve ağır silahlar göndermiştir. " 'ABD, Ermenilere Silah Satıyor' ", **Türkiye**, 13 Şubat 1992, s.1; Aynı dönemde Türk

SSCB merkez yönetimi, gelinen noktada Türkler ve Ermeniler arasındaki Dağlık Karabağ meselesinde etkisiz kalmış ve çözümü, 12 Ocak 1989 tarihinde Dağlık Karabağ'ın yönetimini bizzat kendisi üstlenmekte bulmuştur. Bu nedenle DKÖB'yi Moskova adına idare etmesi için Arkadi Volski liderliğinde 8 kişilik bir *Özel İdare Komitesi* kurulmuştur.⁶⁹³

SSCB'nin almış olduğu bu karar, Azerbaycan cephesinde, egemenlik haklarının zedelendiği ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a aidiyeti noktasında sorun yaratacağı düşüncesiyle olumsuz karşılanmıştır. Azerbaycan Sovyet yönetimi, milliyetçi çevrelerce SSCB'nin bu kararının karşısında pasif kalmakla suçlanmış ve eleştirilere maruz kalmıştır.⁶⁹⁴ Ermenistan cephesinde ise SSCB merkez yönetiminin bu kararının Ermeni taleplerini dikkate almadığı yönünde eleştiriler yapılmış ve bu durum Ermenilerin, SSCB merkez yönetimine karşı 24 Haziran 1989'da kurulan *Ermeni Ulusal Hareketi* etrafında birleşmelerini hızlandırmıştır.⁶⁹⁵ Bu örgütün SSCB merkez yönetiminin aldığı kararları önemsememesi, Dağlık Karabağ meselesindeki hukuk tanımazlığı, Bakü'de Azerbaycan Türkleri'nin düzenlediği gösteriler ve Azerbaycan Sovyeti'nin SSCB merkez yönetiminin aldığı karara karşı gösterdikleri bazı siyasi tepkiler, 28 Kasım 1989'da Dağlık Karabağ'ın yönetiminin tekrar Azerbaycan'a bırakılmasını sağlamıştır.⁶⁹⁶

Ermeniler, Dağlık Karabağ kesin şekilde Ermenistan'a bağlanması hususunda umut taşırken, eskiden olduğu gibi Azerbaycan Sovyet yönetimine bırakılmasını kabul etmemiş ve 1 Aralık 1989'da "Ermenistan Sovyeti ile DKÖB'nin birleştirilmesi" kararını almıştır.⁶⁹⁷ Gerek Azerbaycan Sovyet yönetimi gerekse SSCB merkez yönetimi alınan bu kararın geçersiz ve hukuka aykırı olduğunu

Basını batıdan destek gören Ermenilere karşın Türkiye'nin devlet olarak Azerbaycan'a yeterince destek olmayışını eleştirmiştir. "CIA Yönlendiriyor, ABD Uçakları Ermenilere Silah Taşıyor, Türkiye Azerilere Destek Olmuyor", **Milli Gazete**, 10 Şubat 1992, s.1; Yasin Aslan, **a.g.e.** s.19;

⁶⁹³ Aktaş, **a.g.e.** s.76; Abdullazade, **a.g.e.** s.76; Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2725

⁶⁹⁴ İşyar, **a.g.e.** s.386

⁶⁹⁵ İşyar, **a.g.e.** s.387

⁶⁹⁶ Süleymanlı, **a.g.e.** s.276; Ayrıca Bkz.: Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.40

⁶⁹⁷ Abdullazade, **a.g.e.** s.103; Ayrıca Bkz.: İlhan Aras, "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü", **T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdüleri Dergisi**, S.51, Y.23, 2017, s.98

tekraren ilan etmişlerdir.⁶⁹⁸ Uzun zamandır yaşanan karşılıklı siyasi restleşmeler bölgede yaşayan toplumları aşırı derecede politize ederek fiili çatışmaların daha da artmasına sebep olmuş, şiddet hareketleri adeta bir savaşa dönüşmüştür. Halk arasında 1988'in Şubat ayında başlayan ve 1989 yılının sonuna kadar geçen süre içinde gerçekleşen çatışmalarda resmi kayıtlara göre 120 kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁹⁹

AHC, bu süreçte yaşananlara karşı tepkisini ortaya koymuş, yüz binlerce Azerbaycan Türkü'nün *AHC* çatısı altında birleşmesini ve "Bağımsız Azerbaycan" söylemlerinin giderek güçlenmesini sağlamıştır. Nitekim *AHC* 2 Aralık 1989 tarihinde SSCB'den ayrılmak ve bağımsızlık kazanmak için çalışmalar yapacağını ilan etmiştir.⁷⁰⁰ Azerbaycan Sovyet yönetimi ve SSCB merkez yönetiminin Ermeni baskıları karşısında etkisiz kalması, *AHC*'nin geliştirdiği milli birlik ve dayanışmayı güçlendirmiştir.⁷⁰¹ Zira Türklere yönelik bunca zaman ortaya konan mezalim hız kesmemiş aksine artarak sürmüştür. Mesela tam da bu sıcak sosyo-politik iklimde, Ermeni çeteleri 2 Ocak 1990'da DKÖB'de Azerbaycan Türkleri'ni taşıyan bir otobüse saldırı düzenleyerek 1 kişinin ölümüne ve 3 kişinin yaralanmasına sebep olmuştur.⁷⁰² Hemen ardından siyasi tahriklere başvurulmuş ve Ermenistan Sovyeti 9 Ocak 1990'da hazırladığı kalkınma planına DKÖB'yi de dâhil ederek hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saldırıda bulunmuş hem de SSCB anayasasını yine ihlal etmiştir. Hatta bununla da yetinmeyen Ermenistan Sovyeti, Ermenistan parlamentosuna DKÖB'den 2 milletvekili seçmiştir. Fakat SSCB merkez yönetimi Ermenistan'a karşı tepkisini sadece DKÖB'yi kalkınma planına dâhil etmenin hukuka aykırılık teşkil ettiğini, dolayısıyla geçersiz olduğunu ilan ederek etkisiz ve herhangi bir yaptırımdan uzak şekilde koymuştur.⁷⁰³ Buna benzer gelişmeler

⁶⁹⁸ İşyar, **a.g.e.** s.388

⁶⁹⁹ Elşad Eyvazlı, "Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.4,S.1,Haziran 2017,s.59

⁷⁰⁰ Gurban Huseynov, "Azerbaycan'ın Bağımsızlığında 20 Ocak Olayları", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S.373, Y. 56, Ocak 2008, s.33

⁷⁰¹ Haluk Alkan, **Azerbaycan Paradoksu Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, Usak Yayınları, Ankara, Mart 2010, s.53

⁷⁰² Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2724

⁷⁰³ Kasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve..." s.40

karşısında *AHC* giderek güçlenmiş ve SSCB merkez yönetimi açısından bir tehdit halini almıştır. Kendi geleceği açısından *AHC*'nin bir an önce yok edilmesi gereken bir hareket olduğunu düşünen SSCB merkez yönetimi bu amaçla suikastlar yolu ile lider kadroyu öldürmeyi planlamış fakat başarılı olamamıştır.⁷⁰⁴

Azerbaycan Türkleri'ne yönelik saldırılar 12 Ocak 1990'da Ermeni silahlı güçlerinin Türklerin yaşadığı bazı bölgelerde gerçekleştirdikleri cinayetlerle sürmüş ve olaylarda 12 kişi ölmüş, 22 kişi de esir alınmıştır.⁷⁰⁵ 13 Ocak günü ise Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Ermeniler Türklere saldırmış ve bu olayda 1 Türk ölmüş, 1 Türk de yaralanmıştır.⁷⁰⁶ Aynı gün Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türkleri'nin yaşadığı Hanlar kasabasına Ermenilerce saldırılar düzenlenmiştir.⁷⁰⁷

Özellikle Bakü'de yaşanan çatışmaların *AHC*'yi yok etmek için SSCB istihbarat teşkilatı KGB tarafından tertiplendiği iddia edilmektedir. İddialara göre KGB, Bakü'deki olayların Azerbaycan Sovyet yönetiminin kontrol edemeyeceği düzeyde kaotik bir hal almasını sağlayacak ve SSCB ordusu olaylara müdahale ederek hem yükselen bağımsızlık taleplerini bastırarak hem de *AHC*'yi ortadan kaldırarak kendine bağlı Sovyet yönetiminin devamını temin edecektir.⁷⁰⁸ 13 Ocak'ta Azerbaycan Türkleri'ne yönelik Bakü'deki saldırılar, *AHC*'yi yok etme planı doğrultusunda KGB'nin kullanılacağı iddiasını doğrular nitelikte SSCB ordusunun müdahalesi için gerekli kaos ortamını yaratmıştır. Azerbaycan Türkleri'nin Bakü'de yaptığı bir miting esnasında bu haberlerin duyurulması üzerine Türkler Ermenilere yönelik çatışmalar çıkarmış ve 13 Ocak'ta yaşanan bu çatışmalarda çoğunluğu Ermenilerden oluşan 56 kişi yaşamını yitirmiş ve 156 kişi yaralanmıştır.⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ İbadov, **a.g.t.** s.93

⁷⁰⁵ Aktaş, **a.g.e.** s.81; Ekici, **a.g.m.** s.71

⁷⁰⁶ Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney..." s.2725

⁷⁰⁷ İbadov, **a.g.t.** s.94; Azerbaycan Türkleri'ne yönelik gerçekleştirilen cinayetler ve işkenceler neticesinde meydana gelen çatışmalar Türk basınında da her an bir savaşın patlak vereceği yönündeydi. "Savaş Kapıda", **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1990, s.14

⁷⁰⁸ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.129

⁷⁰⁹ Özkul ve Vermez, "Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve..." s.2704; "Bakü'da Kanlı Olaylar: 30 Ölü", **Cumhuriyet**, 15 Ocak 1990, s.16

SSCB yönetimi bu çatışmalardan iki gün sonra 15 Ocak 1990'da DKÖB ve diğer bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan etmiştir. Bu kararın 7. maddesinde Bakü ve Gence şehirlerinde de olağanüstü hal şartlarının uygulanması konusunda Azerbaycan Sovyet yönetimine teklifte bulunulmuştur. Bu karar Azerbaycan Türkleri tarafından şiddetli tepki ile karşılanmıştır.⁷¹⁰ 13 Ocak'tan 16 Ocak'a kadar süren olaylar Moskova Radyosu ve SSCB'nin ulusal haber ajansı TASS tarafından Ermenilerin "vahşice katledildiği" şeklinde sunulmuştur. Hatta SSCB Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gennadi Gerasimov da aynı ifadeleri kullanarak yaşananları aktarmıştır.⁷¹¹

13-16 Ocak 1990 tarihlerinde yaşanan olaylar münasebetiyle SSCB merkezi yönetimi olayları kontrol altına almak için bölgeye ağır silahlarla donatılmış askeri birlikler göndermiş ve Bakü her koldan kuşatma altına alınmıştır.⁷¹² SSCB'nin Bakü'ye sevkettiği askeri kuvvet 50.000 kişiyi bulmuştur. İddialara göre askerlerin içerisinde Ermeni kökenli askerler bilinçli şekilde dâhil edilmiştir.⁷¹³ 16 Ocak 1990'da *AHC*'nin gayretleri ile olaylar son bulmuş fakat SSCB ordusu çekilmemiştir. Çünkü SSCB için en büyük tehlike *AHC*'nin önlenemez yükselişidir⁷¹⁴ ve SSCB'nin en büyük endişesi Azerbaycan'da yönetimin tamamen *AHC*'nin eline geçmesidir.⁷¹⁵ 19 Ocak 1990'da SSCB yönetimi tüm bu korku ve endişelerini bertaraf etmek için Bakü'de olağanüstü hal ilan ederek Azerbaycan'daki mevcut sovyet varlığını tahkim etmek istemiştir.⁷¹⁶ Olağanüstü Hal İlan Kararı'na göre uygulama 20 Ocak gece 24.00'ten sonra hayata geçecektir. Fakat beklenmedik bir şekilde ve halka bilgi

⁷¹⁰ İşyar, **a.g.e.** s.389; "Azerbaycan'da Ordu Olayları Bastıramadı", **Sabah**, 17 Ocak 1990, s.12; Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin katliam ve siyasi taleplerine ve SSCB merkezi yönetiminin de sessizliğine birçok şehirde protesto gösterileri ile tepki göstermişlerdir. "Azeriler'in Öfkesi", **Sabah**, 15 Ocak 1990, s.1;

⁷¹¹ Gökçe, **a.g.m.** s.1115; Ermenilerin, Moskova'dan olaylara müdahale etmesini istediği o günün gazetelerine yansımıştır. "Ermeniler Gorbi'yi Yardıma Çağırıldı", **Cumhuriyet**, 16 Ocak 1990, s.14

⁷¹² Eyvazlı, **a.g.m.** s.59; Serdar Ünsal, "Sovyet Askeri Birlikleri Azerbaycan'da", **Sabah**, 16 Ocak 1990, s.14

⁷¹³ "Kızılordu-Ermeni İşbirliği", **Sabah**, 23 Ocak 1990, s.1; Ayrıca, Ermeni-Rus birlikteliğine diğer bir kanıt olarak 20 Ocak 1990'da SSCB ordusunun Azerbaycan Türkleri'ne yönelik giriştiği katliamda en büyük can kaybının, Ermeni kökenli askerlerin bulunduğu bölgede meydana gelmesi ileri sürülmektedir. Balayev, **a.g.m.**, s. 7.

⁷¹⁴ Özyılmaz, **a.g.m.**s.200

⁷¹⁵ Alkan, **a.g.e.** s.52

⁷¹⁶ Huseynov, **a.g.m.** s.33; "Azeriler Ayakta", **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.1

verilmeden 19 Ocak akşamı saat 19.30'da SSCB istihbarat teşkilatı KGB'ye bağlı Alfa Grubu Azerbaycan'ın radyo ve televizyon enerji sistemlerini kapatarak, Bakü'de yaşanacak olanlardan kimsenin haberdar olmamasını sağlamıştır. Bakü şehri artık SSCB ordusunun açık müdahalesine hazır hale gelmiş ve 19 Ocak'ı 20 Ocak'a bağlayan gece ordu harekate başlamıştır. SSCB ordusu 20 Ocak'ta Bakü şehir merkezine girdiğinde Azerbaycan Türkleri'nin yoğun protestosu ile karşılaşmış ve halkın üzerine ateş açarak büyük bir katliam gerçekleştirmiştir.⁷¹⁷ 20 Ocak'ta SSCB ordusu tarafından yapılan katliamda 137 kişi hayatını kaybetmiş, 744 kişi yaralanmış, 400 kişi tutuklanmış ve 4 kişi de kaybolmuştur. Olaylardan sonra geriye tankların altında parçalanmış cesetler, yakılmış ve yıkılmış binalar kalmıştır.⁷¹⁸ Azerbaycan Türkleri 20 Ocak 1990 tarihinde yaşanan bu trajediyi *Qara Yanvar* olarak adlandırmış ve her yıl milli yas günü olarak anmaya devam etmektedir.⁷¹⁹

Bakü'de SSCB ordusunun katliamı devam ederken Nahçıvan hem Azerbaycan hem de SSCB'den ayrıldığını duyurmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Nahçıvan ayrıca Kars Antlaşması'nın 5. maddesindeki Türkiye'nin Nahçıvan'ın özerk olması konusundaki garantörlüğüne atıf yaparak Türkiye'den askeri yardım da istemiştir.⁷²⁰ Bunun üzerine SSCB yönetimi Nahçıvan, Gence, Lenkeran gibi diğer Azerbaycan topraklarına askeri birlikler göndererek buralarda da katliamlar gerçekleştirmiştir.⁷²¹ SSCB merkez yönetimi yaşanan olayların ardından yetersiz

⁷¹⁷ "Bakü Kan Ağlıyor", **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1990, s.1; Faig Bağirov, "25. Yılında Kanlı 20 Ocak Katliamı", **Akşam Gazetesi**, 21.05.2015,

http://ankara.mfa.gov.az/files/file/25_yilinda_kanlı_20_ocak_katliami_-_Aksam.pdf, e.t.04.10.2017

⁷¹⁸ "Azeriler Kızılıordu'ya Direniyor", **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.14; Aktaş, **a.g.e.** s.83; Şimşir'in Azerbaycanlı yazar Mehmet Aslanbey'den aktardığına göre Rus ordusunun Azerbaycan'ı işgalinde şehit sayısının 100 küsür değil 1000'e yakın olduğu ve binlerce Azerbaycanlının da yaralandığı şeklindedir. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.121

⁷¹⁹ 20 Ocak 1990 katliamı 1990 tarihinden beri her yıl yas içerisinde gerek Azerbaycan'da gerekse de Türkiye'de anılmaktadır. Katliamın hemen ardından Türkiye ve Azerbaycan'da milyonlar, eş zamanlı protesto gösterileri ve anma programlarında biraraya geldi. "Gorbi'ye Lanet Yağıyor", **Sabah**, 22 Ocak 1990, s.1

⁷²⁰ Gökçe, **a.g.m.** s.1115; Rusların ve Ermenilerin işbirliği her ne kadar inkar edilmeye çalışılsa da aşikar hale gelmiş ve gerek Ermeniler gerekse de Rusların baskısı altında kalan Azerbaycan Türkleri Türkiye'den acilen yardımda bulunmasını istemişlerdir. Serdar Ünsal, "Azeriler Türkiye'den Acil Yardım İstedi", **Sabah**, 20 Ocak 1990, s.9

⁷²¹ Faig Bağirov, "25. Yılında Kanlı 20 Ocak Katliamı", **Akşam Gazetesi**, 21.05.2015, http://ankara.mfa.gov.az/files/file/25_yilinda_kanlı_20_ocak_katliami_-_Aksam.pdf, e.t.04.10.2017; Nahçıvan'a da asker gönderen SSCB'nin buradaki operasyonu Türkiye tarafından kaygı verici

gördüğü Vezirov'un yerine Azerbaycan Sovyet yönetiminin başına Ayaz Muttalibov'u atamıştır.⁷²² *AHC*'ye ve bağımsızlık düşünen SSCB bünyesindeki diğer toplumlara Bakü'de yaşananlarla gereken dersi verdiğini düşünen SSCB merkez yönetimi, daha sonraki süreçte yanıldığını görmüştür.⁷²³ Zira SSCB ordusunun sergilediği vahşet Azerbaycan Türkleri'nin az da olsa SSCB merkez yönetimine olan güven ve umut duygusunu tamamen ortadan kaldırmış, *AHC*'yi sosyo-politik açıdan zirveye taşımıştır.⁷²⁴

Burada katliamın tüm sorumluluğunun sadece Moskova'ya yüklenemeyeceğini ve bu katliama Azerbaycan Sovyet yönetiminin de davetiye çıkardığını belirtmemiz gerekmektedir. Azerbaycan genelinde *AHC*'nin yükselişini bizzat gözlemleyen Azerbaycan Sovyet yöneticileri iktidarlarının sarsıldığını idrak etmiş ve bunu durdurmak amacıyla SSCB merkez yönetimine defalarca telgraf çekmiştir. Bu telgraflarda SSCB ordusunun Bakü'ye gelerek duruma el koyması ve bağımsızlık yanlısı *AHC* taraftarlarına "gereken dersin" verilmesi istenmiştir.⁷²⁵

2.7.3. Azerbaycan Topraklarında Ermeni İşgallerinin Başlaması

20 Ocak 1990'da SSCB ordusunun Bakü'de gerçekleştirdiği katliam Ermeni cephesinde olumlu karşılanmıştır. Çünkü Azerbaycan Türkleri o zamana kadar sadece Ermenilere karşı mücadele ederken artık SSCB merkez yönetimiyle de

bulunmuş tedirginlik ve dikkatle takip edilmiştir. "Ankara'da Bekleyiş", **Cumhuriyet**, 24 Ocak 1990, s.1

⁷²² İşyar, **a.g.e.** s.391

⁷²³ Bu dönemde Gorbaçov'un SSCB bünyesinde bulunan cumhuriyetler arasında çifte standat uyguladığını savunan bazı gazeteciler olmuştur. Bunlardan biri de İranlı gazeteci Amir Taheri'dir. 28 Ocak 1990'da Türkiye gazetelerinden Cumhuriyet'e verdiği bir röportajda Taheri, Gorbaçov'un Litvanya'nın taleplerini sempati ile karşılarken Bakü'ye asker ve tanklar göndermesini eleştirmiştir. Sabetay Varol, "Litvanya'ya Öpücük, Bakü'ye Tank", **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1990, s.6; Balayev, **a.g.m.** s.8

⁷²⁴ İşyar, **a.g.e.** s.391

⁷²⁵ Bu telgrafın ilki 1989 yılının Aralık ayında bizzat Ayaz Muttalibov tarafından çekilmiştir. Muttalibov'un bu telgraftan kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanlığı'na gelmesi de manidardır. İkinci telgraf ise Azerbaycan Sovyeti'nin içişleri bakanı Viktor Barannikov tarafından yine 1989'un Aralık ayında gönderilmiştir. Üçüncü telgraf 7 Ocak 1990'da Azerbaycan Sovyeti'nin başkan yardımcısı tarafından gönderilmiştir. Dördüncü telgrafın 13 Ocak 1990 tarihinde Muttalibov tarafından gönderildiğini görmekteyiz. Şihaliyev, "Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde ...", s. 27.

anlaşmazlığa düşmüşlerdir.⁷²⁶ Azerbaycan Türkleri, SSCB ordusunun yaptığı katliamın yasını tutarken Ermeni silahlı güçleri de boş durmamış, *Ermeni Milli Ordusu*'na bağlı teröristler 24 Mart 1990'da Azerbaycan'ın Ermenistan sınırına yakın Türk köylerine saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılarda 2 Türk hayatını kaybetmiş ve bir aile de evleri ile birlikte yakılarak katledilmiştir.⁷²⁷

1990 yılı Ermeni siyasetinde de bazı değişikliklerin yaşandığı bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Yasadışı *Karabağ Komitesi* örgütünün eski üyeleri daha sonra *Ermeni Ulusal Hareketi*'ni kurmuş ve aşırı milliyetçi olan bu oluşum giderek kuvvetlenmiştir. EUH, daha önce sergilediği agresif tutumunu mevcut siyasi konjonktüre göre yumuşatarak Ermeni Sovyet yönetimi ile uzlaşma çabası sergilemiş ve nihayetinde bu anlamda bir başarı sağlamıştır. Buna göre EUH'un önde gelen 4 üyesi Ermeni Sovyeti üyeliğini elde etmiştir.⁷²⁸ EUH esasında taktik gereği ılımlı davranmış ve daha önce kesin bir dille vurguladığı Ermenistan'ın bağımsızlığı arzusunu bir müddet gizleyerek Ermenistan'ın SSCB içinde özerk yapılanmayla da kalabileceğini savunur görünmüştür. Oysa durumun böyle olmadığı EUH'un önderlerinden Levon Ter-Petrosyan'ın 4 Ağustos 1990'da⁷²⁹ Ermenistan Sovyet yönetiminin başına geçtikten sonraki süreçte uyguladığı politikalarla ortaya çıkmıştır. Bunun en açık göstergesi Petrosyan yönetimindeki Ermenistan Sovyeti'nin, 23 Ağustos 1990'da egemenliğini ilan etmesi ve *Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* olan ismini *Ermenistan Cumhuriyeti* olarak değiştirmesidir.⁷³⁰

20 Ocak 1990 tarihinde SSCB ordusunun müdahalesi ile zirveye ulaşan Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki ihtilafların ve çatışmaların sona erdirilmesi ve barışın sağlanması için Baltık ülkelerinin de araya girmesiyle 2 Şubat 1990'da Riga şehrinde çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelere Azerbaycan

⁷²⁶ Selçuk Karataş, "Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2009, s.221

⁷²⁷ Derya Özkaraman, "Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Fikri Altyapısı ve Sonuçları", Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.140

⁷²⁸ İşyar, **a.g.e.** s.392

⁷²⁹ Petrosyan, SSCB merkez yönetimine kayıtsız sadık olan Vladimir Movsisyan'a karşı yarışmış ve seçimi kazanmıştır. İşyar, **a.g.e.** s.393

⁷³⁰ Karataş, **a.g.t.** s.222

Türkleri ve Ermeni temsilcileri katılmış fakat Ermenilerin uzlaşmaz tutumu görüşmelerden bir sonuç alınamamasına neden olmuştur. Bunun üzerine 6 Şubat 1990'da Komünist Parti'nin merkez toplantısında Muttalibov, yaşananların iç savaş niteliği taşıdığını ve çözümün ancak siyasi müdahaleyle gerçekleşeceğini belirtmiştir. Gorbaçov ise bir cevap niteliğinde Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu vurgulamıştır.⁷³¹

SSCB merkez yönetimi her ne kadar Dağlık Karabağ'ın siyasi statüsü konusunda yasalar çerçevesinde Azerbaycan'ı desteklemişse de çelişkili biçimde Ermenilere destek vermekten de geri durmamıştır.⁷³² Bunun bir örneğini Petrosyan'ın Ermenistan'da iktidara gelmesinin hemen ardından SSCB merkez yönetiminin 25 Temmuz 1990 tarihli Sovyet Cumhuriyetleri'nin içerisinde bulunan bütün milis güçlerin silahlarını, Sovyet cumhuriyetlerinin meşru güçlerine devretmelerini öngören yasanın Ermenistan için esnetilmesi ve geciktirilmesinde görmekteyiz. Hatta Petrosyan, elde ettiği bu tolerans sayesinde Ermenistan Milli Ordusu'nu da teşkil edebilmiştir.⁷³³ Bu yasa SSCB bünyesindeki her yönetim birimini bağlarken Ermenistan'ın bu kararı uygulamaması, Azerbaycan yönetiminin çeşitli incelemeler yapmasına neden olmuştur. İncelemeler sonucunda Ermenistan'ın sadece kendi içerisinde değil DKÖB içerisindeki silahların toplatılmasına da engel olduğu saptanmıştır.⁷³⁴ Gerçekten de silahların toplatılmadığı konusunda Azerbaycan'ın haklı olduğunu bizzat SSCB İçişleri Bakanlığı'na bağlı birliklerin komutan vekili Boris Smislov şöyle itiraf etmiştir: “Ermenistan Hükümeti'nin engelleyici tutumu yüzünden, Ermeni militanların ellerindeki silahların toplanmamaktadır.”⁷³⁵ Esasında böyle bir yasanın çıkarılmasına da Ermeniler vesile olmuştur. Çünkü Ermeni silahlı gruplar 1990 yılı içerisinde Ermenistan'da bulunan

⁷³¹ Mustafa Gökçe, “İki Kardeş Devletin Ortak Sorunu: Karabağ ve Ermeni Meselesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S.77, Temmuz-Aralık 2015, s.315

⁷³²Kudret Çeltekligil, “1990 Sonrası Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s.30

⁷³³Özyılmaz, **a.g.m.** s.200

⁷³⁴ Çeltekligil, **a.g.t.** s.31

⁷³⁵ İbadov, **a.g.t.** s.102

SSCB askeri birliklerine yönelik birçok saldırı düzenlemiş ve bu saldırılar sonucunda SSCB ordusundan birçok askeri teçhizat ele geçirmişlerdir.⁷³⁶

SSCB bünyesindeki milis güçleri silahsızlandırma faaliyetleri, Ermenistan ve DKÖB’de uygulanmazken Azerbaycan’da ve Azerbaycan Türkleri’nin yaşadığı her yerde en ince ayrıntısına kadar uygulanmıştır. Bu çerçevede Türklere ait av tüfeklerine varıncaya kadar eski yeni ne kadar silah varsa toplanmış ve Türkler tamamen silahsızlandırılmıştır.⁷³⁷ Oysa aynı dönemde Ermenistan’da 140.000 kişilik silahlı güç bulunmaktaydı.⁷³⁸ Ermeniler buradan elde ettikleri güç ile silahsızlandırılmış Türklere yönelik 1990 yılının Ağustos-Eylül ayları içerisinde birçok kez terör faaliyeti icra etmişlerdir.⁷³⁹

Ermenilerin Azerbaycan Türkleri ’ne yönelik terör saldırıları sürerken 30 Eylül 1990’da Azerbaycan yasama organında görev alacak milletvekilleri için seçime gidilmiştir. Yapılan seçimlerin neticesinde Komünist Parti adayları seçimlerde üstünlük sağlamış ve en dikkat çeken aday ise Haydar Aliyev olmuştur. Ebulfez Elçibey bu seçimleri protesto etmiş ve bağımsız olmayan bir Azerbaycan’da milletvekili olmayı kabul etmemiştir.⁷⁴⁰

1990 yılı Ağustos ayında Irak’ın Kuveyt’i işgali nedeni ile Ortadoğu meselesi patlak vermiş, SSCB ve Batılı devletler Ortadoğu’daki gelişmelere odaklanmışlardır. Bu dönemde SSCB merkez yönetimi Körfez krizinin patlak vermesi sebebiyle tedbir amaçlı hem Kafkasya’da hem de Baltık bölgesindeki birçok noktaya askeri tahkimat yapmıştır.⁷⁴¹ SSCB bu tedbirlerle meşgul ve uluslararası camia Körfez’e odaklanmış iken Ermeniler, bir taraftan 23 Ağustos’ta egemenlik ilan etmiş diğer taraftan da Türklere yönelik saldırılarına devam etmiştir.⁷⁴² Tüm bu gelişmeler yaşanırken Mart

⁷³⁶Bu askeri silahlar arasında 2 adet tank, 11 zırhlı araç, 4 araç, 1 havan topu, 1 uçaksavar ve 1291 tane farklı özelliklerde silah vardır. Özkul ve Vermez, “Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve ...”, s. 2706.

⁷³⁷Alkan, **a.g.e.** s.51

⁷³⁸ Sariahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı...” s.130

⁷³⁹ Sariahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı...” s.131

⁷⁴⁰ Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.242; Aktaş, **a.g.e.** s.87; Karataş,**a.g.t.** s.223

⁷⁴¹ İbadov,**a.g.t.** s.103

⁷⁴² Kasımlı, “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve...” s.41

1991’de Gorbaçov, Ermenilerin uzlaşmaz ve saldırgan davranışlarını görmezden gelen ve Azerbaycan Türkleri açısından pek de itibar edilmeyen şu geçiştirici açıklamayı yaparak hukuksuzlukların sorumluluğunu eşit şekilde paylaşırma gayretini sergilemiştir:

“Karabağ toprağında dört yıldır barış yok. Ateş var, can kaybı var. Bundan sonra ne olacak? Kırgınlığın, karşılıklı hıncın önünü almak kolay değil, ama gerekli. Bunun için de, gerçekleri kavramak gerek, Yukarı Karabağ, Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bölgede, SSCB Anayasası ile birlikte Azerbaycan Anayasası yürürlüktedir. Karabağ’da, Azerilerle Ermenilerin birlikte yaşayıp birlikte üretmeleri tarihi bir gerçektir ve bu gerçekten kaçılmaz. İşte bu yüzden, yaşam normale döndürülmeli, küskünlük, kin ve kızgınlık unutulmalı. Birbirinizi anlamaya, çıkmazı aşmaya çalışın. Bunu, ancak sizler gerçekleştirebilirsiniz. Hepinize barış ve mutluluk diliyorum.”⁷⁴³

Gorbaçov’un TASS aracılığıyla yaptığı konuşmasının ardından Ermenistan Sovyet yönetiminin başbakanı Vazgen Manukyan, diplomatik bir dille Karabağ’daki statüko noktasında Ermenistan’ın bir değişiklik isteği olmadığını vurguladıktan sonra şöyle bir açıklama yapmıştır: “Karabağ sorunu bölge halkının kendi kaderini belirlemek istemesi üzerine patlak verdi ve biz Karabağ halkının bu istemini destekliyoruz. Sorun, bölge halkı tarafından çözümlenmelidir. Ermenistan’da 21 Eylül’de yapılacak referandumda, SSCB’den bağımsızlık yolunda bir karar çıkması halinde, Ermenistan, Karabağ üzerinde herhangi bir hak iddiasını gündeme getirmeyecektir.”⁷⁴⁴ Manukyan’ın açıklamasında DKÖB’de nüfusun büyük çoğunluğunun Ermenilerden oluşacak şekilde demografik değişimin yapılmasının verdiği güvenle bölge halkının self determinasyon hakkı olduğuna gönderme yapılmıştır. Karşılıklı açıklamaların Ermeniler açısından artık hiçbir caydırıcılığının

⁷⁴³Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Temmuz 1992, İstanbul, s.60

⁷⁴⁴ Mediha Akarslan, **Değişen Dünya Dengeleri, Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1991, s.102

olmadığı 1991 yılında Karabağ'daki Türklere yönelik yapılan saldırılardan da anlaşılmıştır.⁷⁴⁵

19 Ağustos 1991 tarihine gelindiğinde Gorbaçov'u devirmeye yönelik başarısız bir darbe girişimi yaşanmış ve bu girişim SSCB'nin siyasi hayatının devamı noktasında büyük bir kırılmaya sebep olmuştur. Bu başarısız darbe girişimi bir yandan uzun seneler boyunca uluslararası literatürde *soğuk savaş* kavramının bir unsuru olan SSCB'nin yıkımına, diğer yandan SSCB bünyesindeki birçok ulusa da kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerine neden olmuştur.⁷⁴⁶ SSCB'nin artık eski gücünde olmadığı, bünyesinde güvenlik ve hukuku temin edemediği, hatta kendi varlığını bile idame ettirmekten aciz olduğu gün yüzüne çıkınca 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Meclisi canlı yayında bağımsızlığını ilan etmiştir.⁷⁴⁷ Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanını 9 Kasım 1991'de ilk olarak Türkiye ve ardından 10 Kasım 1991'de de KKTC tanımıştır.⁷⁴⁸ Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından çok kısa bir zaman sonra 2 Eylül 1991'de ise DKÖB Azerbaycan'dan ayrıldığını belirtmiştir ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık ilan eden DKÖB ismini de *Arstaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti* şeklinde değiştirmiştir. Fakat DKÖB'nin bağımsızlık kararına Azerbaycan Cumhuriyeti sert tepki göstererek Ermenistan'ın yönlendirmeleriyle anayasa ve kanunlara aykırı olarak alınan bu kararı kabul etmediğini deklare etmiştir.⁷⁴⁹ Güney Kafkasya'daki otorite boşluğu Türk-Ermeni ihtilaf ve çatışmalarını Eylül ayında son noktaya getirmiştir. Bu dönemde Karabağ'da bulunan *Hürriyet* gazetesi muhabirinin yazdıkları yaşananları aslında net

⁷⁴⁵ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.58

⁷⁴⁶ Cemalettin Taşkıran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1995, s.158; Gorbaçov'a yönelik gerçekleştirilen darbe girişimi Boris Yeltsin liderliğindeki "demokratik güçler" tarafından üç gün içerisinde bertaraf edilmiştir. Fakat darbe girişimi SSCB'nin artık yetersiz ve güçsüz düştüğünü iyice belirgin hale getirmiş ve hemen darbe girişiminin ardından 20 Ağustos'ta Estonya, 21 Ağustos'ta Letonya gibi Baltık ülkeleri bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Baltık ülkelerinin ardından Türk cumhuriyetleri de artık SSCB bünyesinde kalmanın rasyonel olmadığı kanaatine vararak bağımsızlık yolundan adımlar atmaya başlamıştır. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.219-220

⁷⁴⁷ Erdem Karaca, "SSCB'nin Dağılma Sürecinden BDT'nin Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Ekseni Olarak, Nahçıvan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu (Ekim 1987- Aralık 1991)", **Gazi Akademik Bakış**, C.9, S.17, 2015, s.132

⁷⁴⁸ Erdem Karaca, **a.g.m.** s.134

⁷⁴⁹ Erdem Karaca, **a.g.m.** s.133; "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Oldu", **Hürriyet**, 3 Eylül 1991

şekilde açıklamaktadır: “Dünyadan saklanan bir iç savaş... Dağlık Karabağ’daki Ermeni ablukası... Namluların çevrildiği Azeri köyleri... Yakılan yıkılan evler... Kurşunlanan, bombalanan Azeriler... Havada uçuşan roketler... Otomatik tüfek mermileri... Kurdukları barikatlarda kımıldamayan Sovyet tankları... Esirler... Yaralılar... Ölüler... Kaçırılan Azeri Türkler ve dünyanın duymadığı imdat çığlıkları...”⁷⁵⁰

Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmaların son bulması ve Dağlık Karabağ meselesini sonlandırmak amacıyla Boris Yeltsin ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev 20 Eylül 1991’de önce Bakü’ye ardından Hankendi ve Erivan’a geçerek bir mutabakata varmaya çalışmışlardır. Bu arada 21 Eylül 1991’de Ermenistan referanduma gitmiş ve referandumda bağımsızlık kararı çıkmıştır. Referandumdan çıkan sonuç neticesinde Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir.⁷⁵¹ Diğer yandan Rusya ve Kazakistan önderliğinde devam eden görüşmeler meyvesini vermiş ve Rusya’ya ait Stavropol bölgesindeki Jeleznovodsk şehrinde 24 Eylül 1991 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir mutabakata varılmıştır. Varılan mutabakatın içeriğini Adalet İbadov şöyle aktarmaktadır: “Karabağ’daki karşıt gruplar silahsızlandırılacak, Karabağ’daki yasal hükümet organları aşamalı olarak yeniden oluşturulacak, iki ülke arasındaki temaslar en üst düzeyde sürdürülecek, Karabağ’da derhal ateşkes uygulanacak, iki hafta içinde de yasa dışı silahlı gruplar ve İçişleri Bakanlığı ve Kızıl Ordu birlikleri çatışma bölgelerinden çekileceklerdi.”⁷⁵² Özkaraman’ın belirttiğine göre yine aynı mutabakatta Ermenistan Meclisi’nin “Dağlık Karabağ’ın bir Ermeni toprağı olduğu” yönündeki kararının kaldırılacağı kayıt altına alınmıştır.⁷⁵³

Yapılan antlaşmalara rağmen Ermenilerin saldırılarında herhangi bir değişme olmadığı gözlenmiş fakat buna rağmen taraflar Ermenistan’da tekrar bir araya

⁷⁵⁰ Karataş, **a.g.t.** s. 225.

⁷⁵¹ Duygu Gözlek, “Dağlık Karabağ Sorunu’nun Dünü Bugünü ve Geleceği”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s.112

⁷⁵² İbadov, **a.g.t.** s.105; Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk çalışmaları yapan Rusya ve Kazakistan’ın çabaları karşısında ABD yönetimi memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Ahmet Ali Arslan, “ABD, Ateşkesi Uyumlasını İstiyor”, **Türkiye**, 28 Şubat 1992, s.5

⁷⁵³ Özkaraman, **a.g.t.** s.142

gelmiştir. Bir taraftan görüşmeler devam etmiş diğer taraftan 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan, bağımsızlığını teyit eden anayasayı kabul ederek yürürlüğe sokmuştur.⁷⁵⁴ Ekim ayında taraflarca Ermenistan’da yapılan görüşmelerde çatışmaların ve saldırıların sona erdirilmesi gerektiği vurgulanmış ve daha sonraki bir tarihte görüşmelere devam etme kararı alınmıştır.⁷⁵⁵ Bu görüşmeler ne yazık ki Ermeni saldırılarının sona ermesini sağlayamamıştır. 20 Kasım’da yapılması planlanan görüşmelere katılmak üzere görüşme bölgesine hareket eden heyetin bulunduğu helikopter Ermeniler tarafından düşürülmüş ve helikopterde bulunan Azerbaycan’ın bazı hükümet azaları, iki Rus generali, Kazakistanlı ve Rusyalı gözlemciler ile gazeteciler hayatını kaybetmiştir.⁷⁵⁶ Ermenilerin bu tavrı bir bakıma bunca zaman işlenen suçların sorumlusu olduğunun ve Azerbaycan’ın haklılığını ispatlamıştır. 26 Kasım 1991’de Azerbaycan, DKÖB’nin muhtariyetini kaldırarak bu bölgeyi doğrudan kendi yönetimine bağlamıştır.⁷⁵⁷ Azerbaycan Meclisi’nin almış olduğu bu karar Ermeniler tarafından savaş sebebi sayılmış ve hemen ardından 27 Kasım 1991’de SSCB merkez yönetimi Azerbaycan’ın aldığı bu kararın SSCB anayasasına aykırı olduğunu belirterek kararı iptal ettiğini deklare etmiştir.⁷⁵⁸ Ermenistan Cumhuriyeti de Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan’a ait olarak kabul eden herhangi bir hukuki metnin kendileri açısından yok hükmü taşıdığını belirtmiştir.⁷⁵⁹ Bu sıcak siyasi atmosferde Ermeniler saldırılarını bu sefer Hankendi şehrinde sürdürmüş ve Türklerin ikamet ettiği 19 yerleşim yeri Ermenilerce yağma edildikten edilmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁴ İşyar, **a.g.e.** s.394; Bağımsızlık konusunda 18 Ekim 1991’deki anayasa akdi şöyledir: “*Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Yüksek Sovyeti, Azerbaycan Milli Şurası’nın 28 Mayıs 1918 tarihli İstiklal Beyannamesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin mirasına dayanarak ve kendi 30 Ağustos 1991 tarihli Beyannamesini esas alarak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin siyasi ve iktisadi kurumlarını oluşturmaya karar vermiştir.*” Bilal N. Şimşir, **a.g.e.** s.437-438

⁷⁵⁵ Özkul ve Vermez, “Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve ...” s.2707

⁷⁵⁶ Aslanlı, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney...” s.2726

⁷⁵⁷ Bahadır Bumin Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.4, S.1, Y.2014, s.190

⁷⁵⁸ Tahir Allahverdiyev, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010, s.76

⁷⁵⁹ Özkaraman, **a.g.t.** s.143

⁷⁶⁰ Kasımlı, “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve...” s.42

SSCB'nin siyasi ömrünü tamamladığı, 1991 yılı içerisinde yaşanan kaotik ortamdan ve SSCB merkez yönetiminin çatışmalara çözümler üretememesinden belli olmuş ve birlik içerisindeki cumhuriyetler kendilerini SSCB sonrası siyasi konjonktüre hazırlama gayretine girmiştir. Bunun en güzel örneği ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin kendisini Rusya'nın yanında konumlandırması ve Rusya'dan bu vesile ile askeri destek alarak kendi milli ordusunu kurmaya çalışmasıdır.⁷⁶¹ Bu gelişme karşısında Ayaz Muttalibov da 5 Aralık 1991'de Azerbaycan için seferberlik ilan ederek Azerbaycan ordusunu teşkil etmeye çalışmıştır.⁷⁶² Sürekli gerginlik yaşayan bölge, 10 Aralık 1991'de Ermenistan desteği ile DKÖB'nin bağımsızlık kararının referanduma sunulması ve ardından halkın büyük bölümünün bağımsızlık yönünde tercihte bulunmasıyla savaşa doğru sürüklenmiştir.⁷⁶³

29 Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan, bağımsızlık kararını referanduma götürmüş ve %87'lik bir katılımı ile bağımsızlığını kazanmıştır.⁷⁶⁴ Azerbaycan'ın referandumundan bir hafta önce 21 Aralık 1991'de ise *Bağımsız Devletler Topluluğu* kurulmuş ve SSCB'nin siyasi varlığının sona erdiği açıkça ilan edilmiştir.⁷⁶⁵ Askeri anlamda özellikle Ağustos 1991 tarihindeki darbe girişiminden sonra yıpranan SSCB ordusu, SSCB'nin dağılmaya başlaması ile birlikte Azerbaycan ve Ermenistan topraklarından ayrılmaya başlamıştır.⁷⁶⁶ SSCB ordusunun bölgeden çekilmesinin Ermeniler açısından önemini uzunca bir süre Ermenistan Cumhurbaşkanlığı yapmış olan Robert Koçaryan şöyle ifade etmiştir: “Sovyet ordusu Dağlık Karabağ'dan çıktığı zaman biz Azerbaycanlılarla baş başa kaldık. Fakat biz organize olmuştuk ve en az 3-4 yıllık bir gizli çalışma tecrübemiz vardı. Bütün Sovyet silahı bizde kaldı ve

⁷⁶¹ Gözlek, **a.g.t.** s.114

⁷⁶²Bu gelişmeyi Türk basını yakından takip etmiş ve Ermenilerin eski Sovyet birlikleri desteğinde silahlandığını ve Azerbaycan'a ait birçok yerde saldırı ve işgaller başladığını belirtmiştir. Bunun üzerine Azerbaycan seferberlik ilan etmiştir. “Azerbaycan'da Kısmi Seferberlik”, **Türkiye**, 23 Şubat 1992, s.5;Ermenilerle Rusya'nın işgaller konusunda birlikte hareket ettiklerini AHC Lideri Elçibey de defaatle ifade etmiştir. Mahmut Bulut, “ ‘Ermenilerle Yeltsin Elele’ ”, **Türkiye**, 29 Şubat 1992, s.13; Allahverdiyev, **a.g.t.** s.77

⁷⁶³ İşyar, **a.g.e.** s.395

⁷⁶⁴ Allahverdiyev, **a.g.t.** s.78

⁷⁶⁵ Gözlek, **a.g.t.** s.113

⁷⁶⁶ İşyar, **a.g.e.** s.411

biz onların silahları götürmesine izin vermedik.”⁷⁶⁷ Ermeniler uzun zamandır sürdürdükleri askeri hazırlıkların yanı sıra terör faaliyetleri çerçevesinde SSCB birliklerine saldırılar düzenleyerek birçok silah ve mühimmat ele geçirmişlerdir. Bazı SSCB ordu birlikleri de silahlarını askeri hukuka aykırı olarak Ermenilere terk ederek bölgeden çekilmişlerdir.⁷⁶⁸ Her türlü silahlanmasına göz yumulan hatta bu yönde desteklenen Ermeniler, bölgeden çekilen SSCB ordu birliklerinin bıraktığı askeri teçhizat sayesinde güçlenerek daha önce kanun ile her türlü silahı elinden alınan Azerbaycan Türkleri’ne saldırılarını yoğunlaştırmış ve bu hususta ilk hedef Dağlık Karabağ olmuştur.

SSCB’nin askeri varlığının çekilmesi herhangi bir askeri hazırlıktan yoksun olan Azerbaycan’ı saldırılara açık hale bgetirmiştir. Böyle bir otorite boşluğundan faydalanan Ermeniler sözde *Büyük Ermenistan* için kendi siyasi sınırlarının dışında da çatışma alanları açarak işgal faaliyetleri başlatmışlardır. Ermeni silahlı kuvvetlerinin 1988-1994 arasındaki işgalleri çerçevesinde hem Dağlık Karabağ toprakları hem de Azerbaycan’ın diğer bazı bölgeleri de dahil olmak üzere toplamda 900’e yakın yerleşim yerini işgal ettikleri görülmüştür. İşgal edilen Azerbaycan toprakları ise %20’yi bulmuştur.⁷⁶⁹ Toprak işgalini Eylül 1991’de başlatan Ermeniler ilk olarak Ağdere vilayetinin İmaret Gervent (Keremli) Köyü’nü ele geçirmişlerdir.⁷⁷⁰ Ardından sırasıyla aynı yıl içerisinde Tuğ, Selaketin, Kasım Ahulu, Hocavend, Kerkicihan, Yukarı Divanalılar, Todan, Cemilli, Meşeli, Yukarı Veyselli’yi işgal etmişlerdir.⁷⁷¹ Fakat işgaller özellikle SSCB’nin varlığının sona ermesini takiben oluşan boşlukta daha da genişleyerek sürmüştür. 1992 yılındaki işgaller bunun en açık ispatıdır. Buna göre Malıbeyli, Ağdaban ve Karadağlı

⁷⁶⁷ Kamil Süleymanov, “Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Politikası”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s.113

⁷⁶⁸ Süleymanov, **a.g.t.** s.114

⁷⁶⁹ Meşkure Yılmaz, **a.g.m.** s.99, Ayrıca Bkz.: **Karabağ’da 3 Nesil 1 Soykırım**, Türksam Yayınları, s.16 <http://www.turkazder.org/upload/yayin/193eb5a2d7.pdf> e.t.10.12.2017

⁷⁷⁰ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.59; “Ermeniler Azerbaycan Topraklarına Girdi”, **Sabah**, 23 Şubat 1992, s.18

⁷⁷¹ Dönemin Azerbaycan’ı Tanıtma Derneği Başkanı Seyfettin Altaylı’nın Şubat 1992’de Türkiye Gazatesine verdiği bilgide Ermenilerin ağır silahlarla Türk yerleşim yerlerini bombaladıklarını ve işgal ettikleri bilgisini vermiştir. “Ermeniler Roketlerle Saldırıyorlar”, **Türkiye**, 2 Şubat 1992, s.5; Sarıahmetoğlu, “21. Yılında Hocalı...” s.131

köylerinin ele geçirilmesiyle stratejik öneme sahip Hocalı kasabasının işgaline giden süreç hızlanmıştır. 25-26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı ve 8 Mayıs 1992’de Şuşa işgal edilmiştir.⁷⁷² Ermeni silahlı güçleri Dağlık Karabağ’ın tamamını işgal ettikten sonra bu bölgenin de sınırını aşarak, Mayıs 1992’de Laçın, Nisan 1993’de Kelbecer, Temmuz 1993’te Ağdam, Ağustos 1993’te Fuzuli, Ağustos 1993’te Cebrayıl, Ağustos 1993’te Gubadlı, Ekim 1993’te Zengilan ilçelerini de almıştır.⁷⁷³

Ermeniler işgal ettikleri bölgelerde tüm insan haklarını ihlal etmiş ve evrensel hukuk kurallarını hiçe saymıştır.⁷⁷⁴ Bu işkence ve katliamlar serisinin sadece çok az bir kısmını paylaşmak bile Ermeni terörünün vahşetini anlamak açısından yeterli olacaktır. Buna göre tutsak ve kayıpları araştırmak üzere teşkil edilen *Azərbaycan Devlet Komissyonu*, Ermeni işgalleri sırasında yaşananların bazılarını şöyle aktarmıştır:

“Girov götürülərkən 3 yaşı olan Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin (24.07.1993) bazı sümüyü Xankəndində erməni «həkimləri» tərəfindən çıxarılmış, nəticədə Şövqi şikəst olmuşdur.

•*Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı girov götürülən (31.03.93) Gülcəmal Quliyevanın yenicə dünyaya gəlmiş oğlu Arzu Hacıyevə erməni «həkimisi» Aida Serobyana naməlum tərkibli iynələr vurmuşdur, nəticədə Arzu Hacıyev şikəst olmuşdur və 2003-cü ildə dünyasını dəyişib.*

•*Ermənilər 15 yaşlı girov Nəzakət Məmmədovanın gözləri qarşısında atasına dəhşətli işgəncələr vermiş, onun qulaqlarını kəşmiş, anası hədə və şantajlara dözməyərək dəli olmuş, qızın özünü isə 4 mln. rus rubluna ailəsinə satmışlar.*

⁷⁷²Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.59; Hocalı Soykırımı’nın yaşanmasından önce başlayan Türklere yönelik katliam gün gün artarak sürmüştür. “Karabağ Kan Gölü”, **Türkiye**, 11 Şubat 1992, s.1; “Ermeniler Son Azeri Kentine Saldırdı...”, **Sabah**, 29 Şubat 1992, s.8

⁷⁷³Abdullahzade, **a.g.e.** s.256, Ayrıca Bkz.: Sinan Oğan, “Ermenistan’ın Tehcir Politikası ve Neticesi: Azerbaycan’da Göçmen(Kaçkın)Sorunu”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.9, Bahar 2003,

<http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilerik&IcerikNo=69> e.t. 13.10.2017

⁷⁷⁴ “Ermeniler Türk Köylerini Yakıyor”, **Türkiye**, 24 Şubat 1992, s.5

•Dadaşova Zəminə Göyüş qızı ermənilər tərəfindən girov götürülərkən qolundan aldığı güllə yarası baxımsızlıq üzündən çirk eləmiş və onun bədənində çürümə prosesi getmişdir. Hazırda Zəminənin sol qolu işləmir. Girov götürülən zaman isə ermənilər onun atası Göyüş Dadaşovu və yaşlı nənəsi Qönçə İbadovanı yerindəcə güllələmişlər.

•Erməni nəzarətçiləri Ağdam rayonundan girov götürülmüş Kəklük Həsənovaya dəhşətli işgəncələr vermiş, mismar kəlbətinlə onun 16 dişini çıxarmışlar.

•Ağdam rayonunun işğalı zamanı ermənilər tərəfindən girov götürülən yaşlı qadın Şirinova Şərqiyyə Rza qızının 8 qızıl dişi mismar kəlbətinlə çəkilməmişdir. O, altı ay davamlı işgəncələrə məruz qalmışdır.

•Qubadlı rayonunun işğalı zamanı 65 yaşlı Məmmədova Biniş Rəsul qızı və 69 yaşlı İsmayilova Sara Miriş qızı girov götürülüb Xankəndi hərbi hissəsində saxlanılmışdılar. Burada onları gündüz ağır fiziki əmək tələb edən işlərdə işlədir, gecələr isə xüsusi amansızlıqla döyürmüşlər. Onlarla birlikdə saxlanan Şahsənəm və Əsli adında qadınlar bu cür ağır işgəncələrə dözməyərək girovluqda ölmüşlər.

•Ağdam rayonunun keçmiş sakini, milliyətçə rus olan, erməni əsirliyində hədsiz işgəncələrə məruz qalmış Vladimir İvanoviç Şevelyov 1994-cü ildə Ağdam rayonunun işğalı zamanı 89 yaşlı anası Vera Davidovnanın və ahıl yaşlı bacısı Svetlana İvanovnanın, eləcə də 58 yaşlı xəstə qardaşı Anatoli İvanoviçin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülüb və sonradan yandırıldığını, Ağdam kanalının yanında saysız-hesabsız qadın və uşaq meyidini gördüyünü bildirir. Bundan əlavə Vladimir Şevelyov şahidlik edir ki, ermənilər Ağdam rayonunun işğalı zamanı oradakı ruhi xəstəxanada olan 7 ruhi xəstəni, o cümlədən iki xəstə qadını girov götürmüşlər. Onların biri azad edilmiş, biri döyülə-döyülə öldürülmüş, digərlərinin sonrakı taleyindən isə bu günədək məlumat yoxdur.

•1930-cu il təvəllüdlü Ağdam rayon sakini Abbasov Əli Rəsul oğlunu erməni girovluğunda mütəmadi olaraq döyülmüş, onun bədənində siqaret basılaraq yandırılmışdır. Aldığı mənəvi və fiziki işgəncələrdən özünə gələ bilməyən Əli Abbasov erməni əsirliyindən azad ediləndən bir müddət sonra vəfat etmişdir.

•Erməni hərbiçiləri Füzuli rayonundan girov götürdükləri Ağayev Mürvət Fətiş oğlunu döyərək qulağını kəsmiş, əllərini məftillə arxadan bağlayaraq ağacdən asmış və ayaqlarının altında ocaq qalayaraq yandırmışlar.

•Hərbi əsirlər - Daşdəmirov Novruz Məhəmməd oğlu və Qarayev Namiq Cavanşir oğlunu mütəmadi döyülmə, bədənlərinə qızdırılmış cismlərlə dağ basılma və başlarına mismar çalınması nəticəsində ruhi xəstə həddinə çatdırılmışlar.

•Hərbi əsir Mürşüdoğ Sədrəddin Aslan oğlu döyüldükdən sonra şüşə qırıqlarını udmağa məcbur edilmişdir.

•Yaralı vəziyyətdə əsir götürülmüş Məmmədov Əbdüləzim Məcnun oğlunu rezin dəyənəklə döyülmüş, damarına benzin yeridilmiş, yaralarının qaysağı qopardılaraq ona əzab verilmiş, üstünə təlim keçmiş it buraxılmışdır.

•Məmmədov Mayıl Məhəmmədəli oğlunun damarına dizel yanacağı yeridilmiş, sənəsi qızdırılmış xaçla damğa vurulmuşdur.

•Vəhşicəsinə döyülmə nəticəsində hərbi əsir Hüseynov Cavid Ağa oğlunun çənəsi və qabırğaları sınımışdır. Ermənilər dəmir parçası ilə Cavidin qoluna damğa basmış və yarasının üzərinə kislota tökmüşlər.

•Yeddi aylıq Babək İlyasovun anası Afət Mirzəyeva və babası Aslan Mirzəyevi ermənilər vəhşicəsinə güllələnmişlər. Qəlpələrdən Babəkin sağ gözü yaralanmışdır, lakin buna baxmayaraq ermənilər onu da Kəlbəcər rayonundan girov götürülmüş digər həmkəndliləri ilə birlikdə yalnız dörd aydan sonra və həm də müalicə etmədən qaytarmışlar. Hazırda Babəkin bir gözü kordur.⁷⁷⁵

Yukarıda belirtilen işkence ve katliam örnekleri Ermeni teröristlerin işgal ettikleri bölgelerde korku ve dehşet oluşturarak Türkleri bu bölgeleri terk etməye zorlama ve buralara bir daha dönememelerini temin etme

⁷⁷⁵ Olaylar sırasında yaşananlar için Bkz.:

<http://www.human.gov.az/az/viewpage/29/1%C5%9EG%C6%8FNC%C6%8FL%C6%8FR#.Wt2nAG6FOpo>, e.t.23.04.2018

faaliyetleridir. Ayrıca bu denli katliam ve işkenceler, tarihten beri süregelen Türk düşmanlığının vardığı boyutu da gözler önüne sermektedir.⁷⁷⁶

1988 yılından 1994'teki ateşkese kadar geçen zaman içinde yaşanan çatışmalar ve Ermeni işgallerinde, istatistiklere yansıyan rakamlara göre Ermenilerce 18.000 Azerbaycan Türkü katledilmiş, 20.000'i aşkın insan yaralanmış, 50.000 insan engelli hale gelmiş, 5101 kişi ise ya kayıp ya da esir edilerek götürülmüştür.⁷⁷⁷ Ermenilerin Azerbaycan Türkleri'ne yaşattığı mezalim bununla da sınırlı kalmamış katliam ve işkencelerin haricinde Ermeni zulmünden kaçan ya da zorla göçe tabi tutulan yüz binlerce Azerbaycan Türkü öz vatanından ayrı kalarak Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kurulan kamplarda yaşamak zorunda bırakılmıştır.⁷⁷⁸ Buna göre daha önce Ermenistan sınırları içerisinde yaşayıp da Ermeni yönetimince zorla bu topraklardan çıkarılanların sayısı 243.149, Ermeniler tarafından Azerbaycan topraklarının işgali sebebiyle buralardan göç edenlerin sayısı ise 676.100'dür. Ermeni mezalimi sonucunda 1 milyona yakın Azerbaycan Türkü mülteci konumuna düşmüştür.⁷⁷⁹ Bunun dışında bu işgaller neticesinde yüzlerce okul, yüzden fazla tarihi abide, binlerce eser, milyonlarca kitap, resim galerileri, yüzlerce kütüphane, onlarca kültür ve dinlenme alanları Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir.⁷⁸⁰ Ermeni işgalleri neticesinde zarar gören kuruluş ve hizmetler aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

⁷⁷⁶ Zeynelabidinoğlu, Ermenilerin Türklüğe ve İslamiyete olan kin, nefret ve düşmanlıklarının yüzyıllar öncesine dayandığını ve Azerbaycan Türklerine yaşattıkları katliamın sadece "bölgesel ve geçici bir anlaşmazlık" olmadığını ifade etmektedir. Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.341; "Muttalibov: '15 Bin Azeri Karabağ'ı Terketti' ", **Türkiye**, 15 Şubat 1992, s.5

⁷⁷⁷ Sinan Oğan, "Yüzyılım Dramı Azerbaycan'da..." s.417; Abdullahzade, **a.g.e.** s.81

⁷⁷⁸ Azerbaycan yönetiminin 1992'de çıkarmış olduğu "Kaçkınlar ve Mecburi Göçmenlerin Statüsü Hakkında Kanun"a göre zorla göçe tabi tutulan ya da Ermeni işgalleri sonucu yaşadıkları yerleri terk edenler ikili bir ayrıma tabi tutulmuştur. Buna göre "Kaçkın" olarak tanımlanan grup: "Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olmayan, yaşadıkları bölgeden kenarda, daha önce yaşadığı hükümetin korumasından yararlanma imkânı olmayan veya milli, ırk, din, dil ayırımına göre, aynı zamanda özel sosyal gruba ait olduğu için ailesine, malına reel zararın oluşması zaman bu korunmayı kabul etmeyen şahıslardır." (Ermenistan topraklarından gelenler); "Mecburi göçmenler (Göçkün)": "Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde diğer yerlere göç ettirilmiş, yaşadığı yeri terk etmeye mecbur olmuş veya Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan ve diğer ülkede yaşadığı yeri terk etmeye mecbur edilenlerdir." Cabbarlı, **a.g.m.**, s. 319.

⁷⁷⁹ Okan Yeşilot, "Karabağ Savaşının Sessiz ve Mağdur Tanıkları", **Kırgızistan-Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.15, 2006, s.86; Ayrıca Bkz.: Cheterian, **a.g.e.** s.351; Abdullahzade, **a.g.e.** s.81

⁷⁸⁰ Attar, **a.g.e.** s.161

Tablo 2.3: Ermeni İşgalleri Sonucu Zarar Gören Azerbaycan Kuruluş ve Hizmetleri

İskân Yerleri	890
Evler	150000
Devlet Kurumları	7000
Okullar	693
Ana Okulları	855
Tıbbi Kurumlar	695
Kütüphaneler	927
Camiler	9
Tarihi Yerler	9
Tarihi Abideler	464
Müzeler	40000
Sanayi Kurumları	6000
Karayolları	800 km
Köprüler	160
Su Hattı	2300 km
Gaz Boru Hattı	2000 km
Elektrik Hattı	15000 km
Ormanlık Arazi	280000 hektar
Sulama Sistemi	1200 km

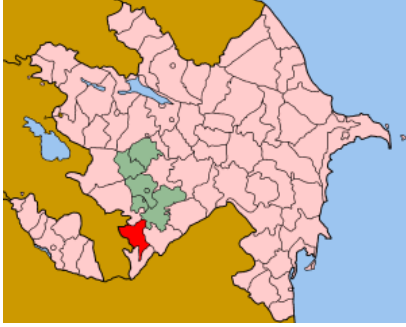
Kaynak: Aras, “Karabağ Ekonomisi ve ...” s.134.

Harita 2.1: Ermeniler Tarafından İşgal Edilen Dağlık Karabağ

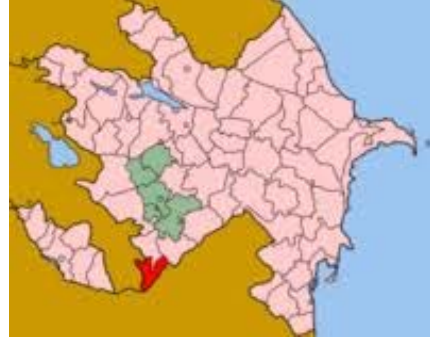

Kaynak: <http://turk-alemi.blogspot.com.tr/2015/01/daglik-karabag-sorunu-ve-turkiye.html>, e.t.13.10.2017

Harita 2.2: Dağlık Karabağ Dışında Ermenilerce İşgal Edilen Azerbaycan Toprakları

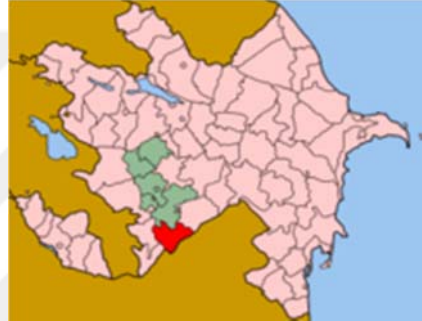
GUBADLI

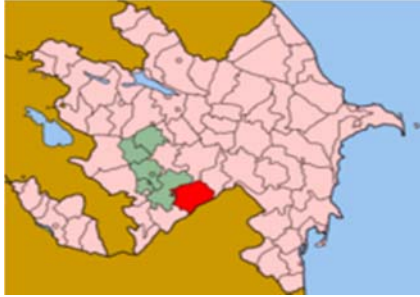
ZENGİLAN

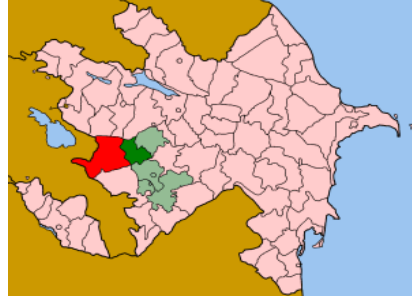
AĞDAM

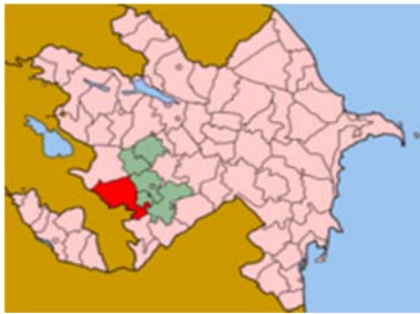
CEBRAYIL

FİZULİ

KELBECER

LAÇIN

Kaynak: Cabbarlı, **a.g.m.** s. 315-318.

2.7.4.Hocalı Soykırımı

Günümüzde terör ve terörizm kavramları birçok tanımlama ile izah edilmektedir. Fakat TBB'nin *Türkiye ve Terörizm* adlı raporunda Naom Chomsky'den terörizm kavramı ile ilgili yapılan alıntı özünü ifade etmesi açısından önemlidir: “Bireyleri, grupları, toplulukları ya da hükümetleri, teröristlerin siyasi amaçlarına hak versinler diye **düzenli** olarak yıldırıma dönük öldürme ve yok etme eylemleri ya da öldürme ve yok etme tehdidine başvurulmasıdır.”⁷⁸¹ Ermenilerin siyasi hedeflerine ulaşmak adına terörü kullandıkları bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.⁷⁸² Bu noktada sistematik hale gelen Ermeni terör faaliyetlerini Sarıkaya üç döneme ayırmaktadır:

1. Ermeni Terörizminin Başlangıcı (19. yüzyıl sonundan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar)
2. İkinci Ermeni Terör Dalgası ve ASALA⁷⁸³

⁷⁸¹ **Türkiye ve Terörizm Rapor**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 107, Ankara, 2006, s.7

⁷⁸² Yagub Mahmudov, ““Büyük Ermenistan”: Terör, Soykırımlar ve Başkalarının Topraklarını Sahiplenme “İdeolojisi” **Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, USAK Yayınları, Ed. Hacali Necefoğlu, Hasan Selim Özertem, Ankara, Nisan 2009, s.120

⁷⁸³ ASALA, sosyalist ideolojiye sahip Ermeni silahlı terör örgütüdür. 20 Ocak 1975'te Lübnan'da kurulan örgüt “...işgal altında olduğunu iddia ettikleri Ermeni topraklarını kurtarmak; birleşik demokratik ve sosyalist bir Ermenistan kurmak; topraklarına döndüklerinde, Ermeni halkına en azından kendi kararını belirleme hakkının tanınmasını sağlamak ve “sözde katliam”ın tarihi bir gerçek olarak Türkiye tarafından kabulünü temin ettirerek, Türkiye'yi bu sebeple tazminat ödemeye mahkum etmek...” şeklinde belirtmiştir. Örgüt gerek ideolojik gerekse de askeri silah ve eğitim desteği noktasında Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, Filistin Kurtuluş Örgütü, Suriye istihbaratının denetimi altındaki El Saika gibi gruplar ve Rus istihbarat örgütleri KGB ve GRU ile yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Örgüt, Türk diplomatlar ve temsilciliklere yönelik birçok suikast ve bombalama eylemi gerçekleştirmiştir. Örgütün eylemleri temel olarak Türklere yönelik iken birçok Avrupa devleti de bu terör faaliyetlerinden nasibini almıştır. Avrupa devletlerine yönelen eylemlerin sebebi ise Türklere yönelik işlenen cinayetlerin araştırılmasını ve örgütün faaliyetlerinin engellenmesini önlemek için tehdit etmektir. ASALA 1979'da PKK ile de yakın ilişki kurmuş ve örgüt mensupları aynı kamplarda eğitim görmüşlerdir. 8 Nisan 1980 tarihinde Lübnan'da bir araya gelen ASALA ve PKK mümessilleri Türkiye'ye karşı ortak hareket etme kararı almışlardır. Yapılan açıklamada “*Savaşçılarımız, çok yakın bir gelecekte, Kürt Savaşçılar ile yan yana geleceklerdir. Bu faşist Türk rejimine karşı, en büyük silahımız olacaktır. Biz Türkiye dışında iken Türk Ermenistanı'nı kurtarmamız mümkün değildir. Biz Ermenistan'ı Kürt Savaşçı kardeşlerimizle birlikte kurtaracağız...*” ifadelerini kullanarak ASALA-PKK işbirliğini ilan etmişlerdir. ASALA, 21 ülkenin 38 şehrinde 110 terör eylemi gerçekleştirmiş fakat 1980'lerin ortasına doğru bu örgüte yönelik gerçekleştirilen antiterör faaliyetleri neticesinde etkisini yitirmiştir. ASALA hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Zeynep Karış, “Ermeni Terör Örgütü: ASALA”, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007; Kürt- Ermeni ilişkileri hakkında bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.116-118

3. Üçüncü Ermeni Terör Dalgası ve Azerbaycan⁷⁸⁴

İlk dönem, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleşen Ermeni isyanları ve terör faaliyetleri ile yine 20. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Azerbaycan coğrafyasında Türklere karşı girişilen katliamları kapsamaktadır. İkinci dönemde karşımıza özellikle Türk diplomatlara düzenlenen suikastlarla meşhur olan Ermeni terör örgütü ASALA çıkmaktadır. Bu örgüt 1920'lerde Ermenilerce suikast sonucu şehit edilen eski Osmanlı üst yöneticilerine⁷⁸⁵ uyguladıklarının benzerini 1970'lerden 1980'lere kadar Türk diplomatlarına da uygulamışlardır.⁷⁸⁶ Üçüncü ve son dönemde ise Ermeni terör faaliyetleri 20. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan topraklarında karşımıza çıkmış ve bu dönemin en büyük terör olayı Hocalı'da yaşanmıştır.⁷⁸⁷

25-26 Şubat 1992 tarihinde yaşanan Hocalı Soykırımı, Ruanda ya da Bosna Hersek gibi yerlerde yaşananlara benzer bir soykırımdır.⁷⁸⁸ Esasında Hocalı'da yaşananlar Ermenilerce 150 yıl boyunca sahnelenen Türk düşmanlığının en açık halidir. Öyle ki bu soykırım esnasında henüz anne karnındaki bebekler, çocuklar, kadınlar, yaşlı insanlar türlü işkencelere maruz kalmış, kurşuna dizilmiş, genç kızlar Ermeni teröristler tarafından kirletilmemek, namus ve iffetine halel getirmemek için topluca intihar etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁸⁹

⁷⁸⁴Yalçın Sarıkaya, "Geleneksel Ermeni Terör Politikası: Terörizmi Millileştirmek ve Hocalı Katliamı", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S. 373, Y.56, Ocak 2008, s.3

⁷⁸⁵ Ermeni terör grupları birçok suikast tertip etmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa, 6 Aralık 1921'de Roma'da Sait Halim Paşa, 17 Nisan 1922'de Berlin'de Bahattain Şeker, 21 Temmuz 1922'de Tiflis'de Cemal Paşa Ermenilerce suikast sonucu şehit edilmişlerdir. Mustafa Sarı, "Ermeni Terör Örgütü JCAG-ARA ve faaliyetleri (1975-1986)", **Tarihin Peşinde**, S.14, 2015, s.378

⁷⁸⁶ASALA hakkında daha tafsilatlı bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.189-246; ASALA tarafından şehit edilen bazı diplomatlarımızın isimleri ve nerede şehit edildikleri hakkında bilgi için Bkz.: Ek 20

⁷⁸⁷ Sarıkaya, **a.g.m.** s.4

⁷⁸⁸ "Karabağ'da Ermeni Vahşeti", **Türkiye**, 29 Şubat 1992, s.5, Ayrıca Bkz.: Ali Hasanov, "Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması", **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)**, BİLGESAM Analiz/Kafkasya, No:1373, 22 Eylül 2017, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-476-20170922571373.pdf> e.t.17.10.2017

⁷⁸⁹Şamil Sabiroğlu ve Efsane Bayramkızı, **Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı**, EkoAvrasya Yayınları, Ankara, Aralık 2012, s.10; "Azerbaycan'da Müslümanlar Katlediliyor", **Milli Gazete**, 28 Şubat 1992, s.1

Hocalı, Ermeni işgalinden önce 936 km² bir yüzölçümüne sahip, 2605 aileden oluşan ve 11.356 kişilik nüfuslu bir kasaba idi.⁷⁹⁰ Bu kasaba Ermeniler açısından son derece stratejik bir bölgede olduğundan dolayı Ekim 1991'den beri abluka altına alınmıştır. Azerbaycan'a bağlı diğer tüm yerleşim birimleri ile bağlantı kurulabilen yollar Ermenilerce kontrol altına alınarak Hocalı ile kara bağlantısı kesilmiştir. Hocalı-Eskeran ve Hocalı-Şuşa gibi bağlantı yollarına devasa hendekler kazılmış ve yollara patlayıcılar döşenmiştir. Bunun haricinde bölge temel bir ihtiyaç olan elektrikten de mahrum bırakılarak insanlara psikolojik baskı yapılmıştır.⁷⁹¹ Hocalı, ulaşımını belirli bir tarihe kadar sadece hava yolu ile sağlamış fakat bu imkân da son sivil helikopterin 28 Ocak 1992 tarihinde bölgeye gelmesinden ve en son yardım getiren askeri helikopterin ise 13 Şubat 1992 tarihinde bölgeye gelmesinden sonra ortadan kalkmıştır.⁷⁹² Çünkü bölgeye gelmeye çalışan hava ulaşım araçları Ermenilerce açılan ateş sonucu ya düşürülmüş ya da uzaklaştırılmıştır. Mesela 28 Ocak 1992'de bölgeye gelen 27137 sayılı MI-8 tipi helikopter Ermeniler tarafından ateş açılarak düşürülmüş ve içinde bulunan 40'dan fazla kişi hayatını kaybetmiştir.⁷⁹³ 1992 yılının başında, Ermeni ablukasındaki Hocalı'nın durumunu Özkaraman, Azerbaycan'ın İstanbul Başkonsolosu Seyyad Aran'dan şöyle aktarmaktadır: "Kasaba, Ermeni ve Sovyet askeri birlikleri tarafından kuşatılmıştı. Neredeyse dünya ile tüm ilişkileri kesilen bu kasabaya gıda gelmiyor, telekomünikasyon ve posta çalışmıyordu. İnsanlar hiçbir yerden, hatta Bakü'den ve 30 km mesafede bulunan Ağdam'daki akrabalarından dahi haber alamıyorlardı."⁷⁹⁴

Hocalı, Ermeniler açısından Dağlık Karabağ'a tam anlamıyla hâkim olmanın kilit noktasında bulunmaktadır. Çünkü bu bölgeyi elde etmek demek Eskeran ve Hankendi arasındaki koridorun bağlanması anlamını taşımaktaydı.⁷⁹⁵ Ayrıca Hocalı bölgedeki tek havaalanına sahip yerleşim yeri olması hasebiyle de Ermenilerin uzun

⁷⁹⁰ Mustafayev, "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı..." s.44

⁷⁹¹ Sariahmetoğlu, "21. Yılında Hocalı..." s.133

⁷⁹² Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.60

⁷⁹³ "Ermeniler Azeri Helikopterini Düşürdü, 40 Ölü Var...", **Hürriyet**, 29 Ocak 1992, s.14; Ahmedov, **a.g.m.** s.78

⁷⁹⁴ Özkaraman, **a.g.t.** s.156

⁷⁹⁵ İşyar, **a.g.e.** s.409

süre elde etmek için çaba sarf ettiği bir bölgedir.⁷⁹⁶ Ayrıca Hocalı kasabası tarihi ve kültürel açıdan birçok esere de ev sahipliği yapıyor ve bu eserler bu bölgenin Ermenilere ait olmadığına ispatı niteliği taşıyordu. Ermeniler Hocalı'yı işgal ederek bölge tarihine ait her şeyi ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir.⁷⁹⁷

Harita 2.3: Hocalı Kasabası

Kaynak: <http://www.telam.com.ar/notas/201702/180321-nagorno-karabaj-armenia-azerbaijan-referendum.html>, e.t.19.07.2018

Ermeni silahlı birlikleri uzunca bir zaman süren ablukayı ileri harekate dönüştürme kararına varmış ve 25 Şubat'ta ağır silahlarla Hocalı'yı iki saatten fazla bombardımana tutmuştur. Top ve tanklardan atılan "Alazan" adlı füzelerle Hocalı tahrip edilmiş ve halkın direnci kırılmaya çalışılmıştır.⁷⁹⁸ Bombardımanın ardından Hocalı'ya giriş yapan silahlı birlikler Hocalı'ya üç taraftan saldırı düzenlemiştir. Halk saldırının düzenlenmediği taraf olan Eskeran bölgesine doğru kaçmaya başlamış fakat bunun bir oyun olduğu sonradan anlaşılmıştır. Zira Ermeni teröristler soğuk ve karlı havada kaçış yolunda yorgun düşmüş olan halkı tuzağa düşürerek katletmişlerdir. Kaçış yolu üzerindeki Nahçevanik ve civar köylerde masum ve savunmasız insanlar acımasızca öldürülmüşlerdir.⁷⁹⁹ Hocalı Soykırımı esnasında

⁷⁹⁶ Sarıahmetoğlu, "21. Yılında Hocalı..." s.132

⁷⁹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi, http://garabagh.net/content_73_tr.html , e.t. 15.10.2017

⁷⁹⁸ Sabiroğlu ve Bayramkızı, a.g.e. s.43

⁷⁹⁹ Allahverdiyev, a.g.t. s.87

Ermeni silahlı birliklerinin komutanlarından ve eski ASALA terör örgütünün önde gelen ismi Monte Melkonyan⁸⁰⁰, Hocalı'da yaşananları günlüğüne kaydetmiş ve ölümünden sonra kardeşi Markar Melkonyan ABD'de çıkardığı **Benim Kardeşimin Yolu** isimli kitapta kaçış yolunda yakalananların katliamından bahsetmiştir. Alizade bu kitaptan şöyle aktarmaktadır:

“Bir gece önce akşam 11 civarında, 2000 Ermeni savaşçısı, Hocalı'nın üç tarafındaki yüksekliklerden ilerleyerek, kasaba sakinlerini doğudaki açılışa doğru sıkıştırmışlar. 26 Şubat sabahına kadar mülteciler Dağlık Karabağ'ın doğu yüksekliklerine ulaşmış ve aşağıdaki Azeri kenti olan Ağdam'a doğru inmeye başlamışlar. Buradaki tepeliklerde yerleşen sivilleri güvenli arazide takip eden Dağlık Karabağ askerleri onlara ulaşmışlar. Mülteci kadın Reise Aslanova İnsan Hakları Örgütüne verdiği açıklamada “Onlar sürekli ateş ediyorlardı” diye konuşmuştu. Arabo'nun savaşçıları daha sonra uzun zaman kalçalarında taşıdıkları bıçakları kınlarından çıkararak bıçaklamaya başlamışlar. Şu anda yalnız kuru çimenden esen rüzgârın sesi ıslık çalıyordu ve ceset kokusunu uçurması için bu rüzgâr henüz erkendi. Monte üzerinde kadınların ve çocukların kırılmış kuklalar gibi saçıldığı çimene eğilerek “Disiplin yok” diye fısıldadı. O bugünün önemini anlıyordu: Bu gün Sumgayıt Pogromunun dördüncü yıldönümüne yaklaşıyordu. Hocalı stratejik bir amaç olmasından başka aynı zamanda bir oç alma eylemiydi.”⁸⁰¹

Hocalı'ya yapılan saldırı esnasında bölgeyi terk etmeye çalışanların haricindeki 200-300 kişi sığınaklara saklanmış geri kalanlar da yukarıda belirttiğimiz üzere yollara düşmüşlerdir. Soykırımdan sonra Ermeni tarafı sivil halkın bölgeyi terk edebilmeleri için açık koridor bıraktıklarını ve bu konuda halkın bilgilendirildiğini ileri sürseler de yapılan incelemelerde böyle bir bilgilendirmenin yapılmadığı tespit

⁸⁰⁰ Dönemin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyin Sadıkoğlu Ermenilerin paramiliter grupların yardımıyla Türklere saldırılar düzenlediğini ve ASALA terör örgütünün Karabağ'da adeta tekrar canlandığını ifade etmiştir. “ASALA Karabağ'da”, **Türkiye**, 12 Şubat 1992, s.5; “Karabağ'da ASALA Militaları”, **Milli Gazete**, 13 Şubat 1992, s.4; Ermenilerin safında yer alan paramiliter gruplardan biri de Fransız Guyanası'ndan gelenlerden oluşmuştur. Sema Emiroğlu, “Azeriler'e Karşı Fransız Lejyoneri”, **Milliyet**, 11 Şubat 1992, s.7

⁸⁰¹ Alizade, “İşgalcilik Faaliyetleri....”, s.39

edilmiştir.⁸⁰² Bunun bir başka ispatını da soykırım zamanında bir Rus subayı olan Yuri Girçenko ortaya koymuştur. **Olmayan Devletin Ordusu** isimli kitabında Girçenko Ermenilerin “serbest koridor” bıraktıkları savını çürütmüştür. Veliyev bu kitaptan şöyle aktarmaktadır:

“Ermeniler Hocalı’ya saldırdığı zaman ses güçlendiriciler aracılığıyla Hocalı’dan kaçan sivil halk için “serbest koridor” bıraktıklarını anons ettiler. Hocalı’dan kaçanların yanında birkaç silahlı Özel Polis de vardı. Ermeni kontrol noktalarına yakınlaştıkları zaman kaçkınlar Ermenilerle karşı karşıya kaldılar. Ermeniler kontrol noktalarından otomatik silahlardan kaçkınlara ateş açmağa başladılar. Bu sırada Ermeniler kaçkınlar arasında onları korumakla görevli olan silahlılar gibi silahsız Azerbaycanlıları da öldürdüler. Büyük, küçük yaşlı genç ve kadın çocuk demeden herkesi öldürdüler.

Kaçkınlar Ermeni köyü Nahçıvanik istikametinde de Ermenilerin ağır silahlardan saldırısına maruz kaldılar. Burada da sivil insanlar öldürüldüler.

Hocalı kaçkınlarının bir kısmı Azerbaycan köyü Gülablı istikametinde gittiler ve orada iki yüz kaçkın Ermeniler tarafından esir alındı.

Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı Eskeran kasabasının solundan Ağdam’a giden yola ise kaçkınların ikinci grubu gitti. Onları da Ermeniler kurşun yağmuruna tuttular. Bu grup arasından Ermenilerin esir aldıkları da oldu. Bazılarını oradaca öldürdüler. (Ermeniler) Bu grup arasındaki silahlıların kafalarını balta ile kestiler. Bazı esirlerin gözlerini çıkarttılar, kulaklarını kestiler ve sonra da öldürdüler.

Hocalı’da ise 300 sivil kaldı. Onlar da esir alınarak Ermenilerin çoğunlukla yaşadığı Hankendi’ne götürüldüler.”⁸⁰³

⁸⁰² Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.61

⁸⁰³ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.62

Memorial İnsan Hakları Örgütü'nün raporuna göre esir alınan insanların birçoğuna önce ağır işkenceler yapılmış ve sonra kurşunlanarak öldürülmüşlerdir. Esir alınanlardan yaşayabilenlerin anlattıkları ve cesetler üzerinde yapılan incelemeler vahşeti gün yüzüne çıkarmıştır. Adı geçen insan hakları örgütünün raporuna göre birçok cesedin kafa derileri yüzüldüğü, kulak, burun ve hatta cinsel uzuvlarının kesildiği görülmüştür. Bu hususta kadın, çocuk, yaşlı ayrımı yapılmamıştır.⁸⁰⁴ Hocalı kasabası Ermeni işgalciler tarafından yakılmış, yıkılmış ve 613 kişi katledilmiştir. Ölenlerin 63 tanesi çocuk, 106 tanesi kadın, 70 tanesi de yaşlıdır. 8 aile geriye hiçbir ferdi kalmayacak şekilde yok edilmiştir. Yine hem annesini hem babasını kaybeden çocuk sayısı 25'tir. Anne-babasından birini kaybeden çocuk sayısı 130'dur. Bu vahşette 76'sı çocuk olmak üzere 487 masum insan yaralanmış, 1275 kişi de esir alınmıştır. Soykırımın üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen 150 kişiden hala bir haber yoktur.⁸⁰⁵ Resmi rakamlara yansıyan istatistiğin, esasında gerçeği yansıtmadığı öldürülenlerin sayısının bahsedilenin en az iki katı olduğu da söylenmektedir.⁸⁰⁶ Ermenistan'ın bir dönem Savunma Bakanlığı ve Güvenlik Konseyi Başkanlığı görevlerini de yürütmüş ve hâlihazırda Ermenistan Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunan Serj Sarkisyan, Hocalı'da yaşatılan vahşetin itirafı niteliğini taşıyan şu açıklamaları yapmıştır: "Hocalı'dan önce Azeriler, Ermenilerin sivil nüfusa el kaldırmayan bir halk olduğunu düşünüyordu. Biz bu anlayışı sona erdirmeye muvaffak olduk."⁸⁰⁷

Hocalı soykırımında Ermenilere Lübnan ve İran'dan askeri destek sağlandığı yönde Azerbaycan kamuoyunda kanaatler oluşmuştur.⁸⁰⁸ Fakat asıl büyük destek Rus ordusunun SSCB'nin dağıldığı dönemde bölgede bulunan 366. Alay'ından gelmiştir.⁸⁰⁹ Zira Hocalı'da kullanılan silahlar Ermenistan'ın o dönemde sahip

⁸⁰⁴ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.63-64

⁸⁰⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, "Karabağ'da Savaş ve Çocuklar", **Uluslararası Göç ve Çocuklar-International Migration and Children**, Conference Series By Transnational London, Transnational Press London, Ed.Abulfaz Süleymanov, Pelin Sönmez, Fatma Demirbaş Ünver, Selami Mete Akbaba, 2017, s.93; Abdullazade, **a.g.e.** s.253; Attar, **a.g.e.** s.149

⁸⁰⁶ Çeltekligil, **a.g.t.** s.32

⁸⁰⁷ Abdullazade, **a.g.e.** s.254; Mustafayev, "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı..." s.46

⁸⁰⁸ Allahverdiyev, **a.g.t.** s.78

⁸⁰⁹ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.115

olamayacağı nitelikte gelişmiş ve Rus ordularında görülen türden olduğu bilinmektedir.⁸¹⁰ 366. Rus Alayı'nın Hocalı Soykırımı'nda aktif rol aldığı Alay komutanı Albay Zarvigorov'un 24 Şubat'ta askerlere yönelik yaptığı konuşmada açıkça görülmektedir. Konuşmasında yapılan savaşın Müslüman-Hristiyan savaşı olduğunu vurgulayan Zarvigorov sözlerini şöyle sürdürmüştür: "(...) Dünyanın İslam devletleri temsilcileri bizim Haçı kırmak için Bakü'ye toplanmışlar... Hristiyanlığa karşı bir yürüyüş var. Bu yürüyüşte ya dinimizi, şerefimizi korumalıyız ya da şerefsizliği kabul edip boyun eğmeliyiz."⁸¹¹ Bu konuşması ile Rus askerlerini Ermeni teröristlere yardım etmeleri konusunda teşvik etme gayretindeki Zarvigorov, Hocalı'daki vahşete ortak olanlardan birisidir. Zarvigorov'un konuşmasının ne kadar başarılı olduğunu 366. Alay'dan kaçan 3 Rus askerinin daha sonra basın mensuplarına yaptığı açıklamalarda ortaya çıkmıştır. Buna göre kaçan askerler Müslüman-Hristiyan savaşında Ermenilerin yanında olmaları gerektiği yönünde "beyinlerinin yıkandığını" söylemişlerdir.⁸¹² Fakat dini argümanları bir silah olarak kullanma girişimi 366. Alayda asker olarak görev yapan Türkmen kökenli iki askeri rahatsız etmiş ve hem soy hem de din kardeşi oldukları Hocalı Türklerine karşı savaşmayı reddetmişlerdir. Bu yüzden diğer askerler tarafından işkence edilen Türkmen askerler adı geçen alaydan kaçmışlardır.⁸¹³

Ermenilerin Ruslar tarafından desteklendiğine dair başka bir ispat da Ermenistan'da konuşlanmış Rus 7. Ordu'ya bağlı özel kuvvet (SPETsNAZ) askerleridir. Bu askerlerden 6 tanesi Ermeniler için savaşırken Azerbaycan kuvvetleri tarafından yakalanmışlardır. Yapılan sorgulamalarda Rus 7. Ordu personeli olduklarını ve para karşılığı bu savaşta yer aldıklarını belirtmişlerdir. Durumun açığa çıkması neticesinde Rusya, yakalanan askerlerin aktif olarak kendi askerleri olduğunu ve bu kişilerin askerden kaçtıklarını dolayısıyla yargılanmaları için iadelerini istemiştir. Sonuç itibarı ile yargılanan 6 askerin 5'i idam diğeri ise 15 yıl hapis cezası ile cezalandırılmışlardır.⁸¹⁴

⁸¹⁰ İşyar, **a.g.e.** s.413; Cheterian, **a.g.e.** s.151-152

⁸¹¹ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.61

⁸¹² İşyar, **a.g.e.** s.412

⁸¹³ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.68

⁸¹⁴ Kasım, **a.g.e.** s.32

Ermeni mezalimine sağlanan Rus desteğinin diğer bir kanıtı da Mart 1992’de Rusya merkez yönetimi tarafından geri çağrılan 366. Alay’ın, 9 adet tank, 4 zırhlı araç, 70 piyade zırhlı taşıyıcı, 4 Stela-10 tipi roket sistemi, 8 top, 57 havan topunu Ermenilere bırakarak geri çekilmesidir. Bundan başka Azerbaycan Cumhuriyeti, 366. Alay komutanı ve bazı subayların yerel ve uluslararası hukukun birçok kuralını ihlal ettiği gerekçesiyle’nin sorgulanması istemiş fakat Rusya Başsavcılığı bu talebe cevap vermeyerek hukuki süreci aksatmıştır. Daha sonraki süreçte bu konudaki girişimler Rusya yönetimi tarafından engellenmiştir.⁸¹⁵

366. Rus Alayı’nın 350 kişilik askeri kadrosunun 50 tanesi ve Tabur komutanlarından Binbaşı rütbesindeki Sehran Ohanyan’ın Ermeni olması da manidardır.⁸¹⁶

Hocalı’da yaşanan soykırımda Rus desteğini teyit eden ve yaşananlardan dolayı vicdan azabı duyan Rus ordusunda görevli Albay Vladimir Romanoviç Savelvey, “Subay Pugaçova” mahlası ile BM, Avrupa Konseyi ve Rusya istihbarat merkezine gönderdiği gizli raporlarda olaylarla ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

“(...)1992 yılının 23 Şubat’ından askeri şehircik “GRAD” araçlarından ateş edildi, sonra Albay Y.Zarvigarov 366. Alayın daimi bulunma istasyonundan yedek bölgeye taşınması konusunda karar verdi. Kararsa Ermeni silahlı birliklerinin hiçbir direnişisi olmadan gerçekleştirildi. Dislokasyon yerlerinin değiştirilmesi hiç de zorunluluktan ileri gelmiyordu. Bu zaman bir takım bölümlerin savaş araçları çıkartılamıyordu. Aynı günlerde Hankenti’ne gelen tümgeneral İ. Ohanyan ısrar etti ki, piyade topçu tümeni, uçaksavar topçu tümeni, tank rotası araçları yerinde kalsın. Sonuçta Ermeniler hiçbir engelle rastlamadan 23 adet PDM, 3 adet ZSU-23-4, 8 adet D-30 ve çok sayıda diğer savaş aracını ele geçirdiler. (...) Ben on adımlığımda kurşun yarasından can veren sekiz-dokuz yaşındaki kızcığaza bir türlü yardım elimi uzatamadım. Allah’ın bana lanet edeceğinden korkuyorum... Ermeniler Ruslara ait “02-19-GG” numaralı “Kamyon”la arazideki Azerbaycanlı

⁸¹⁵ Dönemin Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov, Rus ordusunun Ermenilere ciddi manada destek verdiğini ve bu konuda gerekli incelemelerin yapılması için NATO’nun bölgede inceleme yapması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yöndeki talebin de NATO’ya iletildiği kaydedilmiştir. “Azerbaycan NATO’dan İnceleme Heyeti İstediyi”, **Sabah**, 22 Şubat 1992, s.23; Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.64

⁸¹⁶ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.61; Bazı isimler için Bkz: Ek 24

cesetleri toplayarak Hocalı'da ateşte yaktılar... İnsanın insana olan nefreti haddini aşmıştı, kim yaratmıştı bu nefreti, idrak edemiyordum...’’⁸¹⁷

“Ben gözlerimin önünde gerçekleşmiş olaylarla ilgili susmak düşüncesinde değilim. Kurşunlanmış suçsuz erkekleri, çocukları, ihtiyaçları, gebe kadınları unutamıyorum. Tüm Azerbaycanlılar beni bu vahşiliklere, bu katliamlara karşı çıkmaya gücüm yetmediğinden dolayı affetsinler! 19 sayfalık gizli belgeleri Kremlin’e, Savunma Bakanlığı’na ve Birinci Baş Yönetmenliğin (keşif yönetmenliği)generallerine gönderiyorum. Rus subaylarının onuru ve şerefi kirlenmiştir. ’’⁸¹⁸

Ermenilerin hem insan kaynağı hem de askeri teçhizat anlamında güçlü ordusu saldırıya geçtiğinde, Hocalı’yı Elif Hacıyev komutasındaki 160 kişilik OMON savunmuş fakat Ermeni silah ve insan kaynağı karşısında çok zayıf kalan savunma yeterli direnci gösterememiştir.⁸¹⁹ Hocalı’daki Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin yetersizliği, General Musayeva’nın Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanlığı’na sunduğu 22 Ocak 1992 tarihli şu raporda da görülmektedir:

“Hocalı Şehrinin durumu hakkında,

Hâlihazırda şehirde aşağıdaki kuvvet ve araçlar vardır:

- Yerli tabur,80 kişi.
- Milli ordunun askeri personeli,20 kişi.
- Havaalanının yerel milis görevlileri,60 kişi.
- BRDM 1 adet mermi yoktur.
- Top 102 mm kalibrede mermi bitmek üzere.
- AQS-17, 1 adet.
- PD-25, 4 adet.

⁸¹⁷ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.117

⁸¹⁸ Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.213

⁸¹⁹ Abdullahzade, **a.g.e.** s.253; Süleymanov, **a.g.t.** s.115; Cheterian, **a.g.e.** s.150

Ermeni askerlerinin Hocalı'ya saldırılarını püskürtmek için keşif birliği kurmak ve onu gerekli silahlarla teçhiz etmek gerekmektedir. Hocalı'yu savunanlarda bulunan silahlar hücumu durdurmak için yeterli değildir.”⁸²⁰

Dışarıdan bir gözlemci olarak o günlerde Hocalı'da bulunan ABD'li gazetecilerden Thomas Goltz, Azerbaycan kuvvetlerinin çaresizlik ve yetersizliğini, yazdığı **Azerbaycan Günlüğü** adlı kitapta şöyle ifade etmiştir: “*Hocalı'daki komutan 45 kişilik bir birliği komuta ediyor ve günde iki kere gelen bir helikopterle ancak ellerine yetecek kadar mermi geliyor. Askerlerin yemekleri yok, açlık çok ciddi boyutlara ulaşmış durumda. Helikopterler normalde 18- 20 kişi taşıyabilecek durumda iken, 30- 40 kişiyi çıkarma telaşında çünkü katliam geliyor, soykırım geliyor diyorum.*”⁸²¹

Hocalı Soykırımı'nda yaşananların adeta bir zulüm olduğunu bizzat Ermeni yazarlar da itiraf etmişlerdir. Bu itiraflardan birini Ermeni yazar Daud Mensur Heyriyan'ın **Haçın İsteği Üzerine** adlı kitabında gözlemleyen Nuriyev ve Nuriyeva Hocalı'da yaşananları Heyriyan'dan şöyle aktarmaktadır:

“Sayfa 26. Bu sabah soğukta Daşbulak'a doğru yaklaşık bir kilometrelik yolu geçmek için cesetlerden yol yaptık. Ben cesetlerin üzerinden geçmek istemiyordum. Albay Oganyan bana korkmamamı ve bunun savaş kanunları olduğunu söyledi. Ben 9–11 yaşlarında bir kız cesedine basarak ilerledim. Botum ve pantolonum kana bulanmıştı. Böylece yaklaşık 1200 cesedin üzerine basarak geçtim.

Sayfa 62–63: 2 Mart'ta Gaflan Ermeni grubu (cesetleri yakmak için oluşturulmuş özel bir grup) aptal Moğollara (yani Türklere) ait 2000 ceset topladı ve Hocalı'nın batısında onları birkaç yere toplayarak yaktı. Son kamyonunda ben tahminen 10 yaşında bir kız çocuğu gördüm. Kız boynundan ve elinden yaralanmıştı. Dikkatle baktığımda yavaşça nefes aldığını gördüm, soğuk, açlık ve aldığı yaraya rağmen çocuk halen yaşıyordu. Hiçbir zaman

⁸²⁰ Özkaraman, a.g.t. s.156

⁸²¹ Özkaraman, a.g.t. s.157

ölümle mücadele eden bu kızın gözlerini unutmayacağım. Daha sonra Tigranyan adlı bir asker çocuğun kulağından tutarak yakılması için bir yere toparlanmış ve üzerlerine mazot dökülmüş cesetlerin yanına getirdi ve daha sonra onları yaktı. Bu sırada birisinin yardım seslerini duydum. Ben daha ileriye gidemedim. Çünkü Hocalıyı bu lanetlenmiş Türklerden kurtarmak istiyordum.”⁸²²

Bir diğer Ermeni yazar Zori Balayan Hocalı’da yaşananları **İçimizin İhyası** isimli kitabında milliyetçi bir Ermeni gözüyle anlatmıştır. Nuriyev ve Nuriyeva bu kitaptan şöyle aktarmaktadır:

“(…) yalnız kalbi çıkarılarak dert ateşinde yakılmış Ermeni, şu satırlarımı gurur duyabilir: Ben vatandaş şerefimin ve kutsal erkeklik onurunun gereğine uyarak leş gibi kokan bu Mongol dölüyle hesaplaştım.

Haçatur ile bodruma indiğimizde askerlerimiz çocuğu avuçlarından pencerenin çerçevesine çivilemişlerdi. Sesini çıkarmasın diye Haçatur onun öldürdüğü annesinin memesini kesip, ağzına soktu. Sonra ben 13 yaşlarında sağ Türk çocuğuna, onun atalarının bizim çocuklarımıza karşı yaptıkları gibi hareket ettim. Ben onun göğsünü ve karnının derisini yüzdüm. Çocuk 7 dakika sonra kan kaybından öldü. Ben doktor olduğumdan, bu yüzden de hümanist olduğum için çocuğa karşı yaptığımdan dolayı kıvanç duydum. Halkımın öcünün yüzde birini aldığı için içimde bir bayram, bir düğün vardı...

Haçatur çocuğun cesedini doğrayarak kendi atalarına, yani köpeklere attı. Akşam 3 Türk dölünden daha aynı şekilde tekrar öcümüzü aldık. Ben bunları gerçekleştirmekle milletimin karşısında bir Ermeni yurtsever ve vatandaş olarak kendi borcumu ödüyordum. Haçatur da benim gibi düşünüyordu. Ben onun ve diğerlerinin gözlerinde öz intikam ve hümanizm gördüm. Sonra benim çocukluk arkadaşım Suren, “Biz vahşi değiliz, bu yüzden soğukkanlı olmalıyız. Şimdi Türkler’in şehit ettikleri Ermenilerin ruhu huzura kavuşturmuştur.” Ertesi gün hepimiz kiliseye gittik. 1915 yılında Türk

⁸²² Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.215

*cellatları tarafından katledilmiş kişiler için dualar ettik. Dün akşam yaptıklarımız için Allah'ın bizi affetmesini rica ettik. Ama biz mutluyduk, mutluyduk çünkü bizim vatanımızın bir kısmı olan Hocalı'yı 30 bin pislikten kurtarmıştık. Sonra biz Suranlere gittik. Onun hanımı bardaklarımıza Cermuk suyu doldururken Haçatur yorgun bir sesle, "sevgili vatanımızı kurtarmak ve Büyük Ermenistan'ı yeniden kurmak Ermenilerin borcudur. Bu, bizlere göklerden gönderilmiş kutsal bir görev olduğu için artık vicdanımız ecdatlarımıza karşı temizdir. Biz görevimizi sonuna kadar yapmalıyız. Ben de her Ermeni gibi bunu yapmaya borçluyum."*⁸²³

Hocalı Soykırımı ile ilgili Ermeni tarafı daha önce de örneklerini gördüğümüz üzere manipülatif bilgilerle sorumluluktan kaçınmaya çalışmıştır. Fakat hem yukarıda bahsettiğimiz *Memorial İnsan Hakları Örgütü*'nün raporları hem de *BM İnsan Hakları Örgütü* raporları Ermeni vahşetini ortaya koymuştur. Ermenistan BM temsilcisi Abelian dönemin BM İnsan Hakları Örgütü Başkanı Holly Cartner'a Hocalı ile ilgili bir mektup yazmış ve yazdığı mektupta bölgede yaşananların Azerbaycan'ın kendi içerisindeki siyasi çekişmelerden dolayı birbirini katlettiği yönünde bir açıklama da bulunmuştur. Fakat Cartner'ın Abelian'a cevabi mektubu tüm yaşananların sorumlusu ve suçlusunun Ermeniler olduğunu vurgulamıştır. Bu cevabi mektubun bir kısmı şöyledir:

*"(...) ne Hocalı'da yaşananları gözden geçirmemiz, ne Hocalı'dan göç eden Azerbaycanlı mültecilerin ifadeleri sizin "Azerbaycanlılar kendileri iç çekişmeler nedeniyle Hocalı'da katliam yaptı" tezinizi desteklemiyor. Ayrıca sizin kendi mektubunuzda bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bizim (Memorial İnsan Hakları Örgütü'nün) ret ettiğimiz tezlere biz destekliyormuşuz gibi atıfta bulunmanızdan da derin endişe içindeyiz... Biz hala Hocalı'da sivillerin ölümünden Karabağ Ermenilerini sorumlu tutuyoruz."*⁸²⁴

⁸²³ Nuriyev ve Nuriyeva, **a.g.m.** s.216

⁸²⁴ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.69

Hocalı'da yaşanan soykırım basın aracılığıyla dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu manada aslında Ermenilerin yaptığı mezalim gözler önüne serilmiştir. Hocalı'da yaşananlar ilk kez katliamdan kaçarak kurtulan kişilerin anlatımları ile Azerbaycan'ın **Seher** gazetesi muhabiri Şamil Sabiroğlu'nun yazılarıyla gündeme gelmiştir.⁸²⁵

Hocalı'da yaşanan vahşetin, bir soykırım olarak tanınması gerektiği konusunda yoğun çalışmalar ortaya konmuştur. Bu husustaki çalışmaların temel noktası BM'nin 09.12.1948 tarihindeki 260 A (III) sayılı kararında kabul ettiği "Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi"dir. Bu sözleşmenin 2. maddesinde soykırımın oluşabilmesi için belirlediği bazı fiiller vardır. Buna göre aşağıdaki fiillerden herhangi birini işlemek soykırımın oluşması için yeterlidir:

- a. *Grup üyelerinin öldürülmesi,*
- b. *Grup mensuplarında ciddi bedenî ve zihnî zarara sebep olma,*
- c. *Grubun fizikî varlığını kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olarak kasten yaşam şartlarını değiştirme,*
- d. *Grup içinde doğumları önlemek amacıyla tedbirler dayatma,*
- e. *Gruba mensup çocukları zorla başka bir gruba nakletme.*⁸²⁶

Hocalı'da işlenen katliam ve işkenceler, yukarıda maddeler halinde sayılan fiillerden a, b ve c bentlerindeki fiiller ile örtüşmektedir. Zira gerek bölgede bulunanları katletme, gerek işkence suçları, gerekse de uzunca bir zaman Hocalı'yı abluka altına alarak en temel ihtiyaçların karşılanmasına dahi müsaade edilmemesi ve bu abluka esnasında şehrin bombardımana tutularak bilinçli ve sistematize edilmiş şekilde hayat şartlarının ağırlaştırılması açık şekilde soykırım fiillerine uyum sağlamaktadır.⁸²⁷

Yaşananların bir soykırım olarak tanınması konusunda İİT Gençlik Forumu Kültürler ve Medeniyetler Diyalogu Genel Koordinatörü Leyla Aliyeva, 2008 yılında

⁸²⁵ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.94, Dünya basınının Hocalı'da yaşanan soykırım ile ilgili o dönem yaptığı bazı haberler için Bkz.: Ek.20

⁸²⁶ Özarslan, **a.g.m.** s.194

⁸²⁷ Özarslan, **a.g.m.** s.206-207

“Hocalı ’ya Adalet” adı altında bir kampanya başlatmış ve uzun çalışmalar sonucunda 2016 yılında İİT Parlamentolar Birliği’nin oybirliği ile almış olduğu karar neticesinde Hocalı’da yaşanan Ermeni vahşeti bir soykırım olarak kabul edilmiştir.⁸²⁸ ABD’nin Massachusetts, Texas, New Jersey, Georgia, Maine, New Mexico, Arkansas, Missisipi, Oklahoma, İndiana, Pensilvanya, Tennessee, West Wirginia, Connecticut, Arizona, Utah, Nebraska, Utah, Hawaii, Montana, İdaho gibi eyaletlerin temsilciler meclislerinden bazıları Hocalı’da yaşananları resmen soykırım olarak kabul etmiş bazıları da resmen katliam olarak tanımıştır.⁸²⁹ Pakistan, Kolombiya, Meksika, Ürdün, Peru, Honduras, Sudan, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Bosna Hersek, Cibuti Cumhuriyeti gibi ülkelerin bazıları soykırımı resmen kabul etmiş bazıları Ermenileri işgalci ve katliamın sorumlusu olarak ilan etmişlerdir.⁸³⁰

⁸²⁸Ali Hasanov, **a.g.m.** s.12

⁸²⁹Ali Hasanov, **a.g.m.** s.13

⁸³⁰ Ali Hasanov, **a.g.m.** s.14

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAJYCAN DIŞ POLİTİKASINDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

3.1. Ayaz Muttalibov ve Dağlık Karabağ'da “Hayal Kırıklığı” (1990-1992)

Dağlık Karabağ sorununun sadece bölgeye has bir problem olarak doğmadığı ve esasında batı dünyasının “Şark Meselesi” politikası çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Sorunun “Şark Meselesi” siyasetinin bir parçası olduğu gerçeğine rağmen bölge, devletler hukuku bağlamında Ruslar'ın idaresi altına girdiği günden SSCB'nin parçalandığı tarihe kadar geçen sürede Batı, bölgeyle ilgili politikalarını arka planda kalarak devam ettirmiştir. Buradan hareketle sorunun tarihsel nedenleri ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği, yalnızca taraf ülkeler olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendi iradeleri ile soruna çözüm getiremediği, dolayısıyla batılı devletlerin bölgesel politikalarının göz ardı edilemez olduğu sonucuna varılabilir.⁸³¹

1988 yılı itibarıyla başlayan ve nihai bir anlaşma sağlanamayan⁸³² Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmalar, sosyopolitik ve sosyoekonomik problemlerle boğuşan SSCB'nin parçalanmasını hızlandırmıştır. Zira Güney Kafkasya'daki gelişmeler sadece bir iç sorun olarak kalmamış, dış güçler bölgede yaşanan çatışmaları desteklemiştir.⁸³³ Ermeniler diaspora avantajını kendilerince başarılı şekilde kullanmış, yabancı devletler nezdinde haklı ve meşru bir zeminde Azerbaycan Türkleri ile mücadele ettiklerini göstermeye çalışmışlardır.⁸³⁴

⁸³¹ Hakkı Büyükbaş, “Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu”, **Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.17, Kış 2013, s.50

⁸³² Emin Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.1, Nisan 2012, s.140

⁸³³ Çağrı Kürşat Yüce, “21. Yüzyıl Enerji Savaşlarında Türk Cumhuriyetleri'nin Yeri ve Önemi” **Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.17, Kış 2013, s.67-73

⁸³⁴ Kamer Kasım, “Ermenistan Dış Politikasında Devlet Dışı Bir Aktör Olarak Diasporanın Rolü” **Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi 28-29 Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, s.341

SSCB'nin yıkılma sürecine girdiği 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan kaotik ortamın en belirgin şekilde Güney Kafkasya'da kendini hissettirdiği ortadadır. Azerbaycan Türklerine uygulanan çifte standartlar, Azerbaycan kamuoyu tarafından yakından takip edilmiş ve bu durum, parçası olduğu SSCB'nin merkez yönetimine karşı duyulan güveni olumsuz yönde etkilemiştir. SSCB merkez yönetimi de, Azerbaycan Türkleri arasında gelişen güvensizlik ve bu güvensizliğin beslediği milliyetçiliği bertaraf etmek için Azerbaycan Sovyet yönetiminin merkeze sadık kişilerden oluşmasına özen göstermiştir. Ermeniler yürüttükleri etkili siyasi kampanyalar ile yabancı ülkelere hem manevi hem de siyasi destek görürken Azerbaycan cephesinde durum bunun tam tersi yönde gelişmiştir.⁸³⁵ Bu dönemde Azerbaycan yöneticileri geniş çaplı siyasi ya da askeri destek kampanyalarına girişmemiş, çözümü bağlı buldukları SSCB merkez yönetiminden beklemişlerdir.⁸³⁶

Azerbaycan Türklerine yönelik katliamların yaşandığı 20. yüzyıl, aynı zamanda Azerbaycan'ın siyasi açıdan şekillendiği bir dönem olmuştur. Azerbaycan içerisinde farklı ideolojik düşünceye sahip olanlar dahi bağımsızlık yanlısı söylem ve eylemlerin hâkim olduğu *AHC* içerisine katılmışlardır.⁸³⁷ Bununla birlikte Azerbaycan Sovyet yönetiminin yönetici kademesinde bulunan ve mevcut yönetimden bir şekilde fayda sağlayan belli bir topluluğun bulunduğunu da belirtmeliyiz. Azerbaycan siyaseti 1990'ların başında, büyük çoğunluğu bağımsızlık yanlısı olanlar ile mevcut statükoyu korumaya çalışanlar arasında ikili bir yapıya bürünmüştür. Bu ikilik bağımsızlık sonrası Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi noktasında ortaya atılan fikirlerde de kendini hissettirmiş ve sorunun çözümü için her devlet başkanının farklı öneriler getirdiği görülmüştür.

1991 itibarıyla SSCB'nin dağılması sonucu ortaya çıkan tabloda yeni bir Asya siyasi haritası ile karşılaşmış ve bağımsızlığını kazanan eski Sovyet cumhuriyetlerinin birbirleri arasındaki sorunlar devletlerarası hukuk kurallarının

⁸³⁵ Sarıkaya, **a.g.m.** s.6

⁸³⁶Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu..." s.1116

⁸³⁷ Süleymanlı, **a.g.e.** s.275

geçerliliğine tabi olmuştur.⁸³⁸ Bununla beraber bağımsızlığını kazanan eski Sovyet cumhuriyetlerinin batılı ülkelerce kurulan uluslararası kuruluşlara üye olması Karabağ sorununa pek çok ülkenin de müdahil olmasına yol açmıştır. Yeni bağımsız olan eski Sovyet cumhuriyetlerinin batı menşei kuruluşlarla yakın ilişkiler tesis etmeye başlaması Rusya'yı rahatsız etmiştir. Çünkü batılı ülkelerin yeni bağımsız olan ülkeler ile kurdukları temaslar üzerinden bir zamanlar SSCB'nin nüfuz alanı olan Kafkasya ve Orta Asya'da etkin olma ihtimali göz ardı edilemeyecek oranda yüksekti.⁸³⁹ Böyle bir sonucun ortaya çıkmasını engellemek amacıyla Rusya, muhtelif tarihlerde BDT, KGAÖ, AEB(Avrasya Ekonomik Birliği) gibi çeşitli ekonomik, siyasi ve askeri nitelikte organizasyonlar kurarak SSCB'nin nüfuz alanını tekrar domine etmeye çalışmıştır.⁸⁴⁰

Azerbaycan genel siyasetinin, bağımsızlıktan sonra bölgeyle ilgili bocalama, arayış ve denge politikası geliştirme gibi çeşitli evrelerden geçtiğini görmekteyiz. Politik tercihlerdeki değişimler Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ hususundaki yaklaşımlarına da yansımış ve sorunun çözümü politik revizyonlara uğramıştır.⁸⁴¹ Azerbaycan tarafının Dağlık Karabağ konusundaki argümanı bu bölgenin hukuki ve tarihi açıdan kendisine ait olduğu yönüyle Ermeniler de bu bölgede Ermeni nüfusunun ekseriyeti oluşturduğundan hareketle kendilerine ait olması gerektiği

⁸³⁸ Büyükbaş, a. g.m. s.52

⁸³⁹ Tam da bu dönemde batılı ülkeler ve özellikle ABD için Türkiye'nin önemi çok daha belirgin olmuş türkiye ile ilişkiler sıradan dostluk ya da müttefiklik şeklinde değil çok boyutlu ve derinlemesine bir bhal almıştır. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzu batılı ülkelerin Türkiye'ye daha yakın durmalarını gerektirmiştir. “ ‘Dost ve Müttefik’ Edebiyatı Terk Ediliyor”, **Hürriyet**, 6 Ocak 1992, s.7, Ayrıca Bkz.: “Genscher: ‘Türkiye'nin Orta Asya'da Özel Görevi Var’ ”, **Milliyet**, 20 Şubat 1992, s.20

⁸⁴⁰ Sevinç Ruintan, “XXI Yüzyılda ABD ve Rusya'nın Güney Kafkasya'da Güç Politikaları: “Yumuşak Güç”, “Sert Güç” **Küresel ve BölgeselSistemde Devlet ve Devldışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi 28-29 Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, s.28-30, Rusya'nın “Yakın Çevre Doktrini” esasında eski SSCB coğrafyası üzerinde tekrar güçlü olma hedefi üzerine kurgulanmıştır. “Yakın Çevre Doktrini” hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Sinan Kısacık ve Furkan Kaya, “Rusya Federasyonu'nun Yakın Çevre Doktrini Kapsamında Dağlık Karabağ ve Ukrayna Politikalarını Anlamak” **Küresel ve BölgeselSistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi 28-29 Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, s.45-84

⁸⁴¹Seçil Öraz Beşikçi, “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler”, **Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.16, S.2, Kış 2016, s.238

savunmuşlardır.⁸⁴² Bağımsız Azerbaycan'ın en öncelikli politik hedefinin Dağlık Karabağ sorununun çözümü olduğunu belirtmekle beraber genel itibarı ile dış ilişkilerini şu unsurlar belirlemiştir:

- *Devletin toprak bütünlüğünün korunması, uluslararası hukukça tanınmış sınırlarının güvenliğinin sağlanması;*
- *Azerbaycan halkının bütünlüğü ve dayanışmasının sağlanması, “Azerbaycancılık” ideolojisinin teşviki;*
- *Demokrasinin ve sivil toplumun geliştirilmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması;*
- *Azerbaycan vatandaşlarının çıkarlarının ve haklarının, hem içeride hem de dışarıda en üst seviyede tutulması ve korunması;*
- *Ülkenin doğal kaynaklarını kullanarak ekonomik istikrarın sağlanması, eğitim ve teknolojik gelişmelere ayak uydurulması yoluyla Azerbaycan halkının layık olduğu en iyi düzeyde yaşam koşullarının temin edilmesi;*
- *Uluslararası politikada, istikrarlı, demokratik bir dünya düzeninin ortaya çıkmasına katkıda bulunulması ve bu konuda etkili olunması.*⁸⁴³

Ayaz Muttalibov, Azerbaycan Türkleri'ne yönelik Moskova destekli Ermeni zulmünün yoğun yaşandığı bir dönemde Azerbaycan Sovyet yönetimi başkanı Abdurrahman Vezirov'un karışıklıkları önleyemediği gerekçesiyle görevden alınması üzerine Azerbaycan Sovyet yönetiminin başına atanmıştır.⁸⁴⁴ Muttalibov, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği 18 Ekim 1991 tarihinde yönetimin başında bulunduğu ilk cumhurbaşkanı olmuştur.⁸⁴⁵ Bağımsızlığın hemen ardından uluslararası güçler, Azerbaycan coğrafyasındaki enerji kaynaklarını elde etme çalışmalarına başlamış ve bu durum bölgenin güvenliğini tehdit eden

⁸⁴² Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.7

⁸⁴³Zaur Şiriyev, “Azerbaycan'ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları”, **OAKA**, C.5, S.9, Y. 2010, s.136-137

⁸⁴⁴Acar ve Çemrek, **a.g.m.** s.117

⁸⁴⁵Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri: Beklentiler ve Gerçekler**, Orsam Rapor No: 170, Ekim 2013, s.9

gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.⁸⁴⁶ İzzetgil'in ünlü stratejist Zbigniew Brezinski'den aktardığı Azerbaycan jeopolitiği ile ilgili şu sözleri güçlü devletlerin bölgeye verdikleri önemin sebebini açıklamaktadır:

“Alanının küçüklüğü, nüfusunun azlığına bakmaksızın Azerbaycan'ın geniş enerji kaynakları jeopolitik planda ona anahtar önem vermektedir. Bu Hazar denizi ve Orta Asya'nın zengin havuzunun kapağı gibidir. Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığı Azerbaycan'ın Moskova'ya bağımlı olması durumunda anlamsızlaşır. Önemli petrol kaynaklarının Rusya kontrolünde olması Azerbaycan'ın bağımsızlığını da anlamsızlaştırır. Rusya'nın kontrolüne girmeden, kaynaklarını batı pazarına çıkarabilen Azerbaycan, zengin enerji kaynakları olan Orta Asya ülkeleri için enerji koridoru olabilir.”⁸⁴⁷

Diğer yandan Muttalibov'un cumhurbaşkanı olduğu dönemde Azerbaycan coğrafyası siyasi ve sosyolojik sorunlarla boğuşmaktaydı. Zira Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik işgali ve Azerbaycan Türklerine karşı giriştiği katliamlar Azerbaycan Türklerinde infiallere sebep olmuş ve Muttalibov, Ermenilerin saldırgan tutumunun karşısında pasif siyaset sergilediği ve halktan kopuk politikalar izlediği yönünde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Muttalibov, halkın beklentilerinin aksine SSCB merkezi tarafından “güvenilir bir kişi” olarak Azerbaycan yönetiminin başına atandığından bağımsızlıktan önce ve sonra Rusya taraftarı bir siyaset izlemiştir.⁸⁴⁸

Muttalibov'un devlet başkanlığı bazı çelişkili politikalarla da anılan bir dönemdir. Bunun ilk örneği 19 Ağustos 1991'deki Gorbaçov'a yönelik başarısız darbe girişiminde görülmüştür. Bu darbe girişiminde Muttalibov darbecileri

⁸⁴⁶ Hatem Cabbarlı ve Vüsale Abdullayeva, “Azerbaycan Dış Politikası'nın Temel Özellikleri (1991-2009)”, **21. Yüzyıl Dergisi**, S.8-9, Ocak-Haziran 2009, s.78

⁸⁴⁷Elşan İzzetgil, “Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, C.1,S.1, Yaz 2016, s.68

⁸⁴⁸ Yeşilot, **a.g.e.** s.30; Ayrıca Bkz.: Vefa Babayeva, “Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2013, s.18-19

desteklerken rakibi olan *AHC*, Gorbaçov'un yanında yer almıştır. Muttalibov'un bu tutumu Gorbaçov'un kendisine olan itimadını bir anlamda sarsmıştır.⁸⁴⁹ Ağustos 1991'deki başarısız darbe girişiminde Muttalibov'un tercihini darbecilerin yanında kullanması ve darbenin başarıya ulaşamaması Azerbaycan yönetimi adına prestij kaybına neden olmuştur. Bu kaybı telafi yoluna gitmek isteyen Muttalibov daha sonraki süreçte *AHC* yanlısı politika gütmeye çalışmıştır.⁸⁵⁰ Muttalibov, 21 Aralık 1991 tarihinde *Almatı Bildirgesi*'ni kabul ederek Azerbaycan'ı Rusya'nın kontrolündeki BDT'ye üye yapmaya çalışmıştır. Fakat Muttalibov'un imzaladığı bu bildiğe Azerbaycan meclisinde onaylanmamıştır.⁸⁵¹

Muttalibov, bağımsızlığını yeni elde etmiş bir ülke olarak Azerbaycan ile Rusya arasında "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" yapmak istemiş fakat Rusya böyle bir antlaşmaya yanaşmamıştır. Rusya'nın bu tutumunu sürdürmesi Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmediği, hala kendi kontrolünde bir yönetim olarak gördüğünün göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁸⁵² Muttalibov'un Rusya yanlısı politikaları onun ülkenin bağımsızlığından ziyade kendi siyasi ikbalini korumak için Rus kontrolü altında kalmayı tercih ettiği yönünde değerlendirilmiştir.⁸⁵³

Muttalibov, Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda Rusya'dan destek görmeye yönelik bir politika benimsemiştir. Fakat Rusya Dağlık Karabağ hususunda Ermenilere olan desteğini açıkça belli etmiştir. Bununla birlikte Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığına devletlerarası münasebetler çerçevesinde saygı duymamış ve bir müddet Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamıştır. Muttalibov'un beklentilerinin boşa çıkması onu başka arayışlara itmiş ve bölgedeki diğer ülkeler

⁸⁴⁹ *AHC*'nin darbenin karşısında durması bunun yanında Muttalibov'un darbecileri desteklemesi darbe girişiminin bastırılmasının ardından siyasi olarak Elçibey'i güçlendirmiş Muttalibov'u ise zayıflatmıştır. Gelinek noktada güçlenen muhalefet Azerbaycan yönetiminden daha fazla istekte bulunabilme cesareti sergilemiş, Azerbaycan yönetimi de bu isteklere karşı daha fazla tavizkar olmak zorunda kalmıştır. Bilal N. Şimşir, **a.g.e.** s.435

⁸⁵⁰ Alkan, **a.g.e.** s.54; Cheterian, **a.g.e.** s.148

⁸⁵¹ Alkan, **a.g.e.** s.55

⁸⁵² Agil Mammadov, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasında Enerji Faktörü", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2012, s.55

⁸⁵³ Attar, **a.g.e.** s.148; Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.79

olan Türkiye ve İran ile diplomatik ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.⁸⁵⁴ Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olan Türkiye ile ilişkilerini bu dönem yoğunlaştıran Muttalibov, hem dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı, Azerbaycan'a düzenlediği resmi ziyaret sırasında misafir etmiş hem de kendisi Türkiye'ye resmi ziyarette bulunmuştur.⁸⁵⁵ Türkiye'ye yapılan resmi ziyarette 11 maddelik *Dostluk ve İşbirliği Antlaşması* akdedilmiştir.⁸⁵⁶ Bu dönemde İran ile de yakın temas haline geçen Muttalibov ilk yurt dışı ziyaretini de bu ülkeye yapmıştır. 12 Şubat 1992'de gerçekleşen ziyarette Muttalibov, İran'ın büyük endişe duyduğu "Kuzey-Güney Azerbaycan" ayrımının kaldırılacağı yönündeki milliyetçi siyasi söylemlerin gerçeği yansıtmadığı yönünde İran'a teminatlar sunmuştur.⁸⁵⁷ Esasında halk nezdinde Azerbaycan'ın İran sınırlarında kalan "Güney Azerbaycan" bölgesi ile birleşme arzusu hep olmuştur.⁸⁵⁸ Muttalibov'un Türk milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemde aksi ifadeler kullanması Rusya'nın çıkarlarına hizmet ettiği şeklinde eleştirilmiştir.⁸⁵⁹ İran ile başlayan sıcak diplomatik ilişkiler, İran'ın Azerbaycan'da büyükelçilik açmasıyla sürmüş ve Ermeni işgalleri hususunda arabuluculuk rolü üstlenmesiyle devam etmiştir.⁸⁶⁰ Hatta bu arabuluculuk çalışmaları netice vermiş, Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri Tahran'da bir araya gelerek yaşanan sorunun çözülmesi konusunda mutabakata bile

⁸⁵⁴ Hatta Muttalibov bu dönemde Azerbaycan televizyonuna yaptığı bir konuşmada Türkiye dahil hiçbir ülkednin Karabağ konusundaki yardımlarını istemediklerini bunun bir iç sorun olduğunu ifade etmiştir. "Bakü Türkiye'nin Arabuluculuğunu İstemiyor", **Hürriyet**, 29 Ocak 1992, s.14

⁸⁵⁵ "Muttalibov Bugün Geliyor", **Hürriyet**, 23 Ocak 1992, s.21; Muttalibov Türkiye ziyaretinde ayrıca Türk dünyasının birlikte olmasını temenni etmiş bir bakıma yardımlaşmaya atıf yapmıştır. "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov: 'Türk Dünyası Kenetlenmeli' ", **Türkiye**, 10 Şubat 1992, s.13

⁸⁵⁶ Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.295; "Azerbaycan'la Dostluk ve İşbirliği Anlaşması İmzalandı", **Türkiye**, 25.Ocak 1992, s.9; Beşikçi, **a.g.m.** s.238

⁸⁵⁷ Atay Akdevelioğlu, "İran'ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.170

⁸⁵⁸ Akdevelioğlu, **a.g.m.** s.171

⁸⁵⁹ Beşikçi, **a.g.m.** s.239

⁸⁶⁰ Azer Aliyev, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasının Oluşturulması ve Azerbaycan-İran İlişkilerinin Siyasi ve Askeri Boyutu", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s.40

varmışlardır.⁸⁶¹ Fakat İran'ın, Rus destekli Ermeni işgallerini engelleyememesi üzerine arabuluculuktan feragat etmesi ve kimi iddialara göre Ermeni yanlısı tutum takınması, İran ile geliştirilmeye çalışılan ilişkileri durdurmuştur.⁸⁶²

Rusya, Muttalibov'un tüm yakınlaşma siyasetine rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk zamanlarda tanımamış ve dolayısıyla Azerbaycan'ın taleplerine sıcak bakmamıştır. İran'a yakınlaşarak sorunlarını çözmeye çalışan Muttalibov buradan da istediğini alamamıştır. Bu süreçte Azerbaycan yönetimi çıkış yollarını batılı ülkelerde aramaya mecbur kalmıştır. Muttalibov her ne kadar dış politika anlayışının merkezine Rusya'yı koymuş olsa da batılı ülke ve batı menşeli kuruluşlarla da temasa geçmeyi ihmal etmemiştir.⁸⁶³ Bu anlamda AGİT'e üyelik başvurusu yapan Azerbaycan, 30 Ocak 1992 tarihinde ilk kez bir uluslararası kuruluşa üye olarak kabul edilmiştir.⁸⁶⁴ AGİT'in 27-28 Şubat 1992'de Prag'da düzenlenen toplantısında Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu belirtilmiş ve sorunun barış yoluyla çözülmesi kararı alınmıştır.⁸⁶⁵ Bu karar uluslararası alanda diplomatik bir başarıdır. AGİT'e üyeliğin ardından yine Muttalibov döneminin sorunlara çözüm arayışı çerçevesinde BM'ye üyelik başvurusunda bulunmuş ve başvuru 2 Mart 1992 tarihinde kabul edilmiştir.⁸⁶⁶ Uluslararası kuruluşlar ve bu kuruluşlar üzerinden batılı ülkelerin bölgeye yönelik politikaları Ermeni yanlısı tutum takınan Rusya'da tedirginlik oluşturmuş ve Dağlık Karabağ sorununda inisiyatifini elinde tutmak adına bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarını sorunların çözümü

⁸⁶¹ İşyar, **a.g.e.** s.421; İran'ın arabulucu olarak yer aldığı görüşmelerde ateşkes kararı çıkmış fakat bu karar uzun vadeli olamamıştır. Rehber Beşiroğlu, "Karabağ'da Ateşkes Kısa Sürdü", **Milliyet**, 28 Şubat 1992, s.6; "Azerbaycan'da Ateşkes Bozuldu", **Türkiye**, 28 Şubat 1992, s.5

⁸⁶² Yalçın Sarıkaya, **Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür**, TASAV Dış Politika Araştırmaları Merkezi Rapor No:2, Kasım 2012, s.18,

http://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_2_gecmisten_gunumuze_iran_sarikaya_son.pdf , e.t.25.04.2018

⁸⁶³ Özyılmaz, **a.g.m.** s.201

⁸⁶⁴ Yaşar Ehtibarlı, "Dağlık Karabağ Münaqişesinin Tanzimlenmesinde Agit-in Rolü", **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, s.178

⁸⁶⁵ Ehtibarlı, **a.g.m.** s.179

⁸⁶⁶ İşyar, **a.g.e.** s.405

için Moskova'da bir araya getirmesidir. Bu görüşmede sorunun çözümü noktasında mutabakata varılmış ve üç ülkenin devlet başkanlarının bir zirve gerçekleştirmesi planlanmıştır. Fakat o günlerde Azerbaycan'da *AHC*'nin yoğun gösterileri ve Muttalibov'u istifaya zorlamaları sebebiyle Muttalibov bu görüşmelere katılamamıştır.⁸⁶⁷ Bu görüşmeler, esasında gidişatı değiştirmeye yardımcı olmamış ve Ermeniler işgallerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Muttalibov'un Rusya yanlısı politikaları, Azerbaycan ordusunu oluşturamaması, Ermeni işgallerini engelleyememesi, pasif politika götüğü yönündeki eleştiriler, muhalefetin telkin ve tavsiyelerine itibar etmemesi ve Rusya yanlısı politikalarına rağmen Hocalı'da yaşanan soykırıma Rusların aktif destek vermesi sebebiyle 6 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kalmıştır.⁸⁶⁸

Bağımsızlığın ilk dönemleri uzunca bir süre SSCB bünyesinde kalmış olmanın etkisiyle kurumsallaşmadan yoksun ve nasıl bir dış politika geliştirileceğini belirleyememiş bir yapı ile karşılaşmaktayız. Bu dönemde genel itibarıyla Azerbaycan'ın, spesifik açıdan da Karabağ'ın jeostratejik önemini kavrayamamış olmanın dış politikaya olumsuz yönde yansımalarını görmekteyiz. Diğer yandan Dağlık Karabağ konusunda Muttalibov her ne kadar başarısız bir politika izlemişse de Azerbaycan'ın uluslararası kuruluşlara üye olabilmesi, bölge ve bölge dışı ülkelerle diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla sorunun dünya kamuoyunun dikkatine sunulabilmesi bu dönemde önemli kazanımları olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle AGİT'in bölgedeki sorunlara dâhil olması⁸⁶⁹, ABD'nin Azerbaycan'a üst düzey heyet göndermesi⁸⁷⁰, İran'ın Dağlık Karabağ sorununun çözümünde rol alma çabaları, Azerbaycan'ın BDT'ye üyelik hususunda karşı duruşu ve Rusya yanlısı Muttalibov'un istifası Rusya ile ilişkilerin boyut değiştirdiğini göstermektedir. Bu

⁸⁶⁷ İşyar, **a.g.e.** s.408; Bu dönemde AHC Meclis Üyesi ve Elçibey'in Türkiye temsilcisi Prof. Kamil Veli Nerimanoğlu Türkiye basınına verdiği demeçte Karabağ'ın kaybedilmek ile yüz yüze olduğunu ve bu neticede Azerbaycan'ın mevcut yönetiminin ilgisizliğinin rolü bulunduğunu belirtmiştir. Ali İhsan Gülcü, “ ‘Karabağ Kaybedilmek Üzere’ ”, **Türkiye**, 21 Şubat 1992, s.17

⁸⁶⁸ Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.311-316; Ayrıca Bkz.: Nazım Cafersoy, “Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, C. 7, S.1, İlkbahar 2001, s.289-290

⁸⁶⁹ “Karabağ'a AGİK Heyeti”, **Türkiye**, 14 Şubat 1992, s.5

⁸⁷⁰ “Baker, Karabağ'da Arabulucu”, **Türkiye**, 13 Şubat 1992, s.5

gelişmeler, Rusya'nın Azerbaycan'a olan katı tutumunu değiştirmesini sağlamış ve 1992 yılında Azerbaycan'ı resmen tanımıştır.⁸⁷¹

3.2.Ebulfez Elçibey ve “İdealist” Hedefler

Azerbaycan ve Türk Dünyası için Ebulfez Elçibey, siyasal, kültürel ve sosyal hayatının bütününde bağımsızlık mefhumunu yaşatan bir lider portresi çizmiştir.⁸⁷² 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanında büyük rol oynayan Elçibey'in en büyük hayali “tam bağımsız ve birlik içinde Türk dünyası”nın kurulmasıdır.⁸⁷³ Ebulfez Elçibey'in iktidarda kaldığı süre boyunca bağımsızlık yanlısı ve Türk dünyasının birliği düşüncesine uygun politikalar ortaya koyduğu gözlenmiştir. Nitekim Atatürk'e hayranlığını⁸⁷⁴ her fırsatta dile getiren Elçibey, “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesinin içerisinde barındırdığı “onurlu bağımsızlık” anlayışının benzerini *AHC* programında şöyle belirtmiştir: “Azerbaycan devletinin bütün ülkelerle barış içinde yaşaması ve sorunları güç kullanmadan çözmesi, hiçbir devletin işlerine karışmaması, çok yönlü işbirliği ve karşılıklı yardım esasına dayanarak kendi dış politikasını belirleyip gerçekleştirmesi, diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurması ve uluslararası kurumlarda temsil olunması.”⁸⁷⁵

Ayaz Muttalibov'un Mart 1992'de istifası sonucu Cumhurbaşkanlığı makamına seçim yapılana kadar Yakup Memmedov vekâlet etmiştir.⁸⁷⁶ Memmedov esasen yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçiminde aday olmayı düşünürken Tahran'da Ermenistan ile ateşkes antlaşması yapmasının hemen ardından Şuşa ve

⁸⁷¹ İşyar, **a.g.e.** s.420

⁸⁷² Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.324

⁸⁷³ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.325; Ahmet Ali Arslan, “ ‘Nerede Türk Varsa Orası Vatanımdır’ ”, **Türkiye**, 28 Şubat 1992, s.17

⁸⁷⁴ Elçibey 1 Kasım 1992 tarihinde Anıtkabir'i ziyaretinde Anıtkabir özel defterine yazdığı şu sözlerle Atatürk'e olan saygısını ve hayranlığını belirtmiştir: “*Daha diyecek bir söz kalmadı. Hepsini siz, Büyük Ata'mız dediniz. Sizleri ziyaretten mutluyuz. Ne mutlu Türküm diyene. Sizin askeriniz. Ebulfez Elçibey*” Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.476

⁸⁷⁵ Beşikçi, **a.g.m.** s.240

⁸⁷⁶ Burcu Özdemir, “Tarihçi ve Aydın Kimliği İle Ebulfez Elçibey”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s.27

Laçın'ın Ermenilerce işgal edilmesi seçilme ihtimalini zayıflatmıştır. Bu arada Muttalibov yanlısı bir grubun parlamentoyu basması, *AHC*'li vekillerin bulunmadığı meclisin toplanarak daha önce 7 Haziran olarak belirlenen seçimleri iptal etmesini, *AHC*'li vekillerin tutuklanmasına kararı vermesini, Muttalibov'un istifasının geçersiz sayılarak tekrar cumhurbaşkanlığına getirilmesini sağlamıştır.⁸⁷⁷ Bunun üzerine harekete geçen halk, parlamentoyu ele geçirmiş ve Muttalibov, Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır.⁸⁷⁸ Bu olayın ardından seçime kadar Cumhurbaşkanlığı vekilliğine İsa Kamber getirilmiş fakat o da Ermenilerin Nahçıvan'a saldırması sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'nin 1921 tarihli *Moskova* ve *Kars Antlaşmaları* ile özerkliği bakımından garantör olduğu Nahçıvan'a yapılan saldırı, uluslararası diplomatik krize neden olmuş fakat askeri harekât yapılmadan sorun çözülmüştür.⁸⁷⁹

Birçok siyasi çalkantı ve Ermeni işgalleri altında 7 Haziran 1992'de seçimlere gidilmiş ve Ebulfez Elçibey, oyların %59,4'ünü alarak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin seçimle işbaşına gelen ilk Cumhurbaşkanı olmuştur.⁸⁸⁰ Elçibey, devlet yönetimini devraldığında hem içeride hem de dışarıda ciddi bunalımlar yaşanmaktaydı. Ekonomik açıdan temel yaşam gereklerini karşılamaktan aciz, zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasına rağmen petrol stokları bitmiş, Ermeni işgalleri ve yaşanan katliamlardan dolayı kaos içerisinde bir Azerbaycan ile karşı karşıya kalmıştır.⁸⁸¹ Mesela Elçibey iktidara geldiğinde, Azerbaycan'ın kasasında nakit kalmamış, bu eksiklik Rus parasının tedavülde oluşuyla sübvansede edilmiş ve devletin Rusya'ya ekonomik anlamda da bağımlı olduğu görülmüştür. Elçibey tam bağımsızlık söylemini üç ana başlık altında şöyle ifade etmiştir: "Devletin dili, para basımı ve uluslararası alanda tanınırlık."⁸⁸²

⁸⁷⁷ Özdemir, **a.g.t.** s.29

⁸⁷⁸ Ömer Engin Lütem, "Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile Sorunları: Karabağ Sorunu", **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**,

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.25.10.2017

⁸⁷⁹ Lütem, **a.g.m.** http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.25.10.2017

⁸⁸⁰ Türkiye'nin 1992 senesinde Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu'nun Ankara'ya bildirdiğine göre seçime katılım oranı %76 olurken Elçibey geçerli oyların %59,4'ünü en yakın rakibi Nizami Süleymanov ise geçerli oyların %33'ünü almıştır. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.444

⁸⁸¹ Acar ve Çemrek, **a.g.m.** s.118-119

⁸⁸² Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.328

Elçibey, iç huzuru tesis etmeden dış politikada başarılı olunamayacağından hareketle öncelikle toplumu eski totaliter yönetimin getirdiği alışkanlıklardan kurtarmak amacıyla demokrasi temelli kültürel, siyasal, ekonomik, sosyal reformlar yapmayı ve bağımsızlığı korumayı hedef olarak belirlemiştir. Bu amaçla liberal politikaları uygulamaya koyma kararı almıştır.⁸⁸³ Fakat tüm bunların gerçekleştirilebilmesi için Azerbaycan'ın önündeki en büyük engelin Karabağ'da yaşanan sorunlar olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle Elçibey, her şeyden önce Ermenileri işgal ettikleri bölgelerden derhal uzaklaştırma ve Azerbaycan'a ait olan topraklarda huzur ve adaleti yeniden tesis etme çalışmaları yürütmüştür. Bu amaç doğrultusunda mümkünse sulh yoluyla çözüme ulaşma değilse savaşarak Ermeni işgaline son verme düşüncesine sahip olmuştur: “ (...) Biz bütün meselelerin barış yoluyla halledilmesini istiyorduk. Ama Şuşa, Laçın ve diğer meseleler sulh yoluyla halledilemeyecekse, o zaman Azerbaycan halkı topraklarını savaş yoluyla kurtarmak zorunda kalacaktır...”⁸⁸⁴

Elçibey döneminde Azerbaycan liberal dış politikalar geliştirmiş ve batılı ülkelerle işbirliği yapmayı uygun bulmuştur. Batılı ülkeler içerisinde de önceliği her zaman Türkiye'ye veren Elçibey, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tek teminatı olarak Türkiye'yi gördüğünü de vurgulamıştır.⁸⁸⁵ İsrail ile yakın ilişki kurarak Yahudi lobisinin ABD üzerindeki etkinliğinden de yararlanma yoluna gitmiştir.⁸⁸⁶ Elçibey, Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda AGİT'i tekrar aktif hale getirmek için meseleyi Temmuz 1992'de gündeme getirmiştir. AGİT'i sorunun çözümü için aktif hale getirme gayretinin önemli sebeplerinden birisi Karabağ meselesinde Rusya'nın Ermenistan'a olan desteğinin karşısında Rusya'yı dengelemek adına AGİT üyesi ABD'nin gücünden faydalanmaktı. Diğer bir önemli sebep ise AGİT'in soruna yaklaşımı Azerbaycan'ın da savunduğu uluslararası hukukun uygulanması yönünde idi. AGİT'in, sorunun çözümü için ortaya koyduğu prensiplerin Azerbaycan'ın politikasına uygunluk gösterdiğini dönemin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Asimov da

⁸⁸³ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.327

⁸⁸⁴ Özdemir, **a.g.t.** s.63

⁸⁸⁵ Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.79

⁸⁸⁶ Hatem Cabbarlı, “İsrail'in Azerbaycan Politikası ve Türkiye”, **Ortadoğu Siyasetinde İsrail**, Platin Yayınları, Der. Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Mesut Taştekin, Mart 2005, s.381

ifade etmiştir.⁸⁸⁷Neticede AGİT'in Helsinki Zirvesi'nde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapılmış ve bu vurgu kurumsal olarak teminat altına alınmıştır.⁸⁸⁸

Ermeniler, yaptıkları lobi faaliyetleri ile alınan kararların etkinliğini sarsmış ve Karabağ'da işgallere devam etmiştir. Buna rağmen AGİT bünyesinde Dağlık Karabağ sorununun çözümü için özel oluşturulmuş *Minsk Grubu*'nun o dönemdeki eş başkanı Mario Rafaelli, Ağustos 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan başkentlerine yaptığı ziyaretlerde ilk önce ateşkesin sağlanması, ardından bölgeye barış gücünün yerleştirilmesi, nihayetinde tarafların anlaşma sağlayacağı bir zirve düzenlenmesini içeren bir teklifte bulunmuştur. Bu girişim maalesef bir sonuca ulaşmamıştır.⁸⁸⁹ Yine BM'nin bir girişimi olmuş ve bu çerçevede BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi ve ABD Minsk Grubu Başkanı Jack Maresca, "toprak değişimi" temalı çözüm önerisi ile taraflara gitmiş fakat her iki tarafın da bu öneriyi reddetmesi ile bu çaba sonuçsuz kalmıştır. Bu öneriye göre Dağlık Karabağ ve Ermenistan kendilerine verilecek toprakla, Azerbaycan ise kendisine verilecek Zengezur bölgesi sayesinde Nahçıvan ile birbirine bağlanacaktı.⁸⁹⁰ Elçibey'in uluslararası camiayı sürekli bu konuda çözüm üretmeye davet etmesi net bir sonuç elde edilmesini sağlamamış fakat sorunun resmi raporlarda tüm suçlusu ve sorumlusu olarak Ermeni tarafının gösterilmesi noktasında başarı elde edilmiştir.

Elçibey dönemi Azerbaycan-Rusya ve Azerbaycan-İran ilişkilerinin kesintiye uğradığı bir dönem olmuştur. Zira Elçibey özellikle Rusya'yı, Karabağ savaşında Azerbaycan Türklerinin can ve mal güvenliğine kastetmiş olan Ermenilerin her türlü hukuksuzluk ve zulmüne destek olmakla suçlamıştır.⁸⁹¹ Sadece Karabağ savaşı sürecinde Rusya'nın Ermenistan'a karşılıksız olarak 1 milyar dolarlık askeri teçhizat

⁸⁸⁷ İrfan Sancak, "Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 7, S.13, Ocak 2018, s.64

⁸⁸⁸ Beşikçi, **a.g.m.** s.240

⁸⁸⁹ Muttalibov döneminde de Ermeniler tarafından bir sivil helikopterin düşürülmesi sonrası bölgeye BM barış gücü istenmesi gündeme gelmiştir. "Karabağ, 'Barış Gücü' İstedi", **Türkiye**, 30 Ocak 1992, s.5. Fakat bu konu Bakü'de şiddetli protestolara neden olmuştur. "Bakü BM Gücü İstemiyor", **Milli Gazete**, 4 Şubat 1992, s.6. Protestolar neticesinde Muttalibov herhangi bir "Barış Gücü" nün söz konusu olamayacağını açıklamıştır. "Muttalibov: BM Barış Gücü'ne Hayır", **Milli Gazete**, 6 Şubat 1992, s.6

⁸⁹⁰ İşyar, **a.g.e.** s.432

⁸⁹¹ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.332

ve cephane vermesi,⁸⁹² Hocalı soykırımında 366. Rus alayının bizzat Ermeniler safında yer alması, Dağlık Karabağ sorunundaki Ermeni yanlısı tutumu Rusya'nın Ermenilere olan desteğini göstermektedir. Elçibey iktidara geldiğinde Azerbaycan'da konuşlanmış ve asker sayısı onbinlerle ifade edilen Rus ordusunu ülkeden çıkararak eski SSCB üyesi ülkeler içerisinde ilk olma özelliğini elde etmiştir.⁸⁹³ Elçibey daha sonraki süreçte kendisine yönelik yapılan darbenin ardından, Rus askerlerinin ülkeden gönderilmesi meselesini anlatırken İran'ın da Rusya ile birlikte ortak hareket ettiğini belirten şu açıklamayı yapmıştır:

“Ben devrileceğimi biliyordum. Rus askerlerini Azerbaycan'dan çıkardığım gün, arkadaşlarıma dedim ki, benim artık iktidarda kalabileceğime inanmayın. Rus KGB'si bizi yıktı. Rus ve İran istihbaratı ortak çalıştı, 100 milyon dolarlık bütçeleri vardı. Azerbaycan'dan Rus askerini kovmaya muvaffak oldum. (...) Nahçıvan'da sınırı koruyan Rus askerlerinin asıl görevi, Türkiye'de casusluk yapmaktı. Operasyonlar yapıyor, Anadolu'da türlü türlü işler görüyorlardı. Rus askerlerini göndermekle Türkiye'yi de kurtardık.”⁸⁹⁴

Elçibey, Rusya ile ilişkileri her sahada durdurmaya odaklanmış ve Azerbaycan'ın hâkim olduğu enerji kaynaklarının işletilmesi hususunda batılı petrol şirketleri ile masaya otururken Rusya'yı bu konuda devre dışı bırakmıştır.⁸⁹⁵ Bütün bunların dışında, Rusya'nın eski SSCB nüfuz alanında tekrar etkin olabilme amacını güden BDT hamlesine destek vermesi hususunda Azerbaycan'a uyguladığı baskıya direnmiş ve BDT üyeliğini kabul etmemiştir.⁸⁹⁶ Ayrıca yine Elçibey döneminde Rusya'dan kültürel olarak da bağımsız olabilme adına Stalin döneminde dayatılan Kiril alfabesi kaldırılarak Latin alfabesine geçiş yapılmış ve anayasadaki

⁸⁹² Cabbarlı, “İsrail'in Azerbaycan...” s.374

⁸⁹³ Svante E.Cornell, “Kafkaslar ve Orta Asya'da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar”, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Hazırlayan: Yılmaz Tezkan, Çev.Yılmaz Tezkan, Temmuz 2000, s.160, Ayrıca Bkz.: Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.328

⁸⁹⁴Özdemir, **a.g.t.** s.32

⁸⁹⁵ Beşikçi, **a.g.m.** s.241

⁸⁹⁶ İşyar, **a.g.e.** s.434

“Azerbaycan Dili” gibi ifadeler çıkartılarak “Türk Dili” yazılmıştır. Buradaki amaç milli kimliğin kazanılmasını sağlamak ve Rus kültüründen ziyade öz kimlik ve kültürü yerleştirmektir.⁸⁹⁷ Azerbaycan’ın Rusya’ya karşı askeri, siyasi, kültürel, ekonomik açıdan mesafeli duruşunun yanında, bölgeye batılı güçlerin ilgisinin artması Rusya’yı ciddi şekilde rahatsız etmiş ve Azerbaycan üzerinde etkinlik kazanmak ve belki de yakınlaşabilmek adına Dağlık Karabağ meselesinin çözümünde etkin olmaya çalışmıştır. Bu amaçla Rusya’nın desteği ile Kazakistan lideri Nur Sultan Nazarbayev, 27 Ağustos 1992’de Azerbaycan ve Ermeni temsilcilerini Almatı’da bir araya getirerek *Alma Ata Bildirgesi*’ni imzalamalarını sağlamıştır. Ardından Kazakistan-Azerbaycan-Ermenistan’dan oluşan “Üç Taraflı Çalışma Grubu” oluşturularak varılan mutabakatın uygulanması istenmiş fakat Ermeni tarafının olumsuz yaklaşımlarından dolayı netice alınamamıştır.⁸⁹⁸ Bunun üzerine Rusya bizzat kendisi müdahil olmuş ve tarafları 19 Eylül 1992’de Soçi’de bir araya getirmiştir. Burada alınan karara göre ateşkes sağlanacak ve her iki taraf da işgal ettiği yerleri boşaltacaktır. Bu girişim de Ermeni tarafının ateşkes kararına sadık kalmamasından dolayı sonuçsuz kalmıştır.

Azerbaycan-Rusya arasında BDT’ye üyeliğin 12 Ekim 1992’de Azerbaycan meclisinde reddedilmesinin ardından yaşanan gerilim, Elçibey’in Moskova’ya yaptığı ziyarette her iki ülke arasında imzalanan “Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güven” antlaşması ile düşüş eğilimi göstermiştir. Bu antlaşma esasında, Elçibey’in özellikle Karabağ ve Azerbaycan’ın tam bağımsızlığı konusunda diplomatik isteklerinin resmi olarak Rusya tarafından kabulü niteliğini taşımaktadır.⁸⁹⁹ “Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güven” antlaşmasının bazı maddeleri şunlardır:

1. *Her iki ülke birbirlerinin bağımsızlığına saygı gösterecek, iç işlerine müdahale etmeyecek, toprak bütünlüğüne saygılı davranacak, sınırların değiştirilmesini desteklemeyecek, birbirlerine karşı güç kullanmayacak veya güç kullanma tehdidinde bulunmayacaklardır.*
(Madde 1)

⁸⁹⁷ Özdemir, a.g.t. s.31

⁸⁹⁸ İşyar, a.g.e. s.430

⁸⁹⁹ Lütem, a.g.m. http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.31.10.2017

2. *Taraflar insan hakları ve temel özgürlüklerine ilişkin sorumluluklarına karşılıklı olarak uyacaklardır. (Madde 1)*
3. *İki ülke, genel barışa veya diğerinin topraklarındaki temel çıkarlarına yönelik bir tehdit durumu söz konusu olduğunda “acil danışma” prosedürünü işleteceklerdir. (Madde 3)*
4. *Her iki devlet de kendi topraklarında diğerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve ülkesel bütünlüğüne karşı faaliyetleri ve bu amaçla oluşturulacak grup ve teşekkülleri yasaklamakla yükümlü olacaklardır. (Madde 4)*
5. *Her iki devlet kendi topraklarının diğerine yönelik bir saldırı için kullanılmasına asla izin vermeyeceklerdir. (Madde 5)*⁹⁰⁰

Böyle bir antlaşma yapılmasına rağmen Rus ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesini öngören mutabakatın ardından bölgeden çekilen askeri birliklerin silahlarını ilerleyen süreçte Elçibey'e karşı darbe yapacak olan Suret Hüseyinov'un⁹⁰¹ milis kuvvetlerine bırakmaları, darbeye Rusya desteği olduğu şüphelerini arttırmaktadır.⁹⁰² İşin daha ilginç yanı ise Hüseyinov'un darbeyi, İngiliz petrol şirketleri ile Azerbaycan'ın yaptığı görüşmelerin akabinde Elçibey'in İngiltere'ye anlaşma imzalamak için gitmek istemesinden önce yapması ve petrol antlaşmasının Rus şirketleri ile yapılması gerektiği yönündeki açıklamasıdır.⁹⁰³

Azerbaycan-İran ilişkilerinin de Elçibey döneminde sorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Zira Elçibey'in üzerinde ısrarla durduğu “Bütöv Azerbaycan

⁹⁰⁰İşyar, **a.g.e.** s.435-436

⁹⁰¹ Hüseyinov, Azerbaycan ordusunda Rusya ile yakın ilişkiler içerisinde olan üst düzey bir subaydır. Azerbaycan silahlı birliklerini Ağdere ve Kelbecer'den çekerek buraların Ermenilerce işgalini kolaylaştırmakla suçlanmış ve daha sonra Elçibey tarafından görevden alınmıştır. Suret Hüseyinov bu davranışıyla Ermenilerin işgaline yardımcı olmuş ve Elçibey'i halk nezdinde itibarsızlaştırmıştır. Nitekim bunun sonucunda düzenlediği bir darbe ile Elçibey'i iktidardan düşürmüştür. Sancak, **a.g.m.** s.65; Cheterian, **a.g.e.** s.163; NATO toplantısı için Atina'ya gitmiş bulunan Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tefvik Kasımov 13 Haziran 1993'te dönüş yolunda Atatürk Havalimanı'nda gazetecilere verdiği beyanatta Suret Hüseyinov'un başlattığı isyan ve darbe'nin esasında Rusya kaynaklı olduğunu ifade etmiştir. Kasımov sözlerini “*Bağımsızlığımızı kazandıktan sonra Azerbaycan'daki bütün Rus askerlerini ülkeden çıkardık ve tam bağımsız bir politika ileme sürecine girdik. Ancak bizi eski günlere döndürmek isteyen işbirlikçiler de boş durmadı. Bu isyan tamamen Rus kaynaklıdır.*” şeklinde sürdürmüştür. Bila N.Şimşir, **a.g.e.** s.561

⁹⁰² İşyar, **a.g.e.** s.442

⁹⁰³ Beşikçi, **a.g.m.** s.241; Ayrıca Bkz.: Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.625

(Birleşik Azerbaycan)” hedefi, İran’ın kuzey kesiminde yaşayan ve neredeyse İran nüfusunun yarısına tekabül eden Türkler ile Azerbaycan’da yaşayan Türklerin birleştirilmesi olarak belirlenmiştir.⁹⁰⁴ Ayrıca Elçibey, mevcut Azerbaycan’ı Kuzey, İran’ın kuzeyini ise Güney Azerbaycan olarak ifade etmiştir. Elçibey’in bu iki coğrafyayı birleştirmeye dönük bir dış politika yürüttüğü görülmüştür.⁹⁰⁵ Dolayısıyla Azerbaycan’ın iç ve dış politikada başarıya ulaşamaması ve mümkün olduğunca güçsüz bırakılması İran’ın Azerbaycan’a dönük politikasının temelini oluşturmuştur.⁹⁰⁶ Brezezinski’nin şu ifadeleri İran’ın endişelerini haklı çıkarmaktadır: “Eğer Azerbaycan istikrarlı bir siyasal ve ekonomik gelişmede başarılı olursa İranlı Azeriler, daha fazla büyük bir Azerbaycan düşüncesine bağlanacaklardır”⁹⁰⁷ İran hem Elçibey’in takip ettiği siyasetten hem de bölgede yoğunlaşan batılı güçlerden duyduğu rahatsızlıktan dolayı Azerbaycan-Ermenistan savaşında ve spesifik olarak Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan’ı askeri, ticari ve siyasi olarak destekleyerek Azerbaycan’ın başarılı ve istikrarlı bir yapıya kavuşmasını engelleme gayreti sergilemiştir.⁹⁰⁸ Elçibey, Azerbaycan’ın Rusya ve İran açısından neden önemli bir coğrafya olduğunu ve neden bu ülkelerin Azerbaycan-Ermenistan savaşında Ermeni tarafını desteklediklerini şöyle açıklamaktadır:

“(…) Azerbaycan çok zengin bir ülkedir. Varlıklı bir devlet, müstakil halklar için saadet getirir de, sömürge bir devlet için bedbahtlıktır. Azerbaycan, Rusya için Doğu’nun kapısıdır. Azerbaycan’ın birleşip müstakil olması, Güney Kafkasya’da Rusya İmparatorluğu’nun bütün dayanağının yıkılması

⁹⁰⁴ Sancak, **a.g.m.** s.63; *Bütöv Azerbaycan(Birleşik Azerbaycan)* fikri Ebulfelâ Elçibey’in şahsında AHC’nin önemli bir hedefi olmuştur. Nitekim Elçibey, AHC’nin başına tekrar seçildiği 13-17 Temmuz 1991 tarihindeki AHC kurultayında da hedeflerinin “*bağımsız, birleşik, demokratik Azerbaycan Devleti kurmak*” olarak açık bir şekilde ifade etmiştir. Bilal N. Şimşir, **a.g.e.** s.434

⁹⁰⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.III, S. 2, Sonbahar 2016, s.96

⁹⁰⁶ Hatta bu amaçla İran’ın Karabağ çatışmalarında el altından Ermenilere silah verdiği ileri sürülmüştür. Bu iddianın sahipleri AHC üyeleridir. Cenk Başlamış, “Ermeni’ye İran Silahı”, **Milliyet**, 3 Şubat 1992, s.6; Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.157

⁹⁰⁷Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.154

⁹⁰⁸ Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.155

demektir. (...) Azerbaycan, yüzyıllardır imparatorluklarca himaye olunan ve onların doğudaki casusu rolünü icra eden Ermenistan lobisinin gelir kaynağıdır. İran ideologları söyledikleri şu sözlerle, meseleyi çok doğru bir şekilde ifade etmiştir: Azerbaycan, İran'ın tahıl ambarıdır. Eğer Azerbaycan bağımsız olursa, İran ona bağımlı hale gelir..."⁹⁰⁹

Elçibey, Muttalibov döneminde alınan fakat yine Muttalibov tarafından engellenen⁹¹⁰ milli orduyu kurma kararını hayata geçirmiştir. Bu husustaki kararlı duruş Elçibey'in devlet başkanlığına gelişinden kısa süre sonra meyvesini vermiş ve Azerbaycan Ermenistan'a karşı askeri zaferler elde etmeye başlamıştır. Fakat ilerleyen süreçte Azerbaycan, hem AGİT'in çalışmalarının etkinsizliği hem de ABD gibi süper gücün desteğinden mahrum kalması nedeniyle 1993'teki Ermeni işgallerine engel olamamıştır.⁹¹¹ Ermeni lobisinin en güçlü olduğu ülke olarak bilinen ABD, bu lobinin siyasi baskıları karşısında Ermeni taleplerine boyun eğmiştir.⁹¹² Bu doğrultuda 12 Aralık 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker eski SSCB ülkelerinin birlik döneminden kalan silahları yok etmesi gerektiğini, bu sürecin ABD tarafından takip edildiğini, Azerbaycan'ın ise tam aksine silahlandığını ve bu durumun Azerbaycan'ı batının desteğinden mahrum bırakacağını belirtmiştir. Yine Ermeni lobisinin baskısı sonucu ABD'nin eski Sovyet birliğinden ayrılan ülkelerin demokrasi ve insan hakları vb. hususlarda kalkınmasına destek sağlamak amacıyla çıkardığı yasadan(2532 numaralı "Freedom Support Act")⁹¹³ bütün devletler

⁹⁰⁹ Özdemir, **a.g.t.** s.71

⁹¹⁰ Özdemir, **a.g.t.** s.30

⁹¹¹ Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, S.1, Kasım 2012, s.185

⁹¹² Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.339

⁹¹³ "Freedom Support Act" olarak bilinen 2532 sayılı "Özgürlükleri Destekleme Yasası" SSCB'nin çöküşüyle ortaya çıkan eski Sovyet ülkelerinin kalkınmalarını gerçekleştirmek için maddi desteği de içeren yardımların sağlanması adına 1992 tarihinde ABD tarafından çıkarılan kanundur. Bu yardımlardan önceleri 15 eski Sovyet cumhuriyetinin(Aerbaycan, Ermenistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Belarus, Litvanya, Estonya, Letonya, Ukrayna, Rusya, Moldova) faydalanacağı ilan edilmişken daha sonra ABD'de bulunan Ermeni lobilerinin yoğun baskısı nedeniyle bu yasaya yapılan bir ekleme ile Azerbaycan yardım alacak ülkeler listesinden çıkarılmıştır. 2532 sayılı "Freedom Support Act" yasasının tam metnine ulaşmak için Bkz.: "S.2532-Freedom Support Act 102nd Congress(1991-1992)", Congress.Gov, <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-bill/2532/text> , e.t. 10.02.2018

yararlanırken Azerbaycan dışarıda bırakılmıştır(2532 sayılı “Freedom Support Act” yasasına daha sonra eklenen sayılı Ek madde ile)⁹¹⁴. ABD bu çifte standarda gerekçe olarak ise Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ ve Ermenistan’a ambargo uyguladığı iddiasını ileri sürmüştür.⁹¹⁵ ABD’nin Dağlık Karabağ sorununda tezatlık içerecek şekilde kararlar almasına sebep olarak Elçibey dönemine denk gelen ABD seçimlerinin olması gösterilmiştir. Zira Ermeni lobisinin ABD dış siyasetini etkilediği kadar iç siyasetini de etkileme gücüne sahip olduğu belirtilmektedir.⁹¹⁶ Seçimden önce Ermeni yanlısı bir tutum izleyen ABD’nin seçim sonrasında Ermeni işgallerini kınayan söylemlerini görmekteyiz.⁹¹⁷

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri Elçibey döneminde daima birincil öneme sahip olmuştur. Elçibey’in Türkiye’nin tarihi birikimi ve bağımsızlık mücadelesinin diğer Türk devletlerine ilham kaynağı ve Türkiye’nin her alanda diğer Türk devletlerinden daha ileride olduğunu dolayısıyla lider konumda bulunduğunu şu cümleleri özetlemektedir:

“(…) Bizim Türkiye’den ilk olarak istediğimiz şey, medeni alakaların gelişmesidir... Mesela biz, burada bir İslam Ansiklopedisi hazırlayamayız. Bize siz gönderin. Mesela Türk tarihi... Bu ilim, Türkiye’’de çok inkişaf etti. Bu ilmi bize de verin. Zaten Latin elifbasına geçmek isteyişimizin de sebebi bu... Biz yeni bir iktisadiyat

⁹¹⁴ 2532 sayılı “Freedom Support Act” yasasına 24 Ekim 1992’ de eklenen maddedir. 907 sayılı Ek madde Azerbaycan’ı suçlayıcı ifadeler kullanarak Ermenistan’ı mağdur gösteren bir düzenlemedir. Bu madde ile Azerbaycan’a yapılacak olan ABD yardımları askıya alınmıştır. Madde şöyledir:

“SEC. 907.RESTRICTION ON ASSISTANCE TO AZERBAIJAN

United States assistance under this or any other Act (other than assistance under title V of this Act) may not be provided to the Government of Azerbaijan until the President determines, and so reports to the Congress, that the Government of Azerbaijan is taking demonstrable steps to cease all blockades and other offensive uses of force against Armenia and NagornoKarabakh. ” Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102 511), <https://www.legal-tools.org/doc/892c51/pdf/> , e.t.10.02.2018

⁹¹⁵ Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.80-81

⁹¹⁶ Karimov, **a.g.t.** s.105; ABD’nin çifte standartlı tutumu 1992 senesinin başından beri devam eden bir durumdur. Esas mağdur olan Azerbaycan’ı saldırganlıkla suçlayan ve sene başında bazı Amerikan Temsilciler Meclisi üyelerinin ısrarla Azerbaycan’ı Ermenistan’a ambargo uyguladığı şeklinde itham eden ve ithamın neticesinde Azerbaycan’a ABD ambargosu uygulanması için çalışmalar olmuştur. Turan Yavuz, “Azerbaycan’a Ambargo Tehdidi”, **Milliyet**, 28 Şubat 1992, s.6; Ahmet Ali Arslan, “ ‘Azerbaycan’a ABD Ambargosu Uygulansın’ ”, **Türkiye**, 3 Şubat 1992, s.5

⁹¹⁷ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.339

kuracaksak, buna en çok yardım edecek olan Türkiye'dir. Biz bir fabrika kuramıyoruz. Ama Türkiye için bu çok kolay... ”⁹¹⁸

Elçibey'in Türkiye'ye bakışı salt siyasi çıkarlar üzerine kurulu değildir. Elçibey Türkiye'yi ve bütün bir Türk milletini kardeş olarak görmüş ve bu kardeşlik hukukundan hareketle bazı karşılıklı taleplerin normal karşılanması gerektiği düşüncesine sahip olmuştur. Nitekim şu ifadeleri bu görüşümüzü desteklemektedir:

“(...) Türkiye bizim kardeşimizdir. O başka bir sistemdir. Siz, kardeşle dostluğu karıştırmayınız. Ben bir Polonyalı ile dost olabilirim. Ama Nijeryalı ile ben, kardeş olamam; onun kanı başka, benim kanım başka... Anadan bir doğmuşuz, ne yapalım. Bu meseleyi politika çözmez. Bu meseleyi millet çözecektir. (...) Gelecek gidecek, şirketini açacak, öz toprağıdır, öz yurduudur. Millettir o. Politikayı biz, İngiltere ile yaparız. Türkiye ile ne politikası yapayım... ”⁹¹⁹

Elçibey'in Türk milletinin lider devleti olarak gördüğü Türkiye'ye bakışı dış politikasına da sirayet etmiş ve “Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasının başköşesinde yer tutacaktır”⁹²⁰ sözleriyle bu durumu vurgulamıştır. Bu anlamda ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştiren Elçibey, her alanda Türkiye ile temaslara hız kazandırmıştır. Bunun bir örneğini Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının gerçekleştirilmesi için ortaya konulan çabalarda görmekteyiz. Ayrıca siyasi, teknik ve ticari ilişkilere eğitim işbirliği de eklenmiş ve iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre üniversite eğitimi ile birlikte askeri okullara da öğrenciler kabul edilmeye başlanmıştır.⁹²¹

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Dağlık Karabağ'ın Ermenilerce işgali ayrı bir yer teşkil etmiştir. Karabağ'da yaşananlar Azerbaycan'ın Türkiye'den özellikle

⁹¹⁸ Özdemir, **a.g.t.** s.79

⁹¹⁹ Özdemir, **a.g.t.** s.80

⁹²⁰ Beşikçi, **a.g.m.** s.242

⁹²¹ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.336

askeri alanda büyük bir beklenti içerisinde girmesine sebep olmuştur. Her alanda yapılan stratejik işbirliği, askeri anlamda istenildiği gibi kurulamamıştır. Rusya'nın Ermenistan'a sağladığı imkânları Türkiye, Azerbaycan'a verememiştir.⁹²² Lakin devlet tüzel kişiliği altında askeri bir yardımda bulunulmasa da sivil toplum örgütleri vasıtasıyla çeşitli askeri yardımların yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde Türkiye'den Azerbaycan'a giderek Karabağ Savaşı'nda gönüllü olarak savaşanlar olduğu bilinmektedir.⁹²³

Tepkiler karşısında Türkiye kendi havalimanlarını kullanan Ermenistan uçaklarını kontrol edeceğine dair bir karar almış ve işgaller karşısında Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargonun yanında olduğunu beyan etmiştir. Yine Ermenistan ile imzalanan elektrik satımı antlaşması iptal edilmiştir. Hatta Türkiye'nin bu tutumu üzerine **Washington Post** gazetesinin sorularını yanıtlayan Başbakan Süleyman Demirel, hükümetin şiddetli baskı altında kaldığını ve askeri seçeneğin de masada olduğunu söyleyerek bir adım daha ileri gitmiştir.⁹²⁴ Türkiye, Rusya'nın Ermenistan'a verdiği askeri desteği Azerbaycan'a vermemiştir fakat meselenin uluslararası camiada dile getirilmesi ve Azerbaycan'ın haklılığını ortaya koymak adına büyük gayret göstermiştir. Kelbecer'in de işgali ile birlikte Türkiye, Ermenistan ile olan bütün bağlarını koparmış ve Türkiye hava sahasını kullanarak Ermenistan'a giden bütün uçakları vuracağını ilan etmiştir.⁹²⁵

⁹²² Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.337; Ermenilerin saldırılarının karşısında Türkiye'nin yeterince tepki göstermediğini savunan bazı Türk basını Türkiye'deki hükümete yönelik tepki göstermiştir. "Ankara'nın Sessizliği Ermenileri Cesaretlendiriyor/ Karabağ Kan Ağlıyor", **Milli Gazete**, 29 Şubat 1992, s.1

⁹²³ Cavid Veliyev, "Bölgesel Olayların Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi", **Azerbaycan-Türkiye: Dostluk Kardeşlik ve Strateji Ortaklık**, Berikan Yayınevi, Der: Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı, Ankara, 2012, s.27

⁹²⁴ Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.120; Süleyman Demirel 11-12 Şubat 1992 tarihinde ABD'ye yaptığı ziyaretin dönüşünde bu resmi ziyarette Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının değerlendirildiği ve bu konuda ABD'nin uyarıldığı, çatışmalarda Ermeniler lehine tavır alınmaması noktasında ABD'nin dikkatinin çekildiği aksi bir tutumun bölgesel bir savaşı körükleyebileceği ve yeni bir Arap-İsrail savaşının yaşanabileceğini ifade ettiğini gazetecilere aktarmıştır. "ABD Ziyaretinin 3. Gününde Demirel'den Batıya Sert Uyarı: 'Ermenistan'a Cesaret Vermeyin' ", **Türkiye**, 13 Şubat 1992, s.1; "Demirel, Uyardı", **Milliyet**, 13 Şubat 1992, s.1; Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.298

⁹²⁵ Cavid Veliyev, "Bölgesel Olayların..." s.30

Azerbaycan ile Türkiye arasında Elçibey döneminde ivme kazanmış yakınlaşmanın askeri ortaklık noktasında istenen düzeyde gerçekleşmemesinin sebebi olarak Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Başbakan Süleyman Demirel arasındaki görüş ayrılıkları gösterilmektedir.⁹²⁶ Özal, Türkiye'nin her konuda Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olacağını ve hatta Kıbrıs Harekâtı'ndan örnek vererek Dağlık Karabağ sorununda da askeri seçeneği⁹²⁷ değerlendireceği imasında bulunurken Demirel, iç kamuoyu baskısından dolayı yukarıda da sözü edildiği üzere bazen askeri tercihten söz etmiş bazen de kendi reelpolitik penceresinden bakarak daha önceki beyanatlara mugayır şekilde askeri seçeneğin kesinlikle olmadığını vurgulamıştır.⁹²⁸ Zira Demirel, Elçibey'in ideallerini reel politikadan kopuk ve Türkçü söylemlerini aşırı ve tehlikeli bulmuştur.⁹²⁹ Hatta Demirel döneminde Ermenilerce işgal edilen bölgedeki yaralıları tahliye etmek için helikopter istenmiş fakat Demirel bu talebi yerine getirmemiştir.⁹³⁰ Elçibey döneminin sonuna doğru

⁹²⁶ Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları ve Ermeni işgalleri konusunda Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Başbakan Süleyman Demirel arasındaki görüş ayrılıklarının basına yansımaları hakkında bilgi için Bkz.: Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.501-505

⁹²⁷ Cumhurbaşkanı Özal'ın 'nin askeri seçeneği de değerlendirdiğine yönelik söylemleri daha sonra terk ettiği ve böyle bir durumun olamayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: “*Bir memleket savunmasını kendisi yapar. Taşıma suyla değirmen döner mi? Bu meseleyi de onların halletmesi gerekir. Azerbaycan, hakikaten büyük bir ülke olmak istiyorsa bu işi kendisinin becermesi lazım. Bizim maddi ve manevi desteğimiz olur, o ayrı konu. Ama onlar namına harp edemeyiz.*” Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.527; İlginçtir ki Özal 1990 senesinde de yaptığı bir açıklamada Azerbaycan Türkleri'nin Şii mezhebine bağlı olduklarını dolayısıyla İran'a daha yakın olduklarını ve dinen Azerbaycan Türkleri ile herhangi bir din bağına sahip olmadıklarını ifade etmiştir. Özal'ın bu ifadeleri ile daha sonra yaptığı açıklamaları arasında git geller olması, çelişkilere düşmesi Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik politik bir kafa karışıklığı içerisinde olduğu açıkça görülmektedir. “Ankara'dan Özla'a Kazık”, **Sabah**, 20 Ocak 1990, s.1; “‘Biz Sünniyiz, Azeriler Şiidir, Bizi Ayıran Budur’ Sözlerine Tepki: ‘Özal Özür Dilesin’ ”, **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.17

⁹²⁸ İlham Hasanov, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s.34; Azerbaycan'a yardım amacıyla askeri bir tercihin kullanılıp kullanılmayacağına yönelik gazetecilerin sorularına Demirel “*Türkiye bütün dünya ile köprüleri atamaz ki. Askeri bir maceraya girebilir miyiz? Hayır!* ” şeklinde cevap vermiştir. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.501

⁹²⁹ Serdar Yılmaz, **a.g.m.** s.326

⁹³⁰ Nazım Cafersoy ve Araz Aslanlı, “Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri”, **Azerbaycan-Türkiye: Dostluk Kardeşlik ve Strateji Ortaklık**, Berikan Yayınevi, Der: Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı, Ankara, 2012, s.158

uluslararası siyasal konjonktürün zorlaması neticesinde Türkiye'nin Azerbaycan'a olan desteğinin diplomatik destekten öteye gidemediği gözlemlenmiştir.⁹³¹

Ermeni işgallerinin bölge ve bölge dışı ülkelerin girişimleri nedeniyle son bulmaması ve bu durumun iç siyasete olumsuz etkileri, Azerbaycan içerisindeki muhalif grupların propagandalarının artmasına yol açmıştır.⁹³² Ardından halk desteğini yitiren Elçibey, Rusya destekli Suret Hüseyinov'un başında bulunduğu bir darbe sonucunda Haziran 1992'de Bakü'den ayrılmış ve ardından iktidardan çekilmek zorunda bırakılmıştır.⁹³³

3.3.Haydar Aliyev'in Dengeli Siyaseti ve Ateşkesin Sağlanması

Elçibey, Türk Dünyası birliği üzerine yaptığı vurgular ve bu vurgular etrafında şekillendirdiği siyaset anlayışı ile iktidara gelmiş ve kısa sayılabilecek bir süre içerisinde de iktidardan uzaklaştırılmıştır. Muttalibov döneminin büyük ölçüde Rusya'yı merkez alarak ürettiği politikaların aksine Elçibey, Rusya ve İran gibi bölge ülkelerini dışlayıcı bir siyasi profil çizmiştir.⁹³⁴ Her iki devlet başkanının da tek

⁹³¹ Beşikçi, **a.g.m.** s.242; Türkiye Dağlık Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının işgalinin sonlandırılması ve bir Azerbaycan-Ermenistan barışı için diplomatik sahada gerek ikili gerekse de çoklu görüşmeler vasıtasıyla çözüme kavuşturulması için Elçibey döneminde adımla atmıştır. Mesela Turgut Özal'ın ölümü üzerine düzenlenen cenaze töreni nedeniyle Türkiye'de bulunan Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları Türkiye'de ve Türkiye'nin girişimleriyle Ermeni işgalleri hususunda çeşitli görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerin bazılarında Azerbaycan Devlet Başkanı Elçibey, Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan, Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze, Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk ve Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin de katılmıştır. Aynı dönemde Ankara'da Elçibey ve Petrosyan'ın ikili görüşmeleri gerçekleşmiş ve AGİT'in sunduğu çerçevede çözüm için çalışmalara devam kararı verilmiş ve ardından iki devlet başkanı arasında teleon diplomasisinin başlatılması konusunda görüş birliğine varıldığı ifade edilmiştir. Bunun dışında cenaze törenine katılmak için Ankara'ya gelen ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı liftton Wharton hem Elçibey hem de Petrosyan ile görüşmeler yapmıştır. Aynı gün Demirel de Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan ile ikili bir görüşme yapmış ve basına verdiği demeçte Türkiye'nin Ermeni işgalleri konusunda üzerine düşen her türlü girişimi yaptığını ve yapmaya devam edeceğini belirtmiştir. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.543-544

⁹³² Sariahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde..." s.97

⁹³³ Elçibey, Hazar'da Azerbaycan'ın kendi payına düşen kısmında petrol arama ve çıkarma konusunda batılı şirketlerle anlaşma yapmak üzere Londra'ya gitmeye hazırlandığı bir dönemde bu darbenin gerçekleşmesi arkasındaki güçlerin kimler olabileceği noktasını düşündürmektedir. Fırat Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı", **Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz**, Platin Yayınları, Der. Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, Ankara, 2005, s.140.

⁹³⁴ Attar, **a.g.e.** s.148; Lütem, **a.g.m.** http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.05.11.2017

yönlü siyasi bakış açısına sahip olması 21. yüzyıla giden süreçte küresel siyasetin dinamikleri açısından makul ve makbul karşılanmamıştır.

Elçibey iktidarının ilk ayları, ülkesi için vaat ettiği ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümü gerçekleştirme çabası içerisinde geçmiş hatta bu dönüşüm çabalarının temelini liberal politikalar oluşturduğu için çoğu zaman batılı güçlerce destek de görmüştür. Liberal dönüşüm batılı güçlere bölgede etkin olma fırsatı sunmuştur.⁹³⁵ Fakat Azerbaycan'ın temel politikası olan Dağlık Karabağ sorununun çözümünde batılı devletlerin desteğinin 1993 yılına girilmesi ile birlikte azaldığı gözlenmiştir. ABD'nin 907 sayılı Ek madde ile aldığı karardan da anlaşılacağı üzere mağdur pozisyonda olan Azerbaycan, ilginç bir biçimde cezalandırılma ile karşılaşmıştır. Bunun haricinde Elçibey döneminde Azerbaycan'ın haklılığını resmi ve hukuki açıdan ortaya koyan BM'nin 822 ve 853⁹³⁶ sayılı kararları bir türlü uygulanmamıştır.⁹³⁷ AGİT'in çözüm önerileri de netice vermemiş ve batıdan umduğu desteği bulamayan Elçibey, yönetimindeki Azerbaycan, Karabağ işgallerini engelleyememiş, gerekli ekonomik refahı sağlayamamış, devlet yönetiminde bulunan kökleşmiş ve köhnemiş siyasi ve bürokratik yapıyı ortadan kaldıramamış nihayetinde de her açıdan istikrarsızlıkla baş başa kalmıştır.⁹³⁸ Bu istikrarsız ortama Rusya'nın da

⁹³⁵Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.165

⁹³⁶ Bu kararlar BM tarafından alınmış olup Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu ve Ermenistan'ın işgal ettiği yerlerden çekilmesi gerektiğini belirten kararlardır. Özyılmaz, **a.g.m.** s.202, BM Güvenlik Konseyinin almış olduğu 822 ve 853 numaralı kararların detayları için Bkz.: Ek 22

⁹³⁷ Günay Kerimova, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sonrası Kafkasya Politikası: Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)", İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs-2013, s.29

⁹³⁸ İşyar, **a.g.e.** s.468

içerideki çeşitli grupları teşvik etmesi ile bölünme tehlikesi⁹³⁹ eklenince Azerbaycan toplumunda Elçibey karşıtlığı ortaya çıkmıştır.⁹⁴⁰

Elçibey, o günlerde Nahcivan Milli Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmiş ve ikili arasında gerçekleşen uzun görüşmenin ardından 15 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi'nde yapılan oylama sonrası Haydar Aliyev, Milli Meclis başkanlığı ve aynı zamanda Cumhurbaşkanı vekilliği görevine getirilmiştir.⁹⁴¹ Bu tarihten sonra Elçibey'in başkentte bulunmamasından dolayı ona ait bütün yetkiler Meclis Başkanı tarafından kullanılmaya başlanmış ve Aliyev ilk iş olarak iç huzurun tesisi amacıyla ayaklanmayı gerçekleştiren Suret Hüseyinov ile görüşmüştür. Hüseyinov ile yapılan görüşme neticesinde ona başbakanlık görevi verilmiştir.⁹⁴² Elçibey'in pasifize edilmesi ile birlikte Hüseyinov'un başbakanlığa getirilmesi Rusya tarafından olumlu karşılanmış ve Rusya destekli Azerbaycan içerisindeki ayrılıkçı etnik grupların faaliyetleri kısa sürede son bulmuştur.⁹⁴³ Haydar Aliyev iç karışıklığın son bulması hususunda büyük ilerleme kaydetmiş fakat Elçibey'in fiili olarak sona eren, hukuki olarak ise devam eden Cumhurbaşkanlığı durumu belirsizliğini sürdürmüştür. Bu duruma netlik kazandırmak için referanduma gidilerek Elçibey'e olan güven ölçülmüş ve halkın % 70'i güvensizlik yönünde oy kullanmıştır.⁹⁴⁴ Bunun üzerine 3 Ekim 1993'te yapılan seçimde Haydar Aliyev oyların %99'unu alarak Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.⁹⁴⁵

⁹³⁹ Elçibey döneminde istikrarsızlıklardan yararlanmak isteyen bazı grupların, bölünme gayretinde oldukları ortaya çıkmıştır. Bu etnik bölünme çabaları da Rusya Federasyonu tarafından Elçibey yönetiminin zayıflatılması için desteklenmiştir. Azerbaycan'ın güneyinde Talış-Muğan Cumhuriyeti, kuzeyinde ise Lezgisistan Cumhuriyeti kurma çalışmaları yapılmıştır. Bahadır Karimov, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1993-2003)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 25. Ayrıca Bkz.: Roland Götz, "Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Siyasi Çıkar Alanları", **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Haz. Yılmaz Tezkan, Çev. M. Murat Taşar, Temmuz 2000, s.178-179.

⁹⁴⁰ Seher Yıldız, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulma Sürecinde Haydar Aliyev ve Fikirleri (1993–2003)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016, s.36

⁹⁴¹ Babayeva, **a.g.t.** s.37-38

⁹⁴² Babayeva, **a.g.t.** s.38

⁹⁴³ İşyar, **a.g.e.** s.470

⁹⁴⁴ 29 Ağustos 1993'te yapılan referandumda halka "Cumhurbaşkanı Elçibey'e güveniyor musunuz?" sorusu sorulmuş ve halkın büyük bir çoğunluğu hayır cevabı vermiştir. Bu referanduma katılım % 93,5 olmuştur. Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.607-608

Haydar Aliyev, SSCB döneminde edindiği yönetimle ilgili bilgi birikimini kullanmış ve kendinden önceki cumhurbaşkanlarının uygulamalarını da gözlemleyerek yeni bir politik anlayış benimsemiştir. Bu politikanın temelinde tek kutuplu dış politikanın aksine çok kutupluluğun hâkim olması, iç politikada da toplumun hassasiyetlerinin gözetilmesi bulunmaktadır. Bu anlamda Haydar Aliyev, Azerbaycan siyasetinde yeni bir stratejik dönüşümü başlatmıştır. Yeni dönemde bu politika “Denge Siyaseti” olarak anılmıştır.⁹⁴⁶ Bu anlayış dış politika yapım ve uygulama safhalarında da kendini göstererek Dağlık Karabağ sorununun çözümünde yararlanılacak diplomatik unsur ve yöntemlerin de ipuçlarını vermiştir. Buna göre Aliyev döneminin dış politikada belirlediği yol haritasını Adıgüzel, Ramiz Mehdiyev’den şöyle aktarmaktadır:

1. *Bağımsızlığın, egemenliğin ve toprak bütünlüğünün korunması;*
2. *Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi,*
3. *Toplumun yaşam seviyesini yükseltecek rekabete dayalı milli ekonominin etkin gelişimi için gerekli şartların oluşturulması,*
4. *Toplum çoğunluğunun çıkarlarına uygun demokratik reformların gerçekleştirilmesi, sosyal ve hukuk devletinin kurulması,*
5. *Milli çıkarlar konusunda Azerbaycan’ın tüm sorunlardaki bağımsız faaliyetini bir hak olarak gerçekleştirilmesi,*
6. *Uluslararası ilişkiler düzleminde demokratik ve çok kutuplu faaliyetlerin desteklenmesi ve bu faaliyetlerin Azerbaycan için kabul edilebilir ve yararlı olması.⁹⁴⁷*

Beşikçi de Aliyev döneminin dış politikasının şu hedefler etrafında şekillendiğini belirtmiştir:

- *Bağımsız Azerbaycan’ı önemli uluslararası kuruluşlara üye yaparak etkinliğini artırmak*

⁹⁴⁵ Lütem, a.g.m. http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.05.11.2017

⁹⁴⁶ Attar, a.g.e. s.148; Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde...” s.97

⁹⁴⁷ Hüseyin Adıgüzel, **Zirve Haydar Aliyev’in Hayatı**, İleri Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.211-212

- *Bağımsız Azerbaycan Devletinin demokratik blok içerisinde yer aldığı göstermek*
- *Bağımsız Azerbaycan devletini dünyaya tanıtmak*
- *Ermeni sorununu adil bir şekilde çözmek*⁹⁴⁸

Haydar Aliyev, pragmatik bir dış politika anlayışına sahip olmuştur. Etken ve edilgen unsur ayrımında kendi ülkesinin güçlü ve zayıf yönlerini doğru analiz ederek, yeni kurulmuş bir devlet olduğu gerçeğini de göz ardı etmeden çoğu zaman edilgen pozisyonda olduğunu kabullenmiştir. Ülkesinin içinde bulunduğu durumlarla ilgili gerçekçi politikalar üretmiştir.⁹⁴⁹ Bu bağlamda Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusu Aliyev dönemi için de en öncelikli hedef⁹⁵⁰ olarak gündemdeki yerini korumuş ve meseleye çok boyutlu yaklaşmıştır.

Aliyev'in Azerbaycan Millet Meclisi Başkanlığı ile Cumhurbaşkanı olması arasında geçen süreçte bölünme ve akabinde şiddetli bir parçalanma tehlikesi altında olan Azerbaycan kendi iç sorunlarını çözmeye çabalarına yoğunlaşmış ve Dağlık Karabağ konusundaki politik ve askeri çalışmalara ağırlık verememiştir. Bu durumdan faydalanan Ermeni silahlı güçler işgalci tutumu sürdürmüş ve Azerbaycan toprakları içerisinde bulunan Fizuli, Cebayıl, Kubadlı, Ağdam'ın bir kısmı ve Zengilan'ı ele geçirmiştir.⁹⁵¹ İç ayaklanmaları bertaraf etmeyi başarabilen Aliyev, Elçibey'in de ısrarla üzerinde durduğu fakat istediği başarıyı yakalayamadığı Milli Ordu'nun teşkil edilmesi noktasında ilerleme kaydetmiş ve cephede Ermenilere direnç göstermeyi başarabilmiştir.⁹⁵² 1993 yılının Aralık ayı Azerbaycan silahlı birliklerinin Ermenistan karşısında aldığı başarılarla geçmiş⁹⁵³ fakat Aliyev, mevcut koşullar altında bu durumun sürdürülebilirliğinin olmadığını anlamış ve işgal edilen toprakları diplomatik yolla geri almak üzere barış görüşmelerine başlamıştır.⁹⁵⁴

⁹⁴⁸ Beşikçi, **a.g.m.** s.243

⁹⁴⁹ Adıgüzel, **a.g.e.** s.212

⁹⁵⁰ Çeltekligil, **a.g.t.** s.79

⁹⁵¹ Bilal Dedeyev vd.**a.g.e.** s.167

⁹⁵² Kerimova, **a.g.t.** s.52

⁹⁵³ "Azeriler İlerliyor Ermeniler Şaşkın", **Milliyet**, 12 Ocak 1994, s.14

⁹⁵⁴ Karimov, **a.g.t.** s.30

Aliyev bu amaçla mevcut sorunun sadece bölgeye has değil uluslararası bir niteliğe bürünerek çözümlenebileceği ve bunun içinde Azerbaycan'ın haklılığının ispatlanması gerektiği fikrini ortaya koymuştur. Memmedova'ya göre Aliyev bu hedefe ulaşmak için yapılacak çalışmaları şöyle sıralamıştır:

1. *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasında Ermenistan tarafını tutan ülkelerin tarafsızlaştırılması;*
2. *Tarafsız devletlerin ise Azerbaycan'ı desteklemeleri doğrultusunda çalışılması;*
3. *Azerbaycan'ın Karabağ'daki tezlerine yakınlık duyan devletlerin ve uluslararası kuruluşların Azerbaycan ile daha sıkı ilişki kurmaya yöneltilmesi;*
4. *Azerbaycan dostu ülkelerin Ermenistan'a baskı uygulaması için çok yönlü diplomatik ve siyasi çalışmalar yapmalarını sağlamak*⁹⁵⁵

Aliyev, bir dönem Rusya ile gerilen siyasi ilişkileri yumuşatma ve Rusya gibi bölgesel bir gücün Dağlık Karabağ probleminin çözümündeki etkinliğinden faydalanma yolunu tercih etmiştir. Bu amaçla Aliyev 6 Eylül 1993'te Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile görüşerek daha önce Elçibey yönetiminin reddettiği BDT'ye üye olma isteğini açıklamıştır. Yapılan görüşmeler neticesi 24 Eylül 1993'te Azerbaycan, BDT'ye üye olmuştur.⁹⁵⁶ Rusya'nın daha önce dayattığı üç şarttan⁹⁵⁷ biri olan BDT'ye üyelik şartı kabul edilirse ülkeye Rus askerlerinin tekrar gelebileceği endişesi nedeniyle üyelik meselesi Azerbaycan meclisinde büyük tartışmalara yol açmıştır. Fakat Aliyev Rusya'nın Azerbaycan'a asker konuşlandırmayacağı garantisini vererek milletvekillerini ikna edebilmiştir. Aliyev, Azerbaycan'ın BDT'ye üyeliğin neden gerekli olduğunu şöyle açıklamıştır: “Bizim en büyük arzumuz da Ermenistan'ın ülkemize karşı tecavüzüne son verilmesidir.

⁹⁵⁵Havva Memmedova, “Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyev'in Diplomasi Yöntemi”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.7, 2009, s.169,

⁹⁵⁶Araz Aslanlı, “Azerbaycan-Rusya İlişkileri”, *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Platin Yayınları, Der. Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, Ankara, 2005, s.234

⁹⁵⁷Rusya, SSCB'nin ardından Güney Kafkasya ülkelerine kabul etmeleri için üç şart ileri sürmüştür. Bunlar “BDT'ye üyelik, sınır birliklerinin Rusya tarafından oluşturulması ve ülke içerisinde Rus üsleri kurulması”dır. İşyar, *a. g. e.* s. 477.

Ermenistan silahlı kuvvetleri işgal ettikleri topraklarımızdan çekilsin. Biz bunun için BDT ye girdik. Eğer biz BDT de Ermenistan'la bir arada olacaksak ve bu birlik Azerbaycan'ın bu vaziyetine yardım etmeyecekse o zaman bu birlik neye gerek.”⁹⁵⁸ Hatta Aliyev, Rusya'nın destek ve güvenini temin açısından o dönemde batılı firmalarla imzalayacağı enerji antlaşmalarını da ertelemiştir.⁹⁵⁹ Ayrıca Elçibey döneminde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin Rusya'yı ciddi bir şekilde rahatsız ettiğini bilen Aliyev, Rusya'nın Ermeni işgalleri karşısında desteğini alabilmek ve Rusya'nın siyasi baskılarından kurtularak onu Azerbaycan'ın müttefiki haline getirebilmek adına bir dönem Türkiye ile siyasi ilişkileri azaltmıştır.⁹⁶⁰ Bu dönemde Aliyev'in **Nezavisimiya Gazeta** isimli gazeteye verdiği röportajın bir bölümünde Rusya ile yakınlaşma çabasını Yıldız şu cümlelerle aktarmaktadır:

“Azerbaycan'ın Rusya ile normal dostluk ilişkileri olmalıdır. Ama son zamanlarda bu ilişkiler şahsen beni memnun etmiyor. Bu büyük bir siyasi hatadır, her şeyde suçu Rusya'nın eski Sovyet Rusya'nın sonrada şimdiki Rusya'nın üstüne yıkıyorlardı. (...) Lakin ben meseleyi bütünlükle Rusya'ya da bağlamazdım. Zannımca burada muhtelif insanların ve belli yapıların ilişkilerinden bahsetmek mümkündür. Azerbaycan'da Rusya'nın tek taraflı bir mevki tuttuğuna dair fikirler yayılıyor. Ben ise devlet sorumluluğu taşıyan bir şahıs olarak diyorum ki eski anlaşmazlıkları hatırlayıp yüze vurmaktansa karşılıklı dostluk ilişkileri için ortam yaratmalı.”⁹⁶¹

Sözlerinin devamında Aliyev aynı zamanda Rusya ile nasıl bir ilişki içerisinde olmak istediğini şöyle belirtmektedir: “Biz Rusya'yı nasıl görmek istiyoruz? Biz onu imparatorluk iddiaları olmayan demokratik, azat ve bütün BDT

⁹⁵⁸ Yıldız, **a.g.t.** s.71

⁹⁵⁹Oktay F. Tanrısever, “Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası:“Yakın Çevre”Doktrini'nin İflası”, **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.54

⁹⁶⁰ Cavid Veliyev, “Bölgesel Olayların...” s.35

⁹⁶¹ Yıldız, **a.g.t.** s.66

lkeleri ile eŒit iliŒkiler kuran bir devlet olarak görmek istiyoruz.”⁹⁶² Rusya ile yakınlaŒma ve Ermeni iŒgalleri konusunda Rus desteğinden yararlanma amacıyla uygulanan bu siyaset ne yazık ki Ermeni iŒgallerini durdurmamıŒ, arzulanan hedef elde edilememiŒtir. Bunun sonucunda Aliyev, batılı enerji Œirketleri ile tekrar temaslara baŒlamıŒ⁹⁶³ ve Türkiye ile iliŒkilerini dzeltmiŒtir. Aliyev’in batılı devletlerle yakın iliŒkilere yönelmesi, bu ülkelerle enerji projeleri geliŒtirmesi⁹⁶⁴, Azerbaycan’da Rus askeri varlığını istememesi⁹⁶⁵ Rusya’nın Azerbaycan’ı açıkça tehdidi ile neticelenmiŒtir. Rusya, Kafkasya’nın kendisi için son derece önemli olduğunu belirterek gerekirse Bakü’y bile iŒgal edebileceğini ve ABD’nin buna müdahale edemeyeceğini sert bir Œekilde ortaya koymuŒtur.⁹⁶⁶ Aliyev bölgede güçlü bir ülke ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünde ana aktörlerden biri olarak gördüğü Rusya ile iliŒkilerde sert tutumdan uzak ve dengeleyici bir siyaset yürütmeyi tercih etmiŒtir. Nitekim denge siyasetinin bir rneği olarak Karabağ savaŒında Ermenilere verdiği destekler tüm ilgililerce bilinmesine rağmen 20 Eylül 1994’te imzalanan ve *Asrın AntlaŒması*⁹⁶⁷ olarak tanımlanan enerji antlaŒmasında Rusya’nın da dâhil edilmesini ve %10 pay almasını gösterebiliriz.⁹⁶⁸

⁹⁶² Yıldız, **a.g.t.** s.67

⁹⁶³ Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.82

⁹⁶⁴ Azerbaycan 1993 yılının yaz aylarında Batılı Œirketlerle petrol konusunda iliŒkiler kurarken esasında Rusya’nın yanında dengeleyici g unsurlarını da bölgeye dâhil etmeye alıŒmıŒtır. Rusya’nın Ermeni iŒgalleri konusunda Azerbaycan’ın isteklerine kayıtsız kalmasına rağmen Batılı Œirketlerin yanında 23 Ekim 1993 tarihinde Rus *Lukoil* Œirketine Azerbaycan’da petrol arama hakkı vermiŒtir. Karimov, **a. g. t.** s.35.

⁹⁶⁵ Babayeva, **a.g.t.** s.114

⁹⁶⁶ Acar ve emrek, **a.g.m.** s.120

⁹⁶⁷ Bu antlaŒma Azerbaycan’ın, 15 ülkeden 33 Œirket ile imzaladığı petrol antlaŒmasıdır. AntlaŒmanın maddi karŒılıęının 60 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Ayrıca antlaŒmanın hayata geçtiği ilk dönemlerde Azerbaycan’a 4 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım yapıldığı söylenmektedir. AntlaŒma sayesinde petrol üretiminin artması sonucu bu dönemde Azerbaycan ekonomisi %10’luk bir büyüme rakamına ulaŒmıŒtır. Agip, Amoco, BP-Amoco, Chevron, Elf, Exxon, Pennzoil, Shell, Texaco ve Total gibi dünya devleri antlaŒma ile birlikte Azerbaycan ile olan ticari iliŒkilerini üst seviyelere çıkar mıŒtır. Mehmet Dikkaya ve Adem aylak, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik DnŒm: Fırsatlar ve Sorunlar”, **OAKA (Orta Asya ve Kafkasya AraŒtırmaları Dergisi)**, USAK Yayınları, C. 3, S. 5, 2008, s.135.

⁹⁶⁸ Kemal H.Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, TimaŒ Yayınları, ev. GneŒ Ayas, İstanbul, Kasım 2014,s.229, Ayrıca Bkz.: Karimov, **a.g.t.** s.81

Rusya'nın esasında Transkafkasya'da herhangi bir dış unsurun etkin olmasını istemediği⁹⁶⁹, bölgede eskiden olduğu gibi yegâne güç olarak varlığını sürdürmek istediği ve AGİT gibi kuruluşlarda görev almak konusundaki aktif tutumunun sebebinin değişebilecek güç dengelerini kendisinin lehine çevirme amacını taşıdığı belirtilmektedir.⁹⁷⁰ Rusya'nın bölgede tek hâkim güç olmak istemesi ve Transkafkasya'daki nüfuzunu özellikle askeri boyutta sürdürmek istemesi Azerbaycan tarafından reddedilmiş bunun üzerine Rusya, Azerbaycan'a yönelik baskılarını artırmıştır. Aliyev, Rusya'nın bu tutumu üzerine 8 Şubat 1993'te Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiş ve iki ülke 10 yıllık "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalamıştır. Hemen ardından İngiltere'ye bir ziyaret gerçekleştiren Aliyev, bu ülke ile de enerji kaynaklarını çıkarma anlaşması imzalamıştır.⁹⁷¹ Bu diplomatik ataktan sonra Aliyev'in bölgesel ya da küresel hiçbir devleti dışlamayıp Dağlık Karabağ sorununa dâhil ederek sorunu çözme politikası başarılı olmuştur. Aliyev'in halkına verdiği savaşmadan sorunun çözüleceği sözü gerçeklik kazanmaya başlamış ve bu amaçla Karabağ Savaşı'nda ilk ateşkes görüşmeleri 18 Şubat 1994'te Savunma Bakanları düzeyinde Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Buna göre ateşkes 1 Mart 1994 tarihinden itibaren geçerli olacaktı. Fakat Azerbaycan tarafı bu ateşkesi, mevcut durumu kabullendirdiği ve gelecek adına herhangi bir güvence vermediği düşüncesiyle kabul etmemiştir. Bu kararının Rusya tarafından sert tepkiyle karşılanmaması için Azerbaycan petrollerinden Rusya'ya verilen pay %10'dan %12'ye çıkarılmıştır.⁹⁷²

Rusya, 1994 yılında Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşkes sağlamaya ve olabildiğince kendi siyasi ağırlığını hissettirmeye çalışmıştır. Nitekim Batılı ülkeler bölgedeki soruna giderek daha fazla karışmaya başlamışlardır. Bu durumdan rahatsızlık duyan Rusya ateşkesi gerçekleştirmek için daha önceki gibi tek başına bir arabuluculuktan ziyade birçok devletin katılacağı görüşmeler neticesinde bir sonuca varmak istemiştir. Bu şekilde hem Azerbaycan'ın görüşmelerde Rusya'nın baskın

⁹⁶⁹Sariahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde..." s.97

⁹⁷⁰ İşyar, a.g.e. s.500-503

⁹⁷¹ İşyar, a.g.e. s.503

⁹⁷² İşyar, a.g.e. s.504

olabileceği kaygısını ortadan kaldırmak hem de uluslararası camianın baskısından kurtulmak amaçlanmıştır. Bunun için BDT'yi devreye sokan Rusya esasında kendisinin kontrol ettiği bu kuruluş üzerinden bölgede kendi istediği doğrultuda neticelenecek ateşkes görüşmelerine başlanmasını sağlamıştır.⁹⁷³ 31 Mart-3 Nisan tarihleri arasında Azerbaycan, Ermenistan ve DKÖB başkentlerine ziyaretler gerçekleştiren BDT heyeti soruna yönelik araştırmalar yapmıştır. Bu arada Rusya barış gücü adı altında Azerbaycan'a asker yerleştirme planlarını görüşmelerde belli etmiştir.⁹⁷⁴ Rusya, Azerbaycan'ı bir yandan Batılı şirketlerle yaptığı antlaşmalar sebebiyle bir yandan da asker konuşlandırma isteğine olumlu yaklaşım sergilememesinden dolayı baskı altına almaya çalışmış ve 15 Nisan'da Rusya'da düzenlenen BDT devlet Başkanları toplantısında Dağlık Karabağ konusunda ortak bir bildiri yayınlanmasını sağlamıştır. Bu bildirin ardından 5 Mayıs'ta Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te ateşkes için ön protokol imzalanabilmiştir. Fakat bu protokolde DKÖB'nin Ermeni temsilcilerinin imzası bulunurken Türk temsilcilerinin imzalamasına izin verilmemiştir.⁹⁷⁵ Yine aynı protokolün imza sürecinde Azerbaycan heyet başkanı Milli Ordu komutanı Afiyaddin Jalilov'un, Ermeniler'in işgal edilen bölgeleri koşulsuz ve hemen terk etmeleri gerektiği, bunun da protokole eklenmesi gerektiği yönündeki ısrarı Rus heyeti tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine tıkanan görüşmeler Jalilov'un yerine Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Resul Kuliiev'in getirilmesiyle yeniden başlamış ve protokolde bazı maddelerde değişiklik yapılmasıyla⁹⁷⁶ 12 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes antlaşması imzalanabilmiştir.⁹⁷⁷

Aliyev döneminde Rusya ile ilişkilerin gerilmesi ve bu gerginliğin Dağlık Karabağ sorununun çözümüne engel teşkil etmesinin önemli sebeplerinden birisi de Çeçenistan'da yaşanan çatışmalardır. Buna göre ilki 1994-1996 tarihinde gerçekleşen Çeçen-Rus çatışmalarında Rusya, Azerbaycan'ı Çeçen savaşçıları desteklemekle

⁹⁷³ İşyar, **a.g.e.** s.505

⁹⁷⁴ Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.346

⁹⁷⁵ Babayeva, **a.g.t.** s.120

⁹⁷⁶ Antlaşmada en önemli değişiklik bölgede BDT'ye bağlı askeri barış gücünün konuşlandırılmasını içeren maddenin yerine bölgede uluslararası gözlemci bulundurulmasını içeren maddenin getirilmesi olmuştur. İşyar, **a.g.e.** s.508.

⁹⁷⁷ Abdullazade, **a.g.e.** s.81; Havva Memmedova, **a.g.m.** s.170; "Azerbaycan ve Ermenistan Ateşkes Antlaşması İmzaladı", **Hürriyet**, 17 Mayıs 1994

suçlamıştır.⁹⁷⁸ İkinci suçlamayı da 1999 yılında yapan Rusya'yı Aliyev yalanlamış ve bu konuda BDT toplantılarında tartışıklarını dile getirmiştir. Aliyev, Rusya'nın yakındığı terörist ve ayrılıkçı faaliyetlere uzun yıllar maruz kaldıklarını ve Ermeni işgalleri konusundaki her girişimlerinin Rusya nezdinde karşılıksız kaldığını belirtmiştir.⁹⁷⁹ Çeçen-Rus çatışmaları sırasında Azerbaycan-Rusya ilişkileri Rusya'nın ciddi boyutlara varan tehditleri ile kopma noktasına gelmiştir. Konu ile ilgili Duma Savunma Komisyonu Başkanı Roman Popkoviç bir basın kuruluşuna verdiği demeçte “Dağıstan'da savaşan Vahabilere Türkiye ve Gürcistan'dan silah yardımı yapıldığını, Dağıstan'da savaşan yasadışı güçlerin Azerbaycan ve Abhazy'a'daki üslerde eğitim gördüğünü, Rusya'nın bu ülkelerle ilişkilerini yeniden gözden geçirmesi ve sınırlarını kapatması gerektiğini”⁹⁸⁰ belirtmiştir. Hatta Rusya, Azerbaycan toprağı olan Zakatala'nın Gıdır köyüne bomba atmıştır.⁹⁸¹

Dağılık Karabağ sorununun çözümünün önündeki en büyük engellerden bir diğeri de Rusya'nın Hazar Havzası'ndaki enerji kaynaklarının paylaşımı konusundaki talepleridir. Rusya, Hazar'dan elde edilen gelirin bir yerde toplanması ve Hazar'a kıyısı olan ülkeler arasında yüzölçümü ve nüfusunun çokluğu oranında dağıtılmasını savunmaktadır. Yüzölçümü ve nüfus büyüklüğü açısından öne çıkan ülkenin Rusya olması rağmen gaz ve petrolün büyük çoğunluğu Azerbaycan ve Türkmenistan'ın egemenlik alanında bulunmaktadır. Azerbaycan'ın egemenlik sahasında her türlü hakka sahip olduğu⁹⁸² yönündeki savunmasının yanında kendi sahasında kalan kısımda Batılı şirketlerle anlaşmalar yapması Rusya tarafından kabul

⁹⁷⁸ Yeşilot, **a.g.e.** s.177-181; Ayrıca Bkz.: Araz Aslanlı, “Azerbaycan-Rusya...” s.236

⁹⁷⁹ Yıldız, **a.g.t.** s.68

⁹⁸⁰ Karimov, **a.g.t.** s.83

⁹⁸¹ Araz Aslanlı, “Azerbaycan-Rusya...” s.238

⁹⁸²Azerbaycan Cumhuriyeti bu durumu Haydar Aliyev döneminde 12 Kasım 1995 tarihinde kabul ettiği anayasada da teminat altına almıştır. Buna göre anayasanın 11. Maddesinin 1. ve 2.Fıkrası şu şekildedir: *I. Azerbaycan Cumhuriyeti ülkesi bütündür, dokunulmazdır ve bölünmezdir. II. Azerbaycan Cumhuriyetinin iç suları, Hazar denizinin (gölünün) Azerbaycan Cumhuriyetine ait bölümü, Azerbaycan Cumhuriyeti üzerindeki hava sahası Azerbaycan Cumhuriyetinin ülkesinin bir parçasıdır.* Alesker Aleskerli, “Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası”, **Türk Anayasa Hukuku Sitesi**, <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> e.t.08.11.2017.

edilmemektedir. Bu durum Dağlık Karabağ sorununun çözümünde önemli bir engel teşkil etmektedir.⁹⁸³

Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan-Rusya ilişkileri Azerbaycan-Ermenistan arasında 1994'te yapılan ateşkes anlaşması ile farklı bir şekle bürünmüştür. Aliyev'in izlediği başarılı politikalar sayesinde Rusya, uluslararası devletler hukukunun belirlediği bir yaklaşımla eşit devlet ilişkisi çerçevesinde Azerbaycan'a yaklaşmıştır.⁹⁸⁴ Fakat Rusya kendi çıkarları gereği Karabağ'da yaşanan savaşta Ermeni yanlısı tutumunu gizlememiştir. Özellikle 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan *Asrın Antlaşması* ile Batılı devletlerin Azerbaycan'ın Hazar Havzası'ndaki kendi sınırları dâhilinde petrol araması ve işlemesi sağlanmış ve dolayısıyla Batılı güçler bölgede nüfuz sahibi olmaya başlamıştır.⁹⁸⁵ Enerji zengini olan bölgede güvenlik ihtiyacı son derece önem arz etmiş ve Batılı güçler Dağlık Karabağ sorununun güvenliği tehdit ettiği düşüncesi ile meselenin halledilmesi noktasında inisiyatiflerini artırmıştır.⁹⁸⁶ Bunun üzerine Rusya, Ermenistan ile 16 Mart 1995'te askeri üs kurmak için antlaşma imzalamıştır.⁹⁸⁷ Bölgeyi kontrol etme çekişmesinde Rusya'nın Batılı güçlerden önde olma isteğinin bir göstergesi olan bu antlaşma⁹⁸⁸ Dağlık Karabağ sorununun esasen güç mücadelesinde üstünlük sağlama aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir.⁹⁸⁹ Aliyev'in 1997'de Rusya'ya yaptığı ziyarette iki ülke arasında "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalanmış fakat bu anlaşmaya rağmen Rusya'nın Ermenistan'a sağladığı karşılıksız askeri yardımlar son bulmamıştır. Aliyev'in Rusya'ya karşı takındığı olumlu siyaset karşısında Rusya'nın yaklaşımındaki kabul

⁹⁸³ Yıldız, **a.g.t.** s.73-75

⁹⁸⁴ Aliyev döneminin özellikle BDT'ye üye olduktan sonra kısa zaman zarfında Rusya ile 60'a yakın antlaşma yapılmış ve bu antlaşmalar eşit iki devlet statüsünün kabulüne yardımcı olmuştur. Beşikçi, **a.g.m.** s.245.

⁹⁸⁵ Karpat, **a.g.e.** s.231-232

⁹⁸⁶ Purtaş, **a.g.m.** s.148

⁹⁸⁷ Sariahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde..." s.104

⁹⁸⁸ Bu antlaşma çerçevesinde Ermenistan'da kurulan Rus üssünde 5000'in üstünde askeri personel, 74 tank, 30 MİG 29 savaş uçağı, S-300, S-200 füzelerinin yanında birçok askeri teçhizat bulunduğu ifade edilmektedir. Marat Valeyev, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S. 30, Y. 2008, s.142.

⁹⁸⁹ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.182-183

edilemez tutum Azerbaycan'ı batı blokuna yakınlaştırmıştır.⁹⁹⁰ Putin dönemi Rusya ile Aliyev dönemi Azerbaycan arasındaki ilişkiler yine ihtiyatlı fakat daha ılımlı olmuştur. Karşılıklı resmi ziyaretler ve ikili antlaşmaların⁹⁹¹ da yaşandığı bu dönemde Dağlık Karabağ sorunu sabit tutulmuş ve Rusya'nın AGİT Minsk Grubu eşbaşkanı olması sebebiyle bu oluşum üzerinden çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu dönemde de Karabağ savaşının nihai bir antlaşma ile sonlandırılması mümkün olmamıştır.

Aliyev döneminde İran ile ilişkilerde de farklı vizyon ortaya konmuş ve Elçibey'in İran'ın bütünlüğünü tehdit eden *Bütöv Azerbaycan* gibi söylemlerinden uzak durulmuştur. Aliyev'in cumhurbaşkanlığının ilk günlerinde İran Cumhurbaşkanı Rafsancani, Azerbaycan'a resmi ziyaret düzenlemiş ve 1994'te de Aliyev İran'a iade-i ziyarette bulunmuştur. Gerçekleştirilen ziyarette İran, Ermenistan'ın ortaya koyduğu saldırgan tutumun kabul edilemez olduğundan bahisle meselenin uluslararası hukukun kurallarına uygun halledilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.⁹⁹²

Kısa süreli dostluk mesajları bir müddet sonra yerini iki ülke arasında çekişmeye bırakmıştır. Zira İran'ın Batıyla yakın ilişkiler kuran Azerbaycan ve böyle bir Azerbaycan'ı destekleyen devletlere karşı geliştirdiği geleneksel siyasetinin bir parçası Batı karşıtlığı üzerine bina edilmiştir. Buna göre özellikle Elçibey ve daha sonra Aliyev ile yönünü batıya dönmüş olan Azerbaycan, İran açısından potansiyel bir karşıt cephe olarak algılanmıştır.⁹⁹³ İran'ın içerisinde bulunan Azerbaycan Türkleri meselesi, Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının paylaşımı ve bölgeye Azerbaycan üzerinden yerleşmeye çalışan ve İran açısından potansiyel düşman olarak tanımlanan batılı güçlerin bölgedeki faaliyetleri Azerbaycan-İran ilişkilerinin yönünü belirlemektedir. Mesela Aliyev'in, Batılı enerji şirketleri ile yaptığı ve daha sonra Rus *Lukoil* şirketine de pay verdiği *Asrın Antlaşması* adlı petrol çıkarma ve

⁹⁹⁰ Acar ve Çemrek, **a.g.m.** s.121

⁹⁹¹ Bu antlaşmalar ekonomik işbirliği, Gebele radar istasyonundan Rusların yararlandırılması gibi önemli ortaklıkları içeren antlaşmalardır. Araz Aslanlı, "Azerbaycan-Rusya...", s. 240-241.

⁹⁹² Hasanov, **a.g.t.** s.185

⁹⁹³ Cornell, **a.g.m.** s.164-166

işletme hakkını içeren antlaşmaya dahil olmak isteyen İran'ı ABD baskısı ile bu antlaşmanın dışında tutması⁹⁹⁴ ihtiyatlı görünüm seyreden Azerbaycan-İran ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. Bozulan Azerbaycan-İran ilişkileri İran-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesine sebep olmuştur.⁹⁹⁵

Aliyev döneminde İran da bölge üzerinde çıkarları olan diğer güçlerin yaptığı gibi Dağlık Karabağ sorunundan yararlanmayı amaçlamıştır. Bunun için Dağlık Karabağ sorunu dondurulmalı fakat nihai bir çözüme kavuşturulmamalıydı. Dondurulmuş fakat çözümlenmemiş böyle bir sorun İran'a bu mesele üzerinden bölgeye müdahale hakkı doğurmuş olacaktı. Daha açık bir ifade ile İran hem Ermenistan hem de Azerbaycan açısından bölgede güçlü bir ülke olarak müracaat noktası olmayı hedeflemiştir.⁹⁹⁶ Aliyev döneminde İran, daha önce yaptığı gibi Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde çözülmesi gerektiği söylemini dile getirmiş fakat Ermenistan'a verdiği ekonomik ve siyasi desteği ise sürdürmüştür. Daha sonraki süreçte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgalci konumunu resmi ağızdan dillendirmekten imtina eder tavır takınmıştır.⁹⁹⁷

Batılı güçlerin yanında Azerbaycan'ın İsrail ile geliştirdiği ilişkiler İran-Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı dine mensup Azerbaycan ve İran'ın Dağlık Karabağ'da birlikte hareket etmesi beklenirken İsrail, Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ meselesinde desteklemiştir. İsrail'in Türkiye ile kurduğu müttefiklik ilişkisi Türkiye'nin desteklediği Azerbaycan'ın İsrail ile stratejik ilişki kurmasına vesile olmuştur. Bu durumda bölgede İsrail gibi bir devletin varlığından rahatsız olan İran, karşıt durumda bulunan Ermenistan ve Rusya'nın yanında konumlanma ihtiyacı hissetmiştir.⁹⁹⁸

⁹⁹⁴ Bu antlaşmadan dışlanan İran'ı denge politikasında kaybetmek istemeyen Aliyev, İran'a Şahdeniz ve Talış Deniz petrollerinden pay vermiştir. Fakat İran Batılı şirketlerle oluşturulan konsorsiyomun dışına itilmesini kabullenememiştir. Hasanov, **a.g.t.** s.185.

⁹⁹⁵ Götz, **a.g.m.** s.183

⁹⁹⁶ Akdevelioğlu, **a.g.m.** s.173

⁹⁹⁷ Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunu ve İran", Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf> e.t.12.11.2017

⁹⁹⁸ Karimov, **a.g.t.** s.96

İran'ın Azerbaycan'a yönelik şekillendirdiği dış politika yukarıda da değinildiği üzere içerisinde barındırdığı Azerbaycan Türklerinin yoğunluğu, Hazar enerji kaynaklarının paylaşımı, Güney Kafkasya'da batılı güçler ve bu güçlerin desteğindeki ülkelerin aktivitesinin artması kaygıları üzerine kuruludur. İran'ın Dağlık Karabağ meselesine yaklaşımı Aliyev döneminde Elçibey dönemine göre daha stabil bir çizgide⁹⁹⁹ ilerlemesine rağmen Ermenistan'a desteğinde azalma olmamıştır.¹⁰⁰⁰ Fakat bütün bunlara rağmen Azerbaycan ve İran arasında büyük bir ticari ilişki vardır.¹⁰⁰¹

Haydar Aliyev, dünya siyasetini ve bu siyasetin işleyişini iyi bilen ve siyasi gelişmeleri analiz etme yeteneği yüksek olması hasebiyle barışçıl bir yaklaşımla karşılıklı görüşmelerin mümkün olduğunca meşru zeminde, uluslararası toplum nezdinde ve yine uluslararası hukuka uygun olarak yapılması gerekliliğinin altını çizmiştir. Sorunun çözümüne dair beyanlarından biri de şöyledir:

“Mən Azərbaycan tərəfindən deyirəm, - atəşkes rejimini qoruyub saxlamalı və möhkəmlətməli, danışıqları davam etdirməli, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin fəaliyyətini stimullaşdırmalı, nişələnin həllinə kömək etmək üçün digər imkânlardan istifadə etməli və iki prezidentin - Ermenistan və Azərbaycan prezidentlərinin şəxsi görüşlərini davam etdirməliyik. Minsk qrupunun həmsədrlərinin fəaliyyəti ilə yanaşı, biz prezidentlərin görüşlərinin bu formatını davam etdirə bilərik. Beyan edə bilməyəcəm ki, münaqişənin dincliklə nizama salınması Azərbaycan üçün vacibdir, buna heç bir şübhə yoxdur, bu, Azərbaycana lazımdır!”¹⁰⁰²

Bu çerçevede Aliyev dönemi ABD, AGİT, Avrupa Konseyi, NATO ve BM gibi Batılı devlet ve batı menşeli kuruluşlarla çok yakın ilişkiler içerisinde geçmiştir.

⁹⁹⁹ Beşikçi, **a.g.m.** s.245

¹⁰⁰⁰ Karimov, **a.g.t.** s.99

¹⁰⁰¹ Hasanov, **a.g.t.** s.192

¹⁰⁰² Haydar Aliyev'in Ermeni mevkidaşı Robert Koçaryan ile 14 Ağustos 2002 tarihinde gerçekleştirilen başbaşa görüşmenin ardından yaptığı açıklamasıdır. **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, Başlangıç Bölümü.

Nitekim Dağlık Karabağ sorununun çözümü için birçok kez bu devlet ve kuruluşlar müdahil olmuşlardır.

Aliyev'in Dağlık Karabağ sorununa ivedi çözüm bulunabilmesi amacıyla her unsur ve faktörü değerlendirdiği bilinmektedir. Mesela sadece 1993-2000 yılları arasında AGİT-Minsk Grubu üyeleri, görevlileri, devlet başkanları vb. yetkililerle sorunun çözümü üzerine 130'un üzerinde görüşme yapılmıştır.¹⁰⁰³ Sadece uluslararası camia ile değil sorunun çözümü noktasında farkındalık oluşturmak ve destek sağlamak açısından 1993-2001 yılları arasında 68 ülkenin başkan ve üst düzey yetkilileri ile 485 kez görüşme gerçekleştirmiştir.¹⁰⁰⁴ Aliyev, Dağlık Karabağ sorununun halli için ABD başkan ve dışişleri bakanları ile 18, Rusya ile 23, Türkiye ile 78, Fransa ile de 16 defa görüşmüştür. Bunun haricinde gerek NATO gerekse de BDT ve İİT¹⁰⁰⁵ gibi kuruluşların düzenlediği zirvelerde de konu ile ilgili konuşmalar yapmış ve tüm etkin kuruluşları çözüme dahil etmeye çalışmıştır.¹⁰⁰⁶ Hatta Aliyev dönemin NATO Genel Sekreteri Javier Solana ile yaptığı bir görüşmede Ermeni tarafının uzlaşmaz ve geri adım atmaz tutumları karşısında askeri koruma dahi talep etmiştir.¹⁰⁰⁷ Aliyev döneminde AB'nin de Dağlık Karabağ sorununa ilişkin görüşler ortaya koyduğu görülmektedir. Buna göre AB sorunun uluslararası hukuk çerçevesinde, askeri gücün dışında çözümlenmesi ve Minsk Grubu'nun tavsiyeleri doğrultusunda çözüme gidilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Kurumsal olarak AB Dağlık Karabağ sorununa aktif şekilde müdahil olmamıştır.¹⁰⁰⁸ Bunun dışında Aliyev döneminde TDB, IMF, KEİ, Dünya Bankası, İKB gibi kuruluşlarla da temasa geçilmiş ve Dağlık Karabağ sorunu bu kuruluşlar nezdinde güncel tutmuştur.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰³ Kerimova, **a.g.t.** s.52

¹⁰⁰⁴ Anar Turan, **a.g.m.** s.292, <http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf> e.t.12.11.2017

¹⁰⁰⁵2011'den sonra adı İİT (İslam İşbirliği Teşkilatı) olarak değiştirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)", <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> e.t.12.11.2017

¹⁰⁰⁶ Kerimova, **a.g.t.** s.53

¹⁰⁰⁷ "Bakü'den NATO'ya Davet", **Hürriyet**, 25 Haziran 1999; Acar ve Çemrek, **a.g.m.** s.122

¹⁰⁰⁸Yıldız Deveci Bozkuş, "Dağlık Karabağ Sorununda Büyük Güçler ve Politikaları", **SBARD**, Yıl:14, S.28, Güz 2016/2, s.121

¹⁰⁰⁹Havva Memmedova, **a.g.m.** s.177

Aliyev döneminin çok yönlü dış politikası sayesinde geliştirilen ilişkiler Dağlık Karabağ sorununun çözümü noktasında umutları artırmış ve ABD ile Avrupa Konseyi'nin destekleri sonucu Ermenistan devlet başkanları ile de ikili görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Levon Ter Petrosyan ile her ne kadar bir sonuç elde edilememişse de 15 görüşme yapılmıştır.¹⁰¹⁰ Aliyev, sonraki süreçte kalıcı barış için Robert Koçaryan ile de İstanbul, Paris, Minsk, Yalta, Moskova, Cenevre gibi birçok şehirde defalarca bir araya gelmiştir. Hatta 1999 yılındaki görüşmelerden olumlu bir netice alınacağı beklenirken Ermeni tarafının uzlaşmaz tutumu süreci tıkamıştır.¹⁰¹¹

Aliyev döneminde Dağlık Karabağ sorununa çözüm arayışlarının merkezini AGİT oluşturmuştur. Azerbaycan, AGİT'in gerçekleştirdiği zirvelere ve sorunun bertaraf edilmesi için oluşturulan AGİT-Minsk Grubu'nun çalışmalarına aktif bir katılım sağlamıştır. Aliyev ilk defa 1994'te Budapeşte Zirvesi ile katıldığı AGİT toplantılarını ve çalışmalarını önemli bulduğunu ifade etmiştir. Ekim 1996 tarihinde AGİT-Minsk Grubu temsilcilerini ağırladığı bir toplantıda savaş istemediklerini fakat gelinen noktada belirsizliğin de kabul edilemeyeceğinden söz ederek Minsk Grubunun çalışmalarını hızlandırmalarını talep etmiştir.¹⁰¹² AGİT Parlamentosunun Kasım 1996'da düzenlediği toplantıda Aliyev hakkında parlamento başkanı Javier Ruperes şu ifadeleri kullanmıştır: "Azerbaycan bu bölgede ve dünyada ilk demokratik Müslüman ülkedir. Dağlık Karabağ problemini başladığı andan itibaren meselenin barış yoluyla halledilmesine taraftar oldunuz ve bundan dolayı size minnettarız. Azerbaycan'da ve bütün dünyada müstesna liderlik kabiliyetine sahip olduğunuzu gösterdiniz ve şüphesiz ki sizin bu kabiliyetiniz, meselenin barış yoluyla çözülmesini sağlayacaktır."¹⁰¹³ Budapeşte Zirvesi'nde Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarının belirlenmesi ve bölgeye barış gücünün gönderilmesi kararlaştırılırken, 1996 tarihindeki Lizbon Zirvesi'nde alınan kararlar ise şöyle sıralanabilir:

¹⁰¹⁰ Beşikçi, **a.g.m.** s.244

¹⁰¹¹ Kerimova, **a.g.t.** s.53

¹⁰¹² Havva Memmedova, **a.g.m.** s.173

¹⁰¹³ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.173-174

1. *Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğü*
2. *Dağlık Karabağ'a Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kendi kaderini belirleme hukukuna dayanarak özerklik ve özyönetim statüsünün verilmesi*
3. *Dağlık Karabağ'ın tüm ahalisinin güvenliğinin sağlanması.*¹⁰¹⁴

Lizbon Zirvesinde ayrıca Minsk Grubu'nun dönemsel olarak değişen eşbaşkanlık sistemi kaldırılarak yerine Fransa, ABD ve Rusya'dan oluşan daimi eşbaşkanlık sistemi getirilmiştir.¹⁰¹⁵ Bu zirvede Aliyev'in taviz vermeyen duruşu ve ortaya koyduğu diplomasi Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması yönünde karar alınmasını sağlamıştır. Aliyev, bu zirvede Dağlık Karabağ hususunda şöyle bir konuşma yaparak kararlılığını ortaya koymuştur: "Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığı hakkındaki meşru olmayan iddialar, uluslararası hukukun herkes tarafından kabul edilen normları ile uyum sağlamamaktadır. Biz bu iddiaları hiçbir zaman kabul etmeyeceğiz. Biz Azerbaycan topraklarında ikinci bir Ermeni devletinin var olmasına izin vermeyeceğiz."¹⁰¹⁶

Lizbon Zirvesi doğrultusunda Minsk Grubu 1997 yılında çeşitli tekliflerde bulunmuştur. Buna göre Azerbaycan ve Ermenistan'a 17 Temmuz 1997'de *Paket Çözüm*, 2 Aralık 1997'de *Aşamalı Çözüm* ve 7 Kasım 1998'de *Ortak Devlet* gibi öneriler getirilmiştir. Bu tekliflerden *Paket Çözüm*'e göre öncelikle taraflar uluslararası camianın kararlarına ve uluslararası hukukun kaidelerine uymaya davet edilmiştir. Teklif Ermeni silahlı güçlerin işgal ettiği bölgeleri boşaltmalarını ve bu yerlerden göç etmek zorunda kalmış olan Azerbaycan Türkleri'nin tekrar dönmelerini içermektedir. Ayrıca Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprak bütünlüğü içerisinde fakat ileri seviyede bir özerkliğe kavuşturulmasını da ihtiva etmekteydi. Yine bu teklifte DKÖB'nin Ermenilerden teşkil edilmiş askeri birliklerinin lağvedilmesi bunun yerine çok düşük düzeyde asayişin sağlanması amacıyla polis

¹⁰¹⁴ "Dağlık Karabağ Problemi AGİT'te" http://garabagh.net/content_249_tr.html e.t.12.11.2017

¹⁰¹⁵ Cafersoy, **a.g.m.** s.299

¹⁰¹⁶ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.177

gücünün oluşturulması önerilmiştir. Tüm bu aşamaların gerçekleşmesi sürecinde AGİT bünyesinde oluşturulacak bir askeri barış gücünün de geçici bir süre için bölgede olması düşünülmüştür.¹⁰¹⁷ *Aşamalı Çözüm* teklifi adından anlaşılacağı üzere çözümün iki kademeli olacağını ve bu kademelerin ilkinin askeri ikincisinin de politik olarak şekilleneceğini işaret etmiştir. Buna göre ilk adımda işgal edilen bölgeler Ermenilerce boşaltılacak, daha önce buralardan göç etmiş olan Azerbaycan Türkleri tekrar geri getirilecek¹⁰¹⁸ ve bunlar yapılırken uluslararası barış gücü bölgede olacaktır. İkinci adımda ise Dağlık Karabağ, Azerbaycan sınırları içerisinde kalacak fakat DKÖB'si özel bir siyasi statüye sahip olacak ve kararlaştırılan adımlar atıldıktan sonra hem Azerbaycan hem de Türkiye tarafından Ermenistan'a uygulanan ambargolar kaldırılacaktır.¹⁰¹⁹ Teklife göre Ermeni tarafının çok önemli gördüğü Şuşa ve Laçın¹⁰²⁰ Azerbaycan sınırları dâhilinde kalmasına rağmen Haydar Aliyev, Ermenistan ile DKÖB arasında bağlantı kurulmasını sağlayacağını sözünü de vermiştir. Bu teklif Ermenistan lideri Ter Petrosyan tarafından kabul edilmiş fakat Ermeni milliyetçilerin yoğun baskısı neticesinde Petrosyan'ın siyasi hayatının son bulmasına sebep olmuştur.¹⁰²¹ *Aşamalı Çözüm*'ün ilk tekliften farklı yanı, süreci kademeli olarak zamana yayması ve atılan adımların gözlemlenerek birbirini tamamlayıcılığının ölçülmesi olarak ifade edilebilir. *Ortak Devlet* önerisi AGİT-Minsk Grubu'nun Rus Eşbakanı tarafından ortaya atılmıştır. Zira daha önceki yapılan iki teklif DKÖB'nin Azerbaycan sınırları içinde olmasını öngörmüş fakat Petrosyan'nın iktidardan uzaklaştırılmasının yolunu açan bu teklifler yeni Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan tarafından Ermeni milli çıkarlarına aykırı

¹⁰¹⁷ İşyar, **a.g.e.** s.595

¹⁰¹⁸ İşgal edilen Laçın ve Şuşa'ya dönüş yapacak olan Türklerin yerleştirilmelerinin diğer yerlerdeki gibi hemen değil kademeli bir geçiş sürecinde yapılacağından bahsedildiği için göç, DKÖB'nin siyasi statüsünün netleştirilmesinden sonra bırakılmıştı. Bilal Dedeyev vd., **a.g.e.** s. 222.

¹⁰¹⁹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.221

¹⁰²⁰ Özellikle Laçın, Ermenistan ile DKÖB arasındaki kara bağlantısının sağlaması açısından Ermenilerce stratejik önemi haizdir. Bu bağlantı koridoru Ermenilerin düşüncesine göre Karabağ'ın dünya ile irtibatını sağlaması açısından da önemli görülmüştür. Cheterian, **a.g.e.** s.363; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.e.** s. 597.

¹⁰²¹ Petrosyan'ın bu teklifi kabul etmesinin sebebini "Dağlık Karabağ ne Azerbaycan'dan bağımsızlığı ne de Ermenistan'la birleşmeyi ümit etmemelidir." şeklinde açıklamasında aramak doğru olacaktır. İşyar, **a.g.e.** s. 599.

bulunarak kabul edilmemiştir.¹⁰²² Bu teklife göre uluslararası hukukta ve uluslararası ilişkilerde Dağlık Karabağ adeta bağımsız bir devlet olarak konumlandırılmıştır. Dağlık Karabağ'ın resmi dili Ermenice olarak belirlenmekte¹⁰²³, Azerbaycan ile Dağlık Karabağ'ın kuracağı müşterek devlet yapısı içerisinde Dağlık Karabağ yönetiminin Azerbaycan Millet Meclisi kararlarını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilecek rey hakkı bulunmakta, yine Dağlık Karabağ'a kendi parasını basma hakkı, ayrı bir anayasa düzenleme ve ordu kurma yetkisi verilmektedir.¹⁰²⁴ Bahsi geçen bu haklar Azerbaycan'ın bağımsızlık ve egemenliğini zedeleyici nitelikte ve daha önce AGİT'in aldığı kararlara aykırı bulunarak anlamsız olarak nitelendirilmiştir.¹⁰²⁵ *Ortak Devlet* teklifini Azerbaycan reddetmiştir. Bütün bunlara rağmen AGİT'in 1999 yılında İstanbul'da gerçekleştirdiği zirvede 1996-1999 yılları arasında Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının sorunun çözümüne yönelik yaptıkları birtakım görüşmeler takdirle değerlendirilmiş fakat Ermenistan'daki parlamento baskını yüzünden "çerçeve antlaşması" akdedilememiştir.¹⁰²⁶

Aliyev'in dış politikadaki diğer bir çözüm merkezi ABD olmuştur. Zira Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerin karşısında ancak ABD gibi küresel bir gücün desteği ile durulabileceği düşünülmüş ve bu amaçla Aliyev, her şeyden önce gerek ABD siyasi çevrelerinde gerekse de ABD kamuoyunda oluşmuş anti-Azerbaycan algısını ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁰²⁷ Bu çalışmalar için öncelikli olarak ABD'de bir Azerbaycan lobisi oluşturmak gerekliliği ortaya çıkmış ve bu yönde gayretler hızlandırılmıştır. Lobi oluşturma çalışmalarının yanında Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol zenginliği, batılı güçlerin özellikle de ABD'nin dikkatini Dağlık Karabağ sorununa çekmek ve böylece Azerbaycan'a bu konuda siyasi bir destek sağlamak amacıyla koz olarak kullanılmıştır.¹⁰²⁸ Görüşmelerine 1993'te başlanan ve

¹⁰²² İşyar, **a.g.e.** s.614

¹⁰²³ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.176

¹⁰²⁴ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.5

¹⁰²⁵ İşyar, **a.g.e.** s.615

¹⁰²⁶ Cafersoy, **a.g.m.** s.301; Ayrıca Bkz.: Cheterian, **a.g.e.** s.360-361

¹⁰²⁷ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.181

¹⁰²⁸ Azime Telli, "Azerbaycan Enerji Diplomasisi", **Enerji Diplomasisi**, Beta Yayınları, Ed.Hasret Çomak vd., İstanbul, 2015, s.355-358

20 Eylül 1994'te imzalanan *Asrın Antlaşması* ile altyapısı kurulan bu siyasi anlayış, batı ile birçok konuda sıcak ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. 1997 sonrasında dış politikada başarılı sonuçlar elde edilmiş ve ABD kamuoyunda Azerbaycan'a yönelik olumsuz imaj yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Ekonomik ilişkilerin artmasıyla doğru orantılı olarak siyasi ilişkiler de değişmiştir. Bunun açık örneğini Aliyev'in 22 Temmuz-1 Ağustos 1997'de ABD'ye yaptığı ilk resmi ziyarette, dönemin ABD Başkanı Bill Clinton ile Dağlık Karabağ sorununun en kısa sürede ve barışçıl şekilde çözülmesi ve bu çözümün Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunarak gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde imzaladıkları bildiriye görmekteyiz.¹⁰²⁹

Aliyev, 1993 yılında dönemin ABD Başkanı George W. Bush ile yaptığı bir görüşmede Dağlık Karabağ sorunu ve Ermenilerce işgal edilen diğer bölgelerle ilgili detaylıca bilgi vermiştir. Bu görüşmelerden sonra yapılan ortak açıklamada Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü savunulmuş ve sorunun uluslararası hukukun çerçevesinde çözülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun dışında George W. Bush'tan başkanlığı devralan Bill Clinton, 1996 yılında Aliyev'e gönderdiği mektupta ABD'nin Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımının değiştiğini, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün desteklendiğini ve sorunun uluslararası hukuka uygun çözümlenmesi arzusunda olduklarını belirtmiştir. Aynı yıl ABD Dışişleri yetkilileri yaptıkları bir açıklamada Ermenilerin Dağlık Karabağ'da başkanlık seçimine gidecekleri yönünde ortaya attıkları çeşitli söylemlerin üzüntü ve rahatsızlık meydana getirdiğini ve ABD'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰³⁰ 1995 yılında BM'nin kuruluşunun 50. yılı sebebiyle ABD'ye giden Aliyev, Clinton ile görüşmüştür ve bu görüşmede Clinton, Aliyev'in Dağlık Karabağ hususunda takip ettiği siyasetten övgüyle bahsederek Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmıştır.¹⁰³¹ Clinton, Karabağ sorununun çözümü noktasında Azerbaycan ve

¹⁰²⁹Haydar Aliyev, **Müsteqilliyimiz Ebedidir: Çıxışlar, Nitqler, Beyanatlar, Musahibeler, Mektublar, Maruzeler, Müracietler, Fermanlar**, Azərneşr, Der: Ramiz Mehdiyev, Bakı, 2003, s.225-228

¹⁰³⁰ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.179

¹⁰³¹ Bu ziyaretten önce basına yansıyan bilgilere göre Aliyev, Clinton ile petrol boru hatlarının güzergahı konusunda fikir alışverişi yapacak, Clinton ise boru hattının Ermenistan'dan geçmesi

Ermenistan taraflarına gönderdiği bazı mektuplarla meselenin karşılıklı görüşülerek halledilmesi çağrısını yapmıştır. Buna benzer bir çağrıyı 2001’de göreve gelen George Bush da yapmış ve taraflar bu çağrıya olumlu yaklaşarak aynı yıl Florida’nın Key-West şehrinde bir araya gelmişlerdir. Bu görüşmelerde ABD’nin Ermenistan’a baskı yaptığı belirtilmektedir.¹⁰³² Yine 14 Temmuz 2002 tarihinde ABD Dışişleri tarafından yapılan bir açıklamada şöyle denilmektedir: “Washington, Dağlık Karabağ hükümetini tanımamaktadır. ABD Hükümeti Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü desteklemektedir ve inanıyoruz ki, anlaşmazlığa politik bir çözüm getirilecektir”¹⁰³³ ABD’nin Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımında Aliyev iktidarı sonrası gözle görülür bir değişiklik gözlemlenmiş ve özellikle 1994’ten sonra ise ilişkiler bölgede stratejik müttefikliğe dönüşmeye başlamıştır.¹⁰³⁴ Bu açıdan ABD’nin Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını iki döneme ayırmak mümkün olabilir:

1. 1991-1994 arası bölgeye *ilgisiz ve etkisiz* yaklaşım
2. 1994 ve sonrasında bölgede ulusal çıkarları doğrultusunda etkin olma yaklaşımı¹⁰³⁵

Bu farklılığın temelinde ise Aliyev’in takip ettiği siyasetin etkili olduğu söylenebilir. *Asrın Antlaşması* çerçevesinde bölgede etkinliğini artıran ABD, *Chevron*, *Exxon* ve *Mobil* gibi dev enerji şirketleri üzerinden ticari kârını yükseltme hedefine odaklanmış ve bu hedef siyasi açıdan ABD yönetimini Azerbaycan’a yaklaştırmıştır.¹⁰³⁶

Aliyev döneminde her ne kadar ABD yürütme makamları ile ilişkiler iyileşme gösterse de Kongre ile ilişkilerde sorunlar yaşanmıştır. Zira Amerikan Kongresi üzerinde Ermeni lobisinin güçlü bir etkisi bulunmaktadır.¹⁰³⁷ ABD, SSCB’nin

şartıyla Ermenistan’dan işgal ettiği topraklardan çekilmesini isteyeceğini Aliyev’e garanti edecekti. “Aliyev Boru Hattını Clinton’la Görüşecek”, **Hürriyet**, 21 Ekim 1995; Karimov, **a.g.t.** s.109

¹⁰³²Samir Quliyev, “Azerbaycan-ABD İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu”, **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, s.502

¹⁰³³ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.181

¹⁰³⁴ Samir Quliyev, **a.g.m.** s.504

¹⁰³⁵ İşyar, **a.g.e.** s.541-544

¹⁰³⁶Akif Abdullah, “Haydar Aliyev Dönemi ve Azerbaycan”, **SBARD**, S.22, Eylül 2013, s.54

¹⁰³⁷Samir Quliyev, **a.g.m.** s.470

dağıldığı dönemde yeni kurulan devletleri ancak birbirinin toprakları üzerinde hak iddiasında bulunmadıkları sürece tanıyacağını belirtmiş fakat Ermeniler tarafından Azerbaycan topraklarınının 1/5'ine yakın kısmının işgaline ses çıkarmamıştır.¹⁰³⁸ Hatta bununla da yetinmeyen ABD 1992'de çıkarttığı 2532 sayılı *Özgürlükleri Destekleme Yasası*'na 24 Ekim 1992'de eklediği 907 sayılı Ek madde ile Azerbaycan'ı asıl suçlu ilan etmiş ve "işgalci güç" olarak kabul etmiştir.¹⁰³⁹ 2532 sayılı *Özgürlükleri Destekleme Yasası*, SSCB'den yeni ayrılan Rusya ve 14 Cumhuriyetin demokrasiye geçiş, piyasa ekonomisi ve batıya entegrasyonuna yardım etmek amacını taşımakta ve bu amaçla yeni devletlere 460 milyon dolar maddi destekte bulunmayı içermektedir.¹⁰⁴⁰ Fakat Ermeni lobisinin baskıları ve yaklaşan başkanlık seçiminde Ermeni lobisini karşısına almak istemeyen ABD'li siyasetçilerin kabul ettikleri 907 sayılı Ek ile Azerbaycan bu yardımlardan muaf tutulmuştur.¹⁰⁴¹ Aliyev, iktidara geldikten hemen sonra ABD Başkanı Bill Clinton ve üst düzey ABD'li yetkililere yazdığı mektupta bu haksız kararın Azerbaycan-ABD ilişkilerine zarar vereceğini beyan etmiştir. Bu mektuba cevaben Clinton 907 Sayılı Ek maddenin devletlerarası yardımlaşmayı yasakladığını fakat STK'lar aracılığı ile ABD yardımlarının sağlanacağını bildirmiştir.¹⁰⁴² 1993 ve 1994'te bazı senatörlerin bu yasanın kaldırılmasına dair yaptıkları girişimler de sonuçsuz kalmıştır. 1996'da Bakü'yü ziyaret eden ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright, ABD yardımlarının gayri resmi usullerle Azerbaycan'a ulaştırılacağını altını çizmiştir.¹⁰⁴³ Gerek Amerikalı enerji şirketleri gerekse de hükümet yetkililerininin 907 nolu Ek yasanın ikili ilişkilerin gelişmesinin önünde bir engel olduğunu defalarca Kongreye bildirmelerine rağmen mevcut yasanın yürürlükten kaldırılmasını sağlayamamışlardır. Özellikle Bill Clinton'ın bu konudaki çabaları sonuçsuz kalmıştır. Aliyev'in 1997'deki ABD ziyaretinde ele alınan bu konu hakkında Clinton mücadele edeceğinin sözünü vermiş fakat aynı yıl Temsilciler Meclisi, Washington yönetiminin aksine *Transkafkasya*

¹⁰³⁸ Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla..." s.151

¹⁰³⁹ Quliyev, **a.g.m.** s.472

¹⁰⁴⁰ Quliyev, **a.g.m.** s.471

¹⁰⁴¹ İlham Hasanov, **a.g.t.** s.167

¹⁰⁴² İlham Hasanov, **a.g.t.** s.168

¹⁰⁴³ İlham Hasanov, **a.g.t.** s.169

Barış ve İstikrar Yasası'ni mecliste kabul etmiştir. Bu yasa Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'ı eşit seviyede bir yönetim olarak kabul ediyor ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile Dağlık Karabağ'a askeri bir müdahalesi olduğunda Azerbaycan'a yatırım yapmayı düşünen ABD vatandaşlarını bu girişimden men edebilmenin önünü açıyordu. ABD'de hükümet ve parlamento arasında Dağlık Karabağ sorununa ilişkin bir çatışma söz konusuydu. Hükümet Azerbaycan'ı, Kongre ise Ermenileri destekliyordu.¹⁰⁴⁴

ABD'nin yaptığı yardımların boyutu o döneme göre yeni kurulan devletler açısından büyük önem arz etmiştir. 1995 yılı verilerine göre Ermenistan'a verilen yardım 455 milyon doları bulmuşken Azerbaycan'a verilen gayri resmi yardım 65 milyon dolarda kalmıştır.¹⁰⁴⁵ Fakat 11 Eylül 2001'de gerçekleşen ABD'deki Dünya Ticaret Merkezi'ne yönelik terör saldırısı sonrasında 907 Sayılı Ek maddeyi içeren sınırlamaları kaldırabilme yetkisi Başkan'a verilmiştir. Bu yetkiye dayanarak Başkan Bush, Ocak 2002'de bu yasanın yürürlüğünü durdurmuştur.¹⁰⁴⁶ ABD'nin Azerbaycan

¹⁰⁴⁴Sergio A.Mikoyan, "Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrasya'da Bölgesel İhtilaf", **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Hazırlayan: Yılmaz Tezkan, Çev. Yılmaz Tezkan, Temmuz 2000,s.46

¹⁰⁴⁵ İlham Hasanov, **a.g.t.** s.171

¹⁰⁴⁶ ABD Başkanı George W.Bush'un aldığı karar şöyledir:

“Waiver of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan

Memorandum for the Secretary of State

Pursuant to the authority contained in Title II of the “Kenneth M. Ludden Foreign Operations, Export Financin, and Related Programs Appropriations Act, 2002” (Public Law 107-115), I hereby determine and certify that a Waiver of section 907 of the Freedom Support Act of 1992 (Public Law 102-511

- is necessary to support U.S. efforts to counter international terrorism;
- is necessary to support the operational readiness of U.S. Armed Forces or coalition partners to counter international terrorism;
- is important to Azerbaijan's border security; and
- will not undermine or hamper ongoing efforts to negotiate a peaceful settlement between Armenia and Azerbaijan or be used for offensive purposes against Armenia.

Accordingly, I hereby waive section 907 of the Freedom Support Act.

You are authorized and directed to notify the Congress of this determination and to arrange for its publication in the Federal Register.

B THE WHITE HOUSE, Washington, January 25, 2002. Filed 2-7-02;8:45 am]

[FR Doc.02-3264”, “Waiver of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan”, **Federal Register/The Daily Journal of the United States**

Büyükelçisi Ross Wilson yasanın kaldırılmasıyla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Azerbaycan – ABD ilişkilerinde 907. Maddenin engel olduğu pek çok şeyi yapmak durumundayız. Birçok şeyi zamanında yapmamanın maliyeti bugün 11 Eylül saldırısı nedeniyle çok daha fazladır.”¹⁰⁴⁷

Haydar Aliyev’in şahsında Azerbaycan Devleti’nin dile getirmiş olduğu ılımlı ve barış yanlısı söylemlere Ermenistan tarafından aynı derece ve yönde mukabele edilmemiştir. Ermenilerin BM Güvenlik Konseyi’nin Elçibey döneminde almış olduğu 822 ve 853 sayılı kararların üzerine Aliyev döneminde alınmış olan 874 ve 884 sayılı kararlara¹⁰⁴⁸ uymaması barış yanlısı olmadıklarının göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁴⁹ Diğer yandan BM’nin almış olduğu kararların etkin olmayışı Ermenileri daha da cesaretlendirmiştir. Aliyev 1995 yılında BM’nin 50. kuruluş yıldönümünde yaptığı konuşmada Güvenlik Konseyini şiddetli şekilde eleştirmiştir. Bunun üzerine dönemin BM Genel Sekreteri Butros Gali, Dağlık Karabağ sorununu yıllık değerlendirme planına dâhil etmiştir. Bu planda Ermeni işgali kınanmış ve sorunun barışçıl yolla en kısa sürede çözülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bunun yanında 1999 ve 2000 yıllarında BM, ABD’yi Ermenistan ve Dağlık Karabağ’a yaptığı yardımları azaltması yönünde ikaz etmiş ve Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmıştır. Buradan da anlaşılıyor ki Aliyev’in uyguladığı dış siyaset, uluslararası camiada da karşılık bulmuş ve Dağlık Karabağ sorununda destek görmelerini sağlamıştır.¹⁰⁵⁰

Government, 02.08.2002, <https://www.federalregister.gov/documents/2002/02/08/02-3264/waiver-of-section-907-of-the-freedom-support-act-with-respect-to-assistance-to-the-government-of>, e.t. 15.02.2018

¹⁰⁴⁷ Samir Quliyev, **a.g.m.**, s.512

¹⁰⁴⁸ BM Güvenlik Konseyi’nin almış olduğu 874 ve 884 sayılı kararların detayı için Bkz.: Ek 22

¹⁰⁴⁹ BM Güvenlik Konseyi’nin almış olduğu bu kararlar (822, 853, 874, 884) birbirinin tekrarı niteliğini taşımaktadır. Bu kararlarda Ermeni silahlı güçlerinin işgal ettiği yerlerden derhal ve hiçbir koşul olmaksızın çekilmesi gerektiği ve işgal edilen yerlerden göç edenlerin yerlerine dönmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Fakat bu kararlar dikkate alınmamış, BM ise bu konuda hiçbir yaptırım sergileyememiştir. Anar Turan, “Dağlık Qarabağ Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquqa Və Milli Maraqlarımıza Uyğun Həlli Azərbaycanın Xarici Siyasətində Əsas Prioritetdir”, **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi**, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası Təmənlili Elektron Materiallar Məcmuəsi, Bakı, 2005, s. 291. <http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf> e.t.12.11.2017.

¹⁰⁵⁰ Havva Memmedova, **a.g.m.** s.172

Bilindiği üzere Azerbaycan 30 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan etmiş ve 9 Kasım 1991’de de Azerbaycan’ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.¹⁰⁵¹ Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ ve Karabağ dışında işgal edilen yerler konusunda açıkça Azerbaycan’ı desteklemiş ve sorunların çözümünde de en çok çaba gösteren ülkelerden biri olmuştur.¹⁰⁵² Türkiye, bölgeye yönelik Ermeni işgallerinden sonra Ermenistan ile tüm ilişkilerini kesmiş ve ilişkilerin ancak Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü çerçevesinde işgal edilen yerlerin derhal boşaltılması şartıyla normalleşeceğini açıkça ifade etmiştir.¹⁰⁵³ Ermenilerin yaşattığı mezalim ve giriştiği işgal faaliyetleri döneminde Azerbaycan’ın yanındaki neredeyse tek güvenilir dost ülke olan Türkiye, ortak bir tarih, din, dil ve kültür birlikteliğine sahip olduğu Azerbaycan ile ilişkilerde karşılıklı güvene dayalı politikalar uygulamıştır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yaklaşımın diğer bir boyutu da Ermenilerin Türkiye toprakları üzerinde iddia ettikleri haklar ve Türkiye’ye yönelik ortaya atılan sözde soykırım iddiasında görülmektedir.¹⁰⁵⁴ Bu açıdan da Türkiye ile Azerbaycan hem Ermeni işgalleri hem de sözde soykırım iddialarına karşı ortak bir politika üretme zorunluluğu etrafında yakınlaşmışlardır.¹⁰⁵⁵

Aliyev ilk iktidara geldiği dönemde Rusya’ya yakın bir siyaset gütmüş bunun gereği olarak Türkiye ile ilişkilerine bir süreliğine mesafe koymuştur. Aliyev’in batı ile ilişkileri geliştirme kararı üzerine Türkiye-Azerbaycan ilişkileri de esas

¹⁰⁵¹ Biilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.268; Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde...” s.98

¹⁰⁵² Özyılmaz, **a.g.m.** s.204

¹⁰⁵³ Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde...” s.99

¹⁰⁵⁴ I. Dünya Savaşı esnasında özellikle Anadolu’daki Ermenilerin isyan etmesi, Türk askerlerine saldırması ve Osmanlı kuvvetlerinin birçok zayıt vermesine sebep olmalarından dolayı Ermenilerin yine Osmanlı yetkililerinin koruması altında farklı bölgelere göç ettirilmesini temel alan ve gerçeklerden uzak, siyasi çıkar elde etmeye dönük bir iddiadır. Sözde soykırım anmalarında belirlenen tarihin henüz daha göç ve iskânların başlamadığı bir tarih olan 24 Nisan olması ise oldukça ilginçtir. Bu tarih Ermeni terör mensuplarının tutuklandığı, yasadışı bazı kuruluşların kapatıldığı tarihtir. Oysa tehcir bu tarihten sonra gerçekleşmiştir. Detaylı Bilgi için Bkz.: Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**,

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.Altayli.Net/wp-content/uploads/2015/03/ERMEN%C4%B0-TEHCIR%C4%B0R%C4%B0-VE-GER%C3%87EKLER.pdf&hl=tr> e.t.20.11.2017. Ayrıca Bkz.: Kemal Çiçek, “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.3, S.6, Yaz 2010, s.1-14.

¹⁰⁵⁵ Rafig Rustamov, “Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s.298

mecrasına kavuşmuştur.¹⁰⁵⁶ Bu bakımdan özellikle 1994'ten sonra iki ülke arasında siyasi, askeri, içtimai, ticari, kültürel alanlarda önemli işbirlikleri yapılmıştır. İlişkilerin seviyesinin artmasında Haydar Aliyev ve Süleyman Demirel arasındaki kişisel dostluğun da katkısı büyüktür.¹⁰⁵⁷ Tarihi değerler ve birliktelikler Aliyev'in ikili ilişkilerde dikkate aldığı bir unsurdur. Bu anlamda Aliyev'in şu sözleri iki ülkenin birbirine duyduğu yakınlığı ifade etmektedir: "Türk ordusunun Azerbaycan'a, Bakü'ye gelmesi, Azerbaycan'ı daşnakların saldırısından kurtarması her Azeri'nin kalbinde yaşıyor. Azerbaycan halkı bu ağır dönemde Türk halkının ona gösterdiği yardımı asla unutmayacak."¹⁰⁵⁸ Karabağ meselesini görüşmek üzere Eylül 1993'te Moskova'ya giden Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Tansu Çiller, burada Aliyev ile de görüşmüş ve görüşme sonrası Azerbaycan'a olan desteği şu sözlerle ifade etmiştir: "Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesine seyirci kalamayız. Kardeş ülke Azerbaycan'a bu konuda her türlü yardımı yaparız. Rusya ile işbirliği için her türlü adımı atmaya karar verdik"¹⁰⁵⁹ Yine Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in girişimleri sonucu Aliyev batı ülkelerine yönelik ilk resmi ziyaretini Fransa'ya yapabilmıştır.¹⁰⁶⁰ Aliyev'in 1994'teki Türkiye ziyaretinde imzalanan "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nın öncesi ve sonrasında verdiği beyanatların birindeki şu sözler gelecekte atılacak ikili ilişkiler noktasındaki adımların temelini oluşturmuştur: "Türkiye ile dostluk ebedidir. Buna sadık olacağız, ilişkileri geliştireceğiz. Hiçbir kuvvet bizi yolumuzdan döndüremeyecektir."¹⁰⁶¹ 29 Mart 1994'te Itar Tass Ajansı'na bir açıklamada bulunan dönemin Azerbaycan Dışişleri bakanı Hasan Hasanov ikili ilişkilerin siyasetin üstünde olduğunu ve geçici olmayacağını şöyle ifade etmiştir: "Bakü'de hangi hükümet olursa olsun, Türkiye sürekli müttefikimiz olarak kalacaktır."¹⁰⁶² 1996 yılında Türkiye Cumhuriyeti

¹⁰⁵⁶ Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya..." s.122

¹⁰⁵⁷ Beşikçi, **a.g.m.** s.246

¹⁰⁵⁸ Aliyev, bu sözleri 4 Nisan 1999'da Demirel ile görüşmesinde sarf etmiştir. Aktaran: Kerimova, **a.g.t.** s.20

¹⁰⁵⁹ Karimov, **a.g.t.** s.63

¹⁰⁶⁰ İlham Hasanov, **a.g.t.** s.144

¹⁰⁶¹ Karimov, **a.g.t.** s.64

¹⁰⁶² İlham Hasanov, **a.g.t.** s.145

Başbakanı Mesut Yılmaz'ın Azerbaycan'a yaptığı resmi ziyarette, Dağlık Karabağ ve işgal edilen diğer yerler ile ilgili konular görüşülmüş ve görüşme de Türkiye-Ermenistan arasındaki Alican sınır kapısının Ermenilerin işgal ettiği bölgelerden çekilmedikçe açılmayacağı vurgulanarak Azerbaycan'a destek bir kez daha ortaya konmuştur.¹⁰⁶³ Ayrıca Türkiye, 1996 tarihli AGİT'in Lizbon Zirvesi'nin sonuç bildirisinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün vurgulanması noktasında çaba sarf etmiştir.¹⁰⁶⁴ 1997 yılında İstanbul'da düzenlenen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi toplantısı vesilesiyle Demirel, Aliyev ve Ter-Petrosyan'ı bir araya getirmiş fakat görüşmeden herhangi bir sonuç çıkmamıştır.¹⁰⁶⁵ Yine 1998'in Haziran ayında Ukrayna'da yapılan KEİK toplantısında Demirel, Koçaryan ile görüşmüş ve Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan'ın adım atması gerektiğini belirtmiştir. Ardından 1999 yılında AGİT İstanbul Zirvesi ve aynı tarihli KEİK toplantısında Koçaryan ile görüşen Demirel, Türkiye'nin Dağlık Karabağ ve işgal altındaki diğer bölgeler ile ilgili kararlı tutumunu devam ettirdiği mesajını vermiştir.¹⁰⁶⁶

Aliyev döneminde Türkiye'nin Dağlık Karabağ konusunda gerek uluslararası camia nezdinde gerekse de ikili ilişkiler çerçevesinde yapıcı rol üstlenme gayreti sergilediği ortadadır.¹⁰⁶⁷ Türkiye AGİT bünyesinde teşkil edilmiş Minsk Grubu'nun çalışmalarını önemli bulmuş ve uluslararası hukuk çerçevesinde adil bir çözüm için gerekli adımlar atmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Ermeni tarafının uzlaşmaz tavrı

¹⁰⁶³ İlham Hasanov, **a.g.t.** s.146

¹⁰⁶⁴ Mahmudova, **a.g.t.** s.42

¹⁰⁶⁵ Mahmudova, **a.g.t.** s.44

¹⁰⁶⁶ Babayeva, **a.g.t.** s.137

¹⁰⁶⁷Bu konuda çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, Ermeni işgallerinin başladığı ilk dönemlerde bile Türkiye Ermenistan'a gıda gibi yardımlarda bulunmuş, Ermenistan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne yine Türkiye sayesinde katılabiliştir. Ermenistan'ı tanıyan ülkelerden biri olan Türkiye, işgaller yaşanırken bile Ermenistan'a yardım gidebilmesi için H-50 hava koridorunu açmıştır. Ermeni işgallerinin kabul edilemez boyutlara varması ve Ermenistan'ın uzlaşmaz tavrı nedeniyle Türkiye, Ermenistan'ı uyarılmış ve çeşitli yaptırımlara başvurmak zorunda kalmıştır. Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı Vazgen Manukyan 6 Nisan 1993 tarihinde TASS Ajansı'na verdiği demeçte Türkiye'ye karşı saldırgan sözlerle "sınırların değişmezliği" prensibini tanımadıklarını, bu prensibin II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan tabloda Avrupa ve batı dünyası için geçerli olduğunu ve "eski Sovyet Cumhuriyetlerinin rastgele kalem darbeleriyle çizilmiş olan sınırlarının ise aynı ilkeler çerçevesinde tanınamayacağını" belirterek hem Azerbaycan hem de Türkiye'ye yönelik toprak iddialarında bulunmuştur. Fakat Ermenistan daha da ileri giderek PKK gibi terör örgütlerine silah ve finans desteği sağlamıştır. Araz Aslanlı, "Kafkasya'nın ve Türk Dünyasının Geleceği Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, s.519-520.

gözlerden kaçmamıştır. Nitekim 2001 yılında Ermenistan meclisinin bir bildiri etrafında mutabık kaldığı görülmektedir. Bu bildiriye “Karabağ ya Ermenistan ile birleşmeli ya da bu bölgenin bağımsız statüsü uluslararası onay görmelidir” sözleri dikkat çekmiştir.¹⁰⁶⁸ Türkiye sadece AGİT nezdinde değil kurucu üye ya da üye sıfatını taşıdığı her platformda Dağlık Karabağ ve işgal altındaki diğer bölgeler konusunda Azerbaycan’ın politikalarını desteklediğini açıkça ortaya koymuştur.

Türkiye ve Azerbaycan’ın ikili ilişkilerini ve birbirlerine bakış açılarını ortaya koyan temel yaklaşımlarını Mustafa Kemal Atatürk’ün “Azerbaycan’ın sevinci bizim sevincimiz, kederi ise bizim kederimizdir”¹⁰⁶⁹ ve Haydar Aliyev’in “Biz bir millet, iki devletiz”¹⁰⁷⁰ sözlerinde görmek mümkündür. Bu manada Türkiye ve Azerbaycan arasındaki münasebetlerin geldiği boyut Türkiye’nin Karabağ işgali meselesinde Azerbaycan’ın yanındaki duruşu, bir devlet politikası olarak dış politikadaki varlığını koruduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu duruşun Haydar Aliyev döneminde daha da belirginleştiği gözlemlenmiştir.

3.4. İlham Aliyev Dönemi: Diplomatik ve Askeri Tercihler

İlham Aliyev eğitimini Moskova Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsü’nde tamamlamış ve uluslararası ilişkiler alanında doktora yapmış bir siyasetçidir. İyi derecede İngilizce, Fransızca, Rusça ve Türkçe konuşabilen İlham Aliyev, milletvekilliği, Ulusal Olimpiyat Komitesi Başkanlığı, Azerbaycan’ın AK temsil heyetinin başkanlığı, Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR’ın başkan yardımcılığı görevlerinde¹⁰⁷¹ bulunarak hem siyasi hem de bürokratik işleyişe hâkim olmuştur. 15 Ekim 2003’te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından 20 Ekim’de yapılan resmi açıklamaya göre geçerli oyların % 76,84’ünü alan İlham

¹⁰⁶⁸ Babayeva, **a.g.t.** s.132

¹⁰⁶⁹ Kerimova, **a.g.t.** s.21; Ayrıca Bkz.: Bilal N.Şimşir, **a.g.e.** s.484

¹⁰⁷⁰ Abdullah, **a.g.m.** s.53

¹⁰⁷¹ **The Statesman’s Yearbook 2004: The Politics, Cultures and Economies of The World**, Ed.Barry Turner, Macmillan Publishers, New York/USA, 2013, s.168

Aliyev Haydar Aliyev'in ardından ülkenin yeni Cumhurbaşkanı olmuş ve 31 Ekim 2003'te yemin ederek göreve başlamıştır.¹⁰⁷²

İlham Aliyev yönetimindeki Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorununa bakış açısının kendinden önceki yönetimden farklı olmadığı belirtilmektedir. Bu dönemde de Azerbaycan'ın hem iç hem de dış politikasındaki stratejik odak noktası Karabağ'ın işgalidir. Bu açıdan Azerbaycan, kendi siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyolojik kalkınmasının önündeki en büyük engel olarak Karabağ'daki Ermeni işgalleri olduğu tezini tekrar etmiştir. Dolayısıyla bölgede güvenlik ve istikrarın temin edilebilmesini öncelikli olarak Ermeni işgallerinin bertaraf edilmesine bağlamıştır.¹⁰⁷³

İlham Aliyev döneminde takip edilecek iç ve dış politika bazı konjonktürel tercihlerdeki küçük sapmaların haricinde Haydar Aliyev döneminin devamı niteliğindedir. Bu çizgide belirlenmiş olan politik rota Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusundaki çalışmalarda da kendini göstermiştir. Zaten İlham Aliyev'in göreve geldikten hemen sonra yaptığı şu konuşma Haydar Aliyev'in yönetim tarzının devam ettirileceğinin açık ilanı niteliğindedir:

*"15 Ekim'de Azerbaycan halkı seçim merkezlerine gelerek Haydar Aliyev'in politikalarına oy vermiştir. Barışa, huzura, terakkiye, kalkınmaya, istikrara oy vermiştir. Azerbaycan'da bu politikanın alternatifi yoktur... Azerbaycan uluslararası arenada kendine özgü konuma ulaşmış, Azerbaycan'ın nüfuzu artmıştır. Bölgedeki tüm uluslararası projeler Azerbaycan'ın katılımı ile onun milli çıkarları dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir."*¹⁰⁷⁴

Bunun dışında İlham Aliyev göreve geldikten sonra Haydar Aliyev döneminin başbakanlarından Artur Resizade'yi başbakanlığa tayin etmiş ve yine Haydar Aliyev

¹⁰⁷²Araz Aslanlı, "Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimi ve Sonrasındaki Gelişmeler", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, Bahar 2004, s.107

¹⁰⁷³Ziyadhan Hasanov, "İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007, s.88

¹⁰⁷⁴Araz Aslanlı, "İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası", **Eko Avrasya Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği**, 09.09.2011, <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr> e.t. 21.11.2017

döneminde bakanlık yapmış olanları tekrar bakan olarak atamıştır. Bu atamalardan da İlham Aliyev'in babasının siyasi öncelikler ve yöntemlerini devam ettireceği sonucu çıkarılmıştır.¹⁰⁷⁵ Gerçekten de İlham Aliyev, Haydar Aliyev'in siyasi hedeflere ulaşmak için kullandığı çok yönlü ekonomik ilişkileri geliştirmiş ve bu bağlamda hem batı dünyasına hem de doğu dünyasına dönük çalışmalar ortaya koymuştur.¹⁰⁷⁶ Enerji alanındaki zenginliğini ekonomik ve siyasi bir koz olarak kullanmayı başaran İlham Aliyev dış dünya ile entegrasyonun önündeki engelleri kaldırmak adına Azerbaycan'a yabancı yatırımcı çekmeye ve Azerbaycanlı müteşebbisleri teşvik etmeye çalışmıştır. Bu yönde gerek iç kamuoyuna gerekse de dış kamuoyuna mesaj veren İlham Aliyev, Azerbaycan'ın uluslararası ilişkiler açısından vazgeçilmez jeopolitik ve jeostratejik bir ülke olduğundan bahisle ülkesinin tüm devletlerle temas halinde olacağını 2007 yılındaki ilk Milli Güvenlik Belgesi'nde şöyle belirtmiştir:

“Batı ve Doğu'nun kavuştuğu coğrafyada bulunan, Avrupa'nın temel değerlerini paylaşan ve Avroatlantik güvenlik yapılanmasının ayrılmaz bir halkası olan ve aynı zamanda, İslam dünyasının bir parçası olarak (...) Azerbaycan'ın Hazar-Kafkasya coğrafyasında bölgesel işbirliği açısından çok önemli, çoğu zaman ise kilit devlet olduğu, bilhassa enerji ve taşımacılık projelerinin gerçekleştirilmesinde eşsiz rol oynadığı...”¹⁰⁷⁷

İlham Aliyev döneminde kendinden önceki cumhurbaşkanlarının temellerini attığı dışa açılım politikası ve özellikle Haydar Aliyev ile hayat bulmuş olan “Denge Politikası”nın ivme kazandığı ve Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve Ermeni işgalleri konusunda ortaya koyduğu yaklaşımının siyasi açıdan destek bulma oranını ciddi

¹⁰⁷⁵ Araz Aslanlı, “Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı...” s.119

¹⁰⁷⁶ Konrad Zasztowt, “Azerbaijan After a Decade of President Ilham Aliyev's Rule”, **Bulletin**, PISM(The Polish Institute of International Affairs), No. 92 (545), 4 September 2013,

https://www.pism.pl/files/?id_plik=14562 e.t.24.11.2017

¹⁰⁷⁷ Araz Aslanlı, “İlham Aliyev Döneminde...”

<http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr> e.t. 24.11.2017

şekilde arttırdığı görülmektedir. Bu anlamda ilişkilerin çerçevesinin genişlemesi Azerbaycan'ın fikirlerinin hem devletler nezdinde hem de uluslararası kamuoyu nezdinde kabul görmesini sağlamıştır. İlham Aliyev, iç ve dış politikada istikrarın sağlanması, gelişmiş ülkelerle entegrasyon ve Azerbaycan'ın uluslararası toplum içerisinde itibar görmesi gibi hedeflere¹⁰⁷⁸ ulaşılabilmesi için uzman kadrolar oluşturma çabası gütmüş ve kurumsal alt yapıyı hayata geçirmeye çalışmıştır.¹⁰⁷⁹

İlham Aliyev döneminde üzerinde önemle durulan her alanda kurumsallaşma çabaları olumlu sonuçlar vermeye başlamıştır. Nitekim İlham Aliyev'in 2009 yılında Chatham House'da Sir Brian Fall'a verdiği mülakatta Azerbaycan'ın neredeyse tüm alanlarda gelişme kaydettiğini ve bu gelişmelerin dış ilişkilere büyük katkı sağladığını ifade etmiştir.¹⁰⁸⁰ Aliyev döneminde kurulan çok yönlü ilişkiler, ekonomik ve siyasi kazanımların yanında toplum nezdinde ve devletin diplomatik işleyişinde özgüven oluşmasına da vesile olmuştur. Bu özgüvenin yansımaları Aliyev'in Chatham House'daki mülakatında görmek mümkündür. Şöyle ki Aliyev Azerbaycan'ın dış politikadaki tavrını, bağımsız bir dış politika, tüm ülkelerle karşılıklı ve eşit ilişkiler, ilişkilerde karşılıklı çıkarlara saygı duyulması ve saygınlık kazanma, devletlerin birbirlerinin içişlerine müdahaleden uzak bir anlayış şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁸İsmail Bey Zardabli, **The History Of Azerbaijan From Ancient Times To The Present Day**, Rossendale Books, Published by the order of No:284 on November 18, 2004 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic, s. 487

¹⁰⁷⁹ Beşikçi, **a.g.m.** s.247

¹⁰⁸⁰ Aliyev eğitimden ekonomiye, kültürel gelişimden uluslararası ilişkilere birçok aşama kaydedildiğini belirtmiş ve özellikle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi neticesinde Azerbaycan ekonomisinin 2.6 kat büyüdüğünü, 2006-2009 yılları arasında dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi haline geldiğini, sanayi üretimlerinin 2.5 kat arttığını, kamu harcamalarının 12 kat yükseldiğini buna mukabil yoksulluğun 4 kat azaldığını, 2004-2009 yılları arasında 1600 okul yapıldığını, sağlık alanındaki yatırımların katlandığını belirtmiştir. Ayrıca 2008 yılında Azerbaycan'ın ortaya koyduğu siyasi ve ekonomik reformların Dünya Bankası tarafından en iyi reform olarak gösterildiğini hatırlatan Aliyev, Sovyet döneminde piyasa ekonomisinin hiç olmadığı bir ülkeden, %85'i piyasa ekonomisi olan bir ülke haline geldiklerini vurgulamıştır. "Foreign Policy Challenges for Azerbaijan", **Chatham House**, Chair: Sir Brian Fall, HE: İlham Aliyev (President, Republic of Azerbaijan), Monday 13 July 2009, s. 2-5 https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/14383_130709aliyev.pdf e.t.24.11.2017.

¹⁰⁸¹"Foreign Policy Challenges for Azerbaijan" s.6

https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/14383_130709aliyev.pdf e.t.24.11.2017

İlham Aliyev, dış ilişkilerde yakalanan başarıyı Dağlık Karabağ sorununun çözümünde etkin bir unsur olarak kullanmayı ihmal etmemiştir. Uluslararası alanda birçok kez sorunun çözümü için girişimlerde bulunan Aliyev, BM, NATO, AB, AK, İİT, AGİT gibi kuruluşların Dağlık Karabağ'a yönelik kararlar almasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁸² Aliyev, Rusya'nın Ermenistan'ı her alanda kayıtsız şartsız desteklemesi¹⁰⁸³ karşısında batı dünyasının ittifakı ile kurulan NATO ile yakınlaşarak bu kuruluş üzerinden bölgede denge sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁸⁴ 2004 yılında NATO'nun Güney Kafkasya'yı stratejik hedef bölgesi içerisinde göstermesi Aliyev'in Rusya'ya karşı batı ile yürüttüğü denge siyasetinin başarısı olarak kabul edilmiştir. Dengeleme siyaseti Azerbaycan'ın 27 Mayıs 2005'te NATO'nun Özel İşbirliği Faaliyet Planı (Individual Partnershir Action Plan-IPAP)'na dahil olması ile devam etmiştir.¹⁰⁸⁵ Bunun akabinde Aliyev, 2008'den itibaren askeri alandaki gelişim normlarını NATO'nun belirlediği normlara uygun hale getirme çalışmaları yürütmüştür.¹⁰⁸⁶ Bunun yanında NATO üyesi olmadığı halde NATO'nun çeşitli ülkelerdeki faaliyetlerine askeri destek vermiştir.¹⁰⁸⁷ İlham Aliyev döneminde NATO ile gerçekleşen yakın temasa rağmen bu kurumun Dağlık Karabağ sorunundaki söylemleri Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, barışçıl çözüm gibi tekrarlardan ibaret olmuş ve sadece AGİT'in çalışmalarının destekleneceği mesajları verilmiştir.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸² Elizabeth Fuller, "Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict", **IAI Working Papers 1312**, Istituto Affari Internazionali, April 2013, s.8-10,

<http://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1312.pdf> e.t.24.11.2017

¹⁰⁸³Rusya'nın 1992-2008 yılları arasında Ermenistan ile 160 anlaşma yaptığı ve bunlardan öne çıkan bir tanesinin de 29 Ağustos 1997'de imzalanan "Dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardım" anlaşması olduğu belirtilmektedir. Bu antlaşma gereği taraflardan birine yapılan saldırıda diğeri saldırıya uğrayan tarafa askeri yardımda bulunacaktır. Valeyev, **a.g.m.** s.141. Ayrıca Ermenistan'da toplam 29 adet Rus askeri üssü olduğunu ve bunlardan 14'ünün de Türkiye sınırlarına yakın bölgelerde konuşlandığını görmekteyiz. Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla..." s.149.

¹⁰⁸⁴İbadov, **a.g.t.** s.60

¹⁰⁸⁵ Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.91

¹⁰⁸⁶ Sarıahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde..." s.105

¹⁰⁸⁷ Konrad Zasztowt, **a.g.m.** https://www.pism.pl/files/?id_plik=14562 e.t.24.11.2017

¹⁰⁸⁸ Fuller, **a.g.m.** s.11

İlham Aliyev döneminde AK ve AB'nin Dağlık Karabağ Meselesi'ne yaklaşımları daha çok ticari çıkarlar üzerine kuruludur.¹⁰⁸⁹ Avrupa devletleri ile ilişkiler TACIS, İNOGATE ve TRACECA gibi projeler etrafında şekillendirilmiştir.¹⁰⁹⁰ AB'nin SSCB sonrasında ortaya çıkan yeni devletler ile ilişkilerini geliştirmeyi amaçlayan 2003 tarihli "Avrupa Komşuluk Politikası"nı hayata geçirmesi ve bu politikanın "Stratejik Belgesi"ni 2004 yılında oluşturması ile birlikte Azerbaycan bu stratejideki yerini almıştır.¹⁰⁹¹ AB ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, Dağlık Karabağ sorununda da paralel görüşlerin belirlenmesiyle birlikte daha da gelişim göstermiştir. Dağlık Karabağ'daki Ermeniler, bağımsızlık adımı olarak referandum girişiminde bulunmuş fakat 2006 yılında AB bağımsızlık yönündeki girişimleri hiçbir zaman ve şekilde tanımayacağını beyan etmiştir.¹⁰⁹² 20 Mayıs 2010 tarihinde AB Parlamentosunun aldığı 2216 sayılı "Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Stratejisine İhtiyaç" kararına göre AB ilk kez Ermenilerin işgal ettiği yerleri boşaltmaları yönünde tavır almıştır.¹⁰⁹³ AB'nin bölgeye dönük temaslarını arttırması Azerbaycan'ın elinde Dağlık Karabağ sorununa yönelik çözüm ortakları anlamında alternatif bir koz olmuştur. Ancak Ermenistan'ın, 2013 yılında AB ile geniş çerçeveli ticaret anlaşması imzalamak üzere iken imzadan vazgeçerek

¹⁰⁸⁹ AB ve AK gibi kuruluşlar için ön plana çıkan unsur Hazar'ın enerji zenginliklerinin (petrol, doğalgaz) güvenli bir biçimde Avrupa'ya ulaştırılmasıdır. Bu açıdan bu kurumların Hazar havzasına yaklaşımları daha çok ekonomik çıkarlar üzerine kuruludur. Metin Aksoy, "AB'nin Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Güvenlik ve Enerji Çerçevesinde Yaklaşımı", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.26-28, Ayrıca Bkz.: Yılmazçelik ve Özdem, **a.g.m.** s.28.

¹⁰⁹⁰ Ali Resul Usul, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları:Sessiz ve Derinden", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.196

¹⁰⁹¹ AB, kendisine üye olmayan fakat birlik haritasına yakın olan devletleri adeta bir komşu olarak kabul etmiş ve bu devletler ile her açıdan istikrarın sağlanabilmesi adına işbirliği yapmayı stratejik hedef olarak görmüştür. Bu devletler ise Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Mısır, Gürcistan, Ürdün, Lübnan, Libya, Moldova, Fas, Filistin, Suriye, İsrail, Tunus, Ukrayna ve Cezayir'dir. Emine Özdaşlı, "Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri", **Aksaray Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.8, S.1, Ocak 2016, s.136. Ayrıca AB'nin Güney Kafkasya politikası hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Rövsen Şahbazov, **Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde**, EkoAvrasya Yayınları, Ankara, Temmuz 2015.

¹⁰⁹² Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu..." s.1118

¹⁰⁹³Kamer Kasım vd., **Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun**, USAK Yayınları, USAK Raporları Rapor No:11-07, Ed: M.Turgut Demirtepe, Ankara, Eylül 2011, s.14

Rusya'nın başını çektiği *Avrasya Ekonomik Birliği* ve *Avrasya Gümrük Birliği*'ne dahil olmasına rağmen AB, Ermenistan ile yeniden bir anlaşma imzalamaya çalışmıştır. Önceleri Ermenistan'a yönelik menfi eleştirilerde bulunan Avrupa'nın sonrasında tekrar Ermenistan ile yakınlaşma arayışlarına girmesi bölgeyle ilgili siyasetini de göstermesi bakımından önemlidir. Dönemin AB Komisyon Başkan Yardımcısı Federica Mogherini "Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne üyeliği AB ile işbirliğine bir engel teşkil etmemektedir" şeklinde bir açıklama bile yapmıştır. Bu durum AB'nin Ermenistan'a yönelik tavizkar bir tutumu olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Mogherini, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov ile yaptığı bir görüşmenin ardından "AB, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü, bağımsızlığını ve egemenliğini desteklemektedir. Avrupa Birliği ve Birliğe üye ülkeler Dağlık Karabağ'ı tanımamıştır. Statükonun sürdürülemeyeceğine inanıyoruz. Dolayısıyla, Karabağ sorununun barışçıl yöntemlerle çözümü AB'nin önceliklerinden biridir. AGİT Minsk Grubu'nun arabuluculuk faaliyetlerini desteklemeyi sürdüreceğiz" açıklamasını yaparken Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan ile görüşmesinin ardından da "Karabağ sorununun barışçıl çözümü AB'nin öncelikleri arasında olmaya devam etmektedir. Statükonun devam edemeyeceğini düşünüyoruz. Avrupa Birliği Minsk Grubu'nun çözüme yönelik çabalarını desteklemektedir diyerek meseleyi geçiştirmeye çalışmıştır.¹⁰⁹⁴ AB'nin Ermenistan'a destek verdiğinin bir diğer göstergesi de AB Parlamentosu'nun Azerbaycan'ı insan hakları konusunda suçlayıcı kararlar alırken Ermenistan'ın işlediği insanlık suçları ile ilgili herhangi bir kararı olmamasıdır. Bu ikircikli tutumu Ermeni muhalif siyasetçilerden ve eski Ermenistan Dışişleri Bakanlarından Raffi Hovannisian bile şiddetle eleştirmiş ve Mogherini'ye Ermenistan'daki insan hakları ihlallerini anlatan bir mektup göndermiştir.¹⁰⁹⁵ Azerbaycan açısından AB'nin Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımı çözüm sağlayıcı değilken Avrupa Konseyi tarafından 2005 yılında alınan bir kararda Ermenistan işgalci bir devlet olarak tanımlanmış,

¹⁰⁹⁴ Ali Murat Taşkent, "AB'nin Azerbaycan ve Ermenistan'a Yaklaşımı: Gerçekçi Politikamı Çifte Standart mı?" **AVİM**,

<http://avim.org.tr/tr/Yorum/AB-NIN-AZERBAYCAN-VE-ERMENISTAN-A-YAKLASIMI-GERCEKCI-POLITIKAMI-CIFTE-STANDARTMI> e.t.26.11.2017

¹⁰⁹⁵ Taşkent, a.g.m. <http://avim.org.tr/tr/Yorum/AB-NIN-AZERBAYCAN-VE-ERMENISTAN-A-YAKLASIMI-GERCEKCI-POLITIKAMI-CIFTE-STANDARTMI> e.t.26.11.2017

Dağlık Karabağ yönetiminin tavrını ise hukuksuz olarak niteleyerek Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapılmıştır.¹⁰⁹⁶ 25 Ocak 2005 tarihinde Avrupa Parlamenterler Asamblesi tarafından alınan *Resolution 1416* kararı ve bu karara bağlı olarak beyan ettiği *Recommendation 1690*¹⁰⁹⁷ numaralı tavsiyeleri Ermenistan'ın etnik temizlik yaptığını ve Karabağ'dan zorla göç ettirilen insanların yerlerine dönmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca BM'nin soruna dair almış olduğu 822, 853, 874, 884 sayılı kararlarına da göndermede bulunan bu karar, hiçbir devlete, işgallerini genişletecek güce ulaşmasına yardım edecek nitelikte silah ve mühimmat desteğinde bulunulmaması gerektiğini bildirmektedir.¹⁰⁹⁸ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin bu kararı İlham Aliyev döneminin diplomatik bir başarısı olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁹ Yine bu dönemde İİT'nin Dağlık Karabağ sorununda başından beri sürdürdüğü tavrını koruduğu ortadadır. Buna göre İİT, Ermeni işgalleri konusunda açıkça Azerbaycan'ın yanında yer almış, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yaparak Ermeni işgalleri kınanmış ve işgal edilen yerlerin kayıtsız, şartsız derhal boşaltılması yönünde uyarılarda bulunmuştur. Özellikle 14-16 Haziran 2004 tarihlerinde İİT'nin almış olduğu *Resolution 10/31 P* sayılı kararı bu kuruluşun Azerbaycan politikalarını desteklediğinin açık göstergesi olmuştur. Zira bu kararda Ermenilerin Azerbaycan Türkleri'ne uyguladıklarını "insanlığa karşı suç" olarak niteleyen İİT, hiçbir kuruluş üyesi devletin Ermenistan'a silah vermemesi, Azerbaycan'ın politikalarının BM başta olmak üzere uluslararası toplum nezdinde de desteklenmesi gerektiği konusunda resmi mutabakat sağlamıştır.¹¹⁰⁰

İlham Aliyev döneminde uygulanan çok yönlü dış politikanın aktörlerinden biri de BM olmuştur. BM'nin Dağlık Karabağ sorununa yönelik daha önce aldığı

¹⁰⁹⁶ Büyükbaş, **a.g.m.** s.54, Ayrıca bu karar Ermenistan'ı ilk kez saldırgan bir devlet olarak suçlayan hukuki belge niteliğini taşımaktadır. Yine bu kararda Dağlık Karabağ'ın kendi kendini yönetme hakkının olmadığını da vurgulamıştır. Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu..." s.1118

¹⁰⁹⁷ *Resolution 1416* ve *Recommendation 1690* kararları için Bkz.: Ek 23

¹⁰⁹⁸ Abdullahzade, **a.g.e.** s.262, Ayrıca Bkz.: Lütem, **a.g.m.**

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.29.10.2017

¹⁰⁹⁹ Acar ve Çemrek, **a.g.m.** s.132-133

¹¹⁰⁰Organisation Of Islamic Cooperation "on the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan-Resolution No.10/31-P", **The Thirty-First Session Of The Islamic Conference Of Foreign Ministers**, Resolutions on Political Affairs, 14-16 June 2004, İstanbul, <http://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/31/31%20icfm-pol1-eng.htm> , e.t.23.08.2018

822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarında yukarıda bahsedildiği üzere Azerbaycan'ın uluslararası toplum nezdinde de haklılığı tescillenmiştir.¹¹⁰¹ İlham Aliyev döneminde BM'nin Dağlık Karabağ ile ilgili öne çıkan kararı, BM'nin 2006 yılındaki 60/285 sayılı kararına atıf yapan 14 Mart 2008 tarihli 62/243 sayılı "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Bölgelerindeki Durum" isimli karardır. Bu karar Ermenilerin işgal ettikleri bölgeleri ön koşulsuz ve derhal terk etmelerini açıkça bildirmektedir.¹¹⁰² Fakat bu kararın en dikkat çekici yanı oylama esnasında yaşanmıştır. Buna göre kararın lehine 39 oy, aleyhine ise 7 oy kullanılmış, olumsuz oy kullanan ülkelerden 3 tanesinin Dağlık Karabağ sorununu çözmekle yetkilendirilmiş ve eşbaşkanlık görevi verilmiş olan Minsk Grubu üyeleri ABD, Fransa ve Rusya olması da oldukça ilginçtir. Oysa bu devletlerden beklenen daha önceki BM kararlarında olduğu gibi bitaraf olmalarıydı.¹¹⁰³ Oylama sonucunda ortaya çıkan tabloya baktığımızda karara olumlu oy veren ülkelerin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve İslam ülkeleri olduğu görülmektedir. Böyle bir sonuç doğal olarak Minsk Grubu'nun çözüm konusunda adil davranmayacağı izlenimi doğurmuştur. Bu açıdan Minsk Grubu eşbaşkanlarının güvenilirliği sorgulanmıştır.¹¹⁰⁴ Minsk üçlüsü ise BM'nin aldığı bu kararın ancak Ermenistan tarafının onaylaması sonucu yürürlüğe girebileceğini belirterek "dengeli toprak bütünlüğü" çerçevesinde meseleye yaklaşılması gerektiği tezini ortaya koymuşlardır. Oysa ne uluslararası hukukta ne de uluslararası ilişkilerde karşılığı olmayan bu tez üç devletin açıkça Ermeni yanlısı politika güttüğünün işareti olarak görülmüştür.¹¹⁰⁵

İlham Aliyev döneminde AGİT- Azerbaycan ilişkileri stabil bir görünüm arz etmiştir. Bu dönemde Dağlık Karabağ sorunun çözüm arayışları AGİT-Minsk Grubu'nun 2002 yılında oluşturduğu "Prag Süreci" üzerinden devam etmiştir. "Prag Süreci" sorunun hiçbir ülke ve kuruluşun müdahalesi olmadan Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının ikili görüşmeleri neticesinde çözüme

¹¹⁰¹ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.268; Abdullahzade, **a.g.e.** s.266-268

¹¹⁰² Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.270

¹¹⁰³ Nurlan Cavadov, "Azerbaycan ve Birleşmiş Milletler", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara, 2008, s.52

¹¹⁰⁴ Büyükbaş, **a.g.m.** s.54

¹¹⁰⁵ Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla..." s.153

kavuşturulmasını benimseyen bir yöntemdir.¹¹⁰⁶ Bu çerçevede 2002’de devlet başkanlarını temsilen dışişleri bakanları seviyesinde başlayan ikili görüşmeler, İlham Aliyev dönemi içerisinde 2004-2006 yılları arasında da sürdürülmüştür. 2004-2006 yılları arasında dışişleri bakanları dört kez bir araya gelirken İlham Aliyev ve Robert Koçaryan da devlet başkanları olarak üç kez baş başa görüşme yapmışlardır.¹¹⁰⁷ Fakat görüşmeler sürerken Dağlık Karabağ Ermenileri Aralık 2006’da Dağlık Karabağ’ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiklerini ilan etmişler ve referanduma gitmişlerdir. Hiçbir devlet tarafından kabul görmeyen referandum sadece bu görüşmelerin kesintiye uğramasına yol açmıştır.¹¹⁰⁸ Bunun dışında Ocak 2007’de Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan bir konuşmasında çözüm için Ermeni tarafının taleplerini sayarak bu taleplerden asla taviz vermeyeceklerini belirtmiştir. Ermenistan’ın talepler şöyle sıralanmıştır:

1. *Sorun Ermenistan’ın ulusal güvenliğine zarar vermeyecek şekilde çözülecektir,*
2. *Dağlık Karabağ’a kendi kaderini tayin hakkı verilecektir,*
3. *Ermenistan’la Karabağ arasında engellenemez bir ulaşım hattı olacaktır.*¹¹⁰⁹

İkili görüşmelerin sona ermesi üzerine tekrar devreye giren AGİT-Minsk Grubu, çözüm için taraflara 29 Kasım 2007 *Madrid Prensipleri* adıyla anılan bir öneri paketi sunmuştur. Temel olarak Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerden çekilmesi, göçmenlerin yerlerine tekrar dönebilmesi, Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasında koridor açılması, Dağlık Karabağ’a geniş özerklik tanınması gibi maddeleri

¹¹⁰⁶ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.250

¹¹⁰⁷ Devlet başkanlarının görüşmelerinin ilki 10 Şubat 2006’da ikincisi 4 Haziran 2006’da, üçüncüsü de 28 Kasım 2006’da gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki Fransa’da ikincisi Bükreş’te, üçüncüsü de Minsk’te gerçekleşmiştir. Alim Mammadov, “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Bölgesel Dış Politikası”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014, s.11

¹¹⁰⁸ Çeltekliligil, **a.g.t.** s.80

¹¹⁰⁹ Ziyadhan Hasanov, **a.g.t.** s.94

içeren bu paket ilk önce kabul görmüş fakat uygulama aşamasının nasıl gerçekleşeceği konusunda çıkan anlaşmazlıklar ve Fransa ile Rusya'nın tarafsızlık ilkesine aykırı biçimde Ermeni yanlısı tutum sergilemesi nihai bir sonuç elde edilmesine engel olmuştur.¹¹¹⁰ Dağlık Karabağ meselesinde AGİT-Minsk Grubu'nun kalıcı çözüm üretememesi, Azerbaycan kamuoyunda da büyük bir eleştirilere neden olmuş ve bazı Azerbaycanlı aydınlar Minsk Grubundan ayrılma talebini içeren bir dizi görüşme ve toplantılar tertip etmişlerdir.¹¹¹¹

İlham Aliyev dönemi ABD ile ilişkilerde ikili görüşmeler ön plana çıkmış ve Azerbaycan, Dağlık Karabağ hususunda ileri sürdüğü tezlerin kabul edilmesi için çalışmıştır. Fakat buna rağmen ABD'nin sorunun gerçek bir çözüme evrilmesi konusunda ısrarcı olmadığı belirtilmektedir. Bu konuda ABD tarafından meselenin adeta bölge ülkeleri üzerinde siyasi baskı aracı haline getirildiği dillendirilmektedir.¹¹¹² Bu tür düşüncelere rağmen İlham Aliyev, cumhurbaşkanı olduğu dönemdeki küresel siyasetteki konjoktürel pozisyonu olumlu yönde değerlendirebilmiştir. ABD'nin, Irak ve Afganistan'a yönelik düzenlediği askeri operasyonlar dolayısıyla hem bölgedeki kamuoyunda hem de Kafkasya ve Orta Asyadaki genel kamuoyunda oluşan olumsuz imaj ve giderek azalan siyasi desteği pozitif yönde değiştirebilme çabasına girdiği bir dönemde Aliyev, Dağlık Karabağ meselesinde Azerbaycan lehine ABD desteği alabilmek için bu ülkeye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ve benzeri ziyaretlerden umduğunu bulan Aliyev, ABD'nin 2005 yılında Azerbaycan'a yapacağı askeri yardımın Ermenistan'a yapılacak yardımdan ilk kez daha fazla olacak şekilde¹¹¹³ 4.3 milyon dolara çıkarılmasını ve Dağlık Karabağ meselesinde ABD'li yetkililerin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulamalarını sağlamıştır.¹¹¹⁴ 2004 yılında itibaren Azerbaycan ve ABD arasında hem devlet başkanları hem de savunma ve dışişleri bakanları seviyesinde birçok

¹¹¹⁰ Büyükbaş, **a.g.m.** s.56

¹¹¹¹ Büyükbaş, **a.g.m.** s.55

¹¹¹² Büyükbaş, **a.g.m.** s.58

¹¹¹³ Nazim Caferov ve Araz Aslanlı, "ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında", **Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.8, S.4, Aralık 2016, s.6

¹¹¹⁴ Beşikçi, **a.g.m.** s.248

ziyaretin gerçekleştiği görülmüştür. Bu ziyaretlerde özellikle askeri işbirliklerin geliştirilmesi konularının ele alındığı belirtilmiştir. Nitekim dönemin ABD ordusunun Avrupa komutanı James Jones'un ABD Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada Kafkasya'yı "askeri açıdan en önemli bölge" olarak nitelemiştir.¹¹¹⁵ ABD ile ilişkilerin ivme kazandığı bu dönemde ABD Kongresi'nin üzerindeki Ermeni lobisinin baskısı azımsanmayacak derecede artmıştır. 2009 yılında ABD Başkanı Barack Obama'nın Türkiye ziyaretiyle daha da artan Türk-Ermeni ilişkilerinde normalleşme girişimleri gerek Azerbaycan-ABD gerekse de Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin sarsılmasına sebep olmuştur. Hatta 2009-2010 yıllarında Azerbaycan-ABD arasında politik gerginlik had safhaya ulaşmıştır.¹¹¹⁶ Ayrıca Gürcistan'ın 8 Ağustos 2008'de Güney Osetya'ya askeri operasyon başlatmasının ardından Rusya'nın duruma müdahil olarak Gürcistan'a savaş açması ve savaşı kazanması, ABD'nin ise Gürcistan'a herhangi bir yardımda bulunmaması da Azerbaycan'ı güvenlik endişesine sevk etmiştir. Bu bakımdan da ABD-Azerbaycan ilişkileri Azerbaycan açısından daha ihtiyatlı ele alınmaya başlanmıştır.¹¹¹⁷ Bunun yanında daha önce de belirtildiği üzere Minsk Grubu eşbaşkanlarından biri olan ABD'nin özellikle 2008 tarihli 62/243 sayılı BM kararında Ermenilerin lehine oy kullanması her ne kadar daha sonraki süreçte ilişkiler düzelse de bir dönem Azerbaycan'ı ABD ile ilişkilerde temkinli davranmaya itmiştir.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-Rusya ilişkileri stabil bir çizgi izlememiştir. Rusya'nın Dağlık Karabağ sorunu üzerinden Ermenistan'ı domine ettiği ve bu şekilde Ermenistan'ı kendi hedefleri doğrultusunda dış politikasında kullandığı belirtilmektedir. Bu anlamda Ermenistan'ın Rusya için taşıdığı önem Rus stratejist Aleksandr Dugin tarafından şöyle ifade edilmektedir: "Ermeniler Rusya ile jeopolitik bağlantılarını çok canlı idrak eden Hıristiyan bir halktır. Türkiye'den Azerbaycan'a ve Orta Asya'ya giden yolun Ermenistan ve Karabağ'dan geçmesi nedeniyle Ermeniler son derece stratejik önemdeki topraklarda bulunmaktadır.

¹¹¹⁵ Caferov ve Aslanlı, **a.g.m.** s.7

¹¹¹⁶ Caferov ve Aslanlı, **a.g.m.** s.8

¹¹¹⁷ Fuller, **a.g.m.** s.9

Erivan Türkiye'yi kıta içi mekanlardan koparan önemli bir stratejik halka haline gelmiştir.”¹¹¹⁸ Bu sözlerden hareketle Şihaliyev, Rusya için Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın önemini şöyle sıralamaktadır:

- *Ermenistan'ı Türkiye'nin, ABD, NATO ve Avrupa Birliği'nin Kafkasya politikasına karşı denge unsuru olarak kullanmak;*
- *Ermenistan sayesinde Kafkasya'daki politik ve askeri varlığını koruyarak, bölgede konuşlandığı üslerle Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı kontrol altında tutma;*
- *Ermenistan ve Ermeniler aracılığı ile bölgede etnik çatışmalar çıkarabilme olanağına sahip olmak;*
- *Ermenistan'ı Rusya'nın bölgedeki politik ve ekonomik çıkarlarının korunması yönünde bir bekçi haline getirmek;*
- *Genel olarak Kafkasya'yı savunma ve kontrol sayesinde Rusya'nın kendisine yönelik güneyden yapılabilecek müdahaleler karşısında gereken önlemleri almak.*¹¹¹⁹

Rusya'nın Dağlık Karabağ meselesine bakışının Ermenistan üzerinden olduğu görülmektedir. Nitekim BDT Araştırmaları Enstitüsü Başkanlığı yapmış olan Konstantin Zatulin'in şu ifadesi Rusya'nın Dağlık Karabağ sorununa hangi zaviyeden baktığını özetlemektedir: “Ermenistan, Rusya'nın Kafkasya'daki İsraili'dir.”¹¹²⁰ İlham Aliyev, Dağlık Karabağ sorununun başladığı günden bu yana Rusya'nın bu yöndeki yaklaşımını bilerek hareket etmiş ve “Denge Politikası” anlayışını sürdürerek¹¹²¹ Azerbaycan Milli Güvenlik Belgesi'nde Rusya ile ilişkilerin karşılıklı anlayış ve işbirliği içerisinde yürütüleceğinden bahsetmiştir. Söz konusu belgede Rusya ile ilişkilere şöyle değinilmiştir:

¹¹¹⁸Aleksandr Dugin, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, Küre Yayınları, Çev. Vugar İmanov, İstanbul, 2004, s.78

¹¹¹⁹ Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.147

¹¹²⁰ Valeyev, **a.g.m.** s.139; Ermenistan neredeyse her bakımdan Rusya'ya bağımlı ise de Rusya da Ermenistansız Kafkasya'da neredeyse adım atamaz hale gelebileceğini bilmektedir. Zeynelabidinoğlu, **a.g.e.** s.346

¹¹²¹ Erdal Tanas Karagöl vd., **Türkiye'nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı**, SETA Yayınları, 20 Nisan 2016, s.29

“Azerbaycan, bütün devletlerle çok boyutlu, dengeli ve dostane ilişkilere dayalı bir siyaset izlemektedir. Azerbaycan, bölgesel barış ve istikrarın sağlanmasının bir koşulu olarak komşu ülkelerle kapsamlı ilişkiler içinde olmaya büyük önem atfetmektedir. Ancak, Ermenistan’ın saldırgan politikaları, Güney Kafkasya’da arzu edilen ilişkilerin kurulmasının önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Azerbaycan, Hazar Denizi’nin hukuki statüsünün belirlenmesi sorununun çözümünde RF ve Kazakistan ile imzaladığı anlaşmanın benzerinin İran ve Türkmenistan ile de imzalanmasını ve böylece Hazar Denizi’nin barışçıl amaçlarla kullanılmasını istemektedir... Bağımsızlık sonrası dönemde benimsenen, bir taraftan ABD, NATO ve AB, diğer taraftan RF ile stratejik nitelikli ilişkileri kapsayan çok taraflı dengeye dayalı politika anlayışı...”¹¹²²

İlham Aliyev 2004 yılında Rusya’ya resmi ziyarette bulunmuş ve Rusya ve Azerbaycan devlet başkanları her türlü işbirliğine açık olduklarını beyan etmişlerdir. Bu anlamda o güne kadar ikili ticaret hacmi 300 milyon dolar iken ilerleyen süreçte bu rakamın 5 milyar doları aşacağı hususunda temenniler dile getirilmiştir. Karşılıklı ziyaretler çerçevesinde önce Ocak 2006’da Rusya Savunma Bakanı Sergey İvanov Bakü’yü gelmiş ardından Şubat 2006’da da Putin, Aliyev ile görüşmüştür. Görüşmede öne çıkan konu başlıklarından biri de Dağlık Karabağ konusudur. Yapılan basın açıklamasında umut verici ifadeler kullanılmıştır.¹¹²³ Putin’in yerine iktidara gelen Dimitri Medvedev’in de Temmuz 2008’de Bakü’ye ziyaret gerçekleştirerek bölgede ortak hareket etme noktasında Azerbaycan ile yakın ilişki içerisine girdiği görülmüştür.¹¹²⁴ Ayrıca bu görüşmede Medvedev Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne de vurgu yapmış ve mevcut sorunların uluslararası hukuk çerçevesinde çözülmesi gerekliliğinin altını çizmiştir.¹¹²⁵ Fakat küresel ve bölgesel

¹¹²² **Azerbaycan Milli Güvenlik Stratejisi Belgesi**, T.C. Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, <https://www.mgk.gov.tr/index.php/azerbaycan-milli-guvenlik-stratejisi-belgesi> , e.t.26.04.2018

¹¹²³ Alim Mammadov, **a.g.t.** s.62

¹¹²⁴ Alim Mammadov, **a.g.t.** s.63

¹¹²⁵ Fuller, **a.g.m.** s.5

çapta gelişen siyasi ve askeri olayların bölgeye yansımaları neticesi Azerbaycan-Rusya ilişkilerinin bazı dönemlerde olumsuz etkilendiği de olmuştur. Özellikle Azerbaycan'ın Rusya'nın bölge üzerindeki çıkarlarını tehdit edebilecek işbirliklerine yönelmesi ve Dağlık Karabağ sorununu Rusya'nın dışında başka siyasi ortaklar ile çözme arayışına girmesi iki ülke arasındaki yakınlaşmayı sekteye uğratmıştır. Esasında Azerbaycan'ın böyle bir yol tercih etmesi makul karşılanabilir niteliktedir. Zira Rusya, Minsk Grubu eşbaşkanı olarak çoğu kez Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğu görüşünü ifade ederken pratikte Ermenistan ile yaptığı sayısız anlaşmalar, uluslararası ya da bölgesel platformlarda Ermenistan'a sağladığı siyasi destek, karşılıksız askeri ve nakdi yardımlar, hatta işgallerin gerçekleştiği dönemde açıkça Rus birliklerinin işgalci Ermenilerle hareket etmesi gibi gerçekler Azerbaycan tarafından bilinmektedir.

2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı ve savaştan Rusya'nın galip çıkması Azerbaycan açısından bir uyarı olarak kabul edilmiştir.¹¹²⁶ Bölge siyasetinde Azerbaycan'ın Rusya'ya daha fazla yaklaştığı gözlemlenmiştir.¹¹²⁷ Rusya'nın yaşanan savaş sonrasında bölgedeki etkinliğini artırması Dağlık Karabağ sorununun çözümü açısından da Rusya'nın elini güçlendirmiş ve AGİT-Minsk Grubu'ndan ayrı olarak sorunun çözümü noktasında temel güç haline gelmiştir.¹¹²⁸ Bu aşamadan sonra Dağlık Karabağ görüşmeleri için Kasım 2008'de Rusya lideri Dimitri Medvedev'in öncülüğünde Moskova'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı bu şehirde diğer adı *Meiendorf Deklerasyonu* olan *Moskova Bildirisi*'ni imzalamışlardır.¹¹²⁹ Bu deklarasyonun temelini 2007 yılındaki *Madrid Prensipleri* belirlemiştir. Buna göre Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların siyasi yollarla ve AGİT-Minsk Grubu'nun nezaretinde çözülmesi, her iki devlet başkanlarının ikili görüşmeleri sürdürmeleri ve devletlerin hukuki normlardan

¹¹²⁶ Beşikçi, **a.g.m.** s.250

¹¹²⁷ Bilal Karabulut, "Rusya Gürcistan Savaşı (Beş Gün Savaşı) ve Kafkasya'da Değişen Dengeler", **Küresel Güç Mücadelesinde Avrasyanın Değişen Jeopolitiği Yeni Büyük Oyun**, Barış Kitap, 2.Baskı, Ankara, 2011, s.202-204

¹¹²⁸ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.20

¹¹²⁹ Kamer Kasım vd. **a.g.e.** s.13

ayrılmamaları gibi maddelerde mutabık kalınmıştır.¹¹³⁰ Rusya'nın Dağlık Karabağ sorununu adeta kendi uhdesinde bulundurma çabaları Temmuz 2009'da Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarını Moskova'da bir araya getirmesiyle sürmüş ve Ocak 2010'da Soçi'de tekrar görüşen taraflar taslak niteliğindeki mutabakatın giriş kısmı üzerinde anlaşmışlardır. Karşılıklı görüşmelerin 2011 ve 2012 yıllarında sürmesine rağmen taraflar açısından müspet manada herhangi bir sonucun elde edilemediği görülmüştür. Azerbaycan ve Ermenistan açısından sonuç elde edilememesine karşın Rusya bölge üzerindeki etkinliğini açıkça güçlendirmiştir.¹¹³¹

Rusya, aynı zamanda 2008'de Türkiye-Ermenistan arasında başlayan diplomatik yakınlaşma sürecini desteklediğini belirtmiştir. Rusya esasında bu desteği ile Azerbaycan ile Türkiye arasında bu dönemde derinleşen siyasi çatlağın daha da büyümesini sağlayarak Azerbaycan'ı kendi yanına çekmeye de çalışmıştır.¹¹³² Fakat 2009 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Bakü'ye yaptığı ziyaret sırasında Azerbaycan Milli Meclisi'nde yaptığı konuşmada Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında olduğunu, Dağlık Karabağ sorunu ortadan kaldırılmadan Ermenistan ile sınır kapılarının açılmayacağını belirtmiş ve Rusya'nın planlarının gerçekleşmesini engellemiştir.¹¹³³ Rusya'nın bölgedeki konumuyla ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Rusya'nın Dağlık Karabağ sorununda asıl çözümsüzlüğü besleyen ana aktör olduğunu öne sürenler de olmuştur. Mevcut sorunu Ermenistan lehine çözmesi durumunda kendisine her bakımdan bağımlı olan Ermenistan'ın batı ile ilişkilerini geliştirmesinin önünü açmış olacak ve Kafkaslarda adeta kendisinin hareket üssü niteliği taşıyan bu coğrafyadan soyutlanma ihtimali ile karşılaşabilecektir. Eğer Rusya Azerbaycan lehine sorunu çözer ise bu sefer batı dünyasına entegre olma gayreti sarf eden bir ülkeyle karşı karşıya kalacak ve yine Kafkaslarda küresel mücadelede kendine rakip olarak gördüğü ülkelerle karşı karşıya kalacaktır. Bu

¹¹³⁰ Bilal Dedeyev vd. **a.g.e.** s.263

¹¹³¹ Burçin Canar, "Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan İle İlişkileri", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.2, S.1, Bahar 2012, s.29

¹¹³² Kamer Kasım vd. **a.g.e.** s.14

¹¹³³ Kemal Çiftçi, " "Türk-Ermeni" İlişkilerinden "Türkiye-Ermenistan" İlişkilerine Psikolojik Sınırları Aşmak", **Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Dora Yayınları, Ed. Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, s.386

ihtimallerden dolayı Rusya mevcut statükunun kendi kontrolünde sürdürülmesini arzu etmektedir.¹¹³⁴

İlham Aliyev dönemi Azerbaycan-İran ilişkileri “Denge Siyaseti” çerçevesinde şekillenmiştir. İki ülke arasında çeşitli ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Fakat bu ziyaretlerde ülkeler çıkarlarını temin etmek için radikal kararlardan uzak durmuşlardır. Azerbaycan tarafının Dağlık Karabağ sorunu, Hazar’ın Statüsü ve İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin durumu hususunda beklentileri ile İran’ın bu beklentilere vereceği olumlu cevapların ülkenin çıkarlarına ters düşme ihtimali endişeleri artırmaktadır. Buradan hareketle İran ile Ermenistan arasında mecburi bir ittifak gerçekleşmiş ve gerçekleşen müttefiklik Azerbaycan’ın siyasi ve ekonomik olarak güçlenmesinden doğan endişeler ve bölgede yalnız kalmama üzerine bina edilmiştir. İran-Ermenistan ortaklığı şu ana unsurlar etrafında kurulmuştur:

- *Gerek İran’ın, gerekse de Ermenistan’ın birbirilerini hem politik, hem de ekonomik açıdan dış dünyaya açılan bir kapı olarak görmesi,*
- *İki ülke arasında, üzerlerinde yoğun olarak çalışılan ve bir bölümü hayata geçirilen stratejik değerindeki projelerin gerçekleştirilmesi,*
- *Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan’da artan birleşme eğilimleri, dolayısı ile İran-Azerbaycan arasındaki Güney Azerbaycan sorununun ilişkilere yansımaları,*
- *Türkiye ve Azerbaycan’ın her alanda artan entegrasyon çabaları ve Türkiye’nin bölgedeki pozisyonu dengeleme gereği,*
- *Azerbaycan’ın enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştıracak projelerin İran’ı ve Ermenistan’ı dışarıda bırakacak şekilde çizilmiş olması;*
- *Küresel ölçekte İran aleyhinde faaliyette bulunan Yahudi lobisine karşı Tahran’ın, Amerika ve Avrupa’daki güçlü Ermeni lobisinden faydalanma amacı.¹¹³⁵*

¹¹³⁴ Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde...” s.109

¹¹³⁵ Şihaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.156

İran'ın Dağlık Karabağ sorunundaki yaklaşımı çatışmaların başladığı ilk günlerde belirginleşmiş ve bir dönem taraflar arasında arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Hatta arabuluculuk döneminde Azerbaycan ve Ermenistan arasında varılan anlaşmanın Ermeniler tarafından bozularak işgaller sürmesi, İran'ın büyük tepkisini çekmiş ve İran, Ermeniler'i şiddetle kınayarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamıştır.¹¹³⁶ Fakat ilerleyen süreçte Ebulfez Elçibey'in Güney Azerbaycan vurgusunu sıklıkla dile getirmesi İran'ı Ermenistan'a yaklaştırmıştır. Her ne kadar Haydar Aliyev döneminde ilişkilerde gerçekçi ve barışçıl bir politika takip edilse de İran'ın Hazar'ın Statüsü ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri konusundaki beklentileri karşılanmadığından Ermenistan ile sürdürdüğü yakın ilişki korunmuştur.¹¹³⁷ Fakat tüm bunlara rağmen Azerbaycan-İran yakınlaşması İlham Aliyev döneminde tekrar denenmiştir. Özellikle 2004 yılında İran'dan çeşitli bakanlar Bakü'ye ziyaretler gerçekleştirmiştir. Buna mukabil olarak Ocak 2005'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Temmuz 2005'te ise Savunma Bakanı Sefer Ebiyev, Tahran'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerde Azerbaycan-İran arasında saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır.¹¹³⁸ Fakat Azerbaycan-İran ilişkilerinin 2006 yılından itibaren Azerbaycan'ın ABD, İsrail, Türkiye gibi ülkelerle ilişkilerini sıklaştırması ve batılı ülkelerle birtakım enerji ve savunma alanında anlaşmalar imzalamasıyla olumsuz bir seyir izlemiştir.

Azerbaycan ile yaşanan siyasi gerilimlere rağmen bölgede batılı devletlerin varlığının artmasından rahatsızlık duyan İran, 2008'de yaşanan Rusya-Gürcistan savaşının ardından bölgeyi istikrara kavuşturma girişimlerine başlamış ve bu anlamda Dağlık Karabağ sorununa eğilerek tarafları Tahran'da görüşmeye davet etmiştir. Fakat İran'ın bu girişiminden etkin bir sonuç elde edilemeyeceğini düşünen

¹¹³⁶ Akdevelioğlu, **a.g.m.** s.147

¹¹³⁷ Ali Haydar Şenyurt, "İran-Ermenistan İlişkileri: Tecride Karşı Dayanışma", **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)**, 27 Ağustos 2012, <http://www.bilgesam.org/incele/162/-iran-ermenistan-iliskileri--tecride-karsi-dayanisma/#.WiQNffVI-po> e.t.03.12.2017

¹¹³⁸ Sabir Askeroğlu, "İlham Aliyev'in Tahran Ziyareti: Azerbaycan-İran İlişkileri", **İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)**, 18.03.2017, <https://iramcenter.org/ilham-aliyev-in-tahran-ziyareti-azerbaycan-iran-iliskileri/> e.t.03.12.2017

Azerbaycan bu daveti reddetmiştir.¹¹³⁹ İran ile olan ilişkiler Azerbaycan'ın batı ve batının desteğindeki İsrail eksenine yakın politika yürütmesi nedeniyle zaman zaman krize girmesine karşılık ekonomik temelde sürdürülmüştür. En son Mart 2017'de İlham Aliyev'in Tahran'a yaptığı ziyarette eğitim, kültür, sağlık, ulaşım ve enerji alanlarında geniş kapsamlı anlaşmalar yapılmıştır. Azerbaycan'ın bu tür anlaşmalarla İran'ı kendisine daha çok yakınlaştırmayı ve bu vesile ile İran'ın Ermenistan'a olan desteğini azaltmayı hedeflediği belirtilmektedir.¹¹⁴⁰

İran, Dağlık Karabağ sorununda resmi ağızdan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu ve sorunun bu çerçevede çözümlenmesi gerektiğini sürekli olarak vurgulamıştır. Fakat buna rağmen İran'ın işgalci konumda bulunan Ermenistan'a askeri ve ekonomik destekte bulunmayı sürdürmesi resmi söylemleriyle çeliştiğinin bir göstergesi olmuş ve bu tutumu Azerbaycan resmi makamlarınca da sıklıkla eleştirilmiştir. İran, 14 Mart 2008'de BM'de alınan 62/243 sayılı kararın oylamasına katılmayarak bir bakıma Ermenistan'a destek vermiş ve bu yönüyle Azerbaycan tarafının eleştirilerini haklı çıkartmıştır. Hatta İran, Ermenistan'ı "komşudan daha yakın, en sadık, en yakın dost" olarak gördüğünü belirtmiş ve yine bu dönemde İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad'ın Ermenistan'a yaptığı bir ziyarette "Dünyada hiç kimsenin İran ve Ermenistan arasındaki haritayı değiştiremeyeceğini, Ermenilerle Farsların aynı kültürün taşıyıcıları olduklarını, Farsların Türkleri din, Ermenileri ise kan kardeşi olarak tanımladıklarını" belirterek İran'ın Ermenistan politikasını ortaya koymuştur.¹¹⁴¹

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bazı aksamalara ya da ufak çaplı siyasi krizlere uğramasına rağmen öncelikli olduğu gözlemlenmiştir. İlham Aliyev'in de kabul ettiği ve sık sık dile getirdiği, Haydar Aliyev'e ait olan "Bir Millet İki Devlet" ifadesiyle her iki devletin toplumsal düzlemde karşılıklı sıcak

¹¹³⁹ Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunu ve..." Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf> e.t.03.12.2017

¹¹⁴⁰Sabir Askeroğlu, a.g.m. <https://iramcenter.org/ilham-aliyev-in-tahran-ziyareti-azerbaycan-iran-iliskileri/> e.t.03.12.2017

¹¹⁴¹Elnur İsmayıl, "Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?", **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)**, 17 Ocak 2012, <http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.WiQNX1Vl-po> e.t.03.12.2017

ilişkileri, siyasal ilişkilerin geliştirilmesine büyük katkı sağlamıştır. BTC petrol boru hattı projesi ile başlayan, BTE doğalgaz boru hattı ile devam eden, BTK demiryolu hattı projesi ve NABUCCO gibi uluslararası enerji aktarımı projeleriyle önemli stratejik ortaklıklar kurulmuştur. Bu tip ortaklıklar aynı zamanda Dağlık Karabağ sorununda çözümsüzlüğü önceleyen tutumu ile Ermenistan'ı adeta ekopolitik kısıka almıştır.¹¹⁴² Azerbaycan ve Türkiye sadece sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik açıdan ortaklıklar gerçekleştirmemiş aynı zamanda askeri açıdan da çok yakın çalışma imkânları geliştirmiştir. Özellikle Azerbaycan'ın NATO ile askeri ilişkilerinde Türkiye'nin oynadığı rol yadsınamaz derecede büyüktür.¹¹⁴³

Azerbaycan ve Türkiye arasında karşılıklı olarak gerek sivil ve askeri bürokratlar, gerek milletvekili ve bakanlar gerekse de Cumhurbaşkanları düzeyinde birçok ziyaretlerin gerçekleştirildiği ve bu ziyaretler çerçevesinde birçok anlaşmanın yapıldığı bir dönem olan İlham Aliyev'in başkanlığı, aynı zamanda iki ülke ilişkileri adına bazı kırılmaların yaşandığı bir dönemdir. Bunların en önemlisi Türkiye ile Ermenistan arasında başlatılan siyasi görüşmeler olmuştur.¹¹⁴⁴ Türkiye ile Ermenistan arasında başlayan görüşmeler Azerbaycan ile Türkiye arasında o güne dek yaşanmamış gerilimlere sebebiyet vermiştir. Zira Türkiye-Ermenistan arasında gerçekleşen yakınlaşma Azerbaycan'ın milli menfaatlerine aykırılık arz etmekteydi.¹¹⁴⁵

Türkiye'de AKP'nin iktidara gelmesi dış politikada reaktif yaklaşımdan proaktif yaklaşıma geçişi beraberinde getirmiş ve bu manada “komşularla sıfır sorun” temalı bir dış politika anlayışı benimsenmiştir. Bu yeni yaklaşım çevre ülkelerle sorunları çözme amacına kilitlenmiş aktif bir politikayı içermektedir.¹¹⁴⁶ Bu anlayış çerçevesinde Türkiye, Ermenistan ile arasındaki sorunları giderme ve

¹¹⁴²Onur Demirci, “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2010, s.222,

¹¹⁴³ Azerbaycan'ın NATO ile başlattığı entegre olma sürecinde Türkiye'nin katkıları hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Aygün Askerzade, “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askerî İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.20, Kış 2009, s.1-17.

¹¹⁴⁴ Araz Aslanlı, “Karabağ Sorunu ve Azerbaycan...” s.179

¹¹⁴⁵ Cabbarlı ve Abdullayeva, **a.g.m.** s.89

¹¹⁴⁶ Mitat Çelikkpala, “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş”, **Uluslararası İlişkiler**, C. 7, S.25 (Bahar 2010), s.103

kademeli olarak ilişkileri geliştirme kararı almıştır. İki ülke arasında 2008’de kamuoyuna yansıyan ilişkilerin normalleştirilmesi çabalarının altyapısı esasında çok daha önceden Abdullah Gül’ün TC. Dışişleri Bakanı olduğu dönemde Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ile yaptıkları gizli görüşmelerle hazırlanmıştır. Bu görüşmelerde öncelikli olarak iki toplumun (Türkler ve Ermeniler) arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi ardından da siyasi ilişkilerin geliştirilmesi kararı alınmıştır. Buna göre öncelikli olarak “güven artırıcı önlemler paketi” adı altında 10 maddelik yapılması gerekenler listesi hazırlanmıştır. Kararlaştırılan maddeler şunlardır:

- *Türk ve Ermeni havayollarının karşılıklı düzenli seferler başlatması.*
- *Ortak turizm projelerinin geliştirilmesi.*
- *Tarihi anıtların korunmasında işbirliğinin başlatılması.*
- *İki ülke resmi ajanslarıyla diğer medya grupları arasında bilgi değişim kanalları kurulması.*
- *İki ülkenin bilimsel enstitüleri arasındaki işbirliğinin desteklenmesi.*
- *İki ülke resmi makamlarının denetimi altında Türk ve Ermeni sivil toplum örgütleri arasında görüşmeler ve işbirliği mekanizmalarının başlatılması.*
- *Uluslararası örgütlerde, iki ülkenin çıkarları doğrultusunda danışma ve işbirliği kanallarının geliştirilmesi.*
- *Parlamentolar ve parlamenterler arasındaki diyalog ve işbirliğinin teşvik edilmesi.*
- *Meslek kuruluşları gibi profesyonel örgütler arasında işbirliği yapılması.¹¹⁴⁷*

Gül ve Oskanyan arasında gizlice gerçekleştirilen görüşmeler sürdürülmüş ve 2007 yılında gazeteci Hrant Dink cinayetinin ilişkilerin normalleşmesi için bir fırsat olduğunu düşünen ABD’nin de teşviki ile çalışmalar hızlandırılmıştır.¹¹⁴⁸ Fakat gizli yürütülen görüşmelerden haberdar olan Azerbaycan, Türkiye’yi attığı bu adımlardan

¹¹⁴⁷ Çiftçi, **a.g.m.** s.385

¹¹⁴⁸ Kasım, “Ermenistan Dış Politikasında...” s.351

vazgeçirmeye çalışılmıştır. Karşılıklı görüşmeler neticesinde 6 Eylül 2008’de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Erivan’da oynanan Türkiye-Ermenistan milli maçını Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın daveti üzerine Ermenistan’da izlemiş ve buna mukabil 14 Ekim 2009 tarihinde de Bursa’da oynanan Türkiye-Ermenistan maçını izlemeye Sarkisyan da gelmiştir. Karşılıklı bu jestleşmeye o dönemde “futbol diplomasisi” denmiştir.¹¹⁴⁹

5-6 Nisan 2009 tarihinde ABD Başkanı Obama’nın Türkiye’yi ziyaret etmesi Türk-Ermeni yakınlaşma sürecinin gelişmesine katkı yapmıştır. Obama’nın TBMM’de bir de konuşma¹¹⁵⁰ yaptığı ziyaretinin ardından 1915’te yapıldığı ileri sürülen *sözde soykırım* ile ilgili bazı çelişkili beyanlarda bulunması, 24 Nisan ile ilgili ABD’nin nasıl bir açıklama yapacağı hususunda kaygıya neden olmuştur. Fakat 22 Nisan gecesi Türk ve Ermeni yetkililer tarafından ilişkilerin normalleşmesi adına bir “yol haritası” üzerinde anlaşmaya varıldığı açıklaması yapınca Obama 24 Nisan’da *sözde soykırım* yerine *Büyük Felaket* anlamına gelen Ermenice *Meds Yeghern* ifadesini kullanmıştır.¹¹⁵¹ Obama’nın Türkiye ziyareti esnasında ve sonrasında **Economist** dergisi gibi önemli basın kuruluşlarının Türkiye ile Ermenistan’ın anlaşma sağladığı ve anlaşmaya göre Türk-Ermeni sınır kapısının açılacağı yönünde iddialar ileri sürmesi¹¹⁵² Azerbaycan’da tepkiyle karşılanmış, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül İlham Aliyev ile telefon görüşmesi gerçekleştirmiş ve bu görüşmede “Bir Millet İki Devlet” vurgusu yapılarak Azerbaycan toprak bütünlüğünün altı çizilmiştir. Fakat bu konuda tatmin olmayan Azerbaycan’a 13

¹¹⁴⁹ Kaan Gaytancıoğlu, “Son Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizi’nin Değerlendirilmesi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C.2, S.1, 2010, s.46

¹¹⁵⁰ Bu konuşmanın bir bölümünde Obama sözde Ermeni soykırımı ile ilgili şöyle söylemiştir: “Bu Mecliste konuşurken, tabii ki 1915 yılında yaşanan kötü olayları da gündeme getirmek lazım. Bunlar, benim değil, Ermenilerin ve Türklerin birlikte çözeceği sorunlardır. Türk ve Ermeni halkları, dürüst, açık ve yapıcı bir şekilde bu süreci ele almalıydılar. Zaten bu anlamda Ermeni ve Türk liderlerinin attıkları cesur adımları gördük.”, Demirci, **a.g.m.** s. 229-230.

¹¹⁵¹ 22 Nisan 2009 tarihinde mutabık kalınan “yol haritası” konusunda tarafların yaptığı açıklama şöyledir: “Türkiye ve Ermenistan, İsviçre’nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedir. İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir. Üzerinde mutabık kalınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır.” Çelikpala, **a.g.m.** s. 115.

¹¹⁵² Demirci, **a.g.m.** s.224

Mayıs 2009’da bu sefer dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan bizzat ziyarette bulunmuş ve hem Aliyev ile yapılan baş başa görüşmede hem de Azerbaycan Milli Meclisi’nde yaptığı konuşmada kardeşlik bağları üzerinde durmuş, Dağlık Karabağ işgali sona ermeden Ermenistan sınır kapılarının açılmayacağı garantisini verilmiş, Türkiye’nin Azerbaycan’ın Karabağ politikasını önceden olduğu gibi desteklediğinin altını çizmiştir.¹¹⁵³

Türkiye’nin Azerbaycan’ı rahatlatma gayretlerine rağmen Türkiye ile Ermenistan arasında daha önce üzerinde mutabık kalınan “yol haritası” 31 Ağustos 2009’da netleştirilmiş ve harita iki protokol halinde ilan edilmiştir. Buna göre “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü” şeklinde deklare edilen protokoller 10 Ekim 2009’da İsviçre’nin başkenti Zürih’te ABD, Rusya ve İsviçre Dışişleri Bakanlarının nezaretinde imzalanmıştır.¹¹⁵⁴ İmzalanan protokollerde öne çıkan bazı maddeler şunlardır:

- *İki ülke arasında mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanınması,*
- *Ortak sınırın açılması,*
- *İyi komşuluk ilişkileriyle bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerin yinelenmesi,*
- *Halkların yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmesi,*
- *Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması.*¹¹⁵⁵

Bu protokollerin yürürlüğe girmesinden 2 ay sonra Türkiye-Ermenistan sınır kapılarının açılacağı ve Ermeni tarafının sürekli olarak iddia ettiği sözde *Ermeni*

¹¹⁵³ Çelikpala, **a.g.m.** s.116

¹¹⁵⁴ Araz Aslanlı, “Karabağ Sorunu ve Azerbaycan...” s.183-184

¹¹⁵⁵ Demirci, **a.g.m.** s.221

soykırımı ile ilgili “tarih alt komisyonu” kurulacağı belirtilmiştir.¹¹⁵⁶ Fakat ilginç olan bu protokollerin hiçbir noktasında Dağlık Karabağ’ın ismi geçmemektedir. Bu protokoller 21 Ekim 2009’da onaylanması için TBMM’ye sunulmuş ve TBMM’de sert tartışmalar yaşanmıştır.¹¹⁵⁷ Ermenistan’da ise Anayasa gereği uluslararası anlaşmaların Anayasa Mahkemesince uygun bulunması şartı olduğundan dolayı protokollerin önce bu kurumun incelemesinden geçmesi gerekmiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi yapılan protokolleri olumlu karşılamış fakat “Soykırım iddialarından vazgeçilmesi halinde bunun Ermenistan Bağımsızlık Deklarasyonu’nun 11. maddesine aykırı olacağı” yönünde görüş beyan etmiştir.¹¹⁵⁸ Esasında Anayasa Mahkemesi’nin verdiği bu karar Ermeni diasporasının düşüncesini yansıtmış hatta verdiği kararda diasporanın etkisi altında kaldığının izlerini belli etmiştir. Zira Ermeni diasporası görüşmelerin başından beri *sözde soykırım* iddialarından asla vazgeçilmemesi gerektiğini ısrarla ifade etmiştir.¹¹⁵⁹ İlerleyen süreçte Ermeni tarafının protokolleri askıya aldığı belirtilmesi ve Türkiye’nin de iç siyasette protokoller konusunda ciddi dirençle karşılaşması¹¹⁶⁰ Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasını sonlandırmıştır. Buna rağmen Türkiye’nin Ermenistan’a yönelik yumuşak tavrı 2014 yılında tehcirde hayatını kaybedenler için yayınlanan taziyeye mesajı¹¹⁶¹ ve 2015 yılında Çanakkale Savaşı’nın 100. yıl anma programı için

¹¹⁵⁶Kasım, “Ermenistan Dış Politikasında...” s.352

¹¹⁵⁷ Çelikpala, **a.g.m.** s.119

¹¹⁵⁸ Çiftçi, **a.g.m.** s.389

¹¹⁵⁹Kasım, “Ermenistan Dış Politikasında...” s.355

¹¹⁶⁰ Mesela dönemin muhalefet partisi lideri Deniz Baykal Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanan sürece tepkisini şöyle dile getirmiştir: “Ermeni açılımı diye günlerce bu olay konuşuldu ve fiyaskoyla bitti. Zaten Ermenistan Anayasa Mahkemesi, böyle bir karar vermeseydi de bu protokolün TBMM’den geçmesi söz konusu değildi. Çünkü Ermenistan’ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmeyi düşünmediği görülüyor. ‘Komşularla sıfır sorun’ diye yola çıkıyorsunuz, sıfırla kapatamıyor hatta eksiye geçiyorsunuz. ‘Sıfır sorun’ diye yola çıktınız. Eksi 1 sorunla karşı karşıya kaldınız.” Yine MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli de tepkisini dile getirerek gelinek durumun “utanç verici, hezimet ve fiyasko” olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Oktay Esedov da “Türkiye’nin, Ermenistan ile sınırlarını açması hiçbir zaman Türkiye’nin çıkarlarına uygun olmayacak” uyarısında bulunurken bir diğer Azerbaycan Milletvekili Vahid Ahmedov ise Türkiye’deki iktidar partisinin Azerbaycan’ı arkadan hançerlediğini belirtmiştir. Çiftçi, **a.g.m.** s. 392-393.

¹¹⁶¹ Çiftçi, **a.g.m.** s.390

Erdoğan'ın Sarkisyan'ı davet etmesi¹¹⁶² ile sürmüştü fakat ne taziyeye mesajına anlamlı bir cevap alınmış ne de Sarkisyan Erdoğan'ın Çanakkale davetini kabul etmiştir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde 2008-2010 yılları arasında hem mezkur protokollerin imzalanması hem de 14 Ekim 2009'da Bursa'da oynanan Türkiye-Ermenistan milli futbol maçından önce yaşanan "bayrak meselesi" damga vurmuştur. Zira bahsi geçen protokollerde Türkiye'nin Azerbaycan'a güvence vermesine rağmen Dağlık Karabağ ile ilgili hiçbir cümle geçmemiş hatta Karabağ kelimesi bile kullanılmamıştır.¹¹⁶³ Bunun üzerine 14 Ekim'deki maç öncesi Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın protesto edileceği düşüncesi ile stada Azerbaycan bayraklarının alınmaması, bayrakların seyircilerden toplatılması ve bir Emniyet görevlisinin Azerbaycan bayrağını çöpe atması Azerbaycan'da topyekün bir öfkeye dönüşmüştür.¹¹⁶⁴ Hatta Türk Hükümetinin bayrak kararı sadece Azerbaycan'da değil Türkiye'deki siyaset çevreleri ve STK'lar tarafından da şiddetle eleştirilmiştir. Dönemin muhalefet partisi CHP Genel Başkanı Deniz Baykal bir konuşmasında şöyle söylemiştir:

"14 Ekim'de Bursa'da Ermenistan Türkiye futbol maçı oynandı. Sınır krizi yetmiyormuş gibi bir de bayrak krizi yaşandı. Valilik doğrudan harekete geçti, biz bizzat valiye baskılar yaptık. Ama bir defa bu iş çıkmış oldu ve Azerbaycan bayrakları toplatıldı. Daha dün PKK bayraklarıyla sınırda binlerce insan, güvenlik güçlerinin gözlerine baka baka, o bayraklarla gösteriler yapıyorlar. Bunların hepsini içinize sindiriyorsunuz, ama kardeş Azerbaycan'ın bayrağını Bursa'da bir maçta bulundurmasını yasaklama gereği duyuyorsunuz. Gücünüz sizin PKK'ya yetmiyor da Azerbaycan'a mı yetiyor?"¹¹⁶⁵

¹¹⁶²Kasım, "Ermenistan Dış Politikasında..." s.356

¹¹⁶³Çelikpala, **a.g.m.** s.118

¹¹⁶⁴ Gaytancıoğlu, **a.g.m.** s.46

¹¹⁶⁵ Gaytancıoğlu, **a.g.m.** s.47

Kısa süre içerisinde yaşanan hayal kırıklıkları sebebiyle Azerbaycan'da Türkiye'ye yönelik çeşitli ekonomik ve sembolik yaptırımlar düzenlemesine gidilmesi gündeme gelmiştir. Buna göre Türkiye'ye verilen doğalgaz fiyatının arttırılması gerektiği ileri sürülmüş, başkent Bakü'de bulunan Şehitler Camii tadilat bahanesi ile kapatılmış, bazı Azerbaycan bayan milletvekilleri tepkilerini dile getirmek için adeta Türkiye'ye çıkarma yapmışlardır. Medyada "Erdoğan Hükümeti Karabağ'ı Satmaya Hazırlanıyor" şeklinde haberler yapılmış ve Azerbaycan toplumunda oluşan tepkilere yer verilmiştir.¹¹⁶⁶ Ayrıca 1918 yılında Bakü'ye gelip buradaki Azerbaycan Türklerini Bolşevik-Ermeni zulmünden kurtaran Kafkas İslam Ordusu Şehitliği'ndeki Türk Bayrağı yarıya indirilmiştir. Diplomatik bir gerginlik meydana getiren bu durum yine hem Azerbaycan hem de Türkiye tarafından yapılan üst düzey açıklamalar ve ziyaretler çerçevesinde vurgulanan "Bir Millet İki Devlet" anlayışı ile normale dönmüştür.¹¹⁶⁷ Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde gerilime sebep olan "Ermeni açılımı" meselesi Türkiye ve Azerbaycan devlet yetkilileri tarafından bir müddet sonra sağduyu ile aşılmış ve ilişkilerdeki eski samimiyet tekrar tesis edilmiştir. Bu manada 2010 yılında iki ülke devlet başkanlarının nezaretinde kurulan "Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi" ilişkilerin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bugün itibarı ile geleneksel kardeşlik hukukunun yanında stratejik birliktelik de güçlenmiş ve iki ülke hem bölgede hem de küresel çapta ayrılmaz müttefik olmuşlardır.¹¹⁶⁸

İlham Aliyev, Dağlık Karabağ sorununun oyalama ve taraf ülkeleri bu sorun üzerinden çeşitli konularda sıkıştırma politikasının¹¹⁶⁹ artık kabul edilemez olduğunu ifade ederek meseleyi öncelikle halledilmesi gerekenler listesinin en başına koyduğunu belirtmiştir. Uzun yıllardan beri gerek uluslararası kuruluşların himayesinde gerekse de bazı ülkelerin arabulucu rolü olarak çözüm arayışına dönük

¹¹⁶⁶Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", **Ermeni Araştırmaları Dergisi Ermenilerin Sevk ve İskânı'nın 100ncü Yılı Özel Sayısı**, S.50, Y.2015, s.261-263, Ayrıca Bkz.: "Azerbaycan'dan Açılıma Bayraklı Doğalgazlı Tepki", **Sabah**, 10 Eylül 2009

¹¹⁶⁷ "Sınırların Açılması İçin Karabağ Şartı", **Sabah**, 18 Mayıs 2010; Gaytancıoğlu, **a.g.m.** s.48

¹¹⁶⁸ "Azerbaycan Türkiye İlişkilerinin 25. Yılı", **Milliyet Gazetesi**, 14 Ocak 2017 Cumartesi

<http://ankara.mfa.gov.az/files/file/Milliyet-Azerbaycan-Turkiye-ilişkilerinin-25-yili.pdf>
e.t.08.12.2017

¹¹⁶⁹ Konrad Zasztowt, **a.g.m.** https://www.pism.pl/files/?id_plik=14562 e.t.24.11.2017

görüşmeler düzenlemeleri sürekli sonuçsuz kalmış¹¹⁷⁰ ve İlham Aliyev 28 Haziran 2011 tarihinde bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirerek Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün mutlak suretle sağlanacağını vurgulamıştır. Çözüm için askeri seçeneğin ön plana çıktığı da belirtilmiştir.¹¹⁷¹ Aliyev'in bu çıkışı karşısında Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan da Dağlık Karabağ'dan vazgeçmeyeceklerini ifade eden şu açıklamayı yapmıştır: “Ermenistan ne kadar çabuk tanınır ise, bu Azerbaycan da dâhil olmak üzere herkes için iyi olacaktır. Hedefimiz hiçbir zaman Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan yönetimine bırakmamaktır.”¹¹⁷² İlham Aliyev, Dağlık Karabağ Sorunu karşısındaki tavizsiz tutumunu sürdürmüş ve bir açıklamasında konuyla ilgili şöyle bir beyanatta bulunmuştur:

“Azərbaycan bütün dövrlərdə olduğu kimi, öz konstruktiv, ədalətli və beynəlxalq hüquqa əsaslanmış mövqeyini ortaya qoyur. Bu gün danışıqlar masasında işğal edilmiş bütün torpaqların Azərbaycana qaytarılması məsələsi dayanır, bütün köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıtması məsələsi dayanır. Bir daha bəyan etmək istəyirəm, - çünki bu məsələ ilə əlaqədar vaxtaşırı müxtəlif spekulasiyalar irəli sürülür, - danışıqlar masasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması mexanizmləri yoxdur və ola da bilməz. Nə bu gün, nə 10 ildən, nə 100 ildən sonra Dağlıq Qarabağ müstəqil dövlət olmayacaqdır. Azərbaycanın mövqeyi birmənalıdır. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, bu mövqeyi biz axıra qədər müdafiə edəcəyik.”¹¹⁷³

¹¹⁷⁰ Sadece 2003-2007 yılları arasında İlham Aliyev, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili dünyanın çeşitli ülkeleri ile 78 kez, yine bu süre içinde Ermenistan Cumhurbaşkanı ile 8 kez ve AGİT-Minsk Grubu üyesi ülkelerle 22 kez görüşmüştür. Bu görüşmeler 2007 sonrası birçok kez tekrarlanarak adeta rekor seviyeye ulaşmıştır. Bilal Dedeyev vd., **a.g.e.** s. 275.

¹¹⁷¹ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.10

¹¹⁷² Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.11

¹¹⁷³ “28 May - Respublika Gününə həsr olunmuş rəsmi qəbulda Prezident İlham əliyevin nitqi”, **World of Diplomacy-Journal of The Ministry of Foreign Affairs of Republic of Azerbaijan**, No:23, 2009, s.16, http://mfa.gov.az/files/file/Diplomatiya_Alemi_23.pdf, e.t.26.04.2018

Bu tutum Dağlık Karabağ'ın bir oldubitti ile Ermeni bölgesi haline getirilemeyeceğine yapılan vurgu olarak kabul edilmiştir. Bu manada İlham Aliyev dönemi Dağlık Karabağ sorununda diplomatik temasların ivme kazandığı bir dönem olduğu kadar askeri seçeneklerin de değerlendirildiği bir süreç olmuştur.¹¹⁷⁴ Nitekim 16 Aralık 2005 tarihinde İlham Aliyev, bölgenin hassasiyetinin farkında olarak askeri açıdan da güçlü olunması gerektiği fikrini savunmuş ve Savunma Bakanlığı oluşturularak askeri kapasitenin artırılmasına çalışmıştır.¹¹⁷⁵ Özellikle 2006-2017 yılları arasında 22 milyar doları aşan bir askeri harcama görülmektedir.¹¹⁷⁶

Enerji zenginliğini kalkınma aracı olarak kullanabilen Azerbaycan bu durumu aynı zamanda askeri alanda bir avantaj haline de getirmiştir. Birçok konuda dışa bağımlı bir ülke konumunda olan Ermenistan, askeri kapasitesini geliştirmekte zorlanırken Azerbaycan bu konuda Ermenistan'ı geçmiştir. Mesela 2011 yılındaki Azerbaycan'ın sadece askeri harcaması 3 milyar 100 milyon dolar iken bu rakam Ermenistan'ın devlet bütçesinin tamamına denk gelmekteydi.¹¹⁷⁷

İlham Aliyev, Dağlık Karabağ sorununda askeri müdahalenin de gündemde olduğu mesajını vermekten geri durmamıştır. Bu anlamda 8 Haziran 2010 tarihinde kabul edilen *askeri doktrin* önemlidir. Kabul edilen askeri doktrin içerisinde Azerbaycan, uluslararası hukukun çizdiği çerçevede işgal edilmiş olan Dağlık Karabağ ve diğer 7 bölgenin Ermenilerden kurtarılması hususunun sıklıkla altını çizmiştir. Ayrıca bu doktrin gereği Azerbaycan 24 Haziran 2010'da tarihinin en büyük askeri tatbikatını gerçekleştirmiş ve bu tatbikata 4000 asker, 77 zırhlı araç, 100 tank, 125 topçu silahı, 17 savaş uçağı ve 12 askeri helikopter katılmıştır.¹¹⁷⁸

İlham Aliyev'in askeri yatırıma yönelmesi konusundaki haklılığı zamanla kendini ispat etmiştir. 1994'te yapılan ateşkese rağmen Ermeniler birçok kez ateşkese

¹¹⁷⁴ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.24-25

¹¹⁷⁵ Kamer Kamım vd. **a.g.e.** s.18

¹¹⁷⁶Carey Cavanaugh, "Renewed Conflict Over Nagorno-Karabakh", **Contingency Planning Memorandum No: 30**, Council on Foreign Relations Center for Preventive Action, February 2017, s.3

https://www.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/ContingencyPlanningMemo30_Cavanaugh_0.pdf
e.t.07.12.2017

¹¹⁷⁷Kamer Kasım vd. **a.g.e.** s.17

¹¹⁷⁸ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.11

ihlal etmiştir. Yapılan ihlaller arttıkça muhtemel bir savaşın tekrar başlayabilme tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim ihlaller neticesi 2009’da 19, 2010’da 20 asker karşılıklı olarak can vermiştir.¹¹⁷⁹ 2014 yılına gelindiğinde Ermeni tarafının ihlalleri giderek yoğunlaşmış ve Azerbaycan daha önce birçok defa haklılığının uluslararası camia tarafından kabul edilmesinin verdiği rahatlıkla meşru müdafaa hakkını kullanmayı gündeme taşımıştır.¹¹⁸⁰ 2015 ve 2016 yılının ilk çeyreğinde Azerbaycan-Ermenistan arasındaki gerginlik artan oranda seyir izlemiş ve 1-2 Nisan 2016 tarihinde Ermenistan ateşkesi bir kez daha ihlal ederek Azerbaycan cephe hattına ve sınıra yakın sivil bölgelere saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılara Azerbaycan silahlı kuvvetleri karşılık vermiş ve Ermeni kuvvetlerine ağır zayıflar verdirerek bazı stratejik bölgeleri de ele geçirmiştir. Azerbaycan’ın üstünlüğü karşısında geri çekilmek zorunda kalan Ermeni kuvvetleri 5 Nisan 2016’da uluslararası çağrılara uyarak anlaşmak zorunda kalmıştır.¹¹⁸¹ Ermenilerin başlattığı saldırılarda 100’den fazla sivil ve asker hayatını kaybetmiştir.¹¹⁸² Yaşanan olayların ardından Rusya’nın davetiyle St. Petersburg’da bir araya gelen Aliyev ve Sarkisyan yapılan görüşmelerin ardından Dağlık Karabağ konusunda barış görüşmelerinin devam ettirilmesi konusunda anlaşmaya vardıklarını açıklamışlardır.¹¹⁸³ Geline nokta İlham Aliyev döneminde Dağlık Karabağ sorunu nihai bir çözüme kavuşturulamamış fakat büyük yol kat edilmiştir.

¹¹⁷⁹ Sapmaz ve Sarı, **a.g.m.** s.13

¹¹⁸⁰ Çiftçi, **a.g.m.** s.357

¹¹⁸¹ Sarıahmetoğlu, “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde...” s.110

¹¹⁸² Cavanaugh, **a.g.m.** s.1

¹¹⁸³ Bozkuş, “Dağlık Karabağ Sorununda Büyük...” s.123

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNÜ ZORLAŞTIRAN BAZI UNSURLAR

4.1. Hazar'ın Statüsü Meselesi

20. yüzyıl, dünya siyaseti açısından geleneksel yaklaşımlardan uzaklaşarak modern politik teori ve uygulamalarının üretildiği bir dönem olmuştur. Daha önceki asırlardan farklı olarak devletlerin ortaklaşa olarak kendi tüzel kişiliklerinin üzerinde siyasi, ekonomik, askeri, insani vs. kurum ve kuruluşları teşkil ettiği görülmüştür.¹¹⁸⁴ Aynı zamanda devletler kendi tüzel kişiliklerinden elde ettikleri eşit egemenlik ilkesi çerçevesinde bölgesel ve küresel çapta çok yönlü birliktelikler tesis etmişlerdir.¹¹⁸⁵ Buradan hareketle gerek bölgesel gerek global sorunlara yaklaşım, daha önceki asırlarda görülenden daha fazla oranda hassas dengeler gözetilerek çözüme ulaşma şeklinde bir gelişme göstermiştir. Fakat hassas dengelerin bu yüzyıla has pragmatik politikalar sebebiyle sürekli değişmesi, birçok sorunun kısa vadede çözümünü geciktirmiş ya da çözümsüzlüğe uğramasına yol açmıştır.¹¹⁸⁶

Sanayi Devrimi ve milliyetçilik akımlarının önce Avrupa daha sonra ise tüm dünyada geleneksel sosyolojik ve siyasi anlayışları derinden etkilemesi, ortaya ulus aşırı sömürge mantalitesi ve buna direnç gösteren fikir akımlarının şekillendirdiği toplumları çıkarmıştır.¹¹⁸⁷ Bu sürecin 20. yüzyıla yansımalarına bakıldığında o güne kadar kendisini dış dünyanın çekişmelerinden soyutlamış ve yalnız kalmış devletlerin ekopolitik ve askeri yarışın içerisine girdiği görülmüştür.¹¹⁸⁸ Devletler gelişen ve büyüyen ekonomilerinin sürdürülebilirliğini sağlamak ve geleceğini garanti altına almak adına önemli gördükleri noktalarda yaşanan sorunlara kayıtsız kalmamışlar,

¹¹⁸⁴ Bunlara BM, AB, AK, NATO, Varşova Paktı, İİT gibi kuruluşlar örnek gösterilebilir.

¹¹⁸⁵ Balkan Antantı, Sadabad Paktı, GUAM gibi birliktelikler ile ikili ilişkiler çerçevesinde devletlerin yaptığı anlaşmalar örnek gösterilebilir.

¹¹⁸⁶ Tacibayev Raşid İbrahimoglu, "Çokkutuplu Dünyaya Doğru İlerlerken Uluslararası İlişkilerde Denge Politikası Analizi", *International Journal of Science Culture and Sport*, Special Issue 1, July 2014, s.139

¹¹⁸⁷ Karpat, *a.g.e.* s.275

¹¹⁸⁸ Bu duruma ABD örnek oluşturmaktadır. Karpat, *a.g.e.* s.279-280

bu noktalarda etki alanı oluşturmak ve kendini kabul ettirmek maksadıyla politik, ekonomik, askeri müdahale seçeneklerini değerlendirmekten geri durmamışlardır.¹¹⁸⁹ Etkinliği sürekli kılmak, bir düzen inşa etme ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Dünyaya nizam ve intizam verme diğer bir deyişle “düzen kurma” konusunda çalışmalar yapılmış fakat her kurulan düzenin sürekli olma beklentisi üzerine bina edilmesine rağmen değiştiğine şahit olunmuştur. Nitekim uluslararası ilişkilerde 1648 *Vestfalya Antlaşması* ile ortaya çıkan düzen 150 yıl varlığını sürdürmüş ardından 1815 *Viyana Kongresi* ile revize edilerek 100 yıl daha devam ettirilebilmiştir. I. ve II. Dünya Savaşları arasında bir arayış içerisinde geçen süreç, II. Dünya Savaşı neticesinde ortaya çıkan “iki kutuplu dünya düzeni denilen” ve “soğuk savaş” olarak tanımlanan süreci başlatmıştır. Yaklaşık 40 yıl süren bu düzen 1991’de kutuplardan biri olan SSCB’nin dağılması ile sona ermiş ve dünya düzeni yeniden şekillenmeye başlamıştır.¹¹⁹⁰ Her kurulan düzenin değişim sürelerine bakıldığında düzen açısından sürekli azalan bir süre ile karşılaşmaktayız. Dolayısıyla değişen her düzende sorunlara yaklaşımların da değiştiğini söyleyebiliriz. Düzeni kuranlar açısından bir dönem jeopolitik önem arz etmeyen sorunlar, kurucuların değişimi ya da perspektiflerin değişimi neticesinde önem arz eder boyut kazanabilmektedir.¹¹⁹¹ Değişiklik gösteren jeopolitik önemin bir örneğini de enerji kaynakları açısından zengin olan Kafkas-Hazar bölgesinde görmekteyiz. Bu açıdan değerlendirildiğinde Dağlık Karabağ sorununun çözümü noktasında karşılaşılan güçlükler ve çözümü öteleyen engellerin birçok parametreler etrafında belirdiği gözlemlenebilir. Zira kolayca çözülebilecek gibi görünen bu sorun, kendisini doğrudan etkileyen birçok meselenin çıktısı konumundadır. Dağlık Karabağ sorununun çözümünü zorlaştıran bu meselelerin ana unsurlarından biri de Hazar’ın statüsünün nasıl belirleneceğidir. Hazar’ın statüsü ve paylaşımının nasıl sonuçlanacağı, sahip olduğu büyük stratejik zenginlik nedeniyle bölge ülkelerinin

¹¹⁸⁹Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emekler, “Güvenlik Yaklaşımında Değişim ve Dönüşüm”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Bilgesam Yayınları, Ed. Atilla Sandıklı, İstanbul, 2012, s.6-8

¹¹⁹⁰Ainur Nogayeva, **Orta Asya’da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları**, USAK Yayınları, Ankara, Temmuz 2011, s.83

¹¹⁹¹Mustafa Gökçe, “Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet”, **The Journal Of International Social Research**, Volume 1/3, Spring 2008, s.178-179

Dağlık Karabağ sorununda alacak oldukları kararları da doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir.

Hazar, coğrafi şekil olarak kimi kabullere göre “dünyanın en büyük gölü” kimi kabullere göre ise bir “deniz” olarak tanımlanmakta ve Hazar Denizi veya Hazar Gölü adıyla iki farklı şekilde literatürdeki yerini almaktadır.¹¹⁹² 47.07-36.33 kuzey paralelleri, 45.43-54.20 doğu meridyenleri arasında yer alan Hazar’ın yüzölçümü 376.000 km² iken barındırdığı su miktarı 76,700 km³’tür.¹¹⁹³ Matematik konum açısından Asya’nın, Avrupa ve Afrika’ya açılan kapısı pozisyonunda olan Hazar bu anlamda stratejik açıdan da çok önemli bir bölgedir.¹¹⁹⁴ Konumsal olarak tarihi İpek yolu üzerinde bulunan Hazar, bu özelliği dolayısıyla geçmişte birçok uygarlığa da ev sahipliği etmiştir.¹¹⁹⁵ Gökçe’nin aktardığına göre Hazar’dan kimi tarihi kaynaklarda “Acem, Bab el-Ebvab, Hazar, Cil (Gil), Deylem, Cürcan, Bakü, Bulgar, Taberistan Denizi”¹¹⁹⁶ şeklinde Deniz’in aktardığına göre de “Caspium Mare, Hvalinskoye More, Daryayı Şomal, Daryayı Khazar, Kassi, Si Hay, Bakı, Kaspiy, Mazandaran, Bahr-ül Hazar, Khazar, Girkanya, Khvalynskoe More, Khvaly Denizi, Hvalan, Gilan, Kaspi, Caspian”¹¹⁹⁷ olarak bahsedilmektedir. Hazar’ın en uzun eksenini kuzey-güney eksenini olup uzunluğu 1200 km’dir. Bunun dışında batı-doğu ekseninde genişlik 200 ile 500 km arasında değişmektedir. Yine Hazar’ın en derin bölgesi güney kesimi olup buradaki en derin nokta 1000 metreyi biraz aşmakta, en sığ bölgesi ise kuzey kesiminde olup buralarda derinlik 2 ya da 3 metreye kadar düşebilmektedir.¹¹⁹⁸ Hazar Denizi’nin toplam kıyı uzunluğu 7000 km civarındadır.

¹¹⁹²Cavid Abdullayev, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.48, 1999, s.255

¹¹⁹³Aidarbek Amirbek, “Soğuk Savaş Sonrası Hazar’ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletler’in Yaklaşımları Açısından Analizi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.46, Yaz 2015, s.24

¹¹⁹⁴ Tuğba Yolcu, “Hazar Bölgesinin Hukuki Statüsü Sorunu ve Türkiye’nin Bölgeye Yönelik Siyaseti”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, C1, S.2, 2014, s.12

¹¹⁹⁵ Erdal Tanas Karagöl vd, *Statü Sorunu İkileminde Hazar’da Enerji Denklemi*, SETA Analiz, Nisan 2016, S.155,s.9

¹¹⁹⁶Mustafa Gökçe, “Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran’ın Hazar Denizi Siyaseti”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, Y. 2011, s.155

¹¹⁹⁷Taşkın Deniz, “Enerji Diplomasisi Açısından Siyasallaşan Mekân, Hazar: Statü ve Paylaşım Sorunu”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.62, 2014, s.31

¹¹⁹⁸ Sırrı Erinç, “Hazar Denizi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Y.1998, s.108

Bu denizi Volga (İdil), Ural, Emba, Etre, Kuma, Terek, Sulak, Samur, Kur, Astara Çayı, Kızıl Ören ırmağından ayrılan Gılan ve Sefidrüd akarsuları beslemektedir. Ayrıca Hazar üzerinde Abşeron isimli bir yarımada ve çok sayıda adacıklar bulunmaktadır. Kıyaslama yapmak gerekirse Hazar, Umman ile Basra Körfezlerinin yüzölçümlerinin toplamından daha büyük ve neredeyse Meksika Körfezi'nin yüzölçümüne yakındır.¹¹⁹⁹ Hazar Denizi barındırdığı balık türlerinin çeşitliliği nedeniyle bölge ülkelerinin ekonomisine balıkçılık üzerinden hatırı sayılır oranda katkı sağlamaktadır.¹²⁰⁰ Mesela dünya havyar ihtiyacının % 90'nı Hazar Denizi'nden karşılanmaktadır.¹²⁰¹ Ayrıca Hazar üzerinde yoğun şekilde deniz taşımacılığı da yapılmaktadır.¹²⁰²

Hazar Denizi 1991 yılından önce SSCB ve İran'ın hâkimiyeti altında iken SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını elde etmeleriyle Hazar Denizi üzerinde hâkimiyet sorunu vuku bulmuştur. Bu manada Rusya, İran, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan beş devlet olarak “kıyıdaş devletler” nitelendirmesiyle hâkimiyet üzerinde hak iddia etmiştir. Hazar'ın statüsünün ne olacağı ve paylaşımının nasıl yapılacağı tartışmaları bölgesel ve küresel güçlerin dikkatle takip ettiği bir mesele haline dönüşmüştür.¹²⁰³ Hazar'a kıyısı olan ülkelerden Kazakistan 2320 km, Rusya 1930 km, Türkmenistan 1200 km, Azerbaycan 825 km, İran 740 km kıyı şeridinde sahiptir.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ Deniz, **a.g.m.** s.32

¹²⁰⁰ Erinç, **a.g.m.** s.109

¹²⁰¹ Abdullayev, **a.g.m.** s.257

¹²⁰² Erinç, **a.g.m.** s.109

¹²⁰³ Amirbek, **a.g.m.** s.25

¹²⁰⁴Deniz, **a.g.m.** s.31

Harita 4.1: Hazar Denizi'ne Kıyısı Olan Ülkeler

Kaynak: <http://turknews.ca/5-ulke-hazari-bolusuyor-3>, e.t.24.12.2017

Hazar'ın statüsü ve paylaşımı konusunda yaşanan tartışmaların nedenlerinden en önemlisi, sahip olduğu devasa petrol ve doğalgaz kaynaklarıdır. Dünya üzerinde ciddi oranda enerji üreten coğrafyalara baktığımızda karşımıza Amerika kıtasının kuzeyi ve güneyi, Orta Doğu, Rusya, Orta Asya ve Kafkasya bölgesi çıkmaktadır.¹²⁰⁵ Fakat bu sayılan bölgeler içerisinde enerjinin tüketimi noktasında özellikle Çarlık Rusya ve ardından gelen SSCB'nin dağılmasına kadar geçen süre içerisinde Kafkasya ve Orta Asya coğrafyası daha bakir kalabilmiştir.¹²⁰⁶ Hazar'ın sahip olduğu enerji potansiyeli hususunda örnek vermek gerekirse, Hazar enerji kaynakları Ögütçü'ye göre Ortadoğu petroleri kadar bir potansiyele sahip olmasa da yakın gelecekte petrol fiyatlarına etki edebilecek güce ulaşacaktır.¹²⁰⁷ Hazar'ın belirlenmiş ve tahmin edilen enerji rezervleri konusunda her ne kadar farklı sonuçlar ortaya konsa da zikredilen rakamlar Hazar enerji kaynaklarının ileri tarihlerde etkili bir ekonomik unsur olacağına işaretini vermektedir. Buna göre Çolakoğlu'nun 1996 yılına ait bir çalışmadan aktardığına göre Hazar 163 milyar varil petrol ve 17,6

¹²⁰⁵ Aslıhan P. Turan, "Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi" **Bilge Strateji**, C.2, S.2, Bahar 2010,s.44

¹²⁰⁶ Selçuk Çolakoğlu, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.53, S.1,1998,s.107

¹²⁰⁷Mehmet Ögütçü, "Hazar Enerji Kaynakları: Jeopolitik Dengeler, Yatırım Gereksinimi ve Hukuki Uyuşmazlıklar", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**,Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.268

milyar metreküp doğalgaz rezervine sahiptir.¹²⁰⁸ Amirbek, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı bir araştırmaya atıfta bulunarak Hazar'da keşfedilmeyi bekleyen 200 milyar varil petrol olduğu ve bu rakamın Suudi Arabistan'ın sahip olduğu 261 milyar varil petrolün 2/3'üne tekabül ettiğini, piyasa değerinin ise 4 trilyon dolar olduğu bilgisini vermektedir.¹²⁰⁹ Bayraktar'ın Energy Information Administration (EIA) çalışmasından edindiği verilere göre ise Hazar'ın kanıtlanmış petrol rezervi 17-44 milyar varil iken tahmin edilen rezerv 203.2 ile 235.7 milyar varil civarındadır. Aynı çalışmada kanıtlanmış doğalgaz rezervi 6,6 milyar metreküp olarak gösterilirken tahmin edilen rezerv ise 16 trilyon metreküp şeklindedir.¹²¹⁰ Özalp'ın petrol ve doğalgaz rezervleri hususunda aktardığı bilgide ise bölgedeki potansiyel petrol rezervinin 260 milyar varil doğalgaz rezervinin de 16 ile 19 trilyon metreküp olduğu belirtilmektedir.¹²¹¹

Sanayi İnkılâbı'nın gerçekleştiği günden 20. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte üretimde kullanılan enerji kömür iken¹²¹² 1900'lerin başından itibaren petrolün ve doğalgazın alternatif hatta ana üretim kaynakları olarak dünya siyasetine yön veren unsurlar olduğu görülmektedir. Zira 20. yüzyılın başında bir süper güç ve Sanayi İnkılâbı'nın beşiği olan İngiltere, hidrokarbon ya da fosil yakıt olarak da tabir edilen petrol ve doğalgazın ne kadar önemli olduğunu ve bu uğurda savaşın dahi göze alınabileceğini belirtmiştir. O dönemde İngiliz kabinesinin başında bulunan Winston Churchill'in şu sözleri bahsi geçen enerji kaynaklarının önemini ortaya koymaktadır: "Petrolü elde etmenin iki yolu vardır: Ya barış içinde deniz

¹²⁰⁸ Bu veriler o dönemdeki dünya petrolünün %16 dünya doğalgaz rezervlerinin de % 12'sine tekabül etmektedir. Çolakoğlu, **a.g.m.** s.107, Enerji rezervleri konusunda yapılan farklı tahminler söz konusudur. Yukarıda belirtilen miktar tahminlerinin dışında diğer bazıları da şöyledir: Deniz'in aktardığı bilgiye göre Hazar'da varlığı kanıtlanmış petrol rezervi 30 milyar metreküp, doğalgaz rezervi ise 305 milyar metreküptür. Deniz, **a.g.m.** s.35, Karagöl ve arkadaşlarının aktardığı bilgiye göre 2012 verilerine göre Hazar'da kanıtlanmış doğalgaz rezervi 8 trilyon metreküp iken kanıtlanmış petrol rezervi 48,2 milyar varildir. Karagöl vd. **a.g.m.** s.12, Diğer bir veriye göre Yüce, bölgenin tahmin edilen petrol rezervinin 277 milyar varil, tahmin edilen doğalgaz rezervinin ise dünya toplamının %51'ine denk geldiğini söylemektedir. Yüce, **a.g.m.** s.68-69

¹²⁰⁹ Amirbek, **a.g.m.** s.25

¹²¹⁰ Gökhan Bayraktar, "Hazar'daki Jeopolitik Mücadelenin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkileri", **Stratejik Öngörü Dergisi**, S.11, 2007,s.85

¹²¹¹ Necdet Özalp, "Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarının Önemi ve Konumu", **Panorama Aylık Uluslararası İlişkiler Ekonomi Politika Dergisi**, S.1, Şubat 2004, s.2

¹²¹² Deniz, **a.g.m.** s.29

taşımacılığıyla getirmek; ya da savaş yaparak uzak ülkelerden elde etmek”¹²¹³ Buradan hareketle 20. ve 21. yüzyıllarda diplomatik ilişkilerin belirleyici koşulu enerjiye olan ihtiyaçtır. 20. yy ve sonrasında yaşanan savaşların temelinde sınırlı miktardaki enerji kaynaklarını elde etme yarışı vardır.¹²¹⁴ II. Dünya Savaşı’nın ardından bir süper güç olarak beliren ABD, 19. yüzyılda Rusya-İngiltere arasında yaşanan ve adına “Büyük Oyun” denen mücadelede İngiltere’nin yerini devralmış ve 1991’de SSCB’nin parçalanmasının ardından mücadelenin ismi “Yeni Büyük Oyun” olarak adlandırılarak bu oyunda merkez güç noktası rolünü üstlenmiş ve enerji piyasasına hakim olma çabasına girmiştir.¹²¹⁵ Fakat bu yeni oyunun eskisinden farklı yanı, oyuna bölgesel ve küresel anlamda başka birçok ülkenin de dâhil olmasıdır.¹²¹⁶ Bir süper güç olarak ABD dünyada üretilen toplam petrolün % 25’ini tüketmekteyken genel tüketim oranı içerisinde OECD¹²¹⁷ ülkelerinin payı % 60 gibi çok yüksek bir seviyededir.¹²¹⁸ Bunun dışında yükselen güç Çin, Hindistan ve Pakistan gibi nükleer güce sahip ülkeler ve AB ülkeleri de enerjiye olan bağımlılıklarından dolayı enerji temini açısından kendilerine yakın bölge olarak Orta Asya ve Hazar bölgeleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır.¹²¹⁹ “Yeni Oyun”da sadece devlet yönetimleri değil bu devletlerin dış politikalarına tesir eden enerji şirketleri de etkili roller üstlenmektedir.¹²²⁰ Bu oyun kompleks ilişkiler ağını içermekte ve bölge üzerinde rekabeti artırmaktadır.

¹²¹³ Bayraktar, **a.g.m.** s.83-84

¹²¹⁴ Timuçin Kodaman, “Hazar Havzası’nda Stratejik Oyun”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.10, S.1, Y. 2005, s.252

¹²¹⁵ Yüce, **a.g.m.** s.63

¹²¹⁶Cheterian, **a.g.e.** s.398; Bayraktar, **a.g.m.** s.84

¹²¹⁷ OECD ülkeleri şunlardır: A.B.D., Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kore, Lüksemburg, Macaristan, Meksika, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovak, Slovenya, Şili, Türkiye, Yeni Zelanda, Yunanistan,

<http://www.oecd.org/about/membersandpartners/#d.en.194378> e.t.26.12.2017

¹²¹⁸ Özalp, **a.g.m.** s.3

¹²¹⁹Cheterian, **a.g.e.** s.399; İzzetgil, **a.g.m.** s.61

¹²²⁰Bu küresel şirketlerin bazıları şunlardır: Exxon Mobil, Arco, Chevron, Onocal, Conoco, Texaco, Pennzoil, Bridas (ABD), Lukoil, Gazprom, Yukos, Transneft, Rosneft, Sidanko, Slavneft (Rusya), Cnpc, Cnooc, Sinopec (Çin), Jit Oil, Mitsui, Itochu (Japonya), British Petrol, British Gas (İngiltere), Deminex (Almanya), Total, Final, Elf (Fransa), Agip, Eni (İtalya), Alberta (Kanada), Statoil (Norveç), Delta Oil, Ningharco (S.Arabistan), Socar (Azerbaycan), Türkmenneftgaz (Türkmenistan),

Hazar bölgesi üzerinden girifilen hegemonya mücadelesinde bölge ve bölge dıfı ülkelerin geliştirdikleri ilişkiler bölgesel sorunların çözümlünü geciktirmektedir. Hazar'daki enerji kaynaklarının cazibesinin yanında ABD'nin Rusya, Çin ve İran gibi ülkelerin bölgede kendisinden daha güçlü bir pozisyon almalarını engellemeye yönelik stratejisi de söz konusudur. ABD'ye göre bölgedeki üstünlük, Rusya, Çin veya İran'a geçecek olursa bu ülkelerin uzun vadede etkin birer güç olarak Hazar ve ötesinde karşısına çıkma ihtimali doğmaktadır. Dolayısıyla ABD, çıkarları için son derece jeopolitik ve jeostratejik önemi haiz bu bölgeyi kontrol altına almak ve kaynaklarını kendi istediği şekilde kullanabilmek için projeler geliştirmiştir.¹²²¹ ABD Ulusal Güvenlik Kurulu'nun "Dünya petrol ve gazla çalışır ve bu kaynakları kontrol eden ticari ve jeopolitik güç elde eder. Dolayısıyla ABD, Hazar enerji kaynakları üzerinde Rusya ve İran'ın üstünlük sağlamasına müsaade edemez."¹²²², 1998'de ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney'in Kazakistan'da "tarihin hiçbir döneminde Hazar bölgesi kadar bir anda böylesi bir stratejik öneme sahip olan bir toprak parçası hatırlamıyorum"¹²²³ ve bir dönem CENTCOM komutanlığı yapmış olan Anthony Zinni'nin "enerji güçlerine ulaşmak bizim stratejimiz"¹²²⁴ şeklinde yaptıkları açıklamalar bölgede 1991'e kadar egemenlik kurmuş ve bu tarihten sonra da yine bölgenin hâkim gücü olarak kalmak isteyen Rusya'yı ve ABD'nin düşman ilan ettiği İran'ı endişelendirmiştir. Zira önemli bir stratejist ve ABD yönetimlerinin bir dönem uluslararası rotasını çizen Zbigniew Brezezinski'nin Hazar bölgesi için "ABD'nin yeni Avrasya stratejisi içerisinde öncelikli bir alan" ve "Hazar kaynakları; tarihsel iddialar ile yayılcı özlemleri yeniden canlandıran ve uluslararası rekabeti kızıştıran hedefleri temsil etmektedir"¹²²⁵ söylemleri bölgede nüfuzunu artırmak isteyen Rusya ve İran'ın çıkarları açısından tehdit edici niteliktedir.¹²²⁶

Uzbekneftegaz (Özbekistan), Kazakistanaspislf (Kazakistan), Pertamina (Endonezya), Türk Petrol Anonim Ortaklığı (Türkiye), BP Amaco (ABD-İngiltere), Shell Royal Dach (İngiltere-Hollanda). Deniz, **a.g.m.** s.30.

¹²²¹ Nogayeva, **a.g.e.** s.185-187

¹²²² Nogayeva, **a.g.e.** s.175

¹²²³ Nogayeva, **a.g.e.** s.103

¹²²⁴ Nogayeva, **a.g.e.** s.179

¹²²⁵ Yüce, **a.g.m.** s.72

¹²²⁶ Amirbek, **a.g.m.** s.25

Gerek bölgesel gerekse de küresel aktörler enerji kaynakları ve tedarik açısından çeşitlilik arayışına girerken¹²²⁷ dikkatlerin odaklandığı bölge haline gelen Hazar'a kıyısı bulunan ülkeler de kendileri açısından en yüksek faydayı sağlayacak oluşum ya da fırsatlara ortak olabilmek adına kendilerine tehdit gördükleri unsurlara karşı askeri seçenekleri değerlendirmekten geri durmamışlardır.¹²²⁸ Özellikle Rusya'nın ve diğer kıyıdaş ülkelerin bu anlamda Hazar Denizi üzerindeki askeri varlığını takviye etme gayretine girdiği görülmüştür.¹²²⁹ Rusya'nın, yeni bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi devletlerin batılı şirketlerle enerji antlaşmaları yapmaları ve kendisini by-pass eden alternatifler sunmak¹²³⁰ suretiyle enerji alanındaki hakim rolünü zedelemeleri sonucunda devletlerle ihtilafli duruma gelmesi Hazar'a yönelik askeri yatırımlarını artırmasına vesile olmuştur. Fakat bu askeri yatırımlar aynı şekilde Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve İran tarafından da uygulanmıştır.¹²³¹ Rusya'nın Hazar'ın kıyısına yeni bir füze sistemi yerleştirmesi, Hazar'a birçok hücumbot sevk etmesi,¹²³² Ermenistan'a S-300 füzeleri konuşlandırması ve batı etkinliğini kırmak adına ŞİÖ(Şanghay İşbirliği Örgütü)¹²³³ ve KGAÖ'yü tesis etmesi bölge üzerinde nüfuz

¹²²⁷ Aslıhan P. Turan, **a.g.m.** s.46

¹²²⁸ Abdullayev, **a.g.m.** s.265

¹²²⁹ Ögütçü, **a.g.m.** s.283

¹²³⁰ Karagöl vd. **a.g.m.** s.13

¹²³¹ Aslıhan P.Turan, **a.g.m.** s.51

¹²³² Ögütçü, **a.g.m.** s.283

¹²³³ NATO'nun "Barış İçin Ortaklık" adı altında eski Sosyalist devletlere açılım yaparak etki altına almaya çalışmasına bir tepki olarak Rusya ve Çin'in ortak adımı neticesinde ve batıya tepki olarak 25 Nisan 1996 senesinde resmi olarak kurulmuştur. Örgütün merkezi Çin'in Şanghay şehrinde yer almaktadır. Örgüt tek kutuplu bir dünya düzenine karşı çok kutupluluğu savunan bir yaklaşım ortaya koymuştur. Örgüt ilk kuruluşta Rusya, Çin, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dan oluştuğu için "Şanghay Beşlisi" olarak meşhur olmuştur. 2001 senesinde örgüte Özbekistan'ın üye olması ile birlikte üye sayısı 6'ya çıkmıştır. Hasgüler ve Uludağ, **a.g.e.** s.238-241, 2017 senesinde Hindistan ve Pakistan'ın üyelikleri sonrası üye sayısı 8'e yükselmiştir. Ayrıca Afganistan, Moğolistan, İran ve Belarus "Gözlemci Ülke" statüsündedir. "Diyalog Ortağı Ülkeler" statüsünde ise Türkiye, Azerbaycan, Sri Lanka, Kamboçya ve Nepal bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Şanghay İşbirliği Örgütü(ŞİÖ)", <http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa>, e.t.23.08.2018, Örgütün amacı şöyle belirtilmektedir: *"strengthening mutual trust and neighbourliness among the member states; promoting their effective cooperation in politics, trade, the economy, research, technology and culture, as well as in education, energy, transport, tourism, environmental protection, and other areas; making joint efforts to maintain and ensure peace, security and stability in the region; and moving towards the establishment of a democratic, fair and rational new international political and*

kurmaya yönelik politikalar olarak değerlendirilmiştir.¹²³⁴ Buna karşılık İran'ın Hazar'a yönelik askeri gücünü takviye çalışmaları, Azerbaycan'ın batılı devletlerle geliştirilen ilişkiler çerçevesinde Hazar'da bazı askeri tatbikatlar düzenlemesi, Kazakistan'ın 2003 yılından itibaren Hazar Denizi'nde deniz kuvvetleri oluşturmaya başlaması, Türkmenistan'ın da Ukrayna ve Rusya'dan deniz kuvvetini takviye edici silahlar temin etmesi bölgedeki gerginliği had safhaya ulaştırmıştır.¹²³⁵ Bölge ülkeleri arasındaki bu askeri yarışın bir diğer boyutunu da Hazar Denizi'nin statüsünün ve paylaşımının nasıl olacağı hususunda bir türlü varılmayan mutabakat oluşturmaktadır. Çarlık Rusya ve devamında SSCB ile İran arasında yapılan bazı antlaşmalarla 1991 yılına kadar sorun haline dönüşmeyen Hazar'ın statüsü ve paylaşımı bu tarihten sonra bölgede oluşan yeni siyasi oluşumlar ve bu oluşumların hem batı hem de doğu ülkeleri ile başlattığı çok yönlü ilişkiler neticesinde büyük bir anlaşmazlık sebebi olmuştur.¹²³⁶ Bunun yanında Hazar bölgesinin en kaliteli enerji kaynaklarının Azerbaycan'a ait olan Apşeron yarımadası civarında ve özellikle Bakü'de bulunduğu bilinmesi bölgesel güç elde etmek isteyen devletlerin bölgeyle ilgili politikadaki konumlarını da etkilemektedir.¹²³⁷

Hazar bölgesindeki enerjinin varlığı esasında çok eski tarihlerden bu yana bilinmektedir. Zira Abdullayev'in belirttiğine göre 5. yüzyılda gezgin Priscus, 13. yüzyılda Marco Polo ve 16. yüzyılda Kâtip Çelebi bölgedeki petrol hakkında bilgiler vermektedir.¹²³⁸ Gökçe ise Marco Polo'nun Hazar'da yağa benzeyen ve yanma özelliği olan bir sıvının varlığından bahsettiğini ve bu sıvının çeşitli taşıma araçları ile başka bölgelere götürüldüğünü yazdığını aktarmaktadır.¹²³⁹ Hazar petrolünün köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen ilk petrol kuyusunun 1846 yılında

economic order. ” “The Shanghai Cooperation Organisation”, 01.09.2017, http://eng.sectsco.org/about_sco/ , e.t.23.08.2018

¹²³⁴ Purtaş, **a.g.m.** s.155-156

¹²³⁵ Ashihan P.Turan, **a.g.m.** s.52

¹²³⁶ Yolcu, **a.g.m.** s.14

¹²³⁷ Abdullayev, **a.g.m.** s.260

¹²³⁸ Abdullayev, **a.g.m.** s.258

¹²³⁹ Gökçe, “Sovyet Sonrası Dönemde...” s.179

açıldığı¹²⁴⁰ fakat ilk rafine tesisinin 1870'in sonlarına doğru kurulduğu söylenmektedir.¹²⁴¹ 19. yüzyılın son çeyreğinde dünya petrol ihtiyacının yarısını, 20. yüzyılda SSCB'nin ihtiyacının %70'ini karşılayan Hazar enerji kaynakları bu anlamda elde edilmek istenen bir mücadele alanı olmuştur.¹²⁴² Hazar enerji kaynaklarının yoğun olduğu Hazar Denizi'nin paylaşımı ya da statüsü gerek Rus İmparatorluğu gerekse de SSCB döneminde bölgede bulunan devletler arasında yapılan birtakım anlaşmalarla belirlenmiştir. 18-20. yüzyılda bölgedeki devletler Rus İmparatorluğu ve devamında SSCB ile İran'dır. Rus ve İranlılar bu yüzyıllar içerisinde çeşitli savaşlar yapmışlar ve bunun üzerine Hazar'ın paylaşımı ve kullanımı ile ilgili ilk resmi anlaşmaları akdetmişlerdir.¹²⁴³ Hazar'da hakimiyet ile ilgili ilk anlaşma 23 Eylül 1723 tarihli *St.Petersburg Antlaşması*'dir. Bu anlaşma Rusların Derbent, Bakü, Gilan, Mazandaran ile Astarabad üzerinde hâkimiyetinin tanındığı bir anlaşma olmuş¹²⁴⁴ fakat İran'da yaşanan iktidar değişikliği ile başa geçen Nadir Şah bu anlaşmayı zamanla etkisiz hale getirmeyi başarmıştır.¹²⁴⁵ Bu anlaşma yerine 1729'da *Reşt Antlaşması* yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre her iki devlete de Hazar Denizi üzerinde serbest denizcilik yapma hakkı tanınmıştır.¹²⁴⁶ 1804-1813 yılları arasında yaşanan Rus-İran savaşlarının ardından imzalanan 1813 tarihli *Gülistan Antlaşması*'nin 5. maddesine göre İran Hazar'da herhangi bir deniz gücü bulundurmayacağını kabul etmiştir.¹²⁴⁷ Yine bir Rus-İran savaşının ardından imzalanan 1828 tarihli *Türkmençay Antlaşması* ile de ilk kez Hazar'ın hukuki durumu hakkında ciddi kararlar alınmıştır. Bu anlaşmanın 4. maddesi Rus İmparatorluğu ile

¹²⁴⁰ Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde..." s.179

¹²⁴¹Bu yıllarda burada kurulan petrol rafinelerinin büyük bir kısmının Nobel Kardeşler, Rothschild ve İngiltere kökenli Oleum şirketine ait olduğu belirtilmekle birlikte yerli Türklerden Takizade, Nagiev ve Muhtarov gibi ailelerin de petrole yatırım yaptığı ifade edilmektedir. Resulzade, **Azerbaycan Problemi**, s.15; Ayrıca Bkz.:Sariahmetoğlu, **a.g.t.** s.13

¹²⁴² Abdullayev, **a.g.m.** s.258-259

¹²⁴³ Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde..." s.184

¹²⁴⁴ Öğütçü, **a.g.m.** s.296

¹²⁴⁵ Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden..." s.156

¹²⁴⁶ Yolcu, **a.g.m.** s.14

¹²⁴⁷ Kamyar Mehdiyoun, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea.", **The American Journal of International Law**, Volume 94, Issue 1, January 2000, s.180, Ayrıca Bkz.: İsmail Hakkı İşcan, "Uluslararası Enerji Güvenliği Açısından Hazar Bölgesi Enerji Ekonomisi ve Hazar Denizi'ni Paylaşım Sorunu", **Sosyoekonomi Dergisi**, C.6, S.12, 2010, s.69

İran arasında bir sınır belirlemiş ve bu sınır Hazar Denizi'nde sona ermektedir.¹²⁴⁸ Bu maddeye göre bugünkü Azerbaycan'da bulunan Astara ile Türkmenistan'da bulunan Hasan Kuli arasında çizilen hattın kuzey kesimi Rus, güney kesimi ise İran hâkimiyetinde kalmıştır. Rus hâkimiyetinde kalan bölge %88'e, İran hâkimiyetinde kalan kısım ise %12'ye tekabül etmiştir.¹²⁴⁹ Ayrıca bu antlaşmanın 8. maddesinde Hazar Denizi'nde sadece Rus deniz gücünün bulunacağını yer almaktadır.¹²⁵⁰ 1917'de Çarlık rejimini devirip yerine Bolşevik yönetim tesis eden Ruslar, 26 Şubat 1921'de İran ile "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalamıştır. Bu antlaşma her iki devletin Hazar üzerinde seyrü sefer hususunda eşit haklara sahip olduğunu, Çarlık döneminde yapılan tüm antlaşmalar ile beraber *Türkmençay Antlaşması*'nın iptal edildiğini, balıkçılık hariç Rusların İran aleyhine olan bütün imtiyazlardan vazgeçtiğini vurgulamıştır.¹²⁵¹ SSCB ve İran arasında 1 Ekim 1927 tarihinde "Güvenlik ve Tarafsızlık Antlaşması" imzalanmış ve bu antlaşma ile Hazar Denizi *Sovyet-İran Denizi* olarak ifade edilmiştir.¹²⁵² 27 Ağustos 1935 tarihli "Ticaret, Gemicilik ve Meskûnlaşma Hakkında Antlaşma ile SSCB ve İran'a Hazar Denizi'nde seyrüsefer serbestliği tanındığı, balıkçılık için 10 millik münhasır bir alan belirlendiği ve bu denizin bir *Sovyet-İran Denizi* olduğu vurgulanmış fakat iki ülke arasında deniz üzerinde herhangi bir sınır tayin edilmemiştir.¹²⁵³ 25 Mart 1940 tarihindeki "SSCB ve İran Arasındaki Ticaret ve Deniz Seyrüseferi Antlaşması"nda Hazar'ın bir *Sovyet-İran Denizi* olduğu tekrar vurgulanmış ve daha önce belirtilen 10 millik balıkçılık alanı yinelenmiştir.¹²⁵⁴ Dikkat edildiğinde Hazar Denizi'nin SSCB ve İran'a ait olduğu sıklıkla vurgulanmış ve bu yolla üçüncü bir devletin müdahale

¹²⁴⁸ Çolakoğlu, **a.g.m.** s.108

¹²⁴⁹ Bayraktar, **a.g.m.** s.86

¹²⁵⁰ Deniz, **a.g.m.** s.32

¹²⁵¹ Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden..." s.158; 1921 tarihli Sovyet Rusya ile İran arasında yapılan bu antlaşma *Yeni Kafkasya* mecmuasında da ele alınmış ve İran'ın bu antlaşma ile Hazar Denizi'nin kullanımını ile ilgili bazı haklar elde ettiği hususundan bahsedilmiştir. **Yeni Kafkasya 1923...**, s.61

¹²⁵² Sinan Oğan, "Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü", **TÜKSAM Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 14 Şubat 2005, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/601-yeni-global-oyun-ve-hazar-in-statusu> e.t.30.12.2017

¹²⁵³ Amirbek, **a.g.m.** s.27

¹²⁵⁴ Mehdiyoun, **a.g.m.** s.180

alanı olması engellenmeye çalışılmıştır.¹²⁵⁵ Daha sonraki yıllarda birçok kez Hazar Denizi çevresindeki iki ülke arasında kara sınırları konusunda antlaşmalar yapılmış olmasına rağmen denizin paylaşımına dair bir sınır çalışması yapılmamış ve karar alınmamıştır.¹²⁵⁶ Fakat bununla beraber 1935 yılında Stalin, İçişleri Bakanlığı'na verdiği bir talimatla Çarlık döneminde çizilmiş olan Astara-Hasan Kuli hattını tek taraflı ve gayri resmi bir şekilde Hazar Denizi üzerinde SSCB-İran sınırı olarak belirlemiş ve İran bu konuda herhangi bir itirazda bulunamamıştır.¹²⁵⁷ Astara-Hasan Kuli hattı Hazar'ın % 88'ini SSCB'ye, %12'sini de İran'a bırakmıştır. Resmiyette olmayan bu paylaşım geçen zaman sürecinde her iki devlet tarafından fiili olarak kabul görmüş ve SSCB, 1970 yılında Hazar Denizi'nde kendi payına düşen kesimini, Rusya SFC, Azerbaycan SSC, Türkmenistan SSC ve Kazakistan SSC arasında idari bölümlere gereği paylaşmıştır. Bu fiili durum SSCB'nin dağılmasına kadar kabul görmüştür.¹²⁵⁸

SSCB'nin parçalanmasına kadar sorun olmayan Hazar'ın statüsü ve paylaşımı meselesi, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarını elde edip SSCB döneminde kendilerine verilen paylar üzerinde egemenlik sahibi olduklarını beyan etmeleri sonucu uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür.¹²⁵⁹ Zira yeni bağımsız devletlerin batılı enerji şirketleri ile yapmaya başladıkları enerji anlaşmaları Rusya'yı rahatsız etmiş ve bunun sonucunda Rusya, Hazar'ın statüsünün belirsizliği sorununu gündeme getirerek kendi çıkarları doğrultusunda meseleye çözüm bulmaya çalışmıştır.¹²⁶⁰ Bu çerçevede Hazar'ın statüsü hususunda bölge devletlerinin tartışmaları onun bir *göl*, bir *deniz* veya *kendine özgü bir su havzası* olduğu şeklinde ortaya çıkmıştır.¹²⁶¹ Hazar'ın statüsünün ne olması gerektiği sorusuna her kıyıdaş

¹²⁵⁵ Bayraktar, **a.g.m.** s.86

¹²⁵⁶ Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden..." s.159

¹²⁵⁷ Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden..." s.160

¹²⁵⁸ Purtaş, **a.g.m.** s.142

¹²⁵⁹ Purtaş, **a.g.m.** s.141

¹²⁶⁰ Amirbek, **a.g.m.** s.30

¹²⁶¹ Amirbek, **a.g.m.** s.29

ülke kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşmakta ve buna göre sorunun cevabını vermektedir.¹²⁶²

Hazar'ın *kendine özgü bir su havzası* olduğu görüşü Rusya tarafından savunulmaktadır. Buna göre Hazar'ın statüsü ve paylaşımı için dünyadaki benzeri örneklerden farklı bir yöntem belirlenmelidir.¹²⁶³ Rusya bu yolla Hazar'ın konumunu bölgedeki gücünü de kullanarak istediği yönde belirlemeyi ve Hazar'ın büyük denizler ile bağlantısını sağlayan, kendi kontrolü altında bulunan Don ve Volga nehirlerinin hukuki durumunu uluslararası tartışmalara açılmasını engellemeyi hedeflemiştir.¹²⁶⁴

Hazar'ın bir *deniz* olduğu görüşünü savunan kimi kıyıdaş devletler 1982 tarihli BMDHS'nin 122. maddesine atıfta bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar Hazar'a bir deniz olarak yaklaşmakta ve BMDHS'nin ifade ettiği haklardan faydalanmak istemektedirler. Buna göre BMDHS'nin 122. maddesi şöyledir: "İşbu Sözleşmenin amaçları uyarınca 'kapalı veya yarı kapalı deniz'den, iki veya daha çok devlet tarafından çevrili ve diğer bir denize veya okyanusa dar bir geçitle bağlı bulunan veyahut da bütünüyle veya büyük bir bölümü ile iki veya daha çok devletin kara sularından ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan bir körfez, bir deniz havzası veya bir deniz anlaşılır."¹²⁶⁵ Kıyıdaş ülkelerin Hazar'ı bir deniz olarak kabul etmesi durumunda uygulanacak olan uluslararası hukuk kuralı BMDHS olacağından Hazar'ı büyük denizlere bağlayan Don ve Volga'nın uluslararası sular rejimine tabi olması gerekecek ve bu durumda Rusya gibi ülkelerin bölge üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalkacaktır.¹²⁶⁶ Uluslararası sular rejimine tabi olacak Don ve Volga nehirleri Hazar'da çıkarları olan batılı devletler için bir transit yol güzergâhı haline gelerek Rusya'nın çıkarlarını tehdit edecektir. Bundan dolayı Rusya, Hazar'ın bir deniz olduğu görüşüne katılmamaktadır.¹²⁶⁷ Ayrıca Hazar, deniz olarak kabul edildiği

¹²⁶² Yolcu, **a.g.m.** s.18-19

¹²⁶³ Karagöl vd. **a.g.m.** s.15

¹²⁶⁴ Amirbek, **a.g.m.** s.30

¹²⁶⁵ "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi" **BM Enformasyon Merkezi UNIC- Ankara**, Madde-122, 05.04.2001, s.39 http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/denizhukuku.pdf e.t.01.01.2018

¹²⁶⁶ Ögütçü, **a.g.m.** s.302

¹²⁶⁷ Çolakoğlu, **a.g.m.** s.114

takdirde beş kıyıdaş devlet, BMDHS'nin 3. maddesindeki "Her devlet karasularının genişliğini tespit etme hakkına sahiptir; bu genişlik işbu Sözleşmeye göre tespit edilen esas hatlardan itibaren 12 deniz milini geçemez." hükmü gereğince 12 deniz mili karasularına ve 57. maddesindeki "Münhasır ekonomik bölge, karasularının ölçülmeye başlandığı esas hatlardan itibaren 200 deniz milinin ötesine uzanmayacaktır." hükmü gereğince de 200 deniz milini geçmeyecek münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır.¹²⁶⁸

Hazar'ın bir *göl* olduğunu savunanlara göre ise Hazar, 1982 BMDHS'ne tabi değildir. Ayrıca sınır gölleri hakkında herhangi bir uluslararası hukuk kuralı da yoktur.¹²⁶⁹ Bu durumda Hazar bir göl olarak tanımlanırsa karşımıza iki türlü paylaşım çıkmaktadır. Bu paylaşımlardan ilki *condominium (ortak mülkiyet)*, ikincisi de *sektörel paylaşım* ya da *sınır gölü* esasındır.¹²⁷⁰ *Condominium* esasına göre Hazar üzerinde bütün kıyıdaş devletler eşit yetkiye ve kullanım hakkına sahiptirler. Ayrıca bu esasa göre her kıyıdaş devlet 20 deniz mili alana sahip olabilecek ve bunun dışında kalan alanda her kıyıdaş devletin birlikte ve oymunluğu ile alacak olduğu kararlar kullanılabilir.¹²⁷¹ *Sektörel paylaşım* esasında ise her kıyıdaş devlet, Hazar'ın kendi kara sınırları ile birleştiği noktadan başlayarak, Hazar'ı dikey olarak ortadan ikiye bölecek şekilde çizilecek çizgiye kadar olan alanda egemen olacaktır.¹²⁷²

Hazar'ın statüsü ve ülkelerin destekledikleri paylaşım türü hususunda farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar yukarıda da belirtildiği üzere devletlerin çıkarları ile ilgilidir. Buna göre Rusya, Hazar'ın statüsü konusunda konjoktürel siyasete göre farklı zamanlarda yaklaşımlarını değiştirmiştir. İlk olarak Hazar'ı bir deniz olarak kabul etmediğini açıkça ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak da Volga ve Don nehirlerinin büyük denizlere açılan ve doğal değil suni yollarla oluşturulmuş

¹²⁶⁸ "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi", **BM Enformasyon Merkezi UNIC- Ankara**, Madde-3 ve Madde- 57, 05.04.2001, s.39

http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/denizhukuku.pdf e.t.01.01.2018

¹²⁶⁹ Karagöl vd. **a.g.m.** s.16

¹²⁷⁰ Abdullayev, **a.g.m.** s.268

¹²⁷¹ Deniz, **a.g.m.** s.34

¹²⁷² Çolakoğlu, **a.g.m.** s.118-119

bağlantılar olduğunu göstermiştir.¹²⁷³ Rusya, SSCB döneminde İran ile yapılan 1921 ve 1940 tarihli anlaşmaların geçerliliğini koruduğunu da hatırlatarak buranın bir *kapalı su havzası* olduğu vurgusunu yapmış dolayısıyla *ortak mülkiyet* esasının olması gerekliliği üzerinde durmuştur.¹²⁷⁴ Farklı yaklaşımların ikincisi olarak Rusya, 1996 yılında 1921 ve 1940 tarihli anlaşmalarda belirtilen 10 millik alanda kıyıdaş devletlerin hâkimiyet kurabileceği yönündeki maddeyi genişletmiş ve kıyıdaşların bu alanını 45 mil olarak kabul etmiştir.¹²⁷⁵ Rusya 1998’de bir adım daha ileri giderek Kazakistan ile bir mutabakata varmış ve bu mutabakatta deniz dibinin kıyıdaş ülkelerce paylaşılabilirliği ama su yüzeyinin *ortak mülkiyet* esasına tabi olacağı kabul edilmiştir. Rusya’nın bu son tutumu onun *sınır gölü* ya da *sektörel paylaşım* esasına yaklaştığı yorumlarına sebep olmuştur.¹²⁷⁶ Fakat tüm bunlara rağmen Rusya, Hazar’ın statüsü ve paylaşımı ile ilgili net bir tutum ortaya koymamıştır.¹²⁷⁷

Hazar’da tespit edilen en fazla petrol ve doğalgaz rezervine sahip Kazakistan’ın yaklaşımına bakıldığında Hazar’ın bir deniz olarak kabul edilmesi ve Hazar’da 1982 tarihli BMDHS’nin uygulanması gerekliliğini savunduğu görülmüştür.¹²⁷⁸ Ayrıca Kazakistan, Hazar’ın su tabanının paylaşılması fakat su yüzeyinin ortak kullanılması gerekliliği yönünde görüş bildirerek statü hususunda genel olarak fikir birliği içinde olduğu Azerbaycan’ın savunduğu hem su yüzeyi hem de su tabanının tamamen bölüşülmesi tezinden ayrılmıştır. Dolayısıyla Kazakistan için yarı *sektörel paylaşım* esasını savunan bir çizgide olduğu söylenebilmektedir.¹²⁷⁹

Azerbaycan’ın Hazar konusunda ortaya koyduğu tez başından beri değişmemiştir. Azerbaycan, statü konusunda iki değişik öneri sunmuştur. Buna göre Azerbaycan, Hazar’ın bir *göl* olarak kabul edilmesi halinde bunun bir sınır gölü olarak kabul edilmesini ve dolayısıyla da Hazar’ın 5 kıyıdaş ülke arasında hem deniz

¹²⁷³ Abullayev, **a.g.m.** s.272

¹²⁷⁴ Çolakoğlu, **a.g.m.** s.110

¹²⁷⁵ Bayraktar, **a.g.m.** s.87

¹²⁷⁶ Yolcu, **a.g.m.** s.20

¹²⁷⁷ Abdullayev, **a.g.m.** s.274

¹²⁷⁸ Amirbek, **a.g.m.** s.33

¹²⁷⁹ Abdullayev, **a.g.m.** s.279

tabanının hem de su yüzeyinin tamamen paylaşılması gerekliliğini savunmaktadır. Bununla birlikte Hazar bir *deniz* olarak kabul edilirse de 1982 tarihli BMDHS'nin uygulanmasını ve yukarıda bahsedildiği üzere bu sözleşmedeki 12 millik karasuları ve 200 mile kadar münhasır ekonomik bölgenin belirlenerek her kıyıdaş ülkenin egemenlik sınır ve haklarının belirlenmesini önermiştir.¹²⁸⁰ Azerbaycan'ın Hazar'daki tutumu büyük oranda Kazakistan ile uyumluluk gösterirken Rusya, İran ve Türkmenistan ile anlaşmazlıklara yol açmıştır. Rusya ile yaptığı anlaşma neticesinde büyük pürüzleri nispeten çözmüş görünen Azerbaycan, kendi savunduğu tezlerin dışında bir tezin kabul edilmesi durumunda Araz, Alov ve Şark petrol yataklarını İran'a, Serdar ve Kepez'i de Türkmenistan'a terk etme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır.¹²⁸¹

Türkmenistan'ın Hazar'ın statüsüne yaklaşımı Rusya gibi değişkenlik göstermiştir. Buna göre Türkmenistan ilk başta Rusya'nın savunduğu Hazar'ın kapalı su havzası ve 1921 ile 1940 tarihli SSCB ile İran arasında yapılan anlaşmaların geçerli olduğu görüşünü desteklemiş ve daha sonra Rusya'nın ülkelerin 45 millik bir alanda deniz dibini kullanabileceği fakat su yüzeyinin ortak olması gerektiği yönündeki önerisine destek vermiştir.¹²⁸² 45 millik deniz alanını savunan Türkmenistan, Azerbaycan ile ihtilafı olduğu Güneşli-Çırac-Azeri petrol yataklarının bu alanın dışında kalması neticesinde bu görüşünü de revize ederek *sektörel paylaşım* fikrine yakın durmuştur.¹²⁸³ Ancak bu fikrinde de sabit durmayan Türkmenistan deniz tabanı ve su yüzeyinin *ortak mülkiyet* içerisinde paylaşılması gerektiği yönünde ilk savunduğu tezini yeniden gündeme getirmiştir. Bu son tutumunda Rusya'nın Azerbaycan ve Kazakistan ile yaptığı *sektörel paylaşım* ya da *sınır gölü* tezini destekler nitelikteki anlaşmaların etkili olduğu belirtilmektedir. Zira böyle bir tezin kabulü Türkmenistan'ın istediği alanları elde edememesi riskini taşımaktaydı. Türkmenistan'ın son geldiği noktada İran ile fikri birlik içerisinde

¹²⁸⁰ Çolakoğlu, **a.g.m.** s.109

¹²⁸¹ Karagöl vd. **a.g.m.** s.20

¹²⁸² Çolakoğlu, **a.g.m.** s.112

¹²⁸³ Amirbek, **a.g.m.** s.37

olduğu belirtilmektedir.¹²⁸⁴ Hazar'ın statüsü konusunda görüş farklılıkları ortaya koyan Türkmenistan'ın esasına bakıldığında Çırağ-Güneşli-Azeri gibi istediği petrol yataklarının kendisine verilmesi karşılığında Azerbaycan'ın savunduğu sektörel paylaşım esasına destek vereceği anlaşılmaktadır.¹²⁸⁵

İran statü anlaşmazlığında büyük çoğunlukla Rusya ile birlikte hareket etmiş ve Hazar'ın her kıyıdaş devlet arasında ortak kullanılması gerektiğini savunmuştur. *Ortak mülkiyeti* destekleyen İran, Rusya'nın zamanla tutumunda değişiklik sergilemesini de BM'de protesto etmiştir. Bu protestonun devamı ve bir uyarı niteliği taşıyan bir açıklamayı da dönemin İran Dışişleri Sözcüsü Hamit Rıza Asefi şu sözlerle yapmıştır: "Hazar'dan kıyı devletlerinin rızası alınarak yararlanılabilir. Hazar sektörlere bölünse dahi antlaşma layihelerindeki bazı bölgeler İran sektöründe kalacaktır. Bu alanda her hangi bir araştırmanın yapılması ise İran'ın haklarını ihlal etmektedir."¹²⁸⁶ Yukarıda değinildiği üzere Rusya çıkarları gereği zamanla *sınır gölü* ya da *sektörel paylaşım* esasına savunmuş, bu tutumunu da Kazakistan ve Azerbaycan ile yaptığı anlaşmalarda göstermiştir. İran, SSCB ile yaptığı 1921 ve 1940 tarihli anlaşmaları geçerli kabul ettiğini¹²⁸⁷ ve eğer bir anlaşma sağlanacak ise bunun ancak Hazar'ın eşit bir şekilde yani her bir kıyıdaş devlete % 20 oranında alan taksim edilerek yapılması gerektiğinde ısrar etmiştir. Çünkü İran, Hazar'ın % 20'sine hâkim olursa Azerbaycan ile ihtilafı olduğu Albruz-Alov petrol yatakları kendisine kalacaktır.¹²⁸⁸ Hatta bu yöndeki tezini kabul ettirebilmek adına askeri zorlamalara da başvurmuştur. Nitekim 2001'de Azerbaycan adına petrol araması yapan arama gemileri İran hava kuvvetlerince taciz edilmiştir.¹²⁸⁹

Hazar'ın statüsü ve paylaşımı sorununun çözümü için devletler çeşitli zaman dilimlerinde teknik uzmanlar, dışişleri bakanları ve devlet başkanları düzeyinde bir araya gelmişlerdir. Bunlardan ilki 1991'de Tahran'da gerçekleşmiştir. Bu toplantıya

¹²⁸⁴ Çolakoğlu, **a.g.m.** s.113

¹²⁸⁵ Deniz, **a.g.m.** s.34

¹²⁸⁶ Abdullayev, **a.g.m.** s.278

¹²⁸⁷ Karpat, **a.g.e.** s.228

¹²⁸⁸ Amirbek, **a.g.m.** s.35-36

¹²⁸⁹ Amirbek, **a.g.m.** s.40

Rusya elçi, Azerbaycan cumhurbaşkanı yardımcısı, Kazakistan başbakan yardımcısı, İran ve Türkmenistan da devlet başkanı düzeyinde katılım sağlamışlardır. Toplantıda kıyıdaş ülkelerden oluşan bir teşkilat kurulması, Hazar'ın hukuki statüsü, bilimsel çalışmalar, taşımacılık, balıkçılık ve ekosisteminin korunmasına yönelik komiteler ve bir haber ajansı kurulması gibi kararlar alınmış fakat bu kararlardan hukuki statü komitesi dışındakilerin tamamı çeşitli sebeplerden dolayı hayata geçirilememiştir. Hukuk komitesinin çalışmaları neticesinde 1994 ve 1995'de toplantılar düzenleyen kıyıdaş devletler herhangi bir sonuç elde edememişlerdir.¹²⁹⁰ Statü ve paylaşımaya yönelik çözüm bulunması amacıyla yapılan onlarca alt düzey toplantılardan sonra devlet başkanları düzeyinde gerçekleştirilen ilk zirve Nisan 2002'de Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta düzenlenmiştir. Bu zirveye Azerbaycan-Türkmenistan restleşmesi damga vurmuş ve sadece bundan sonraki devlet başkanları zirvesinin Tahran'da yapılacağı kararı alınmıştır. Haziran 2007'de düzenlenen zirvede Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Hazar'ı parçalamaya gerek olmadığı ve statünün ne olacağına netleşmesi beklenmeden de Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında yapılan anlaşmaya benzer bir anlaşmanın İran ve Türkmenistan ile de yapılarak bazı sorunların halledilebileceği mealindeki konuşması önemli önemlidir.¹²⁹¹ Ayrıca bu zirvede bir dahaki görüşmenin 2008'de Azerbaycan'da olacağı belirtilmiş ve Hazar'ın hâkimiyetinin 5 kıyıdaş ülkede olduğu ve dolayısıyla buradaki zenginliklerden bu beş ülkenin yararlanabileceği, kıyıdaş ülkelerin Hazar'ı kullanarak bir başka kıyıdaş ülkeye saldırı düzenleyemeyeceği, hiçbir kıyıdaş devletin Hazar dışında bir devletin kıyıdaş olan bir devlete saldırması için topraklarını kullandıramayacağı ve statü konusunun barışçıl yollarla çözülmesi için çaba sarfedileceği gibi prensipler üzerinde durulmuştur.¹²⁹² 2008'de toplanan zirvede herhangi bir sonuç alınamamış 2010'da yapılan zirvede yine bir mutabakat oluşmamıştır. Fakat bu zirvede İlham Aliyev, diğer kıyıdaş ülkelere Azerbaycan'ın Rusya ve Kazakistan ile yaptıkları anlaşmayı örnek göstermiş ve bu anlaşmaların diğer kıyıdaşlar ile yapılacak olası anlaşmalara örnek teşkil edebileceğini

¹²⁹⁰ Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden..." s.164-165

¹²⁹¹ Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde..." s.188

¹²⁹² Yolcu, **a.g.m.** s.17

vurgulamıştır. Bir sonraki zirve 2014'te Rusya'da düzenlenmiş ve kıyıdaş ülkelere egemenlik alanı olarak 15 millik bir alan tayin edilmiş, bunun dışında ise 25 millik bir alan biyolojik kaynakların kullanımı konusunda her bir ülkenin egemenlik alanı olarak tayin edilmiştir.¹²⁹³ 2015 yılında Azerbaycan'da alt düzeyde yapılan toplantıda daha olumlu ve somut adımlar atılarak kıyıdaş ülkelerin Azerbaycan'ın *sınır gölü* ya da *sektörel paylaşım* tezine yaklaştıkları gözlemlenmiştir.¹²⁹⁴ Son zamanlarda özellikle paylaşım konusundaki çalışmalarda ivme kazanıldığı görülmüş ve kıyıdaş ülkelerin temsilcilerinin ortaklaşa aldıkları önemli kararların 2018 yılında Kazakistan'da düzenlenecek olan devlet başkanları zirvesinde nihai bir anlaşmaya dönüleceği umulmaktadır.¹²⁹⁵ Fakat bugüne dek değişen konjonktürün bölge ülkelerinin kararlarına doğrudan etki ettiği göz önüne alındığında varılan mutabakatların bozulma ihtimalinin düşük olmadığı varsayımında bulunulabilir.

Hazar Denizi gibi stratejik öneme sahip bir coğrafya üzerinde bölge ülkelerinin yaşadığı anlaşmazlıklar kaçınılmaz olarak diğer sorunlara etki etmektedir. Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan adına çetin zorluklar içermesi Hazar Denizi'nin statü ve paylaşımı hususunda diğer ülkelerle yaşadığı anlaşmazlıklarla yakın ilgilidir. Yukarıda bahsi geçen konular ışığında Dağlık Karabağ sorununu Azerbaycan'a karşı bir koz olarak kullanmak, Hazar coğrafyasında kendi çıkarları doğrultusunda Azerbaycan'ın karar almasını temin etmek amacını güdenlerin ve Dağlık Karabağ'ı bu nedenle çözümsüzlük içerisinde bırakmanın siyasi bir karşılığı olduğunu tahmin etmek güç olmamaktadır.¹²⁹⁶Dünya üzerinde jeopolitik ve jeostratejik konumu gereği istikrarsızlığa sürüklenen coğrafyalardan bir tanesinin de Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ olduğu ortadadır. Buradan hareketle öncülüğünü Rusya'nın yaptığı ve daha sonra batılı devletlerin de dahil olması ile uluslararası sorun haline gelen *Ermeni Meselesi*'nin devamı niteliğindeki Dağlık

¹²⁹³ Araz Aslanlı, "Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Avrasya'nın Siyasal İktisadi Özel Sayısı**, S.83, Güz 2017, s.30

¹²⁹⁴ Karagöl vd. **a.g.m.** s.26

¹²⁹⁵ "5 Ülkenin Anlaştığı 'Hazar Denizi'nin Statü Sorunu Nedir?' ", 26 Aralık 2017, <https://www.stratejikortak.com/2017/12/hazar-denizi-statu-sorunu.html> e.t.02.01.2017

¹²⁹⁶ Kodaman, "Hazar Havzası'nda..." s.254

Karabağ sorunu gerek Rusya'ya gerekse de batının güçlü devletlerine¹²⁹⁷ Kafkas-Hazar coğrafyasına müdahale imkanı sağlaması açısından önemli bir sebep sunmaktadır. Bu sebebin ya da sorunun ortadan kalkması güçlü devletleri, Hazar'ın statüsü ve paylaşımı gibi esasında büyük enerji kaynaklarının bölüşümünü ihtiva eden meselelerde Azerbaycan ve Ermenistan gibi devletleri kendi idealleri doğrultusunda yönlendirebilme imkânından mahrum bırakacaktır. Rusya'nın Dağlık Karabağ üzerinden Azerbaycan'a baskı uyguladığı ve böylece Hazar'ın statüsü ve paylaşımı konusunda kendi taleplerini kabul ettirmek için bu meseleyi araştırdığı gözlemlenmektedir. Batılı devletler ise bölgenin enerji kaynaklarından maksimum derecede istifade edebilmek için bir yandan Azerbaycan ile ikili ilişkiler geliştirirken diğer yandan Ermenistan'ın birçok siyasi, askeri ve hukuki tecavüzlerine rağmen bu ülke ile de ilişkilerini geliştirdikleri bilinmektedir. Hazar'ın statüsü ve paylaşımı meselesinde de görülmektedir ki Dağlık Karabağ sorunu menfaatlerin dengelenmesi açısından gerek Rusya gerekse de batılı devletlerce bir birlerine karşı siyasi araç olarak kullanılmaktadır.

4.2. Enerji Kaynakları ve Naklinin Güvenliği

Dünyada petrol ve doğalgaz üretilebilen ve üretilen bu enerji kaynağının yoğun olarak tüketildiği coğrafyaların birbirine uzak bölgeler olduğu bilinmektedir. Üretim yapılan bölgelerin Ortadoğu, Kuzey Amerika, Orta Amerika, eski Sovyet ülkeleri, tüketimin yoğun olarak yapıldığı bölgelerin de yine Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Uzakdoğu olduğu belirtilmektedir. Dikkat edildiğinde üretim-tüketim ekseninde üretimde doğu, tüketimde ise batının ağırlıklı olduğu görülmektedir.¹²⁹⁸ Bu durum şüphesiz enerjiye sahip olma ve sahip olunan enerjinin güvenli şekilde transferi konusunda büyük bir yarış da beraberinde getirmektedir.¹²⁹⁹ Böyle bir yarış içerisinde üretim-tüketim ekseninde bulunan devletler açısından Hazar-Kafkas

¹²⁹⁷ Batılı devletler olarak, ABD, İngiltere, Fransa, Almanya gibi sınır aşırı siyasi, askeri, ekonomik müdahale yapabilme kapasitesine sahip devletler kastedilmektedir.

¹²⁹⁸ Kodaman, "Hazar Havzası'nda..." s.253

¹²⁹⁹ Ömer Göksel İşyar, "Amerika Birleşik Devletleri ve Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı", **Avrasya Dosyası istihbarat Özel**, Yaz 2002, C.8, S.2, s.385

bölgesinin jeostratejik ve jeopolitik önemi son derece önem arz etmektedir. Ünlü stratejist Brzezinski, Hazar coğrafyasının barındırdığı enerji potansiyelinin Kuzey Buz Denizi, Kuveyt ve Meksika Körfezinde üretilenin çok üzerinde bir potansiyele ulaşacağını vurgulamaktadır.¹³⁰⁰

Enerji ihtiyacı konusunda batılı devletler içerisinde öne çıkanlar Batı Avrupa ülkeleri ve ABD olmuştur. Özellikle ABD bir süper güç olma pozisyonunu sürdürebilme açısından enerjiye şiddetle muhtaçtır. Zira bu hususta George W. Bush döneminde yapılan bir çalışmada ABD'nin hiçbir dönemde olmadığı kadar enerji açığı ile karşı karşıya olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada örnek olarak verilen 2005 tarihli kendi petrol üretim miktarı 310.2 milyon ton iken aynı yıl tükettiği petrol miktarının 944.6 milyon ton olduğu saptanmıştır.¹³⁰¹ Dolayısıyla her yıl biraz daha enerji açığı ortaya çıkan ABD, Hazar-Kafkas gibi potansiyel enerji kaynaklarına sahip bir bölgeye daha fazla ilgi duymaktadır. Dolayısıyla bu durum ABD'nin ulusal güvenlik meselesi olarak ele alınmış ve Hazar bölgesi “Ulusal Güvenlik Stratejisi” belgesinde değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.¹³⁰² Aynı şekilde Avrupa, Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin enerjiye duyduğu ihtiyaç ve bağımlılık bu ülkeleri de enerjiye sahip ülkelere dönük aktif siyaset izlemeye mecbur bırakmıştır. Fakat bu durum özellikle Hazar-Kafkas bölgesinde eski nüfuzunu tesis etmek ve bu nüfuzu sürdürülebilir kılmak isteyen Rusya gibi bölge ülkelerini kendi bölgesinde daha aktif politikalar yürütmeye itmiştir.¹³⁰³ Bu anlamda Rusya'nın bölgede ihtilaf ve çatışmalar çıkararak bölge dışı aktörlerin bölge üzerinde etkinliklerinin ve çıkarlarının güvenliğini tehdit etme metodunu kullandığı belirtilmektedir.¹³⁰⁴

Hazar-Kafkas coğrafyasında yaşanan birçok sorun zengin enerji kaynaklarının üretim ve iletiminde üretici ve tüketici ülkelerin buluşabilmeleri

¹³⁰⁰ Kodaman, “Hazar Havzası'nda...” s.253

¹³⁰¹ Bayraktar, **a.g.m.** s.88

¹³⁰² Şatlık Amanov, **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, Gökkuşbu, İstanbul, 2007, s.154

¹³⁰³ Rusya'nın Çeçenistan siyaseti, Dağlık Karabağ konusunda sergilediği tutum, Ukrayna'da yaşanan kriz, Gürcistan ile yaşadığı savaş ve ayrılıkçıları desteklemesi gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz agresif politikaları, bölge üzerindeki nüfuzunu artırma ve pekiştirme suretiyle dış güçlerin bölgedeki etkinliğini kırmak amacıyla sergilediği savunulmaktadır. Abdullayev, **a.g.m.** s. 264.

¹³⁰⁴ Muazzez Harunoğulları, “Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye”, **TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu**, Ankara, 13-14 Ekim 2016, s.402

açısından ağır zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu sorunlar, etnik kökenli çatışmalar, bölge ülkeleri içerisine sızmayı başaramamış terör ve kaçakçılık örgütlerinin varlığı, SSCB sonrası yeni bağımsızlığını kazan ülkelerde gözlenen otokratik yönetimler ve bu ülkelerde yaşanan devrimler ile bu ülkelere dış müdahalelerin kolaylıkla yapılabilmesinden kaynaklanan siyasi istikrarsızlıklar vs. şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹³⁰⁵ Tüm bunlar özellikle ABD ve Avrupa ülkeleri açısından giderilmesi gereken sorunlar olarak görülmektedir. ABD'nin enerjiyi talep eden bir devlet ve süper güç olarak enerji zengini bölgelere yönelik her türlü stratejiyi geliştirmesi, şüphesiz öncelikli olarak hedef bölgelerde kendi çıkarlarına tezat teşkil edebilecek unsurların ya da güçlerin etkinliğini minimize edecek uygulamalarıyla anlam kazanmaktadır. ABD'nin bu noktada stratejik hedefinin temelini enerji güvenliğinin ve enerji transferinin sorunsuz işlemesinin sağlanması oluşturmaktadır. Buradan hareketle ABD için ara hedef, bölgede barış ve huzurun tesis edilmesidir. Zira tarihi tecrübeler çatışmaların ve anlaşmazlıkların devletleri kaçınılmaz olarak rakiplerin tahrikine ve manipülasyonlarına açık hale getirdiğini göstermiştir.¹³⁰⁶ ABD Dış İlişkiler Konseyi'nin enerji güvenliği ile ilgili "enerji güvenliği, devamlı ve kesintisiz olarak güvenli ve ekonomik enerji tedarikidir" açıklaması ve Mart 2001'de ABD Başkanı Bush'un "Enerji güvenliği dış politika önceliğimiz olmalı ve ulusal politikamızın temel öğeleri açısından belirleyici olmalıdır."¹³⁰⁷ sözleri ile yine Bush'un ABD'nin enerji stratejisi hakkında söylediği "...bu stratejinin hedefleri açıktır: Amerika'daki evler, işyerleri ve sanayi işletmeleri için herhangi bir kesinti olmadan ekonomik enerji kaynağı sağlamaktır"¹³⁰⁸ sözleri ABD açısından enerji kaynakları ve naklinin güvenliğine verilen önemin göstergesidir. ABD'nin dışında Avrupa ülkeleri açısından da durum aynı yöndedir. Avrupa Komisyonu'nun enerji güvenliği ile ilgili "Stratejik stokların korunması veya ekonomik şartlar için yeterli olmayan ulusal kaynakların yetersizliği yüzünden gelecekte önemli oranda sorun teşkil edecek enerji ihtiyacına karşı, ulaşılabilir ve istikrarlı dış kaynakları sağlama becerisi" şeklindeki tanımlaması, ABD ve Avrupa

¹³⁰⁵ Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde..." s.180-182

¹³⁰⁶ Amanov, **a.g.e.** s.151-152; Ayrıca Bkz.: İşyar, **a.g.m.** s.386

¹³⁰⁷ Nogayeva, **a.g.e.** s.180

¹³⁰⁸ Nogayeva, **a.g.e.** s.181

Komisyonu'nun aynı açıdan meseleye baktığını göstermektedir. Avrupa Komisyonu'nun bu tanımlamasının içeriğini, enerji bölgesinde ekonomik, siyasi, toplumsal barış ve istikrarın tesisi, serbest piyasaya geçişin sağlanması ve temel sektörlere mali yardımların yapılması suretiyle enerji güvenliğinin büyük oranda sağlanabileceği oluşturmaktadır.¹³⁰⁹

ABD'nin bölgede enerji ve enerji transferinin güvenliği açısından uygulamaya koyduğu bazı stratejilere baktığımızda, Rusya ve diğer güçlerin bölgede cereyan eden sorunları kendileri lehine kullanmasını engelleme amacıyla bölgede AGİT, BM gibi uluslararası kuruluşların aktif olması için çalıştığı görülmüştür.¹³¹⁰ ABD'nin bir diğer stratejisi bölgede demokratik yönetim anlayışı ve serbest piyasa ekonomisinin yerleştirilmesinin sağlanmasıdır. Bu yolla rekabetin artırılması, liberal ekonominin ana merkezi konumunda olmasından faydalanarak bölgenin ekonomik yapısını kendi lehine çevirmesi hedeflenmektedir.¹³¹¹ Ayrıca bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının sürekliliği de ABD için son derece önemlidir. Bu manada bölge ülkelerine askeri ve mali destekler sağlanmıştır. Aksi takdirde bu coğrafyada kendisine rakip olan Rusya ve İran'ın hâkim güç olma ihtimali güçlenecektir.¹³¹² Bunların yanında ABD, Rusya ile bölgede açık bir sürtüşmeye girmekten de kaçınmış ve mümkün olduğunca denge politikasını uygulamaya çalışmıştır.¹³¹³

Rusya, Sovyetlerin parçalanmasının ardından eski nüfuz alanlarını koruma amaçlı politikalar üretmiştir. *Yakın Çevre Doktrini* olarak adlandırılan bu strateji Rusya'nın eski SSCB bünyesinde bulunan coğrafyalarda etkinliğinin korunması ve bu etkinliğin kırılmasına yönelik her türlü siyasetin başarısız kılınması üzerine bina

¹³⁰⁹ Aslıhan P. Turan, **a.g.m.** s.47

¹³¹⁰ İşyar, **a.g.m.** s.386

¹³¹¹ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, s.25

¹³¹² Erhan, **a.g.m.**, s.22-23; ABD'nin Hazar bölgesine yönelik temel politikalarını Amanov şöyle sıralamaktadır: "1.Bölgede Rusya'nın nüfuzunu sınırlandırmak; 2. Kafkasya ve Orta Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetlerinin "batı yanlısı" eğilimlerini desteklemek; 3.Dünya enerji kaynaklarının çeşitliliğini artırmak; 4.İran'ı bölgesel düzeyde tecrit etmek; 5.Amerikan şirketlerinin çıkarlarını korumak ve desteklemek." Amanov, **a.g.e.** s.161

¹³¹³ İşyar, **a.g.m.** s.389

edilmiştir. Nitekim eski Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev bu stratejinin kapsama alanını şöyle tarif etmiştir: “Diğer büyük güçlerin olduğu gibi Moskova’nın da öncelikli menfaat sahası bulunmaktadır ve bu alan Bağımsız Devletler Topluluğu coğrafyasıdır.”¹³¹⁴ Tüm BDT ülkelerini kontrol altında tutma gayesi taşıyan Rusya için özellikle Kafkasya ve Kafkasya’nın Karadeniz’e açılan yollarını denetim altında tutmak ayrı bir önem arz etmiş ve bu suretle çok önem verdiği Azerbaycan enerji kaynaklarını ve bu enerji kaynağının dış piyasalarla bağlantısı konumunda bulunan transfer kanallarını Rus ekonomisinin bir parçası durumuna getirmeyi planlamıştır.¹³¹⁵ Rusya, Gürcistan’da yaşanan savaştan galip çıkarak bu ülke üzerinde etkinliğini arttırmış, Çeçenistan savaşını kısmen kendi lehine sonuçlandırmış ve Dağlık Karabağ sorununda da uzun yıllar boyunca Azerbaycan’ı siyasi açıdan tedirgin ederek gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan dış politikalarında güçlü bir etkiye sahip olabilmıştır. Bu tür politik başarılar Rusya açısından bölgedeki enerji kaynakları üzerinde söz sahibi olabilmek ve enerji nakil yolları konusunda yönlendirebilme konusunda etkili olmuştur.¹³¹⁶ Rusya, bir taraftan Kafkasya ve Orta Asya ülkelerindeki enerji kaynakları ve bu kaynakların transfer kanalları üzerinde en önemli söz sahibi ülke olma gayreti içerisinde iken diğer taraftan kendisini bu zenginliklerin dışında bırakacak her türlü bölgesel ve küresel politikalara karşı olduğunu açıkça ortaya koymuştur.¹³¹⁷ Buradan hareketle Bayraktar’a göre Rusya’nın Hazar-Kafkas coğrafyasına yönelik temel politikaları şu dört amaç üzerine inşa edilmiştir:

- a. *Rusya’nın güvenliğini ve jeopolitik menfaatlerini teminat altına alacak şekilde dost bir tampon bölge sağlamak*
- b. *Rusya içlerine yayılabilecek veya sınır anlaşmazlıklarına yol açabilecek etnik gerginliklerden kaçınmak için bölgede istikrarı temin etmek*
- c. *Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’ın petrol ve doğal gaz kaynaklarından azami ölçüde istifade etmek*

¹³¹⁴ Kısacık ve Kaya, **a.g.m.** s.48

¹³¹⁵ Abdullayev, **a.g.m.** s.284-285

¹³¹⁶ Gökçe, “Sovyet Sonrası Dönemde...” s.199

¹³¹⁷ Kodaman, “Hazar Havzası’nda...” s.257

*d. Yabancı güçlerin bölgeye girişini engellemek ve bölgedeki Amerikan varlığını zayıflatmaktır.*¹³¹⁸

Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynaklarına ilgi duyan bir diğer büyük güç de Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Çin'in 20. yüzyılın son çeyreğine kadar enerji üretim ve tüketiminde kendi kendine yeten bir ülke olduğu fakat özellikle 1990'lı yılların ardından büyüyen ekonomisi nedeniyle her yıl enerji üretimi, tüketimini karşılayamayacak duruma geldiği belirtilmektedir. Mesela enerji konusunda dışa bağımlılığı sürekli artan Çin'in 1978-2004 arası tüketimi % 245 yükseliş seyretmişken aynı dönemde üretimi ise %194 artış sağlayabilmiştir.¹³¹⁹ Bir diğer örnekte ise Çin'in 2005 yılında 180.8 milyon ton petrol ürettiği fakat aynı dönemde 327.3 milyon ton petrol tükettiği belirtilmiş ve bu haliyle ABD'den sonra dünyada en çok petrol tüketen ülke olduğu ifade edilmiştir.¹³²⁰ Artan enerji açığı Çin gibi devasa bir ülkeyi arayışa itmiş ve bu amaçla Orta Asya ve Kafkasya bölgelerindeki enerji kaynaklarına yönelmiştir. Enerji kaynakları ve tedarik noktalarında çeşitlilik arayışına giren Çin bu amaçla Kazakistan, İran ve Türkmenistan ile birtakım anlaşmalar imzalamış ve Rusya ile bu konuda yoğun görüşmeler sürdürmüştür.¹³²¹ Büyüyen ekonomisine yeni pazarlar bulma, enerji ihtiyacını giderebilme ve en önemlisi ABD gibi batılı güçleri enerji kaynaklarının bulunduğu ülkeler üzerinde etkisiz bırakma amacıyla Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Rusya ile kendisinin üyesi olduğu ŞİÖ'yü oluşturan Çin, Rusya gibi bölgede ABD varlığından son derece rahatsızdır.¹³²² Esasında Çin, bölge ülkeleri üzerinde gerçekleşecek olan bir Rus tahakkümünden de kendi menfaatlerine zarar getirebileceği endişesiyle son derece rahatsızdır. Fakat buna rağmen Çin alışlagelmiş "herkesle dostluk" prensibine dayalı çok yönlü dış politika¹³²³ sını

¹³¹⁸ Bayraktar, **a.g.m.** s.91-92

¹³¹⁹ Ashıhan P.Turan, **a.g.m.** s.57

¹³²⁰ Bayraktar, **a.g.m.** s.89

¹³²¹ Yüce, **a.g.m.** s.65

¹³²² Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde..." s.202

¹³²³ Amirbek, **a.g.m.** s.41

uygulayarak alternatif enerji kaynakları ve nakil hatları konusunda batılı devletlerin dışında bölge ülkeleri ve Rusya ile anlaşmalar yapma stratejisi yürütmektedir.¹³²⁴

İran bölgenin güçlü ve köklü bir ülkesi olarak ortak dış politik tehditlerden dolayı fiili olarak Rusya'nın müttefiki konumundadır. Bu bağlamda bir diğer bölgesel güç ve NATO ülkesi olan Türkiye'nin ve küresel güç ABD'nin bölgeye dönük açılımlarının karşısında İran bulunmaktadır.¹³²⁵ Batılı ülkelerin temkinli yaklaştığı ve özellikle de ABD'nin açıkça bir düşman olarak ilan ettiği İran, batının yoğun ambargo ve tecrit uygulamalarına rağmen ekonomik gelişimini artırabilmek ve bölgedeki enerji oyunlarında aktif rol almak için çaba sarf etmektedir.¹³²⁶ İran her ne kadar tecrit edilmeye çalışılsa da coğrafyanın kendisine sağladığı avantajları kullanmaktadır. Zira İran konum itibarı ile hem Orta Asya'dan Kafkaslar'a oradan da batıya açılan kara parçasına sahiptir hem de Basra Körfezi'ne kıyısı olması hasebiyle açık denizlere çıkışı bulunmaktadır. Bu durum enerjiye sahip bölge ülkelerinin açık deniz bağlantıları olmaması karşısında İran'a büyük bir avantaj sağlamaktadır. Bu noktada İran enerji nakil hatlarının kendi toprakları üzerinden geçirilmesi suretiyle hem enerjiden pay almayı hem de nakil hatları üzerinden bölgede siyasi ağırlığını artırmayı amaçlamaktadır.¹³²⁷ Bu anlamda bölge ülkeleri ile çeşitli alternatifler üzerinde görüşmeler yapmış ve bazılarıyla anlaşmalar imzalamıştır. Fakat bölge ülkelerinin batı devletleri ile ilişkilerini istikrarlı tutma çabalarından dolayı enerji nakil hatlarının İran üzerinden geçirilmesi noktasında büyük zorluklar yaşanmaktadır.¹³²⁸ Gelineen noktada İran ile batı devletleri ve özellikle ABD'nin enerji hatları konusunda büyük bir mücadele içerisinde oldukları görülmektedir.

Türkiye esasında gerek Kafkasya gerekse de Orta Asya ülkeleri ile sosyolojik ve kültürel bağları derin bir devlettir. Türkiye, sahip olduğu bu özelliğini SSCB'nin yeni parçalandığı dönemlerde bölgeye yönelik politikalara yansıtılma başarısını

¹³²⁴ Aslıhan P.Turan, **a.g.m.** s.58

¹³²⁵Kodaman, "Hazar Havzası'nda..." s.258

¹³²⁶ Yolcu, **a.g.m.** s.22

¹³²⁷ Aslıhan P.Turan, **a.g.m.** s.55

¹³²⁸Amanov, **a.g.e.** s.152; Ayrıca Bkz.: Deniz, **a.g.m.** s.35

gösterememiştir.¹³²⁹ Fakat Türkiye'nin sahip olduğu bu özelliğin farkında olan başını ABD'nin çektiği batılı ülkeler, bir NATO üyesi ve yüzünü batıya çevirmiş olan Türkiye'yi enerjinin güvenli nakli açısından bir güzergâh olarak değerlendirmektedir.¹³³⁰ Bunun dışında enerji ihtiyacının %72'sini yurt dışından temin eden Türkiye, enerji konusunda dışa bağımlı bir ülkedir.¹³³¹ Bundan dolayı Türkiye, alternatif enerji kaynaklarına ve enerji kaynaklarının transferi noktasında çeşitliliğe duyduğu ihtiyaç sebebiyle Kafkasya ve Orta Asya'ya dönük enerji politikaları geliştirmiştir. Geliştirilen politikalarda enerjiye bağımlılık ve bölgedeki çeşitli siyasal değişimler nedeniyle kimi zaman rakip olarak görülen devletlerle de anlaşmalar yapma yolu tercih edilmiştir. Enerji özelinde gerek rakipleri dışlayıcı gerekse de rakiplerle birlikte birçok proje ortaya konmuş ve bazıları da anlaşmalar yapılarak hayata geçirilmiştir. Dikkat edildiğinde Türkiye bölgede hem Rusya hem de İran ile güç mücadelesi verirken son yıllarda Rusya, İran, Hazar Havzası'nın diğer ülkeleri ve batılı devletler tarafından bir enerji koridoru olarak kabul edilmiştir. Bu görüşün doğruluğuna sayılan ülkeler ile Türkiye'nin enerji nakil yolları konusunda yaptıkları anlaşmalar örnek gösterilebilir.¹³³²

Enerji kaynakları ve enerji nakil hatlarını kontrol edilmek ve bu yolla hem bölgede hem de dünyada sözü geçen, caydırıcılığı olan bir ülke olabilmek için devletler kıyasıya bir çekişme içine girmişlerdir. Yukarıda belirtildiği üzere bazı öne çıkan devletler farklı özellikler ve güçlerine göre birtakım enerji projelerine dâhil olmuşlardır. Bu tür projelerde ülkeler, rakiplerini saf dışı bırakarak enerji noktasında diğer ülkelere bağımlılıklarını ya ortadan kaldırmak ya da minimize edebilmek çabası göstermektedirler.¹³³³ Enerji ve enerjinin transferi hususunda yaşanan rekabetin temelini, enerji boru hatlarının nerelerden ve hangi ortaklarla beraber geçirileceği oluşturmaktadır. Devletlerin enerji nakil hatları konusunda ortaya koydukları rekabeti birkaç örnekte inceleyebiliriz:

¹³²⁹ Yolcu, **a.g.m.** s.26-27

¹³³⁰ Kodaman, "Hazar Havzası'nda..." s.259-260

¹³³¹ Karagöl vd. **a.g.m.** s.23

¹³³² Amirbek, **a.g.m.** 42-43

¹³³³ Harunoğulları, **a.g.m.** s.407-408

Rusya'nın, Kafkasya ve Hazar'da ortaya çıkan jeopolitik sonucu lehinde kullanmak ve dolayısıyla bölge dışı aktörlerin bölge dışında kalmasını sağlama gayreti gösterdiğini belirtmiştik. Bu bağlamda Rusya, hem bölge ülkelerini kendine mecbur etme hem de enerji üzerinden batılı devletlere gözdağı vermek üzere bazı projeleri hayata geçirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri *Orta Asya-Merkez Boru Hattı Projesi*'dir. Bu proje Orta Asya devletlerinin doğalgazını Rusya üzerinden Avrupa'ya satışının gerçekleşmesini sağlamış ve projedeki Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazı bu vesile ile Rusya tarafından kontrol edilebilmiştir.¹³³⁴ Rusya'nın bir diğer projesi *Hazar Kıyısı Boru Hattı Projesi*'dir. Bu proje, Rusya, Türkmenistan ve Kazakistan arasında imzalanmış ve Hazar'a kıyısı bulunan bu üç devlet, alternatif bir hat ortaya koymuşlardır. Rusya, Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazını kendisine ulaştıran bu hat sayesinde petrol ve doğalgaz zengini Türk cumhuriyetlerini daha sıkı kontrol altına almayı hedeflemiştir.¹³³⁵

Harita 4.2: Orta Asya-Merkez Boru Hattı ve Hazar Kıyısı Boru Hattı

Kaynak:<http://politikaakademisi.org/2012/12/23/rusyanin-enerji-politikalari-baglaminda-orta-asya-ulkeleriyle-iliskileri/>, e.t.08.01.2018

Rusya'nın enerji zengini Kazakistan'ın kaynaklarını kendi istediği yönde kullanma çabalarından birisini de *Atırau-Samara Boru Hattı Projesi*'nde

¹³³⁴ Nogayeva, a.g.e. s.115

¹³³⁵ Nogayeva, a.g.e. s.116

görmekteyiz. Bu proje ile Kazak petrolü üretim ve nakil kapasitesi peyderpey artıracak şekilde Rusya'ya aktarılmak istenmiştir. Bunun dışında Rusya, bir diğer enerji hattı hamlesini *Güney Akım Projesi* ile yapmıştır. Bu proje ile Rusya'dan başlayacak olan hat Karadeniz'in altından geçerek doğrudan Avrupa piyasasına doğalgazın aktarımı sağlamak istenmiştir. Proje İtalyan enerji şirketi ENI ile Rus Gazprom arasında imzalanmış ve son varış noktası olarak da İtalya belirlenmiştir. Daha sonraki süreçte bazı Doğu Avrupa devletleri ile Balkan devletleri de projeye dahil olmuştur. Rusya bu hamlesi ile enerji konusunda dışa bağımlı olan Balkan ve Avrupa devletlerini kendisine muhtaç duruma getirmeyi hedeflemiştir.¹³³⁶

Harita 4.3: Güney Akım Projesi

Kaynak: <http://www.voltairenet.org/article186192.html> , e.t.09.01.2018.

Rusya'nın yukarıda değindiğimiz bazı enerji hattı hamlelerine karşılık Avrupa ve özellikle ABD destekli bazı projeler geliştirilmiştir. Bunların başında batı

¹³³⁶ Nogayeva, a.g.e. s.117

destekli *BTC Boru Hattı Projesi* gelmektedir. Bu proje Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye topraklarından geçmekte ve Rusya ile onun güdümünde olan Ermenistan'ı diskalifiye ederek gerek Kafkasya'da gerekse de Orta Asya'da Rusya'nın ekonomik ve siyasi etkisini kırma amacını taşımaktadır.¹³³⁷ Bu tür projeler enerjiye bağımlı batılı devletler ile bölgesel güçler ve yeni bağımsızlığını kazanan eski SSCB üyesi bazı devletlere bölgesel ve küresel sorunlarda Rusya'nın enerji kozunun etkisiz kılınabilmesi noktasında yardımcı olabilecektir.¹³³⁸ Bundan dolayı bu projeye Rusya büyük muhalefet göstermiş ve başta çevre kirliliği yaratacağı gerekçesini göstererek çeşitli propagandalarla projenin engellenmesine çalışmıştır.¹³³⁹

Harita 4.4: BTC Boru Hattı Projesi

Kaynak: <http://www.bil.gov.tr/btc-harita>, e.t.09.01.2018

¹³³⁷ Sedat Çal, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.63, S.4, s.91

¹³³⁸ Amanov, *a.g.e.* s.170

¹³³⁹ Karagür, *a.g.m.* s.400

Rusya'nın etkinliğini kırmak ve enerji güvenliğini sağlamak adına ortaya konan bir diğer proje de *Nabucco Boru Hattı Projesi*'dir. Bu proje Hazar ve Ortadoğu doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya aktarılmasını öngörmektedir. Çok ortaklı bir proje olan Nabucco, Rusya'yı dışarıda tutarak alternatif bir güzergâh oluşturmaktadır.¹³⁴⁰

Harita 4.5: Nabucco Boru Hattı Projesi

Kaynak: <http://uluslararasıgundem.com/nabucco-dogal-gaz-boru-hatti-projesi/>, e.t.09.01.2018

Hazar ve Kafkas coğrafyasında Rusya'nın etkinliğini azaltacağı, yeni bağımsızlığını kazanmış olan bölge ülkelerinin bağımsızlığını pekiştireceği ve ekonomilerine katkı sağlayacağı düşünülen bir diğer proje de *Hazar Geçişli (Trans Hazar) Boru Hattı Projesi*'dir.¹³⁴¹ Bu proje esasında Hazar Denizi'nin doğu kısmında kalan Türk cumhuriyetlerinin sahip olduğu petrol ve doğalgazın Hazar Denizi'nin altından Azerbaycan'a oradan da Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçerek Avrupa'ya

¹³⁴⁰ Nogayeva, **a.g.e.** s.118

¹³⁴¹ Aslanlı, "Trans Hazar Enerji..." s.32

aktarılmasını amaçlamıştır.¹³⁴² Rusya, İran ve Çin'in kendilerini dışlayan bu projeden oldukça rahatsız oldukları ve projeye şiddetle tepki gösterdikleri belirtilmektedir. Hatta bu tepkilerden dolayı Kazakistan ve Türkmenistan'ın bir ara *Trans Hazar Projesi*'nden çekindikleri de gündeme gelmiştir.¹³⁴³ Fakat projeye dahil olan ve destekleyen ülkeler ile yapılan bir dizi görüşmeler neticesinde bu projeyi hayata geçirme noktasında ciddi adımlar atılabilmiştir. Gelinek noktada bu proje Rusya'nın yoğun muhalefeti ve Hazar'ın statüsü konusunda sürekli yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı henüz gerçekleşemese de Azerbaycan ve Kazakistan arasında bu proje paralelinde yapılan anlaşmalar ile petrol, tankerlerle Kazakistan'dan Azerbaycan'a oradan da Türkiye üzerinden Avrupa'ya aktarılmaktadır.¹³⁴⁴

Harita 4.6: Hazar Geçişli (Trans Hazar) Boru Hattı Projesi

Kaynak:<http://politikaakademisi.org/2013/01/03/abdnin-avasya-enerji-politikasibaglaminda-azerbaycan-ve-orta-asya-ulkeleriyle-iliskileri/>, e.t.10.01.2018

Rusya'nın ekonomik ve siyasi baskınlığını azaltmaya yönelik diğer önemli bir proje ise *Beyaz Akım (White Stream) Boru Hattı Projesi*'dir. Zira bu projeye Rusya yine dahil edilmemiştir. Bu proje, GUAM olarak bilinen Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova devletlerinin meydana getirdiği oluşumun bir projesidir. Projeye göre ilk etapta Azerbaycan doğalgazının ve ilerleyen zamanda da

¹³⁴² Nogayeva, a.g.e. s.119

¹³⁴³ Aslanlı, "Trans Hazar Enerji..." s.33

¹³⁴⁴ Aslanlı, "Trans Hazar Enerji..." s.36

Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazının Karadeniz altından Ukrayna'ya oradan da Avrupa'ya ulaştırılması hedeflenmektedir.¹³⁴⁵

Harita 4.7: Beyaz Akım(White Stream) Boru Hattı Projesi

Kaynak:<http://politikaakademisi.org/2013/06/19/rusya-federasyonuna-alternatif-boru-hatlari-cercevesinde-hazar-gecisli-boru-hatti-beyaz-akim-ve-orta-asya-cin-boru-hatlarinin-incelemesi/>, e.t.10.01.2018

Rusya ve İran gibi bölge ülkeleri ile bölgedeki diğer devletler ve batılı devletler arasında enerji hatları konusunda öne çıkan bazı çekişmelerden yukarıda bahsedilmiştir. Fakat bunun dışında Çin Halk Cumhuriyeti'nin de Hazar enerji kaynaklarına yönelik büyük çabaları olduğu görülmektedir. Buna göre Çin, büyük bir girişim başlatarak Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile çeşitli anlaşmalar yapmış ve Hazar'dan Çin'e doğalgaz akışını sağlamayı başarmıştır.¹³⁴⁶

¹³⁴⁵ Nogayeva, a.g.e. s.120

¹³⁴⁶ Nogayeva, a.g.e. s.121

Harita 4.8: Orta Aya-Çin Doğalgaz Boru Hattı

Kaynak:<http://www.turkiye-turkmenistan.com/turkmenistan-orta-asya-dogalgaz-boru-hatti/>, e.t.10.01.2018

Genel hatlarıyla bölgede yaşanan enerji rekabetinin SSCB'nin dağılmasından sonra ivme kazandığı ve bu ivmenin katlanarak artacağı söylenebilir. Zira bölgede enerji üzerinden elde edilecek üstünlük askeri, siyasi, ekonomik ve sosyolojik manada da üstünlüğü elde edebilmek adına büyük fırsatlar sağlayacaktır. Enerji hatları üzerinden yapılan rekabetin genel olarak Kafkas-Orta Asya coğrafyasında özel olarak da Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışma ve diğer ihtilaflara olumsuz yansımaları olduğu da açıkça görülmektedir.¹³⁴⁷ Üstünlüğü elde tutmak ya da ele geçirmek adına devletlerin birbirleriyle çatışmaları bir dış politika aracı olarak kullanılmaktadır.¹³⁴⁸

Tablo 4.1: Hazar Bölgesinde Öne Çıkan Petrol Boru Hatları

Boru Hattı	Coğrafi Konumu	Uzunluğu(km)
Atrau-Samara	Hazar'dan Rusya'ya	700
Hazar Boru Hattı Konsorsiyomu(CPC)	Hazar'dan Rusya'ya	1600
Bakü-Grozni-Novorossisyk	Hazar'dan Rusya'ya	1400
Bakü-Mahaçkale-	Hazar'dan Rusya'ya	325

¹³⁴⁷ İzzetgil, a.g.m. s.70-72

¹³⁴⁸ İzzetgil, a.g.m. s.75

Novorossisyk		
Bakü-Supsa	Gürcistan'dan Türkiye'ye	930
Bakü- Tiflis-Ceyhan(BTC)	Gürcistan'dan Türkiye'ye	1780
Kaşuri-Batum	Gürcistan'dan Türkiye'ye	70
Hazar Geçişli İkiz Boru Hattı	Gürcistan'dan Türkiye'ye	600
Samsun-Ceyhan	Türkiye'ye	550
Arnavutluk-Makedonya- Bulgaristan	Avrupa'ya	900
Romanya-İtalya	Avrupa'ya	1400
Çin Petrol Boru Hattı(CNCP)	Hazar'dan Çin'e	3000
Kazakistan-Türkmenistan-İran	Irak Üzerinden Basra'ya	1500
Orta Asya Boru Hattı	Afganistan Üzerinden Pakistan'a	1680

Kaynak: Deniz, a.g.m. s.36

Tablo 4.2: Hazar Bölgesinde Öne Çıkan Doğalgaz Boru Hatları

Boru Hattı	Coğrafi Konumu	Uzunluğu(km)
Bakü – Tiflis – Erzurum (BTE) (Azerbaycan – Türkiye / Şahdeniz)	Hazar'dan Gürcistan ve Türkiye'ye	230
Hazar Geçişli Doğalgaz Boru Hattı	Hazar'dan Türkiye'ye	2000
Nabucco Projesi	Hazar'dan Türkiye ve Avrupa'ya	3400
Mavi Akım	Rusya'dan Türkiye'ye	1220
Türkmenistan – Çin	Hazar'dan Çin'e	7000
Türkmenistan – Çin	İran Üzerinden Basra'ya	200
Devletabad – Serahs – Hangeran	İran Üzerinden Basra'ya	35
Türkmenistan – Afganistan – Pakistan	Hazar'dan Pakistan'a	1500
Güney Akım Projesi	Hazar'dan Avrupa'ya	900

Kaynak: Deniz, a.g.m. s.36

4.3. Ermenistan'ın Rusya'ya Bağımlılığı

Ermeniler, Rusya tarafından 17. Yüzyıldan itibaren dünya siyasetinde caydırıcı bir güç olmak isteyen Rusya tarafından korunup kollanmışlardır.¹³⁴⁹ Sıcak

¹³⁴⁹ Esme Saraç, “Uluslararası Gelişmeler Işığında 19. Yüzyıl Boyunca Rusya'nın Ermeni Sorununa Bakışı”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, s.112

denizlere inme hedefini gerçekleştirmek isteyen Çar I. Petro'ya aradığı çıkış yolunu bir Ermeni din adamı olan İsrail Ori, Çar'a gerçekleştirdiği ziyarette göstermiştir. Ori, Ermenilerin bağımsızlığı konusunda Çar'dan yardım istemiş ve Çar bu yardım talebini Ermenileri, Akdeniz'e ve Basra'ya çıkış yolu üzerindeki Güney Kafkasya'ya yerleştirerek sıcak deniz yolunda sadık topluluklar oluşturabilme düşüncesiyle kabul etmiştir.¹³⁵⁰ Bundan dolayı Çar I. Petro'dan bugüne kadar geçen süre içerisinde Ermeniler hem sosyal olarak hem de devletleşme sürecinde siyasi bir topluluk olarak Rusya tarafından açıkça desteklenmiştir. Özellikle 1991 sonrasında Rusya açısından Ermenistan devletinin Güney Kafkasya'daki stratejik ve jeopolitik konumu eskisinden çok daha fazla önem arz eder hale gelmiştir.¹³⁵¹ 17. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan zaman diliminde Rusya'nın Ermeniler ve Ermenistan'a yaklaşımı değişmemiş ve hatta bu yaklaşımla her iki devleti birbirine bağımlı hale getirecek birçok siyasi, askeri, ekonomik ortaklıklar gerçekleştirilmiştir.¹³⁵² Bu manada Ermenistan'ın Rusya'ya mümkün olduğunca yakın ve hatta bağımlı olması Rus politikasının hem bölge hem de Asya'ya açılan dış politikasının temelini oluşturmaktadır. Nitekim bugün bile Rusya için önemini koruyan Ermeniler için Aleksandr Dugin, şu sözleri kurmaktadır: “Ermeniler Rusya ile jeopolitik bağlantılarını çok canlı idrak eden Hıristiyan bir halktır. Türkiye'den Azerbaycan'a ve Orta Asya'ya giden yolun Ermenistan ve Karabağ'dan geçmesi nedeniyle Ermeniler son derece stratejik önemdeki topraklarda bulunmaktadır. Erivan Türkiye'yi kıta içi mekânlardan koparan önemli bir stratejik halka haline gelmiştir.”¹³⁵³

¹³⁵⁰ Attar, Çar I.Pyotr(Deli Petro)'un Ermenilerin himaye edilmesine ve Hazar kıyısına yakın yerlere iskan edilmelerine yönelik yardım edeceğine dair belgenin bulunduğunu ifade etmektedir. Attar, **a.g.e.** s.23; Saraç, **a.g.m.** s.114-115

¹³⁵¹ Nazmi Gül ve Gökçen Ekici, “Azerbaycan ve Türkiye İle Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, C.7, S.1, İlkbahar 2001, s.388

¹³⁵²Ali Asker, “Askeri Hegemonya Politikasında Yeni Adım: Rusya-Ermenistan Ortak Silahlı Birlik Anlaşması”, **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017/ Niğde Bildiriler Kitabı**, Cilt:4, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Ed.Seda Kaya Selim ve Perizat Yertayeva, Niğde, 2017, s.67

<http://sempozyum.ohu.edu.tr/tudas2017/files/IV.CiltIV.pdf> e.t.13.01.2018

¹³⁵³ Şhaliyev, “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla...” s.146

Rusya için Ermenistan'ın stratejik önemi her şeyden önce kendi siyasi geleceğini garanti altına almak adına önemlidir. Çünkü dikkat edildiğinde Rusya'nın Güney Kafkasya'da neredeyse her alanda işbirliği içerisinde olduğu tek ülke Ermenistan'dır.¹³⁵⁴ Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan gibi batılı ülkeler ile ilişkileri geliştirdiği takdirde Rusya'nın bölgeden uzaklaştırılacağı ve güneyden gelebilecek her türlü saldırıya açık hale gelebileceği düşünülmektedir. Bu durumun Kuzey Kafkasya'da Çeçen Savaşı'nı tekrar canlandırabileceği ve domino etkisiyle Rusya içerisindeki diğer ulusları da bağımsızlık yönünde harekete geçirebileceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'da Ermenistan ile ilişkilerin bozulması Rusya açısından olumsuz sonuçlar doğurabilecektir.¹³⁵⁵ Rusya'nın Ermenistan'ı yanında tutmak istemesinin sebepleri şu şekilde açıklanabilir:

- *Ermenistan'ı Türkiye'nin, ABD, NATO ve Avrupa Birliği'nin Kafkasya politikasına karşı denge unsuru olarak kullanmak;*
- *Ermenistan sayesinde Kafkasya'daki politik ve askeri varlığını koruyarak, bölgede konuştuğu üslerle Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı kontrol altında tutmak;*
- *Ermenistan ve Ermeniler aracılığı ile bölgede etnik çatışmalar çıkarabilme olanağına sahip olmak;*
- *Ermenistan'ı Rusya'nın bölgedeki politik ve ekonomik çıkarlarının korunması yönünde bir bekçi haline getirmek;*
- *Genel olarak Kafkasya'yı savunma ve kontrol sayesinde Rusya'nın kendisine yönelik güneyden yapılabilecek müdahaleler karşısında gereken önlemleri almak.*¹³⁵⁶

Ermenistan, sınırları itibarı ile tam bir kara devletidir. Dış dünya ile bağlantılarını ancak komşu devletler üzerinden sağlamak zorunda olmasına rağmen çevresindeki komşuları Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan ile siyasi sorunlar

¹³⁵⁴ Gülay Mutlu, "Ermenistan Rusya İlişkileri: Giderek Artan Bağımlılık", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014,s.3254

¹³⁵⁵ Göktürk Tüysüzoğlu, "Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.44, 2013, s.259-261

¹³⁵⁶ Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla..." s.146

yaşamaktadır.¹³⁵⁷ İran'ın çeşitli desteklerine rağmen Müslüman ülke olan İran'a ne zamana kadar güvenebileceğinden emin olamayan Ermenistan güvenli bir çıkış noktası olarak Gürcistan'ı görmektedir. Fakat Gürcistan'ın batı dünyası ile geliştirdiği sıcak ilişkiler ve Rusya'dan uzaklaşmasının yanında Gürcistan içerisinde yaşayan Ermenilerin güttükleri ayrılıkçı fikir ve tutumlardan dolayı Ermenistan bu ülkeden de gerekli ilgiyi görememektedir.¹³⁵⁸ SSCB döneminde Ermenistan coğrafyasını dış dünyaya bağlayan yolların önemli bir kısmının bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'dan geçirilmiş olması, Ermenistan Devleti'nin Azerbaycan'a yönelik irredantist¹³⁵⁹ siyaseti nedeniyle bu yolları kullanamamaktadır. Türkiye ile ilişkileri ise zaten durdurulmuş/dondurulmuş bir ülke olan Ermenistan “kuşatılmışlık” duygusu içerisindedir. Batılı devletler ile ilişkileri geliştirme yönünde atılabilecek adımların da Rusya tarafından sınırlandırılması şüphesiz Ermenistan'ı Rusya'ya yaklaşmaya mahkûm ve bağımlı hale getiren etkenlerden biridir.¹³⁶⁰

Bağımsız bir dış politika geliştirebilmenin önemli şartlarından biri ekonomik güce sahip olmaktan geçmektedir. Bu anlamda neredeyse bütün çıkış yolları kapatılmış bir ülke olan Ermenistan'ın ekonomik manada da gelişmiş olması olanaklı görünmemektedir. Bunun yanında Ermenistan enerji kaynaklarından da yoksun bir ülke olduğu için dış desteğe sürekli ihtiyaç duymaktadır.¹³⁶¹ Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalci tutumunun en şiddetli dönemi olan 1991-1993 yılları arasında GSYİH'da %60 düzeyinde bir düşüş yaşanmış, 1994'te ise hiperenflasyonla karşılaşmış ve % 5273 gibi bir enflasyon oranına ulaşmıştır. Bu ekonomik göstergeler sanayi üretiminin dip noktasına ulaştığını ve işsizlik ile yoksulluğun tavan yaptığını göstermektedir.¹³⁶² Daha sonraki yıllarda IMF'nin destekleri ile

¹³⁵⁷Aras, “Karabağ Ekonomisi ve ...” s.154

¹³⁵⁸Mürsel Bayram, “Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S.3, 2016, s.69

¹³⁵⁹ Tüysüzoğlu, “Güney Kafkasya'da Bölgesel...” s.236

¹³⁶⁰ Bayram, **a.g.m.** s.70

¹³⁶¹Göktürk Tüysüzoğlu, “Farklı Dış Politika Seçenekleri Bağlamında Ermenistan Dış Politikasının Değerlendirilmesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014, s.3285

¹³⁶²Aras, “Karabağ Ekonomisi ve ...” s.155

ekonomide görece düzelme sağlanmışsa da komşuları ile yaşadığı sorunlar ve ekonomik desteklerin sanayi üretimine yansıtılmaması Ermenistan'ın ekonomik gelişimine negatif dışsallık olarak yansımıştır.¹³⁶³ Ermenistan'da var olan işsizlik, geçim sıkıntısı, ekonomik yetersizliğin getirdiği rüşvet ve toplumsal hayatta ortaya çıkan dejenerasyon gibi olumsuzluklar beraberinde dış göç olgusunu da getirmiş ve ülke büyük miktarlarda dış göç vermiştir. Bu durum ülke sanayisi için gerekli olan işgücünün yetersizliğine yol açmış ve ekonomik gelişmedeki olumsuz tabloda yerini almıştır.¹³⁶⁴ Ermenistan, işgalci politikaları nedeniyle bölgedeki enerji anlaşmalarından da dışlanmış. Özellikle *BTC petrol boru hattı projesi*'nin kendi topraklarından geçirmek için birçok devleti harekete geçiren Ermenistan, Azerbaycan ve diğer ortakların taviz vermemesi neticesinde bu konuda başarılı olamamıştır.¹³⁶⁵ Ermenistan'ın olumsuz ekonomik tablosu siyasal hayatına tesir etmiş ve başarısız ekonomik ortam aşırı milliyetçi fikirlerin artması için ortam oluşturmuştur. Devlet eliyle milli duygular sürekli olarak canlı tutulma yoluna gidilmiş, ekonomik başarısızlığın sebebi dış güçlerin üzerine atılarak ilişkilerin sorunlu olduğu ülkelerle çatışma siyasetinin sürdürülmesi tercih edilmiştir. Bu durum bölgede güvenlik sorununu ortaya çıkarmış ve genel olarak Güney Kafkasya'ya, özel olarak da Ermenistan'a yabancı yatırımcının gelmesini engellemiştir.¹³⁶⁶

Ermenistan'ın önemli problemlerinden bir diğeri de dış göç vermesidir. Ülke yoğun bir şekilde dış göç vermekte ve sanayi üretimi için gerekli olan işgücüne erişimi engellemektedir. 1991'de 3.500.000 olan Ermeni nüfusu 2016 yılında 3,026.000'e gerilemiştir.¹³⁶⁷ Ülke nüfusunun sürekli bir düşüş eğiliminde olması ülke

¹³⁶³ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve..." s.156

¹³⁶⁴ Elhan Şahinoğlu, "Ermenistan'ın Sakat Ekonomisi ve Ülkeyi Terkedenlerin Artışı", **21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, 22 Ekim Cuma 2010,

<http://www.21vyte.org/tr/arastirma/ermenistan/2010/10/22/5787/ermenistanin-sakat-ekonomisi-ve-ulkeyi-terkedenlerin-artisi> e.t.30.03.2018

¹³⁶⁵ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve ..." s.157

¹³⁶⁶ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve ..." s.170-172; Attar, **a.g.e.** s.155-157

¹³⁶⁷ "Ermenistan Nüfusu 2016", **Nüfus.Mobi**,

<http://nufus.mobi/dunya/nufus/ermenistan> e.t.18.04.2018; Aygün Attar Ermenistan nüfusunun daha da az olduğunu bna göre nüfusun 1,5 ile 2 milyon arasında olduğunu ifade etmektedir. Attar, **a.g.e.** s.153

yöneticilerini de ciddi şekilde tedirgin etmiştir. Bu sorunu bizzat Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, 18 Mayıs 2017’de Ermenistan Parlamentosu’nun 6. dönem açılış toplantısında dile getirmiş ve ülke nüfusunun arttırılması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹³⁶⁸ Ermenistan verdiği aşırı göçün de etkisiyle dünyada ülke nüfusunun birkaç katı kadar vatandaşının yurtdışında yaşadığı ender ülkelerden biri haline gelmiştir. Bu durum Ermenistan’ın büyük bir diaspora gücüne sahip olmasını sağlarken diaspora ile Ermenistan içerisinde yaşayan vatandaşların sorunlara farklı bakış açıları geliştirmelerine neden olmuştur. Ermenistan’da yoksulluk içerisinde yaşayan nüfus bir an önce iç ve dış politik sorunların çözümünü arzu ederken diasporada yaşayanlar devletin taviz vermeyen bir politika izlemesi gerektiğini savunmaktadır. Şüphesiz diasporanın ekonomik durumunun elverişli olması ve göç etmelerine sebep olan milliyetçi söylemlerin etkisini sürdürmesi katı tercihler yapmalarında etkili olmuştur. Fakat Ermenistan’da yaşayan nüfus, sorunların getirdiği yükü taşıyabilecek gücü kendinde bulamamaktadır. Diasporanın baskısı ise Ermenistan yönetimlerinin dış politikada rahatlayabilmenin önünü engellemekte ve ekonomik gelişmeye de bir bakıma set olabilmektedir.¹³⁶⁹ Ülkenin aşırı derecede göç vermesi ve bunun içerisinde nitelikli göçün büyük yer işgal etmesi Ermenistan’ı ekonomik olarak Rusya’ya bağımlı hale getirmiş ve buna ilaveten diasporanın tavrı da bu duruma katkı sağlamıştır. Zira yumuşak siyaset tercih eden bir Ermenistan’ın komşuları ile daha ılımlı ve barışçıl politika izlemesi bölgedeki Rus etkisinin zayıflamasına yol açacaktır.¹³⁷⁰

Ekonomik sıkıntılarına çareyi dışarıdan gelecek maddi desteklerde arayan Ermenistan, yurtdışında çalışan Ermenilerin yaptıkları para transferleri, diasporanın gönderdiği yardımlar, NGO (Non Government Organization)’ların yaptığı yardımlar,

¹³⁶⁸ “Sarkisyan: 2040 yılına kadar Ermenistan’ın nüfusunu 4 milyona arttırılmalı”, **Ermeni Haber Ajansı**, 18.05.2017, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/05/18/Sarkisyan-Ermenistan-n%C3%BCfusu-4-milyona/105077> e.t.18.04.2018

¹³⁶⁹Murat Bilhan, “Ermeni Sorunu Hakkında Bazı Düşünceler”, **TASAM**, 05.09.2008, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/942/ermeni_sorunu_hakkinda_bazi_dusunceler, e.t.18.04.2018, Ayrıca Bkz.: Mustafa Serdar Palabıyık, “Diaspora ve Ermenistan İlişkileri”, **Türkler ve Ermeniler/Tarih Boyunca Türk ve Ermeni İlişkileri**, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/diaspora-ve-ermenistan-iliskileri/> e.t. 18.04.2018

¹³⁷⁰ Mutlu, **a.g.m.** s.3258

ABD ve Rusya'nın çeşitli sıfatlar altında sağladığı yardımlarla ayakta kalmaya çalışmaktadır. Mesela Ermenistan ABD'den 1998-2008 yılları arasında 1.5 milyar dolar maddi yardım almıştır. Bunun yanında Rusya'dan da Ermenistan'da bulunan askeri üsleri dolayısıyla destek görmektedir.¹³⁷¹ Ermenistan dışında çalışan ya da yerleşmiş olan Ermenilerin ülkelerine yaptıkları transferler kimi zaman ülkenin yıllık ihracat rakamının üstüne çıkabilecek kadar ciddi miktarlara ulaşabilmektedir. Para transferinin çoğunluğunun Ermenistan'dan Rusya'ya giden Ermenilerce yapıldığı belirtilmiştir. Bu durumun olası bir Rus-Ermeni krizinde Ermenistan açısından sorun olacağı, Rusya'nın böyle bir krizde para transferini bir koz olarak kullanabileceği belirtilmekte ve bu bakımdan para transferi meselesinin de Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığına yol açtığı sonucu ortaya çıkmaktadır.¹³⁷²

Ermenistan gerek kuşatılmışlık gerek ekonomik yetersizlik gerekse de hayati önem taşıyan enerji konusunda da Rusya'ya tam anlamıyla bağımlıdır. Ermenistan özellikle elektrik enerjisini sağladığı eski teknolojiye sahip ve çevresel zararları yüksek olan *Metsamor Nükleer Santrali*'ni çalıştırabilmek için zenginleştirilmiş uranyumu ancak Rusya'dan temin edebilmektedir.¹³⁷³ Bunun yanında Azerbaycan ile yaşadığı sorunlar nedeniyle buradan petrol ve doğalgaz temin edemeyen Ermenistan bu ihtiyaçlarını Rusya'dan temin etmektedir. Bununla birlikte İran ile bazı doğalgaz anlaşmaları yapmış olsa da Ermenistan'ın enerji konusunda Rusya'ya bağımlılığı kolayca sona erebilecek gibi görünmemektedir. Ermenistan'da bulunan nükleer, termik ve hidroelektrik santraller teknik alt yapı yetersizliklerinden dolayı Rusya'nın desteği olmadan işletilememektedir. Ermenistan'ın teknik alt yapı yetersizlikliği içerisinde bulunması ve Rusya'dan aldığı borçları geri ödeyememesi Rusya için fırsata dönüşmüş ve Ermenistan yönetiminin belli zamanlarda yaptığı özelleştirmeler

¹³⁷¹ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve ..." s.160

¹³⁷² Mutlu, **a.g.m.** s.3259, Ayrıca, 2017 verilerine göre Rusya'dan Ermenistan'a gelen para transferi miktarı bir yıl içinde 1.064 milyar dolar olarak gerçekleşirken ABD'den gelen miktar ise 183.2 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre tüm dünyadaki Ermeni diasporasının bir yıl içinde Ermenistan'a yaptığı para transferinin %60'ını Rusya'dan gelen transfer oluşturmaktadır. ABD'den yapılan transfer ise bu veriye göre tüm transferin % 10'unu teşkil etmektedir. "Yurtdışından Ermenistan'a Yapılan Para Transferleri % 14.5 Arttı" **Ermeni Haber Ajansı**, 02.02.2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/02/02/Ermenistan-para-transferi/122616>, e.t. 19.04.2018

¹³⁷³ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve ..."s.161

neticesinde Ermenistan elektrik sektörünün büyük bölümü Rusya'ya verilerek mevcut borçlara sayılmış ve üretimin %80'ine sahip olmuştur.¹³⁷⁴ Petrol ihtiyacını Gürcistan üzerinden tankerlerle taşıma usulü ile halletmeye çalışan Ermenistan doğalgaz ihtiyacını da yine Rusya ile Türkmenistan'ın ortak olarak kurdukları *Türkmenrostransgaz* şirketi ile yaptığı bir anlaşma ile Rus şirketi üzerinden satın alarak gidermeye çalışmaktadır. Bu anlaşma Ermenistan ile Rusya'nın ortaklaşa kurdukları ve *Rus Gazprom* şirketinin hakim ortak olduğu *Armrosgazprom* şirketi üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla Ermenistan Rusya'ya hem gaz sağlayıcı *Türkmenrostrangez*'den dolayı hem de gaz alıcı *Armrosgazprom*'dan dolayı bağımlıdır.¹³⁷⁵ Bununla birlikte İran ile yapılan bir anlaşma neticesinde İran'dan alınacak her bir metreküp doğalgaz karşılığında İran'a 3 kwt/saat elektrik verme taahhüdünün altına imza atan Ermenistan Rusya'nın yanında yine Rusya ile fiili müttefik olan İran'a da bağımlılığını artırmıştır.¹³⁷⁶

Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlı olduğu önemli konulardan biri de askeri alandadır.¹³⁷⁷ 1992 yılında imzalanan *Kolektif Güvenlik Antlaşması* çerçevesinde Özbekistan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan'ın bir araya gelerek oluşturdukları ve ardından 1993 yılında Azerbaycan, Beyaz Rusya ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu *Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü* sayesinde Rusya, Ermenistan'a askeri donanım noktasında çok büyük destekte bulunmuştur. KGAÖ, her ne kadar daha sonraki süreçte Azerbaycan, Gürcistan ve Özbekistan ayrılmış olsa da halen varlığını koruyan ve askeri alanda karşılıklı işbirliği ve yardımlaşma noktasında bölgede yapılmış tek askeri ittifaktır. Bu askeri ittifak içerisinde Gürcistan ve Azerbaycan'ın ayrılarak batı yanlısı politik açılımlar benimsemesi, Ermenistan'ı

¹³⁷⁴Valeyev, 2002 yılında Ermenistan'ın Rusya'ya olan borcunun 100 milyon Amerikan dolarını geçtiğini, borçların geri ödenmesini gerçekleştiremeyen Ermenistan yönetiminin ülkenin stratejik kuruluşlarını Rusya'ya devretmek zorunda kaldığını, bunun dışında diğer ticari ilişkiler konusunda da Rus şirketlerinin Ermeni sermaye piyasasındaki ağırlığının yüksek oranda olduğunu ifade etmektedir. Valayev, **a.g.m.** s.143-144. Ayrıca Bkz.: Aras, "Karabağ Ekonomisi ve ...", s.161-162.

¹³⁷⁵ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve..." s.163

¹³⁷⁶ Aras, "Karabağ Ekonomisi ve..." s.165

¹³⁷⁷ Attar, **a.g.e.** s.157-158

Rusya açısından değerli kılmıştır.¹³⁷⁸ Ermeni tarafının Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde büyük desteği olan Rusya bunun karşılığında 1994 yılında iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre ve Ermenistan'ın güvenlik endişesi nedeniyle bu ülkede askeri üsler kurmuştur. Ermenistan'ın yaşadığı güvenlik endişesi ülke güvenliğini büyük oranda Rus askeri gücünün sorumluluğuna devretmesine ve bu alanda da Rusya'ya bağımlı olmasına yol açmıştır.¹³⁷⁹ Bu üslerin kurulmasının ardından 1997'de iki ülke arasında imzalanan "Dostluk ve Yardımlaşma Anlaşması" ile iki ülkeden birine yapılacak olan herhangi bir saldırı karşısında diğer ülkenin saldırıya uğrayan ülkeye yardım edeceği garanti altına alınmıştır. 2000 yılında Ermenistan'daki Rus üslerinin burada kalma süresi 5 yıllığına, 2010 yılında ise 2044 yılına kadar uzatılma kararı alınmıştır.¹³⁸⁰ Gümrü şehrinde 102. Askeri Üssü ve Erivan'da ise 3624. Askeri Hava Üssü¹³⁸¹ şeklinde kurulmuş olan üslerin dışında Rusya, SSCB döneminde Ermenistan'da bulunan muhtelif nitelikteki askeri mühimmatın 2/3'ünü ve önemli hava savunma sistemlerini de Ermenistan'a hibe etmiştir. Bundan sonraki süreçte peyderpey yaptığı askeri yardımların yanında tek seferde 1 milyar dolar ve 800 milyon dolar gibi devasa boyutta hibelerin olduğu da ortaya çıkmıştır.¹³⁸² Rusya, Ermenistan'a gayri resmi şekilde ve gizlice önemli silahlar da vermiştir. Bunlardan bir tanesi de "İskender" isimli 280-500 km arasında değişen menzile sahip ve son derece yüksek hedef vurma oranını haiz füzelerdir. Bu füzelerin Ermenistan'daki varlığı ancak 2016 yılında Ermenistan'daki bir askeri geçit töreninde anlaşılmıştır. Bununla da yetinmeyen Rusya 2016 yılında Ermenistan'a

¹³⁷⁸ Aidana Arynbek, "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Açısından Ermenistan-Rusya İlişkileri", **Akhmet Yassawı University Eurasian Research Institute Weekly e-bulletin**, 26.04.2016-02.05.2016, No:65, Hazırlayanlar: Lidiya Parkhomchik, Hayal Ayca Simsek, Saule Akhmetkaliyeva,

http://eurasian-research.org/sites/default/files/Haftal%C4%B1k_e-bu%CC%88lten_26.04.2016-02.05.2016_No%2065.pdf e.t.13.01.2018

¹³⁷⁹ Mutlu, **a.g.m.** s.3254-3256,

¹³⁸⁰ Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla..." s.149

¹³⁸¹ Aidana Arynbek,**a.g.m.** , http://eurasian-research.org/sites/default/files/Haftal%C4%B1k_e-bu%CC%88lten_26.04.2016-02.05.2016_No%2065.pdf e.t.14.01.2018

¹³⁸²Asker, **a.g.m.** s.68

200 milyon dolar kredi vermiş ve bu kredi ile yine Rusya'dan ileri düzeyde askeri ekipman ve mühimmat alınmıştır.¹³⁸³

2015 yılında Ermenistan ve Rusya ortak askeri tatbikat düzenlemiş ve yine aynı yıl içerisinde imzalanan bir anlaşma ile “Ortak Hava Savunma Sistemi” kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karara göre Ermenistan birçok askeri helikopter, savaş uçağı ve S-300 olarak bilinen hava savunma sistemini kullanma imkânına kavuşmuştur. Fakat bununla yetinmeyen taraf ülkeler 2016 yılında “ortak silahlı birlik” kurmak için görüşmelere başlamışlardır. Son gelinen noktada kimi çevrelerce Ermenistan'da konuşlanacak böylesine bir ordunun başkomutanının Ermenistan Genelkurmayı tarafından fakat Rusya Genelkurmayı'nın onayı ile atanacak olması Ermenistan'ın egemenliğini ortadan kaldıran bir nitelik arz ettiği eleştirisi yapılırken kimi çevrelerce de güvenlik anlamında güç kazanılacağından dolayı olumlu karşılanmaktadır.¹³⁸⁴ Fakat her halükarda Ermenistan'ın askeri bakımdan da Rusya'ya bağımlı olduğu ve Rusya'nın Ermenistan üzerinden Güney Kafkasya'da askeri etkinliğini tesis ettiği ortadadır.¹³⁸⁵

Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlı kalmasını doğru bulmayan ve bu konuda Erivan yönetiminin politikalarını eleştiren Ermeni entelektüeller de mevcuttur. Bu eleştiriler Ermenistan'ın geleceğini tayin ederken bağımsız kararlar alamadığı, Ermenistan'ın Rusya'ya mahkûm edildiği, alternatif dış politikanın kurulamadığı şeklindeki başlıklar etrafında kendini göstermektedir. Örneğin Rus-Ermeni Devlet Üniversitesi Rektörü Armen Darbinyan tarafından bir Rus gazetesine verilen röportajda Rusya ile ilişkilerde alternatiflerin araştırılması gerektiği, AB hedefi olan Türkiye ve Ermenistan'ın ortak menfaatleri bulunduğu, Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılacağını ve zamanla gelişecek olan Türk-Ermeni ilişkileri neticesinde Rusya'nın Ermenistan üzerindeki baskın politikasının etkisinin azalacağı ifade edilmiştir.¹³⁸⁶ Bunun dışında Ermenistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Müdürü Nikolay Ognesyanyan'ın şu ifadeleri dikkat çekmektedir:

¹³⁸³ Asker, **a.g.m.** s.68

¹³⁸⁴ Asker, **a.g.m.** s.69

¹³⁸⁵ Asker, **a.g.m.** s.70

¹³⁸⁶ Valeyev, **a.g.m.** s.145

“Ermenistan uzun yıllardır ekonomik abluka altında bulunuyor ve bize yardım etmek için hiçbir ülke bir şey yapmıyor. Rusya da bu abluhanın kaldırılması için bazı resmi beyanlar dışında bir harekette bulunmuyor. Bu nedenle biz, Rus tarafının abluhanın kaldırılmasını gerçekten istediğinden şüphe duyuyoruz. Dolayısıyla Rusya, iki ülke arasındaki stratejik ortaklık kavramına bile zarar veriyor (...) ABD'nin 2006 yılında Ermenistan'a vereceği 75 milyon Dolarlık yardımın Ermenistan'ın Rusya'ya olan borcu kadar olduğunu belirterek, Rusya'nın bu borç yükü karşılığında Ermenistan'daki beş büyük işletmenin kendilerine verilmesini istediğini, bugüne kadar Moskova'nın Ermenistan'ın ekonomik kalkınmasına ve işsizliğin ortadan kaldırılmasına yardımcı olacağını vaat etmesine rağmen bu vaatlerinden hiçbirini yerine getiremediğini”¹³⁸⁷

Ermenistan devletinin siyasi, askeri, ticari vs. bakımdan Rusya'ya bağımlı olması Ermenistan'ın bağımsız kararlar alabilme hakkının ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Rusya'nın Ermenistan politikası bu anlamda hedefini tutturmuş bir çalışmadır. Ermenistan kendisini Rusya'ya bağımlı siyaset gütmeye zorunluluğu altına sokarak gerek bölge ülkeleri gerekse de bölge dışı ülkeler karşısında hemen her alanda tecrit edilme sonucuyla karşı karşıya bırakmıştır. Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuka uygun çözülmesi halinde bölgedeki istikrarsızlık ortadan kalkacak, Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan anlaşmazlıklarını büyük oranda çözmüş ülkeler olarak ilişkilerini geliştirerek gelişim hızlarına ivme kazandırabileceklerdir. Fakat bu durumda Rusya, Güney Kafkasya'da büyük bir stratejik taktik alanı kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Rusya kendi çıkarlarına tezat oluşturma riski yüksek olan böyle bir sonucun ortaya çıkmasını önlemek ve Ermenistan'ı özgür kararlar alabilen bir devlet olmasını engellemek adına her açıdan kendine bağımlı bir anlayışın Ermenistan'da sürekli olmasını arzu etmektedir. Dağlık Karabağ sorunu bu anlamda esasen bir Türk-Ermeni sorununun üstünde bir Türk-Rus sorunu olarak varlığını idame ettirmektedir.

4.4. Ermeni Diasporasının Ermenistan Siyasetine Etkileri

¹³⁸⁷ Fırat Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Lalezar Kitapevi, Ankara, 2007, s.289-290

Diaspora kelimesi, etimolojik köken olarak Grekçe olup *Dia* ve *Spora* kelimelerinin birleştirilmesinden oluşturulmuştur. *Dia*, saçılmak dağılmak manasına gelirken *Spora* ise tohum anlamını taşımaktadır. Zaman içerisinde bu terim siyasal ve sosyolojik anlam kazanarak günümüzdeki hali ile kullanılır olmuştur.¹³⁸⁸ Kazandığı yeni anlam TDK'da “Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer. Herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntu.” şeklinde belirtilmektedir.¹³⁸⁹ Özşavlı'ya göre diaspora, “vatan addettiği topraklardan ayrı kaldığı süreye, bunun nedenine ve büyüklüğüne bakılmaksızın, bir insan topluluğunu ifade eder.”¹³⁹⁰ Cengiz de diasporayı sosyolojik manada “farklı topraklara dağılan göçmen topluluklar” şeklinde kısaca tanımlamıştır.¹³⁹¹

Çok uzun yıllar boyunca sürgün ya da zorunlu göçler neticesinde eski yaşadıkları topraklardan uzakta bir hayat sürmek zorunda kalan Afrika kökenliler ve Yahudiler diaspora olarak tanımlanmışlardır.¹³⁹² Fakat diaspora kelimesi zamanla çok çeşitli amaçlarla buldukları yerden göç edenler için kullanılan bir terminolojik ifade haline gelmiştir. Bu manada Avrupa'da yaşanan Rönesans ve reform gibi sebeplerle daha özgür bir dini hayat tasavvuru çizen Alman ve İtalyanların kendi ülkelerini terk ettiği görülmüştür. Aynı şekilde gerek ekonomik gerekse de siyasi sebeplerle ülkelerini terk ederek diaspora oluşturan Ruslar, Polonyalılar ve İrlandalılarından söz etmek mümkündür.¹³⁹³ Dolayısıyla diaspora oluşumunda ticari, siyasi, sosyolojik faktörler etkili olabilmektedir. Buradan hareketle Robin Cohen diasporanın özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

¹³⁸⁸ İlhan Kaya ve Ömer Uğurlu, “Ulusötesi Milliyetçilik Bağlamında Avrupa Kürt Diasporası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.6, S.11, Nisan 2014, s.196

¹³⁸⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a5d4c49a1b604.27118244 e.t.15.01.2018

¹³⁹⁰ Halil Özşavlı, “Ermeni Diasporasının Yapısı ve Ortadoğu'daki Ermeni Diasporaları”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-V**, S.64, Eylül-Aralık, 2014, s.3555

¹³⁹¹ Recep Cengiz, “Ermeni Soykırımı İddiası; Ermeni Diasporasının Rolü ve Stratejisi”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, C.1, S.26, Y.2015, s. s.7

¹³⁹² İsa Tosun, “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, **The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies**, Volume:2, Issue: 2, April 2016, s.225

¹³⁹³ İsa Tosun, **a.g.m.** s.223

1. Anavatandan travmatik bir şekilde iki ya da daha fazla bir bölgeye dağılmak
2. Yine ticaret yapmak, iş bulmak veya sömürgeci bir amaç için anavatandan ayrılmak
3. Anavatan ile ilgili ortak bir hafıza, başarı, tarih ve efsanelerin olması
4. İdealde yaşatılan vatanın korunması, geliştirilmesi, imarı, güvenliği ve yaşatılması için ortak bir sözleşme olması
5. Anavatana geri dönüşün gelişmesi için toplu bir mutabakatın olması
6. Geçmiş ve gelecek noktasında ortak düşünce temelinde uzun vadeli süren etnik grup bilincinin varlığı
7. Yaşanılan ülkede toplum tarafından kabul görülmeme, sorunlu ilişkilerin olması veya en azından her an bir felaketle karşılaşma ihtimalinin bulunması
8. Başka ülkelerde yaşayan ırkdaşları ile dayanışma ve empati içerisinde bulunulması
9. Yaşanılan ülkede çoğulcu bir ortamda varlıklarını devam ettirme imkânının bulunması¹³⁹⁴

Diaspora üzerine çalışmalar yapmış olan bir başka araştırmacı ise William Safran'a göre de diasporanın özellikleri şunlardır:

1. Orijinal bir merkezden en azından iki çevreye yayılan
2. Anavatanları hususunda bir hatırayı, görüşü ya da efsaneyi sürdüren
3. Ev sahibi ülke tarafından tümüyle kabul edilmeyen ve belki de kabul edilemeyeceklerine inanan
4. Doğru zaman olduğunda, nihai bir dönüş yeri olarak ata yurdunu gören
5. Kendilerinin anavatanın sürdürülmesine ya da restorasyonuna aday olan

¹³⁹⁴Robin Cohen, "Diasporas And The State: From Victims to Challengers", **International Affairs**, 72(3), July 1996, s.8,

<https://warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/cohenr/research/papers/diasporas.pdf> e.t.14.04.2018

6. *Grubun farkındalığı ya da dayanışması, anavatanla bu sürekli ilişkiyle önemli şekilde tanımlanan sürgün edilmiş azınlık toplulukları*¹³⁹⁵

Yukarıda diaspora hakkında ortaya konulan özellikler, Ermenilerin yaşantıları, fikir dünyaları ve hareket tarzları göz önünde bulundurulduğunda Ermeni diasporası için son derece uygundur. Tarihi akış içinde Ermeniler birçok coğrafyada dağınık halde yaşamış bir toplumdur.¹³⁹⁶ Bu manada Ermeniler de gerek Yahudiler gerekse de Afrika kökenliler gibi Michelle Reis'in yaptığı "klasik diaspora" ve "modern diaspora" ayrımında "Klasik Diaspora" kavramının içerisinde sayılabilir. Zira Ermeniler de çok eski tarihlerden beri çoğu kez içerisinde yaşadıkları devletler tarafından sürgün edilmişlerdir.¹³⁹⁷

Ermeni diasporasının tarihini M.S. 3. yüzyıla kadar götürülenler¹³⁹⁸ olduğu gibi M.S. 4 ve M.S. 6. yy olarak kabul edenler de olmuştur.¹³⁹⁹ M.S. 6. Yüzyılı başlangıç kabul edenler bu sırada Makedonya, Bergama ve Kıbrıs'a gönderilen Ermenilerden yola çıkmakta ve Bizans Kralı Maurice'in bu sürgünden hemen önce Ermenileri topraklarından sürgün edeceğini belirten ve bu yönde de tavsiyede bulunduğu Pers Kralı'na yazdığı mektuptaki şu satırları kanıt göstermektedir:

"Ermeniler sahtekâr ve tembel bir millettir. Onlar aramıza yerleşmiş sorun kaynağıdırlar. Ben benimkileri toplayıp Trakya'ya göndereceğim Sen de seninkileri güneye yolla. Eğer orada ölürlerse; bu birçok düşmanın öldüğü anlamına gelir, eğer aksi olursa, onlar öldürecektir; bu da birçok düşmanın

¹³⁹⁵ James Clifford, "Diasporalar", **Diaspora ve Kimlik**, Kömen Yayınları, Ed. Mehmet Ali Yolcu, Çev. Mehmet Ali Yolcu, Konya, Kasım 2015, s.10; Ayrıca Bkz.: Ergin Ulusoy, "Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Modern Diasporanın Temel Parametreleri", **Göç Dergisi**, C.2, S.2, Ekim 2015, s.212

¹³⁹⁶ Özşavlı, **a.g.m.** s.3556

¹³⁹⁷ "Klasik Diaspora" ile sürgün veya zorla göçe tabi tutularak toplumların farklı coğrafyalarda yaşaması ifade edilirken, "Modern Diaspora" ile özellikle küreselleşme ile başlayan ekonomik, siyasi, sosyolojik vs. sebeplerden dolayı yaşadıkları coğrafyadan ayrılan toplumlar kastedilmektedir. Ulusoy, **a.g.m.** s. 213-214.

¹³⁹⁸ İsa Tosun, **a.g.m.** s.231

¹³⁹⁹ Özşavlı, **a.g.m.** s.3556

öldürüleceği anlamına gelir. Biz ise barış içinde yaşamalıyız. Ancak Ermeniler kendi ülkelerinde kalırsa bizim için hiçbir zaman huzur olmayacaktır.”¹⁴⁰⁰

Ermeniler 12. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde devletlerarasında yaşanan savaşlardan etkilenmiş ve Kilikya (Çukurova ve çevresi), İtalya, Kırım, Kıbrıs, Suriye, Mısır, Fransa, Polonya, Ukrayna ve diğer Avrupa ve Ortadoğu coğrafyalarına göç etmeyi sürdürmüşlerdir.¹⁴⁰¹ Fakat özellikle 1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra Türk hâkimiyeti altında kalmış olan Ermeniler, inanç ve hayat tarzlarına tanınan büyük hoşgörü sayesinde farklı topraklara göç eden soydaşlarına göre çok daha özgür ve müreffeh bir hayat sürmüşlerdir. Hatta Selçuklu Sultanı Melikşah’ın ölümünün ardından “Ermenilerin babası öldü” şeklinde ağıtlar yaktıkları belirtilmiştir.¹⁴⁰² Bunların dışında özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda ABD’ye yönelik yoğun bir Ermeni göçü olduğu görülmüştür. Zira 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkiler ticari bir anlam taşırken bu yüzyıl ile birlikte ABD’nin Osmanlı coğrafyasına bakış açısı ticari boyutun yanında siyasi ve stratejik bir anlam kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin jeopolitik önem kazanması ile birlikte Amerikalılar ticari gaye ile girdikleri Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri icra etmeye başlamışlardır.¹⁴⁰³ Osmanlı coğrafyasında açılan misyoner okulları ve bu okullar vasıtası ile ABD’ye eğitim için götürülen Ermeniler oradaki Ermeni diasporasının ilk örneklerini oluştururken daha sonra iş ve ticaret yapmak gayesiyle ABD’ye ikinci bir Ermeni göçü gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda batıya ve özellikle de ABD’ye yönelik gerçekleşen Ermeni göçü ise Osmanlı içerisinde meydana gelen Ermeni isyanları neticesinde bir sonuç alamayan ve

¹⁴⁰⁰ Özşavlı, **a.g.m.** s.3556

¹⁴⁰¹ İsa Tosun, **a.g.m.** s.232, Ayrıca. Bkz.: Özşavlı, **a.g.m.** s.3556

¹⁴⁰² Mustafa Sıtkı Bilgin, “Ermenistan ve Diasporanın Türkiye’ye Yönelik Siyasi ve Diplomatik Faaliyetleri”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.6

¹⁴⁰³ Emrah Büke, “Birleşik Devletler Çatısı Altında Ermeniler: Oluşumlar ve Faaliyetler”, **KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.12, S.2, Güz 2010,s.65

Osmanlı yönetiminin yaptırımlarından kurtulmak amacıyla göç eden ve daha çok siyasi saiklerle ihtilalci Ermeni komitelerinin üyesi ve destekçileri olan Ermeni gruplardan oluşmuştur.¹⁴⁰⁴ 17. yüzyılda Çarlık rejiminden başlayarak 20. yüzyılda SSCB ve ardından Rusya Federasyonu'nun Ermeni toplumu ile yakın siyasi, askeri ve ticari ilişkiler neticesinde bugün Rusya topraklarında yüksek oranda Ermeni nüfusu yaşamaktadır.¹⁴⁰⁵ Ermeni nüfusu açısından yoğun olan bir diğer ülke de Fransa'dır. Fransa'nın, 19. yüzyıldan itibaren Katolik Ermenileri koruma bahanesi ile Ermenilere kucak açması ile başlayan Fransa'daki Ermeni diasporası özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin uyguladığı sevk ve iskân kanunu çerçevesinde Ermenilerin Suriye ve Lübnan'a göç etmesi ile ivme kazanmıştır. Zira I. Dünya Savaşı sonrasında Suriye ve Lübnan'da oluşan Fransız gücü nedeniyle Ermeniler diğer Avrupa ülkelerine nispeten Fransa'da göç etmişlerdir.¹⁴⁰⁶

Bugün gelinen noktada Ermeni toplumu tıpkı Yahudiler gibi kendi devletlerinin dışında yaşayan en büyük nüfusa sahip ender toplumlardan biridir. Tarihi süreç içerisinde yaşanan birçok göç ve sürgünler, dünyanın çeşitli yerlerinde hayat kuran Ermenileri birbirine bağlayan ve diasporalarını güçlü bir baskı aracı haline gelmesini sağlayan sebepler olarak gösterilmektedir. Fakat Ermenilerin göç ettikleri yerlerde hayata tutunmaları ve yerleştikleri ülkelerde kabul görmeleri kolay olmamıştır. Nitekim Fransa'da “sal Arménien (pis Ermeni)”, ABD'de “starving Armenian (aç Ermeni)”, Güney Amerika'da “Turko (Türk)” ve bazı Arap ülkelerinde “şa'fet Ermeni (Ermeni parçası) şeklinde tanımlanmışlardır.¹⁴⁰⁷ Dünya üzerinde yayılmış olan Ermeni nüfusu ile ilgili farklı kaynaklarda farklı sayılara rastlanmaktadır. Ermeni nüfusu ile ilgili genel kabul gören rakamlar şu şekilde gösterilebilir:

¹⁴⁰⁴ Büke, **a.g.m.** s.66

¹⁴⁰⁵ Zeliha Hodaloğulları ve Aydın Aydın, “Türkiye'nin Doğalgaz Noktasında Rusya'ya Bağımlılık Durumunun Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikasına Yansımaları”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.2, 2015, s.100

¹⁴⁰⁶ Cengiz, **a.g.m.** s.5

¹⁴⁰⁷ Özşavlı, **a.g.m.** s.3557

Tablo 4.3: Dünya Üzerindeki Ermeni Nüfusu

<i>Ülke</i>	<i>1966</i>	<i>1976</i>	<i>1985</i>	<i>Güncel (Verilerin tarihi)</i>
Ermenistan(SSCB dönemi1991'ekadar)	2.000.000	2.600.000	3.000.000	2.971.650 (2007)
Azerbaycan (SSCB dönemi 1991'e kadar)	560,000	Tespit Edilemedi	560,000	580,000–690,000 (Dağlık Karabağ'dan çıkarılanlar) 2006
Gürcistan (SSCB dönemi 1991'e kadar)	550,000	Tespit Edilemedi	550,000	264,822 (2007)
Rusya (SSCB dönemi 1991'e kadar)	330,000	Tespit Edilemedi	360,000	1.109.000
Diğerleri (SSCB İçinde)	60,000	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi
SSCB (Ermenistan hariç)	Tespit Edilemedi	1.400.000	1.610.000	-
SSCB Toplam	3.500.000	4.000.000	4.610.000	-
Amerika ve Kanada	450,000	500,000	800,000	945,615
Türkiye	250,000	Tespit Edilemedi	70,000	115,000
İran	200,000	Tespit Edilemedi	200,000	202,000
Fransa	200,000	Tespit Edilemedi	300,000	273,000
Lübnan	180,000	Tespit Edilemedi	200,000	260,000
Suriye	150,000	Tespit Edilemedi	100,000	200,000 (İtiraz edile rakam)
Arjantin	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi	100,000	132,000
Diğerleri	570,000	Tespit Edilemedi	233,000	Tespit Edilemedi
Toplam (Yukarıda Zikredilmeyen yerler)	2.000.000	Tespit Edilemedi	2.003.000	Tespit Edilemedi
TOPLAM (Dünya Geneli)	5.500.000	Tespit Edilemedi	6.613.000	7.580.000

Kaynak: Özşavlı, a.g.m. s.3558

Tablo 4.4: Bazı Tarihlerle Göre Ermenilerin Nüfus Dağılımı

	1926	1940	1976
Sovyet Ermenistan'ı	750.000	1.100.000	2.600.000
SSCB ülkeleri	820.000	1.050.000	1.400.000
ABD ve Kanada	120.000	200.000	500.000
Lübnan	50.000	110.000	250.000
İran	140.000	130.000	180.000
Fransa	35.000	70.000	150.000
Suriye	115.000	100.000	130.000
Türkiye	125.000	110.000	125.000
Toplam	2.155.000	2.870.000	5.335.000

Kaynak: Özşavlı, a.g.m. s.3559

Tablo 4.5: 2003 Senesinde Yapılan Araştırmaya Göre Ermenilerin Nüfus Dağılımı

N	Country	Population	N	Country	Population
1	Russia	2.250.000	42	Cyprus	2.740
2	U.S.	1.400.000	43	Venezuela	2.500
3	France	450.000	44	Lithuania	2.500
4	Lebanon	234.000	45	Latvia	2.500
5	Ukraine	150.000	46	Italy	2.500
6	Syria	150.000	47	Estonia	2.000
7	Argentina	130.000	48	Thailand	1.000
8	Poland	92.000	49	Sudan	1.000
9	Turkey	80.000	50	Spain	1.000
10	Iran	80.000	51	Norway	1.000
11	Canada	80.000	52	Finland	1.000
12	Uzbekistan	70.000	53	Chile	1.000
13	Australia	59.400	54	Honduras	900
14	Germany	42.000	55	New Zealand	600
15	Brazil	40.000	56	India	560

16	Türkmenistan	32.000	57	Mexico	500
17	Bulgaria	30.000	58	Ethiopia	400
18	Kazakhstan	25.000	59	Colombia	250
19	Belarus	25.000	60	South Africa	200
20	Greece	20.000	61	Monaco	200
21	Uruguay	19.000	62	Quatar	150
22	UK	18.000	63	Cuba	100
23	Hungary	15.000	64	Dominican Rep	75
24	Yugoslavya	10.000	65	Ireland	50
25	Romania	10.000	66	Singapore	35
26	Czech Republic	10.000	67	Zimbabwe	28
27	Moldova	7.000	68	Cote D'Ivoire	20
28	Egypt	6.500	69	Costa Rica	20
29	Tajikistan	6.000	70	Hong Kong	16
30	Jordan	5.500	71	China	16
31	Switzerland	5.000	72	Senegal	15
32	Sweedeen	5.000	73	Ghana	15
33	Kuwait	5.000	74	South Korea	12
34	Belgium	5.000	75	Zambia	10
35	Kyrgyzstan	3.285	76	Luxembourg	10
36	UAE	3,000	77	Japan	10
37	Netherlands	3,000	78	Indonesia	10
38	Israel	3,000	79	Vietnam	8
39	Iraq	3,000	80	Swaziland	8
40	Denmark	3.000	81	Philippines	8
41	Austria	3.000			

Kaynak: http://pdc.ceu.hu/archive/00002659/01/Tatul_Manaserian.pdf e.t.23.01.2018

Diasporadaki Ermeni nüfusunun günümüzde bile hala süren Ermeni göçü nedeniyle net olarak ortaya konulması mümkün görünmemektedir.¹⁴⁰⁸ Dünyanın farklı noktalarına yayılmış olmalarıyla birlikte lokasyon açısından Ermenilerin daha çok ve daha güçlü olarak Rusya, Kuzey Amerika, Güney Amerika, Fransa ve Gürcistan gibi bölgelerde olduğu ortadadır.¹⁴⁰⁹ Bu manada buldukları ülkelerde

¹⁴⁰⁸ Özşavlı, a.g.m. s.3560

¹⁴⁰⁹ Özşavlı, a.g.m. s.3557

Ermeni ulusal-psikolojik kimliğinin ve siyasetinin sürekliliği ve kabul edilebilirliğini sağlamak adına değişik temalar altında birçok kurum ve kuruluş oluşturmuşlardır.¹⁴¹⁰

Ermeni diasporasının yeryüzünde dağınık halde olmasından dolayı her biri ayrı dil, inanç ve kültür ile harmanlanmış, dolayısıyla farklı sosyal ve siyasal bakış açıları geliştirmişlerdir. Mesela SSCB bünyesinde komünist mantalite içerisinde yaşayan Ermenilerle, Osmanlı ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti içerisinde yaşayan Ermenilerin hayata bakışlarıyla, yine liberal düşüncenin hakim olduğu ülkelerde yaşayan Ermenilerle, Ortadoğu'da yaşayan Ermenilerin olayları yorumlamadaki perspektifleri farklılaşmıştır.¹⁴¹¹ Fakat diasporada oluşturulan çeşitli kurum ve kuruluşlar ve bunların Ermenistan devleti ile sıkı münasebetleri sayesinde özellikle 1915 yılında gerçekleştirilen tehcir üzerinden türetilen *sözde soykırım* tezi temel alınarak yapılan kolektif kültür ve siyaset çalışmaları, neredeyse tüm Ermenileri birbirine bağlayan ortak nokta haline gelmiştir. *Sözde soykırım* üzerine söylenen her söz ve icra edilen her faaliyet Ermenilerin yeryüzünde asimile olmasını engelleyen ve ulusal kimliğinin devamını sağlayan bir unsur olarak büyük oranda Ermenilerce kabul görmüş ve *sözde soykırım* tüm Ermeni toplumu için en hassas konu haline gelmiştir.¹⁴¹² Yıllar boyu *sözde soykırım* üzerine yazılmış olan edebi eserler ile Türk düşmanlığı zirveye çıkarılmış ve günümüzde Dağlık Karabağ sorunda da

¹⁴¹⁰ Mesela ABD'de okul olarak Aziz Stephen Ermeni İlkokulu (Watertown, Massachusetts), TCA Arşak Dikranyan Ermeni Okulu (Los Angeles), A.G.B.U. Manukyan-Demirciyan Okulu (California), Aziz Şehitler Ferahyan Lisesi (Encino, California) gibi okullar; Sanatın Barışı, Çağdaş Ermeni Belgeleri ve Araştırmaları İçin Zoryan Enstitüsü, Ermeni Ağacı Projesi, Glendale-Chapan Kardeş Şehir Birliği gibi kültürel kuruluşlar; Amerika Ermeni Asamblesi, Amerika Ermeni Konseyi, Amerika Ermeni Soykırımı Müzesi, Ermenistan Devrimci Federasyonu Öğrenci Derneği, Ermeni Devrimci Federasyonu, Ermenistan Gençlik Federasyonu, Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi vs. siyasal hedefleri olan kuruluşlar kurmuşlardır. Detaylı bilgi için Bkz.: Şenol Kantarcı, "ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları**, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=249>, e.t.14.04.2018. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni örgütlenmeleri ve yerleşimleri hakkında daha fazla bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.65-115; Ömer Faruk An, "Türkiye'nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015'e Doğru Ermeni Lobisi", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, s.45, 2013, s.177-244.

¹⁴¹¹ Ahmet Kankal, "Ermeni Edebi Eserlerine Yansımaları Bağlamında Ermenilerde Milliyetçilik Hareketleri", **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Yay.Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, 22-24 Mayıs 2008, s.159

¹⁴¹² Bahar Senem Çevik, "Davutoğlu'nun Yeni Hayali: Ermeni Diasporası ile Uzlaşmak/Mümkün mü?", **21.Yüzyıl Dergisi**, S.17, Mayıs 2010, s.52-53, Ayrıca Bkz.: Haluk Özdemir, "Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.14-15, Yaz-Sonbahar 2004, s.81-83

görüldüğü üzere meselelere daima Türk düşmanlığı penceresinden bakılarak yaklaşmıştır.¹⁴¹³ Ermeni diasporası “nasıl ki hafızasız insan yoksa hafızasız millet de yoktur, zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir” sözünde olduğu gibi ulusal kimliğin muhafazası için tarihsel hafızadan hareket etmiş ve bu hafızanın temeline de *sözde soykırım* söylemini oturtmuştur.¹⁴¹⁴ Buradan hareketle ortak kimliğin oluşumu ve devamı adına *sözde soykırımı* gündemde tutmaya, devletler üzerinde sosyal, ekonomik ve siyasal baskılar kurarak ileri sürdükleri tezin kabulünü ve somut çıktılarını elde etmeye çalışmışlardır. Ermeni diasporası bir baskı unsuru olarak da lobcilik faaliyetlerini çok etkin şekilde kullanmış ve günümüzde güçlü bir şekilde lobcilik faaliyetlerine devam etmektedirler.¹⁴¹⁵ Özellikle 1915 tehciri ile Ermeni lobileri kendine göre daha güçlü bir dayanak elde etmiş ve tehciri gerek milli kimlik olgusunu canlı tutmak gerekse de ileri sürdükleri tezlerine uluslararası camiada meşruiyet kazandırma amacıyla kullanmışlardır. Farklı sebepler dolayısıyla asırlarca göçe tabi tutulmuş olan Ermeniler, yerleştikleri coğrafyanın kültürünü benimsemiş ve açık bir şekilde asimilasyon ile karşı karşıya kalma tehlikesine düşmüşlerdir. Ermeni milliyetçiler, Ermeni toplumunun eriyip gitmesine engel olmak için 1915 tarihli “Tehcir Kanunu” üzerinden türetilen *sözde soykırım* iddiaları ile Türkleri düşman ilan ederek Ermeni toplumunu milliyetçilik duygu ve düşüncesi etrafında konsolide etmeye çalışmışlardır.¹⁴¹⁶ Bu konudaki çalışmalarda Ermeni kilisesi en etkili yapıdır. Zeynep İskefiyeli bu gerçeği şöyle aktarmaktadır: “Ermeni varsa, Ermeni kilisesi de vardır, Ermeni ulusu yoksa Ermeni Kilisesi de yoktur.”¹⁴¹⁷ Yine Ermeni tarihçi Pastırmacıyan’ın “Ermeni Kilisesi, Ermeni milletin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur” ve Nalbandian’ın “Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini, hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan

¹⁴¹³ Kankal, **a.g.m.** s.160

¹⁴¹⁴ Kankal, **a.g.m.** s. 158

¹⁴¹⁵ Ebru Çoban Öztürk, “İnşacı Kuram Gözüyle Ulusal Kimlik, İkili İlişkiler ve Uzlaşma”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.47, 2014, s.93-94

¹⁴¹⁶ Öztürk, **a.g.m.** s.95; Ayrıca Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.146-147

¹⁴¹⁷ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.2, S.1, 2007, s.233

Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır. Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogikos, milletin emellerini temsil etmiş ve Diasporadakilerle anavatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir.” sözleri kilisenin önemini ortaya koymaktadır.¹⁴¹⁸ Ermeniler, yaşadıkları ülkelerde aynı zamanda hatırı sayılır miktarda ekonomik zenginliğe de sahip olmuşlardır. Elde edilen zenginliği terk ederek bağımsız Ermenistan’da yaşamak da istememektedirler. Buldukları ülkede sahip oldukları imkanlar üzerinden politika üreten diaspora, Ermenistan Cumhuriyeti ve burada yaşayan Ermenilerin realitelerinden uzakta kalmaktadır. Diaspora, ekonomisi ve siyasi tercihler noktasında alternatifleri tükenmiş olan Ermenistan’ın hem iç hem de dış politikada gerçekçi yaklaşımlar göstermesini engelleyebilme potansiyeline sahip olmuştur. Her sorunun arkasına bir Türk düşmanlığı gizleyen yaklaşımlar¹⁴¹⁹, batısı ve doğusu Türkiye ve Azerbaycan gibi iki Türk devetine açılan, kuzeyde de sorunlu olduğu ve aynı zamanda Türkiye ve Azerbaycan’ın siyasi ve ticari ortağı Gürcistan’la sınırdaş olan Ermenistan’ı bağımsız bir devletin sergilemesi gereken reflekslerden alıkoyarak bölgedeki diğer güçlere mahkûm etmektedir. Buradan hareketle Ermeni diasporasının Ermenistan dış politikasını domine etmeye çalıştığı ve hatta bunu başardığı da söylenebilir. Diasporanın Ermenistan yönetimi üzerindeki etkisinin temelinde ülke dışından gönderilen ciddi oranlarda maddi yardımlar ve yurt dışında icra edilen lobi faaliyetleri sayesinde temin edilen büyük bir siyasi destek olduğu belirtilmektedir.¹⁴²⁰

Şurası bir gerçektir ki diaspora toplumu gücü nispetinde hem kendi esas aidiyet bağı olduğu devletin hem de uluslararası siyasetin etkin ve belirleyici unsuru olabilmektedir. Hatta sadece siyasi belirleyiciliğin değil çatışmacı tavrın da etkin gücüdür.¹⁴²¹ Bu açıdan Ermeni diasporası bir yandan ciddi siyasi ve ekonomik etkinliği bulunan ülkelerde hükümetleri sözde “Ermeni davası” na katkı sağlamaları noktasında yönlendirmeye çalışırken diğer yandan da Ermeni terör örgütleri

¹⁴¹⁸ İskefiyeli, **a.g.m.** s.237

¹⁴¹⁹ Çevik , **a.g.m.** s.54

¹⁴²⁰ Çevik, **a.g.m.** s.55-56

¹⁴²¹ Hazel Smith, “Diasporas in International Conflict”, **Diasporas in conflict: Peace-makers or peace wreckers?**, United Nations University Press, Edited by Hazel Smith and Paul Stares, Tokyo/ Japan, 2007, s.3

kurulmasına destek vermiştir. Örneğin ASALA gibi terör örgütlerini militan yetiştirme ve finans yönünden desteklemek suretiyle Türk diplomatlara yönelik cinayetler işlenmesine neden olmuşlardır.¹⁴²² Fakat dünyanın çeşitli ülkelerinde baş gösteren Ermeni terör faaliyetleri zamanla sadece Türklere değil faaliyetlerin icra edildiği ülke insanlarına da zarar vermeye başlayınca genel bir tepki toplamış ve 1980'ler de sona erdirilmiştir.¹⁴²³ Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte taktik değiştiren diaspora ağırlığını büyük ölçüde *sözde Ermeni soykırımı*'nı tanıtmaya ve devletlerin bu *sözde soykırım*'ı resmen kabul etmesi çalışmaları ile Dağlık Karabağ sorununun Ermeni tezlerini kabul ettirme girişimlerine vermiştir.¹⁴²⁴

Diaspora *sözde Ermeni soykırımı* konusunu bağımsızlık sonrasında yapılan Ermenistan Anayasası'nda da çeşitli atıflarla belirtmiş¹⁴²⁵ ve buradan hareketle Türkiye'yi uluslararası platformda sıkıştırmaya başlamıştır. Fransa'da etkinliği bir hayli güçlü olan diaspora, bu ülkede 2001'de Fransa'nın *sözde Ermeni soykırımı* tanıdığını beyan eden yasanın, 2003'de *sözde Ermeni soykırımı* alenen övenlere ceza verileceğine yönelik yasanın ve 2006'da ise "Ermeni soykırımı yoktur" demeyi yasaklayan yasanın çıkarılmasını sağlamıştır.¹⁴²⁶ Aynı şekilde güçlü olduğu diğer bir ülke olan ABD'de ise sözde soykırımın kabul edilmesini öngören bir yasayı kongrenin gündemine alınmasını sağlamıştır.¹⁴²⁷ Bunun yanında her 24 Nisan'da ABD Başkanı'nın *soykırım* sözcüğünü kullanması için birçok girişimde bulunmaktadır. Her ne kadar soykırım kelimesi ABD başkanlarınca kullanılsa da Ermeni diasporasının bu sorunu en üst ağızdan dünyaya tekrar hatırlatılmasında çok

¹⁴²² Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz.: Nurhan Aydın, "Asılsız Soykırım İddiası ve Ermeni Terörü", **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 12/1**, 38.ICANAS (International Congress of Asian North African Studies) 10-15.09.2007 Ankara/ Türkiye, C.1, Ankara, 2011, ss. 173-192

¹⁴²³ Bilgin, **a.g.m.** s.9

¹⁴²⁴ Kasım, "Ermenistan Dış Politikasında..." s.344-345; *Sözde Ermeni Soykırımı* iddiasının perde arkasındaki gerçekleri hakkında bilgi için Bkz.: Uras, **a.g.e.** s.131-138

¹⁴²⁵ Bilgin, **a.g.m.** s.10

¹⁴²⁶ Hayati Aktaş ve Vahit Guntay, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Geleceğinde Algılar Karar Alıcıları Etkiler mi? Tarihin Psikolojik Yansımaları Üzerine Bir Analiz", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayıma Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.45

¹⁴²⁷ Cengiz, **a.g.m.** s.7

büyük katkısı vardır.¹⁴²⁸ Yine diaspora *sözde Ermeni soykırımı*'nı Rus Duması'nda da kabul ettirebilmiştir.¹⁴²⁹ Ayrıca Ermeni diasporası daha Türkiye'nin 1963 yılında AET bugünkü adıyla AB'ye ortaklık başvurusu yaptığında harekete geçmiş ve Türkiye'nin AB'ye üyeliği noktasında bu kurumun Ermeni tezlerini kabul ettirilebilmesi için Türkiye'ye baskı yapmasını temin etmeye çalışmıştır. Bu çabalar Türkiye'nin tam üyelik için başvurduğu 1987 yılında AB'nin "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar"ını almasını sağlamıştır. İlerleyen yıllarda AB aldığı bu karar doğrultusunda Ermeni tezlerini bazı toplantılarda gündeme getirmiş ve kimi belgelerde bu konulara yer vermiştir.¹⁴³⁰ Bunun dışında yukarıda da belirtildiği üzere Ermeni diasporasının baskısı ile ABD'nin, "Özgürlükleri Destekleme Yasası" olarak bilinen eski SSCB üyesi ülkeleri maddi yönden desteklemeyi öngören yasanın içerisinde Azerbaycan'ı bir dönem muaf tuttuğu da bilinmektedir.

Ermeni diasporasının özellikle ABD ve Avrupa gibi ekonomik yönden zengin, siyasi ve askeri yönden de caydırıcı güce sahip ülkelerde nüfus yoğunluğuna sahip olması ve bu ülkelerin siyasetine yön verebilecek kadar güçlü olması onun kaçınılmaz olarak Ermenistan'ın iç ve dış politikasının belirlenmesinde de baş aktör olmasını sağlamıştır.¹⁴³¹ Bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın yönetim anlayışları dikkate alındığında her ne kadar cumhurbaşkanlarının benimsedikleri siyaset anlayışlarının teorik ve pratiğinde bazı dönemler itibarı ile keskin farklılıklar olsa da Ermeni diasporasının her birinin politik tercihlerini süreç ve sonuçları bakımından derinden etkilediği açıkça görülmektedir. Bu manada Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan kendinden sonra gelen Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan ile mukayese edildiğinde Ermenistan Cumhuriyeti'nin hedeflediği müreffeh geleceğe ulaşabilme noktasında politik argümanlar açısından farklı bir profil çizmiştir. Petrosyan, Ermenistan'ın devlet politikası olarak belirlenmiş Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan lehine çözümü, *sözde Ermeni soykırımı* meselesinde

¹⁴²⁸Kasım, "Ermenistan Dış Politikasında..." s.345

¹⁴²⁹Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya..." s.126

¹⁴³⁰ Nezihe Selcen Korkmazcan, "Türkiye- Avrupa Birliği Müzakere Belgelerinde Ermeni Meselesi", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, s.202

¹⁴³¹ Cengiz, **a.g.m.** s.8-9

Türkiye'ye boyun eğdirme ve sözde *Büyük Ermenistan*'ı gerçekleştirme gibi gerek içeride gerekse de dışarıda bulunan milliyetçi dinamiklerin de desteklediği hedeflerin esasında mevcut konjonktürde Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi gelişimi önünde engel oluşturduğunu, bahsi geçen hedeflerin aynı zamanda coğrafyanın ve jeopolitiğin bir getirisi olarak Ermenistan'ın güvenliğini de uzun vadede riskli hale getirdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca komşularla girilen mütemadi bir çekişmenin Ermenistan'ı bölgede, ya Rusya'dan ya da batılı ülkelerden bağımsız bir yol takip edemez duruma düşürdüğünü belirtmiştir.¹⁴³² Petrosyan, soğuk savaş sonrası ortaya çıkan tablonun Ermenistan'ı komşularıyla yakın temas kurmaya ittiğini ve Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yakınlaşma bir taraftan Ermenistan'ı Rusya bağımlılığından kurtarıırken diğer yandan Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılacak siyasi ve ticari yolların da açılmasını sağlayacaktı. Aynı şekilde Türkiye de bu yakınlaşma sayesinde Avrupa ve ABD'nin Ermeni baskısından kurtulacaktı.¹⁴³³ Petrosyan, Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek için *sözde Ermeni soykırımı* meselesini ve sözde *Büyük Ermenistan*'ı gerçekleştirmek için Türkiye'den toprak talebini diaspora ve içerideki milliyetçilerin baskılarına rağmen gündeme getirmemeye özellikle dikkat etmiştir. Petrosyan yönetimi, Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yazan "Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir." ifadesinin gereğini uygulamamış ve aynı zamanda 1995 tarihli Ermenistan Anayasası'nda bu yönde bir atıf yapılmamıştır. Ayrıca Petrosyan ABD'deki diaspora ile yaptığı görüşmelerde sözde soykırım meselesinin üzerine çok gidilmemesi ricasında bulunmuştur. AGİT'e üyelik şartlarından biri olan sınır değişikliği talep edilmeyeceği maddesine de herhangi bir itirazda bulunmamıştır.¹⁴³⁴ Bu dönem takip edilen politikaya Rafayel İshkhanian şu sözlerle destek olmaktadır: "Genel olarak çeşitli devletlere veya Birleşmiş Milletler'e Ermeni soykırımını tanıması için başvurmak, böyle bir talepte bulunmak amaçsızca bir harekettir. Diyelim ki tüm bu devletler ve Birleşmiş Milletler onların bizleri

¹⁴³² Bayram, **a.g.m.** s.70-71

¹⁴³³Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya..." s.123-124

¹⁴³⁴ Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya..." s.124

katlettiğini kabul etti, sonra ne olacak?”¹⁴³⁵ Fakat Petrosyan yönetiminin Türkiye ile ilişkilerin düzeltilebilmesi adına ortaya koyduğu bu politika esasında Ermenilerin tüm tezlerinden vazgeçtiği ve tavizler vereceği anlamına gelmemektedir. Yukarıdan da anlaşılacağı üzere yeni dış politik yaklaşımın konjonktürel bir tavırdan daha doğrusu pragmatist bir anlayıştan ibaret olduğu da ortadadır.¹⁴³⁶ Petrosyan yönetiminin Türkiye ile ilgili ortaya koyduğu siyaset her ne kadar Ermeni davasını temelden reddetmese de ya da konjonktürel bir tercih olsa da diasporanın bu durumu kabullenmediği ve Petrosyan yönetimine tepkili olduğu ADL (Armenian Democratic Liberal Organization)’nin önderlerinden Edmond Azadian’ın şu ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır:

*“Biz her zaman kabul ettik ki bu Ermenistan Cumhuriyeti’nin toprakları yarının Büyük Ermenistan’ını doğuracak, onu hazırlayacak, onun küçük bir parçasıdır (nucleus). Bu bağlamda bizler yeni kurulan hükümetten bizim tarihi haklarımızı yeniden elde etmek için kendisini bağlamasını, bu konuda sorumlu saymasını bekledik. Daha açıkça söylemek gerekirse, yeni Cumhuriyet, Ermeni soykırımının ve tarihi toprak iddialarımızın uluslararası toplum tarafından tanınmasını mevcut gündemine almalıdır.”*¹⁴³⁷

Petrosyan’ın *sözde Ermeni soykırımı*’nın gündeme getirilmemesi noktasında takındığı tutum, 1994 ateşkesi sonrası Türkiye’yi ziyareti esnasında dönemin dışişleri bakanı Raffi Hovanissian tarafından tekrar gündeme getirilmesi ve neticesinde Hovanissian’ın bakanlık görevinden alınması ile belirginleşmiştir.¹⁴³⁸

¹⁴³⁵ Stephan H. Astourian, “From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia” **Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series**, Winter 2000-2001, University of California, Berkeley Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, s.19 <https://escholarship.org/content/qt0c2794v4/qt0c2794v4.pdf> e.t.20.04.2018.

¹⁴³⁶Dilek Canyurt, “Ermenistan Dış Politikası ve Konstrüktivizm: Türkiye Örneği”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 25/1, 2016, s.114

¹⁴³⁷Astourian, **a.g.m.** s.20 <https://escholarship.org/content/qt0c2794v4/qt0c2794v4.pdf> , e.t.20.04.2018, Ayrıca diasporanın tepkisi için bakınız: Gül ve Ekici, **a.g.m.** s.382-383

¹⁴³⁸Mustafa Aydın, “Türkiye’nin Orta Asya...” s.127; Ayrıca, Hovanissian 1992 senesinde de ABD Dışişleri Bakanı James Baker’la görüşmesinden sonra gazetecilere verdiği demeçte de Türkiye ile

Petrosyan döneminde diasporanın rahatsız olduğu ve Petrosyan'ı eleştirdiği bir diğer önemli konu da Dağlık Karabağ'ın işgali ile ilgilidir. Bilindiği üzere Dağlık Karabağ, Ermenistan silahlı güçleri tarafından işgal edilmiş ve ardından 2 Eylül 1991'de Ermeniler burada fiili olarak *Dağlık Karabağ Cumhuriyeti*'ni ilan etmişlerdir. Fakat bu bağımsızlık ilanı Ermenistan tarafından bile hukuken tanınmamıştır. Tanımama gerekçesi olarak da Ermenistan'ın uluslararası camiada hukuken bir işgalci olarak tanımlanmaması arzusu gösterilmiştir. Ayrıca Petrosyan, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarında gözü olmadığını sık sık vurgulamıştır.¹⁴³⁹ Oysa Azerbaycan topraklarının işgali ve bu işgallerde gerçekleşen katliamlar Petrosyan döneminde gerçekleşmiştir. Bunun dışında Petrosyan Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi amacıyla kurulan *Karabağ Komitesi*'nin de lideridir.¹⁴⁴⁰ 1994 yılında sağlanan ateşkestten sonra Petrosyan, Ermenistan açısından milliyetçi duyguların dışında realist yaklaşımlar sergileyerek Dağlık Karabağ sorununda artık bir çözüme varılması ve komşu ülkelerle sorunların çözülerek bölgede Ermenistan açısından istikrarın sağlanması için çalışmalar yapmıştır. Bu vesile ile 1996 yılındaki AGİT Lizbon görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde Dağlık Karabağ'ın eskisi gibi özerk bölge olarak Azerbaycan'da kalması ve Ermenistan silahlı güçlerinin geri çekilmesi gibi bazı konular üzerinde mutabakatın sağlanacağı yönünde izlenimler ortaya çıkması diasporanın Petrosyan yönetimine karşı büyük bir tepki duymasına sebep olmuş ve Ermeni diaspora kuruluşlarının öncülüğünde dünyanın birçok ülkesindeki Ermenistan temsilciliklerinin önünde gösteriler düzenlenmiştir.¹⁴⁴¹ Petrosyan, tavizkar politika izlemekle suçlanmıştır. Petrosyan, komşu ülkelerle yakınlaşma stratejisine muhalefet eden *Taşnaksutyun* komitesinin faaliyetlerini 1994'te yasaklamış, bazı mensuplarını tutuklamış ve bu tavrıyla

ilişkileri geliştirmek istediklerini fakat asla Ermenilerin geçmişte yaşadıklarını unutmayacaklarını belirtmiştir. Ayrıca Karabağ'ın da kesinlikle bağımsız olması gerektiğinden de söz etmiştir. “ 'Türkiye İle, Geçmişini Unutmadan İyi İlişki' ”, **Hürriyet**, 9 Ocak 1992, s.14

¹⁴³⁹ Bayram, **a.g.m.** s.71; AGİT temsilcileri Şubat 1992'de Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ziyaretler gerçekleştirmiş bu ziyaretlerin ardından Ermenistan tarafı basına verdiği demeçlerde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni tanımadıklarını belirtmiştir. Rehber Beşiroğlu, “Karabağ İçin Barış Planı”, **Milliyet**, 18 Şubat 1992

¹⁴⁴⁰ Kasım, **a.g.e.** s.45; Cheterian, **a.g.e.** s.145.

¹⁴⁴¹Kasım, “Ermenistan Dış Politikasında...” s.348

diasporanın tepkisini üzerine çekmiştir.¹⁴⁴² 1996'da yapılan seçimlere *Taşnaksutyun*'un katılmaması ve takip edilen "tavizkar" politika, seçimlerde Petrosyan'ı destekleyen diğer diaspora kuruluşlarının da tepkisine yol açmış ve Petrosyan aleyhine büyük çaplı çalışmalar başlatılmıştır. Her ne kadar Petrosyan, üzerindeki baskıları hafifletmek adına diasporanın desteklediği ve özellikle Taşnak çizgisine yakın bir isim olan Robert Koçaryan'ı 1997'de başbakan olarak görevlendirse¹⁴⁴³ de diasporanın yoğun baskısını azaltamamış ve baskılar neticesi 1998 yılında istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁴⁴

Petrosyan'ın istifasından iki ay sonra yapılan seçimlerde iktidara gelen Robert Koçaryan, milliyetçi çizgiye yakın ve bu yönüyle de diasporanın desteklediği bir isimdir. Koçaryan, yukarıda bahsi geçen *Karabağ Komitesi*'nin bir üyesi olmasının yanında bir dönem işgal edilen Dağlık Karabağ'ın sözde başbakanlığını da yapmıştır.¹⁴⁴⁵ Petrosyan'ın politikalarının tam aksi yönde yaklaşım sergileyen Koçaryan iktidara gelir gelmez *Taşnaksutyun*'un üzerinden yasakları kaldırmış ve bu örgütün tutuklanan üyelerini serbest bırakmıştır. Petrosyan döneminde takip edilmeye çalışılan yumuşak dış politika Koçaryan ile terk edilmiş bunun yerine çatışmacı ve taleplerden taviz vermeyen, agresif bir dış politika tercih edilmiştir.¹⁴⁴⁶ Bu anlamda Koçaryan dönemi Ermenistan bir taraftan AB ve ABD gibi güçlerle yakın temas kurarken diğer taraftan da bu güçlerin rakibi konumunda olan Rusya ve İran ile de ilişki içerisine girmiş ve adına *Devlet Komplementarizmi* denilen strateji üzerinden Türkiye-Azerbaycan ikilisi köşeye sıkıştırılmak istenmiştir.¹⁴⁴⁷ Koçaryan,

¹⁴⁴² Esasında Petrosyan'ın amacının, diasporanın Ermenistan yönetimi üzerindeki etkisini kırmak olduğu belirtilmektedir. Bu amaçla diasporanın Ermenistan yönetiminin tercih ettiği her siyasi stratejiye muhalefet etmesini engellemeye gayret etmiş ve *Taşnaksutyun*'a yönelik bu tutumu, bu gayretinin açık şekilde bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Çünkü Petrosyan'a göre diasporanın ürettiği siyasi yaklaşım mevcut Ermenistan rejimi için bir tehdit niteliği taşımaktaydı. Mehmet Çelik, "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.3, S.3, Aralık 2017, s. 327.

¹⁴⁴³ Astourian, **a.g.m.** s. 46-47. <https://escholarship.org/content/qt0c2794v4/qt0c2794v4.pdf> e.t.20.04.2018.

¹⁴⁴⁴ Bayram, **a.g.m.** s.72

¹⁴⁴⁵ Bayram, **a.g.m.** s.72

¹⁴⁴⁶ Kasım, **a.g.e.** s.48-49

¹⁴⁴⁷ Hacali Necefoğlu, "Ermenistan'ın Dış Siyaseti", **Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, USAK Yayınları, Ed. Hacali Necefoğlu, Hasan Selim Özertem, Ankara, Nisan 2009, s.143-146

özellikle Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak için sözde soykırım iddialarının gündemde tutulması, diasporada yaşayan Ermeni toplumu ile ilişkilerin devam ettirilmesi, Rusya ile ilişkilerin iyileştirilmesi, bölgede Türkiye karşıtı devletlerarası bir oluşumun kurulması gibi çalışmalara ağırlık vermiştir.¹⁴⁴⁸

Koçaryan'ın politik hedeflerinin ana omurgasını *sözde Ermeni soykırımı* iddiaları ile *Diaspora Ermenileri* oluşturmaktadır. Zira politik hedeflerin gerçekleştirilmesi ve diğer unsurlarının optimum işlevselliği, bu iki destek noktası ile ilgili ortaya konacak başarı düzeyi yüksek çalışmalara bağlıdır. Koçaryan döneminde diasporanın varlık kaynağı olan *sözde Ermeni soykırımı* iddiaları altı önemle çizilen ve sürekli vurgulanan bir dış politika enstrümanı olarak belirlenmiştir. *Sözde Ermeni soykırımı* her fırsatta dile getirilerek diasporanın ve içerideki milliyetçilerin çizgisi benimsenmiştir.¹⁴⁴⁹ Koçaryan'ın Türkiye'den bir televizyon kanalına verdiği röportajda Türk-Ermeni yakınlaşmasının bazı şartlara bağlı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“R. Koçaryan: Bizim de şartlarımız var. Bu doğru yol değil ama...

Muhabir: Ne tür şartlarınız var?

R. Koçaryan: Soykırım örneğin. Sonra bazı diplomatik sorunlar var. Bazı sınır problemleri var.”¹⁴⁵⁰

Petrosyan döneminde Ermenistan ile ilişkilerde gerginlik yaşayan Ermeni diasporası Koçaryan'a desteğini **Groong** isimli bir Ermeni yayın kuruluşu üzerinden şu sözlerle ifade etmiştir: “Bağımsızlıktan günümüze geçen bir 10 yılın ardından Erivan şunu anladı ki, soykırımın tanınması homojen olmayan Ermeni diasporasını birleştiren ve harekete geçiren tek konudur.”¹⁴⁵¹ Diaspora ile ilişkilerini en üst düzeye çıkaran Koçaryan *sözde soykırım* iddialarını bir baskı aracı olarak kullanmak

¹⁴⁴⁸Gül ve Ekici, **a.g.m.** s.383-384

¹⁴⁴⁹Tüysüzoğlu, “Güney Kafkasya'da Bölgesel...” s.239

¹⁴⁵⁰Şirin Payzın, “Kocharian: Lets Make Up But Remember Past”, **Diplomacy Papers**, No 1, Haziran 1998, s. 32

¹⁴⁵¹ Groong Research & Analysis Group, Efforts For Genocide Recognition İntensify, Armenian News Network / Groong, November 10, 2000, <http://www.groong.com/ro/ro-20001110.html> e.t.20.04.2018

adına diaspora ile birlikte adeta büyük bir lobi seferberliği başlatmış ve Türkiye baskı altına alınmıştır.¹⁴⁵² Nitekim Fransa'nın *sözde soykırım* iddialarını tanınması, bu iddiaların diğer batı ülkelerinde itibar görmesi ve Türkiye'nin batı ülkeleriyle zaman zaman diplomatik kriz yaşaması Koçaryan dönemine denk düşmektedir.¹⁴⁵³

Koçaryan döneminde diaspora ile Ermenistan'ın ittifak halinde olduğu bir diğer konu da Dağlık Karabağ sorunudur. Bu anlamda Dağlık Karabağ sorununda keskin ve tavizsiz bir tutum takınan diaspora Koçaryan'ı da bu tutumuna ortak etmiştir. 1999 yılında, AGİT liderliğinde Dağlık Karabağ sorununa çözüm arayışı çalışmalarında Ermenistan adına önemli bir yere sahip olan Karen Demirciyan ve yine bu çerçevede olası bir uzlaşya sıcak bakan dönemin Başbakanı Vazgen Sarkisyan ile birlikte sekiz milletvekili Ermenistan parlamentosuna yapılan bir baskında öldürülmüştür.¹⁴⁵⁴ Bu baskının Koçaryan tarafından tertiplendiği ve bu tertip neticesi Koçaryan'ın milliyetçi kesim ile diasporaya uzlaşya taraftarı olmadıkları ve Dağlık Karabağ'da statükonun korunacağı mesajı verdiğini ileri sürenler olmuştur.¹⁴⁵⁵ Oysa bir diğer görüşe göre de Koçaryan, Dağlık Karabağ sorununu hızlıca çözmeyi isterken bu baskından sonra çözümsüzlük içeren tutum takınmak durumunda kalmıştır.¹⁴⁵⁶ 2001 yılında bu sorunun çözümü için Haydar Aliyev ile Paris ve Florida'da görüşme gerçekleştiren Koçaryan, Dağlık Karabağ'da elde edilen Ermeni kazanımlarının heba edileceği endişesiyle diaspora tarafından eleştirilmiştir. Eleştiriler diaspora adına sonuç vermiş ve 2001 yılında gerçekleşen Aliyev-Koçaryan görüşmelerinde herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Bu görüşmelerin gerçekleştiği dönemde siviller tarafından teşkil edilmiş olan Türk-Ermeni Barış Komisyonu ilk başlarda Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ve diğer resmi kurumlarca olumlu bulunurken diasporanın büyük çoğunluğu ve içerideki milliyetçi Ermeni örgütlerinin

¹⁴⁵² Kasım, "Ermenistan Dış Politikasında..." s.348

¹⁴⁵³ "Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasa Tasarısı Hakkında Dışişleri Bakanlığının Basın Açıklaması (8 Kasım 2000)", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss.187-188

¹⁴⁵⁴ Kasım, "Ermenistan Dış Politikasında..." s.349

¹⁴⁵⁵ Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin..." s.240-241

¹⁴⁵⁶ İşyar, **a.g.e.** s.638

olumsuz yaklaşımı neticesinde komisyona yönelik olumlu ve resmi tutum olumsuz bir havaya bürünmüştür.¹⁴⁵⁷

Koçaryan, diasporanın ekonomik gücünün Ermenistan'a yatırım olarak kanalize edileceği umudunu taşımış ve ekonomik endişelerin bu yolla giderileceğini hesap etmiştir. Ayrıca ve belki de daha önemlisi Koçaryan diasporanın dünyanın birçok ülkesinde elde ettiği sosyoekonomik ve sosyopolitik etkinlikten yararlanmak istemiştir. Zira gerek *sözde soykırım*'ın tanınması gerekse de bunun bir çıktısı olarak tasarlanan Türkiye'den toprak talepleri Ermenistan'ın tek başına gerçekleştirebileceği bir siyasal başarı değildir. Bunun bilincinde olan Koçaryan, diaspora ile Ermenistan'ın bağlarını kuvvetlendirmek ve hedeflediği siyasi sonuca ulaşabilmek amacıyla *Diaspora Bakanlığı*'nı kurmuştur.¹⁴⁵⁸ Bunun dışında Dışişleri Bakanlığı öncülüğünde çeşitli zamanlarda Ermenistan devlet başkanları ile diaspora Ermenileri bir araya gelerek diasporanın talepleri ve Ermenistan için nelerin yapılabileceği hususunda görüş alışverişinde bulunulmasını sağlayan konferanslar düzenlenmiştir. Konferansların ilki 1999, ikincisi 2002 ve üçüncüsü de 2006 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ermenistan yönetiminin Ermenileri birbirine daha da yakınlaştırma çabası olarak lanse ettiği bu konferansların esasında diasporanın Ermenistan'a bağlılığını artırmayı amaçlayan buluşmalar olduğunu öne sürenler de vardır.¹⁴⁵⁹ Bahsi geçen konferanslarda yapılan konuşmalarda Koçaryan, Türk-Ermeni ilişkilerinin seyri hakkında alınacak kararlarda diasporanın da söz hakkı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca konferanslar esnasında *sözde soykırım*'ın tanınması gerekliliğinin de altı ısrarla çizilmiştir. Bu durum hedeflenenin aksine diasporanın Ermenistan'a bağlılığına değil Ermenistan yönetiminin daha çok diasporanın etkisi altına girdiğine işaret etmektedir. Diaspora ile yakınlaşma siyaseti çerçevesinde gerçekleştirilen bu tarz çalışmalar esasında Koçaryan'ı diasporanın ürettiği politikalara teslim olmaya mecbur bırakmıştır. Hatta kimi zaman diasporanın çalışmaları Ermenistan'ın çıkarlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Mesela Ermenistan yönetimi üzerinde etkisini iyice artıran diaspora, Ermenistan'ın dünyaya açılan kapısı

¹⁴⁵⁷ Bayram, **a.g.m.** s.72

¹⁴⁵⁸ İsa Tosun, **a.g.m.** s.235

¹⁴⁵⁹ Mehmet Çelik, **a.g.m.** s.327

konumunda olan Gürcistan ile ilişkilerini de gerilimli hale getirmiştir. Zira Gürcistan'da bulunan Ermeni nüfusuna empoze ettiği ayrılıkçı düşünceler nedeniyle Gürcistan-Ermenistan ilişkilerini zora sokarak Gürcistan'ın Azerbaycan ve Türkiye'ye yakınlaşmasına neden olmuştur.¹⁴⁶⁰

Robert Koçaryan'dan sonra 2008 seçimlerinde iktidara gelen Serj Sarkisyan, Cumhurbaşkanı olmadan önce bir dönem Milli Savunma Bakanlığı ve Başbakanlık yapmıştır. Sarkisyan da tıpkı selefi gibi Karabağ Ermenileri'ndendir.¹⁴⁶¹ Sarkisyan, Koçaryan'ın sergilediği siyaseti benimsemiş ve aynı şekilde uygulamaya gayret göstermiştir. Dolayısıyla Sarkisyan döneminde de Ermenistan ile diaspora ilişkileri, öncesinde olduğu gibi girift şekilde ve diasporanın lehine devam etmiştir. Bu dönem yaşanan Rus-Gürcü savaşı ve ardından başlayan Türk-Ermeni görüşmelerinin neticesi diasporanın etkinliğine en açık örnektir. 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı nedeniyle Gürcistan'ın Ermenistan ile olan sınırlarını kapatması, Ermenistan'ın ekonomik sıkıntıya düşmesine ve Sarkisyan'ın bazı politik tavırlarını gözden geçirmesine neden olmuştur. Aynı tarihte İsviçre'nin arabuluculuğu ile başlayan ve ABD tarafından yakından desteklenen Türkiye-Ermenistan görüşmeleriyle iki ülke arasında ilişkilerin normalleşme sürecine girme çalışmalarına başlanmış ve bu çalışmalar ile diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi amaçlamıştır. Buna göre Türkiye-Ermenistan görüşmeleri amaçlandığı şekilde sürerse Ermenistan, Türkiye ile olan sınır kapılarının açılmasını sağlayarak ekonomik sorunlarını çözecekti. Fakat Sarkisyan, bir yandan iki ülke arasındaki sorunların çözümüne yönelik Türkiye ile çeşitli diplomatik temaslar kurarken diğer taraftan da kendisine yöneltilen sözde “Batı Ermenistan” ile ilgili bir soruya karşılık “vatan toprağımızın bir parçası olan Karabağ meselesini mevcut nesil çözdü, şimdi yetişmekte olan nesil de kendi üzerine düşen mesuliyeti şerefle yerine getirecektir” cevabını vererek diasporanın ve milliyetçi Ermenilerin çizgisinde olduğunu işaret etmiştir.¹⁴⁶² Türkiye ile yapılan görüşmelerin iki ülke arasında imzalanan protokolle sonuç verme noktasına erişmesi diasporada ciddi rahatsızlıklara neden olmuştur. İki ülke arasında

¹⁴⁶⁰ Kamil Ağacan, “Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, C. 7, S. 1, İlkbahar 2001, s. 326-328

¹⁴⁶¹ Bayram, **a.g.m.** s.73

¹⁴⁶² Bayram, **a.g.m.** s.73

imzalanan protokoller, Türk Hükümeti tarafından onaylanması için TBMM'ye gönderilirken¹⁴⁶³ Ermenistan tarafında önce Anayasa Mahkemesi'nde görüşülmüş, Ermenistan Anayasası'na uygun bulduktan sonra Ermenistan Meclisi'ne gönderilmiş ancak milliyetçi gruplar ve özellikle diasporanın yoğun baskısı nedeniyle Sarkisyan yönetimi protokollerini muhtelif gerekçeler öne sürerek askıya almıştır.¹⁴⁶⁴ Diasporanın bu süreçte protokollerin imzalanması durumunda Ermenistan'a maddi yardım yapmayacağını ilan etmesi Ermenistan siyaseti üzerinde büyük etki oluşturmuştur.¹⁴⁶⁵

Sarkisyan dönemi boyunca Koçaryan döneminde başlatılan Ermenistan-Diaspora Konferansları sürdürülmüş ve konferansların altıncısı 18-20 Eylül 2017'de Erivan'da gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta bazı katılımcılar diasporada yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a yerleşmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴⁶⁶ Cumhurbaşkanı Sarkisyan da aynı konuya parmak basmanın yanında diasporayı Ermenistan'a yatırım yapmaya çağırmıştır. Aynı konferansta Sarkisyan daha önce askıya aldıkları Türkiye-Ermenistan protokollerini de geçersiz sayacaklarını ilan etmiştir. Konferansta ayrıca *sözde Ermeni soykırımı* ve Dağlık Karabağ sorununa da yer verilmiş ve bu konulardan asla taviz verilmeyeceği ve yeni nesillere aktarılmasının elzem olduğu ısrarla vurgulanmıştır.¹⁴⁶⁷ Sarkisyan, Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokollerin hükümsüz kabul edebileceklerine yönelik daha önce yaptığı açıklamanın bir benzerini de BM'nin 72. Genel Kurul toplantısında dile getirerek

¹⁴⁶³Bahsi geçen Protokoller 23,24 ve 26. yasama dönemlerinde TBMM Dışişleri Komisyonu gündemine getirilmiş fakat Ermenistan'ın protokol şartlarına muğayir tutum izlemesinin üzerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dağlık Karabağ sorununun çözümünü şart koşmuştur Protokoller halen TBMM'de bekletilmektedir. TBMM, "26.Dönem Kanun Tasarısı Bilgileri (Geçmiş Dönem)", https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_gd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=195082, e.t.17.07.2018

¹⁴⁶⁴ Bayram, **a.g.m.** s.74

¹⁴⁶⁵Erivan merkezli bir haber ajansına demeç veren İsveç Ermeni Federasyonu Başkanı Vahagn Avediyanyan'ın şu açıklaması önemlidir: "Protokollerin imzalanmasından sonra, diasporanın atacağı ilk adım, Ermenistan'ı finanse etmeyi durduracaktır." Cengiz, **a.g.m.** s. 9.

¹⁴⁶⁶ "Diaspora Konferansı Ermenistan'da Devam Ediyor", **Agos**, 19.09.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19352/diaspora-konferansi-ermenistanda-devam-ediyor> e.t.01.02.2018

¹⁴⁶⁷Ömer Engin Lütem, "Ermenistan-Diaspora Konferansı Yorum No:2017/116", **AVİM**, 15.12.2017, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-DIASPORA-KONFERANSI> e.t.01.02.2018

diasporanın ve içerideki milliyetçi Ermenilerin düşüncelerini paylaştığını tekrar teyit etmiştir.¹⁴⁶⁸

¹⁴⁶⁸ “Sarkisyan: Yerevan, Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Hükümsüz Olduğunu İlan Edecek” **AGOS**, 20.09.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19354/sarkisyan-yerevan-turkiye-ermenistan-protokollerinin-hukumsuz-oldugunu-ilan-edecek> e.t.01.02.2018

SONUÇ

Dünya tarihinin toplumlararası mücadele tarihi olduğu gerçeğinin bir örneğini teşkil eden Dağlık Karabağ sorunu, ortaya çıkışındaki etken unsurlar incelendiğinde komplike bir tasarımın sonucu olduğunu bizlere açıkça göstermektedir. Toplumlar birbirleri ile mücadelesini meşruiyet zeminine oturtmak için birtakım unsurlar kullanmış ve bu unsurlar etrafında konsolide olmuşlardır. Konsolide olmuş toplumlar zamanla bir ileri aşama olan kutuplaşmaya geçiş yapmış ve kutuplaşmanın bir dayatması olan “diğerini ötekileştirmek” suretiyle toplumlararası kutuplaşma derinleştirilmiştir. Tarihi süreç incelendiğinde kutuplaşmalar, toplumların kendi iç dinamikleri vasıtası ile olabildiği gibi dışarıdan müdahale edilmek şeklinde de gelişebilmiştir. Bu manada Dağlık Karabağ sorununun temelinde de böyle bir kutuplaşma ve ötekileştirerek düşmanlaştırmadan söz etmek doğru olacaktır.

Çalışmamızın neticesinde elde ettiğimiz bulgular Dağlık Karabağ sorununun temel sebeplerinin neler olduğu ve çözüm için ne yapılması gerektiği yönünde bazı bilgiler vermektedir. Bu bağlamda bulgularımızı ve nihayetinde çözüm için önerimizi aşağıya doğru şöyle sıralayabiliriz:

1. Araştırmalarımız, Dağlık Karabağ sorununun başlangıç dönemindeki ilk kutuplaşma evresinde, hem iç dinamikler vasıtası ile “diğerini ötekileştirmek” hem de bu şekilde ötekileştirilen toplumların dış güçlerin de etkisi ile düşman hale gelmesinin birbirine eşlik ettiği sonucunu vermiştir. Daha açık bir ifade ile toplumun iç dinamikler vasıtasıyla kristalize olmaya başlamasına dış güçlerin de destek verdiği ortaya çıkmıştır. Dağlık Karabağ sorununun perde önündeki iki ana aktöründen birisi olan Ermenilerin, etnik kimlik üzerinden başlattıkları ayrılıkçı ve ötekileştirici çalışmaları 17. yüzyılda etnik kimlik dinamiklerini harekete geçirmiş ve Ermenilerin bu tutumlarını kendi yayılmacı siyasetine uygun gören kimi dönemin güçlü devletleri de onlara her türlü desteği vererek kutuplaşma ve ayrışmaların yaşanmasına neden olmuşlardır.

2. Dağlık Karabağ sorununun ilk nüvelerinin görüldüğü 17. ve 18. yüzyıllarda Ermeni milliyetçiliğinin en ve birincil dış destekçisi pozisyonunda bulunan Rusya'nın özellikle 19. yy ile birlikte yayılmacı dış politikası doğrultusunda bu

desteği arttırdığı görölmüştür. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının jeopolitiği, Rusya dışında batılı devletlerin de dikkatini çekmiş ve bu coğrafyadan pay almak isteyen batılı devletler de Ermeni hamisi rolüne bürünmüşlerdir. Nitekim bu durum dönemin güçlü devletlerinin Osmanlı Devleti'ni, yaptıkları antlaşmalarla Ermeniler lehine kararlar almaya zorlamalarında ve kurulan Ermeni derneklerine verdikleri desteklerde görölmektedir. Ermenilere verilen desteklerin neticesinde zamanla uluslararası mesele haline gelen Ermeni yanlısı talepler, bugünkü Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan çatışmaların zeminini oluşturmuştur. Dolayısıyla çalışmamızdan elde ettiğimiz diğer bir bulgu da Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasında temel etkenin esasında büyük güçlerin çıkar çatışmaları olduğudur.

3. Azerbaycan hanlıkları döneminden itibaren başlayan Ermeni milliyetçilerinin bağımsız olma fikri salt siyasal milliyetçiliğin ışığında gelişmemiş ve dini tanımlamalar ve nitelermelerle desteklenmiştir. Bu bakımdan özellikle Osmanlı coğrafyasında başlatılan Ermeni isyanlarının ve daha sonra Güney Kafkasya'da yaşanan Ermeni saldırılarının destekçisi *Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosluğu* olmuştur. Ermeni Kilisenin siyasi ve askeri teşvikleri Ermeni milliyetçiliğinin barışçıl bir ruha bürünmesine engel olduğu gibi işlenen her suçun kendi inanışları nezdinde adeta makbul kabul edildiği telkinleri soruna sözde manevi bir katkı sağlamıştır. Bu açıdan Ermeni Kilisesi'nin gerek maddi gerek manevi destek bağlamında Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkışında en etkili ve hatta lider pozisyonunda olduğu sonucuna varılmıştır.

4. Dağlık Karabağ sorununun temelinde yatan ayrılıkçı anlayışın ürettiği ve beslediği terör örgütlerinin faaliyetlerinin Azerbaycan Türkleri üzerinde oluşturduğu derin travmaların toplumlararası uzlaşma ihtimalini ortadan kaldırdığı görölmüştür. Yüz yılı aşkın bir süre Azerbaycan Türklerinin hatıralarında acıların sürekli canlı kalmasına sebep olan Ermeni terör örgütlerinin katliamları ılımlı bir siyasetin geliştirilmesine mütemadiyen engel teşkil etmiştir. Bir asırdan fazla süre içerisinde isimleri değişmiş fakat benimsedikleri ruh ve izledikleri yöntem değişmemiş olan terör örgütleri en son Dağlık Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının işgallerinde ortaya çıkmışlardır. Her ne kadar günümüzde eski dönemlerinde olduğu gibi açık ve aleni şekilde terör faaliyeti sergileyemeseler de Ermeni terör örgütlerinin yeniden

katliamlara girişmeyeceğinin kesinliği de yoktur. Mesela Taşnaksutyün örgütü bir ihtilalcı terör örgütü olarak kurulmuş ve binlerce Türk'ü katletmiştir. Fakat günümüzde bu örgütün bir siyasal partiye dönüştüğü ve Ermenistan siyasal hayatında etkin olduğu görülmektedir. Organizasyon yapısını hala ayakta tutmaya devam eden bu partinin ideolojik tarafı ırkçı tutumundan taviz vermemiştir. Çalışmamızda Ermeni milliyetçiler tarafından kurulan terör örgütlerinin sergiledikleri terörist faaliyetlerin, sözde *Büyük Ermenistan* hedefinde kullandıkları ana unsur olduğu neticesine ulaşılmıştır.

4. Çarlık rejiminden başlayan Ermeni yanlısı tutum SSCB döneminde de sürmüş Azerbaycan Türkleri yoğun baskı altında tutulurken Ermeniler ayrılıkçı ve saldırgan tutumlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Her ne kadar SSCB sözlü olarak Çarlık politikalarını terk ettiğini, Çarlık rejiminin uygulamalarının komünist düşünceye uygun olmadığını ifade etse de Ermeni yanlısı tutumunu aynen devam ettirmiştir. 20. yy. sonlarına doğru SSCB yönetimi üzerinde Ermeni baskısı artmış ve Ermeniler ayrılıkçı ve saldırgan düşüncelerini daha rahat ifade etme imkanına kavuşmuşlardır. Bu dönemde ise Azerbaycan Türkleri umudunu SSCB'ye bağlayıp teşkilatlanmayı ve geleceğe yatırım yapmayı ihmal etmişlerdir. SSCB'nin Ermeni yanlısı tutumu Güney Kafkasya'yı Ermeniler üzerinden domine etme isteğinin açık bir göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır.

5. 20. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlar ve Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi karşısında ne Rusya ne de batılı ülkeler etkin bir karşı duruş sergilememişlerdir. SSCB'nin parçalanmasının ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yeni tablo Azerbaycan Türklüğü'nün varlık yokluk savaşı vermesine sebep olmuştur. Zaten Azerbaycan Türklerinin bir asırdan fazladır uğradığı katliamlara bir de topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesi eklenmiş uluslararası camia bu durum karşısında adeta aciz kalmıştır. Gerek Ermenilerin işgallerinde gerekse de Ermenilerin yaptıkları katliamlarda Rusya'nın verdiği destek inkâr edilse de askeri ve ticari ortaklıkta buldukları ortadadır. Savaşları önlemek ve dünya genelinde ortak bir akıl ve sağduyuyu hakim kılmak amacıyla kurulan BM, Ermeni politikalarını reddeden kararlarını bir türlü uygulatamamıştır. Bu durum BM'nin güvenilirliği ve saygınlığına darbe vurmuştur. Dağlık Karabağ sorununu

çözmek için kurulan AGİT Minsk Grubu'na üye devletler ve grubun eşbaşkanlık görevini yürüten devletlere dikkat edildiğinde dünyaya yön veren ülkeler olmasına karşın haksız ve hukuksuz Ermeni işgallerinin sonlandırılmaması ve Ermenilerin mezalimi neticesi kendi öz vatanlarından göç etmeye mecbur bırakılan bir milyon Azerbaycan Türkü'nün haklarının iade edilememesi esasında insanlık adına acı bir gerçekle yüz yüze kalındığından başka bir anlam taşımamaktadır. Zira Dağlık Karabağ sorununun çözüm yolu uluslararası hukuk kurallarınca açıkça ortaya konmuş olmasına rağmen dünyaya yön verebilme gücüne sahip devletlerin sorunu çözememesinin ardında ancak çıkar çatışması gerçeğinin olduğunu bizlere göstermektedir. Uluslararası kuruluşların, Irak, Afganistan, Somali, Bosna Hersek ve daha birçok yerde kolayca ve hızlıca olaylara müdahale ettikleri görülmüş iken Dağlık Karabağ sorununda acziyet(!) sergiledikleri sonucuna ulaşılmıştır.

6. Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının barışçıl fakat ülkenin bağımsızlığından ve uluslararası hukuk tarafından kabul gören toprak bütünlüğünden taviz vermeyen duruşuna rağmen Ermeni tarafının uzlaşmaz bir tutum takındığı görülmektedir. Ermeniler bu tutumu sebebiyle bölgede en büyük askeri desteği aldığı Rusya'nın tamamen kontrolüne girmiştir. Ermenistan bu hali ile Güney Kafkasya'da Rusya'nın arka bahçesi olmaktan kurtulamamıştır. Yayılmacı politikadan taviz vermeyen Ermenistan'ın bu tutumu komşuları olan Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye ile büyük sorunlar yaşamasına ve sınır komşusu olduğu bu ülkelerin arasında sıkışıp kalmasına sebep olmaktadır. Bu politika onu ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişim açısından çökme noktasına getirmiştir. Bu siyasi anlayış Ermenistan içerisinde bazı eleştirilere sebep olsa da varlık nedenini düşmanlaştırma üzerine kurmuş olan diaspora, Ermeni siyasetindeki belirleyici gücü sayesinde eleştirileri baskı altında tutmayı başarmıştır. Bu açıdan diaspora ile Rusya arasında zımni bir anlayış ortaklığı olduğu değerlendirilebilir. Ermeni diasporasının batılı devletlerdeki lobi gücü de maalesef haklının hakkını almasına engel olduğunu göstermektedir. Zira hukukun tanıdığı haklardan yararlanma noktasında bile Ermeni lobisinin baskıları neticesinde sözde demokratik ülkelerin nasıl da hukuka aykırı kararlar alabildikleri görülmüştür. ABD'nin Özgürlükleri Destekleme Yasası'nda belirtilen yardımlardan Azerbaycan'ın yararlanamaması buna verilebilecek iyi bir

örnektir. Batı ülkelerinde ekonomik ve siyasi etkinliği olan Ermeni diasporası, özellikle son otuz yıldır yoğunlaştırarak Türkiye'ye karşı ileri sürdüğü sözde soykırım iddiası meselesini ciddi propaganda araçlarıyla gündeme getirmekte ve haksız iddialarına birçok ülkeden destek bulabilmektedir. Fakat son yıllarda sözde soykırım iddiasını çok fazla gündeme getirmelerinin ardındaki esas nedenin Ermenilerin işgal edilen Azerbaycan topraklarında işledikleri insanlık suçlarının üzerini örtmek olduğu değerlendirilmesi de yapılmaktadır. 1915 yılında yaşandığı iddia edilen sözde soykırım iftirası, tarihi belge ve evraklar araştırılarak tartışılmaya muhtaç iken batılı ülkelerin birçoğunda kabul görmekte buna rağmen çok yakın bir geçmişte Ermenilerce işgal edilen Azerbaycan topraklarında tüm dünyanın gözleri önünde yaşanmış, tanıkları ve mağdurları bile hala hayatta olan Azerbaycan Türkleri'ne yönelik katliamlar ve soykırım adeta görmezden gelinmektedir. Çalışmamızdan elde edilen sonuç bize Ermeni diasporasının lobi faaliyetlerinin hakikatin üstünün örtülmesi noktasında ne kadar başarılı olduğunu göstermiştir.

7. Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarını batılı şirketlerle ortaklık kurarak piyasaya sürme hamlesi, batı dünyasını Azerbaycan'a karşı bir nebze olsun yumuşatmış ve gerek bölgede Rusya'ya karşı bir müttefik bulmak gerekse de bölgenin devasa enerji kaynaklarından yararlanmak adına Azerbaycan'a yaklaştırmıştır. Fakat Dağlık Karabağ sorununda defalarca görüşmeler yapılmasına rağmen henüz bir ilerleme kaydedilememiştir. Bununla birlikte Azerbaycan, enerji kaynaklarından elde ettiği gelirle ekonomik ilerleme kaydedebilmiştir. Ayrıca askeri alanda yatırımlarını arttırarak Ermenistan'ı bu alanda ulaşılamaz bir güç ile karşı karşıya bırakmıştır. Ermenistan ise gerek askeri alan ve gerekse de ekonomik alandaki yetersizliğini Rusya'nın desteği ile kapatmaya çalışmıştır. Rusya'nın Ermenistan'da bulunan askeri üsleri sayesinde Azerbaycan ve bölge ülkelerinden gelebilecek tehditleri göğüsleyebileceğine inanan Ermenistan ekonomik alanda ise çöküş içerisinde bulunmaktadır. Azerbaycan, gerek bölge ülkeleri gerekse de batılı devletler üzerinde güçlü lobi etkinliğine sahip olan İsrail ile diplomatik ilişkilerini üst seviyelere taşıyarak uluslararası siyasette etkinliğini arttırabilmiştir. Bu bağlamda son yıllarda Azerbaycan'ın, jeopolitik gücünün farkına vardığını ve bu gücü başarılı bir diplomatik araca dönüştürdüğünü gözlemlediğimizi ifade etmek yerinde olacaktır.

Sonuç olarak Dağlık Karabağ sorununu uluslararası hukuk çerçevesinde çözümlenmek hem Azerbaycan hem de Ermenistan açısından her alanda gelişimin önünü açacak olan bir unsurdur. Zira toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı duyulan Azerbaycan, Ermenistan ile ilişkiler geliştirecek ve Ermeni lobisinin aleyhte çalışmalarından kurtulacaktır. Bu durum bölgede huzuru ve barışı tesis ederek iki ülkenin ekonomik ve siyasi yakınlaşmasına hizmet edecektir. Fakat sorunun çözülmesi, Rusya'nın bölgede etkinliğini büyük oranda kaybetmesine ve Ermeni diasporasının Ermeni kimliğini yaşatmasına engel olacağı şeklinde yorumlandığından zor görünmektedir. Ermenistan yönetiminin ve Ermenistan halkının burada bir tercihte bulunarak ya komşularıyla sorunlu bir devlet olarak yoksulluk içerisinde yaşamayı ve her alanda Rusya'ya bağımlı olmayı ya da sorunlarını çözmüş bir şekilde komşularıyla huzur içerisinde yaşayan, ekonomik açıdan gelişmiş ve bağımlılığı ortadan kalkmış bir devlet olmayı seçmelidir. Aksi takdirde her açıdan çöküntü içerisine düşmüş ve herhangi bir cazip enerji zenginliğine sahip olmayan Ermenistan mevcut statükoyu dışarıdan bir müdahale olmasa bile içeriden yükselen sesler nedeniyle daha fazla idame ettiremeyecektir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, Nizmioğlu Nurlan: “Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluğu Hakkında”, **Karadeniz Araştırmaları**, C. 6, S.22, Yaz 2009, ss.147-157
- Abdullah, Akif: “Haydar Aliyev Dönemi ve Azerbaycan” **SBARD**, S.22, Eylül 2013, ss. 45-56
- Abdullayev, Cavid: “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.48, 1999, ss.255-290
- Abdullahzade, Cavid: **Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu**, Adalet Yayınevi, Ankara,2013
- Acar, Demet Şefika ve Çemrek, Murat: “Kafkasya’nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi” **Karadeniz Araştırmaları**, S.8,Kış 2005, ss.114-136
- Aça, Mehmet: “Misyoner-Şarkiyatçı İl’minskiy’in Çarlık Rusyası’nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri” **Yeni Türkiye Dergisi Türkçe Özel Sayısı**, S.55,Kasım-Aralık 2013, ss.1464-1477
- Adıgüzel, Hüseyin: **Zirve Haydar Aliyev’in Hayatı**, İleri Yayınları, İstanbul, Nisan 2007

- Ağacan, Kamil: “Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri” **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, C. 7, S. 1, İlkbahar 2001, ss.317-333
- Ahmad, Faroz ve Landau, Jacob M.: “Sonuç: Ulustan Kopuş” **Orta Asya Ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik,Etnisite ve Emek**,Der.:Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu,İletişim Yayınları,İstanbul,2014, ss.279-296
- Ahmedov, Elçin: “Ermenistan’ın Etnik Temizlik, Soykırım ve İşgalcilik Politikasının Sonuçları” **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.73-85
- Ahundlu, Yavuz: **Karabağ Meselesinin Tarihi Kökleri Hakkında Bazı Kayıtlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999
- Akarıslan, Mediha: **Değişen Dünya Dengeleri, Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1991
- Akdevelioğlu, Atay: “İran’ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası” **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss.149-186
- Aksakal, Hasan: “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, **Karadeniz**

Araştırmaları Dergisi, C.6, S.21, Bahar 2009,
ss.23-30

Aksoy, Metin:

“AB’nin Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Güvenlik ve Enerji Çerçevesinde Yaklaşımı”
Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay.Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss. 21-32

Aktaş, Hayati:

Dağlık Karabağ Sorunu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001

Aktaş, Hayati ve Güntay, Vahit:

“Türk-Ermeni İlişkilerinin Geleceğinde Algılar Karar Alıcıları Etkiler mi? Tarihin Psikolojik Yansımaları Üzerine Bir Analiz” **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay.Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss. 33-49

Aleskerli, Alesker:

“Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası” **Türk Anayasa Hukuku Sitesi**,
<http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> e.t.08.11.2017

Aliyev, Azer: **Azerbaycan-Ermenistan Savaşı(Karabağ Şehitleri)**, Misvak Neşriyat, İstanbul, 2001

_____ : “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasının Oluşturulması ve Azerbaycan-İran İlişkilerinin Siyasi ve Askeri Boyutu”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008

Aliyev, Haydar: **Müsteqilliyimiz Ebedidir: Çıxışlar, Nitqler, Beyanatlar, Musahibeler, Mektublar, Maruzeler, Müracietler, Fermanlar**, Azərneşr, Der: Ramiz Mehdiyev, Bakı, 2003

Alizade, Rövsən: “İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları” **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss. 31-40

_____ : “Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.2, S.5, Mayıs 2015, ss.107-123

Allahverdiyev, Tahir: “Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010

Alkan, Haluk: **Azerbaycan Paradoksu Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, Usak Yayınları, Ankara, Mart 2010

- Altıntaş, Ahmet: “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Fransa’nın Rolü” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.7, S.1, 2005, ss.19-72
- Amanoğlu, Ebulfez: “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.5,Bahar 2005, ss.99-107
- Amanov, Şatlık: **ABD’nin Orta Asya Politikaları**, Gökkuşbuğa, İstanbul, 2007
- Amirbek, Aiderbek: “Soğuk Savaş Sonrası Hazar’ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletler ’in Yaklaşımları Açısından Analizi” **Karadeniz Araştırmaları**, S.46, Yaz 2015, ss.23-48
- An, Ömer Faruk: “Türkiye’nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015’e Doğru Ermeni Lobisi” **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.45, 2013, ss.177-244
- Anadol, Cemal: **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982
- Aras, İlhan: “Avrupa Birliği’nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü” **T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdüleri Dergisi**, S.51, Y.23, 2017, ss.95-122

Aras, Osman Nuri:

“Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşı'nın Ekonomik Etkileri” **Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, ss. 125-194

_____:

“Azerbaycan Ekonomisine Etkileri Bakımından Karabağ Sorunu” **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, ss.257-293

Armaoğlu, Fahir:

20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(Cilt 1-2,1914-1995), Alkim Yayınları,11.Baskı,1999

Arslan, Ahmet Ali:

“ ‘Nerede Türk Varsa Orası Vatanımdır’ ”, **Türkiye**, 28 Şubat 1992

_____:

“ABD, Ateşkese Uyulmasını İstiyor”, **Türkiye**, 28 Şubat 1992

_____:

“ ‘Azerbaycan’a ABD Ambargosu Uygulansın’ ”, **Türkiye**, 3 Şubat 1992

Arslan, Ayna Askeroğlu:

“Moskova Anlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı” **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.17, S.2, Aralık 2015, ss.1-20

Arynbek, Aidana:

“Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Açısından Ermenistan-Rusya İlişkileri” **Akhmet Yassawi University Eurasian Research Institute Weekly e-bulletin** 26.04.2016-02.05.2016, No:65, Hazırlayanlar: Lidiya Parkhomchik, Hayal Ayca Simsek, Saule Akhmetkaliyeva
http://eurasianresearch.org/sites/default/files/Haftal%C4%B1k_e-bu%CC%88lten_26.04.2016-02.05.2016_No%2065.pdf e.t.13.01.2018

Asker, Ali:

“Askeri Hegemonya Politikasında Yeni Adım: Rusya-Ermenistan Ortak Silahlı Birlik Anlaşması” **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017/ Niğde Bildiriler Kitabı**, Cilt:4, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Ed.Seda Kaya Selim ve Perizat Yertayeva, Niğde, 2017, ss. 67-70
<http://sempozyum.ohu.edu.tr/tudas2017/files/IV.CiltIV.pdf> e.t. 13.01.2018

Askeroğlu, Sabir:

“İlham Aliyev’in Tahran Ziyareti: Azerbaycan-İran İlişkileri” **İran Araştırmaları Merkezi(İRAM)**, 18.03.2017,
<https://iramcenter.org/ilham-aliyev-in-tahran-ziyareti-azerbaycan-iran-iliskileri/>
e.t.03.12.2017

Askerzade, Aygün:

“NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları” **Karadeniz Araştırmaları**, S.20, Kış 2009, ss.1-

Aslan, Döndü Sena:

“Rusya’ya Göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri” **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay.Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss. 487-500

Aslan, Yasin:

Bugün Azerbaycanda Pantürkizm ve Panislamizm, Baysan Yayınları, İstanbul, 1990

Aslanlı, Araz:

Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu, EkoAvrasya Yayınları, Ankara, 2013

_____:

“1828 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler” **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit Konferansı** 21 Kasım 2014 Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi Konferans Kitapları, Ankara, 2015, ss. 23-27

_____:

“20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya’da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği” **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık

2014, ss.2712-2735

_____:

“Karabağ Probleminin Hukuki Boyutu: Azerbaycan’ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?” **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, ss.439-466

_____:

“Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri” **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, S.1, Kasım 2012, ss.175-196

_____:

“Azerbaycan-Rusya İlişkileri” **Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz**, Platin Yayınları, Der. Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, Ankara, 2005, ss. 231-255

_____:

“Kafkasya’nın ve Türk Dünyasının Geleceği Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, ss.517-526

_____:

“Azerbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimi ve Sonrasındaki Gelişmeler” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, Bahar 2004, ss. 102-120

_____ :
“Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi” **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Avrasya'nın Siyasal İktisadı Özel Sayısı**, S.83, Güz 2017, ss.27-51

_____ :
“Karabağ Sorunu ve İran” Tebriz Araştırmaları Enstitüsü,
<http://tebaren.org/wpcontent/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>
e.t.12.11.2017

_____ :
“İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası” **Eko Avrasya Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği**, 09.09.2011,
<http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr> e.t. 21.11.2017

Aslantaş, Selim:
“Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”,**Uluslararası İlişkiler Derneği Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C.6, S.21,Bahar 2009, ss. 109-136

Astourian, Stephan H.:
“From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia” **Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series**, Winter 2000-2001, University of California, Berkeley Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, ss. 1-61,
<https://escholarship.org/content/qt0c2794v4/qt0c2794v4.pdf> e.t.20.04.2018

Atar, Zafer: “Dağlık Karabağ’da 1923’den Günümüze Kadar Yaşananlar”, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3, S.1, 2005, ss.1-14

Attar, Aygün: **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012

Ayan, Ergin: “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi” **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.2, Aralık 2010, ss. 19-50

Aydın, Mithat: “19.Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.15, 2004, ss.73-82

Aydın, Mustafa: **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu, 2. Baskı, İstanbul, 2008

Aydın, Mustafa: “Revan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, 2008, ss.26-29

_____ : “Türkiye’nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası” **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss.101-148

_____ : “Karabağ” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam**

Ansiklopedisi, C.24, 2001, ss.367-368

Aydın, Nurhan:

“Asılsız Soykırım İddiası ve Ermeni Terörü”
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 12/1, 38.ICANAS
(İnternational Congress of Asian North African Studies) 10-15.09.2007 Ankara/ Türkiye, C.1,
Ankara, 2011, ss. 173-192

Aydoğmuşoğlu, Cihat:

“Abbas Mirza(1789-1833) ve Dönemi”,
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,
C.4, S.19, Güz 2011,ss.127-137

Aygün, Necmettin:

“Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri-1826”, **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y.3, S.6, Güz 2007, ss.89-116

Babayeva, Vefa:

“Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2013

Badayev, A.Y.:

Çarlık Dumasında Bolşevikler, Evrensel Basım Yayın, Çev. Bülent Daş, Meral Oral, İstanbul, Nisan 1999

Bağirov, Faig:

“25. Yılında Kanlı 20 Ocak Katliamı”, **Akşam Gazetesi**, 21.05.2015,
http://ankara.mfa.gov.az/files/file/25._yilinda_kanli_20_ocak_katliami_-_Aksam.pdf

[e.t.04.10.2017](#)

- Balayev, Aydın: “20 Ocak 1990 Olayların Sebepleri ve Sonuçları”, **İrs Miras Dergisi**, S.4, 2012, ss. 4-8
- Başlamış, Cenk: “Ermeni’ye İran Silahı”, **Milliyet**, 3 Şubat 1992
- Bayraktar, Gökhan: “Hazar’daki Jeopolitik Mücadelenin Türkiye’nin Enerji Güvenliğine Etkileri”, **Stratejik Öngörü Dergisi**, S.11, 2007, ss. 83-93
- Bayram, Mürsel: “Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S.3, 2016, ss.69-77
- Bedelova, Aysel: “Ermenistan-Azerbaycan Çatışması ve Uluslararası Örgütler”, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü, 2016
- Beşikçi, Seçil Öraz: “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler”, **Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.16, S.2, Kış 2016, ss.237-252
- Beşiroğlu, Rehber: “Karabağ’da Ateşkes Kısa Sürdü”, **Milliyet**, 28 Şubat 1992

_____ : “Karabağ İçin Barış Planı”, **Milliyet**, 18 Şubat 1992

Bey, Münir Süreyya: **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi 1877-1914**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd., Ankara, 2001

Bilgin, Mustafa Sıtkı: “Ermenistan ve Diasporanın Türkiye’ye Yönelik Siyasi ve Diplomatik Faaliyetleri”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss.3-19

Bilhan, Murat: “Ermeni Sorunu Hakkında Bazı Düşünceler” **TASAM**, 05.09.2008, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/942/ermeni_sorunu_hakkinda_bazi_dusunceler , e.t.18.04.2018

Bolat, Gökhan: “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran’ın Rolü ve İran–Ermeni İlişkileri”, **Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz.

Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.225-239

Borovalı, Ali Fuat:

“Büyük Güçler, Ermeni Meselesi ve 1890’lı Yıllar: Bir Uluslararası İlişkiler(IR) Perspektifi”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009 , ss. 197-207

Bozkuş, Yıldız Deveci:

“Yayımlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni- Fransız İlişkileri 1879-1918” **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay.Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.315-353

_____:

“Dağlık Karabağ Sorununda Büyük Güçler ve Politikaları” **SBARD**, Y.14, S.28, Güz 2016/2, ss. 115-130

Bölükbaşı, Süha:

“Azerbaycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri” **Orta Asya Ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek,**

Der.:Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher,
Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları,
İstanbul, 2014, ss.49-88

Börekçi, Mehmet Çetin:

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi,
Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul, Temmuz
2001

Bulut, Mahmut:

“ ‘Ermenilerle Yeltsin Elele’ ”, **Türkiye**, 29
Şubat 1992

Bulut, Remzi:

“SSCB'nin Dağılması ve Rusya
Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş”
**Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Güz
2014, ss.7-19

Buniyatov, Ziya Musa:

“Azerbaycan” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi**, C.4, 1991, ss.317-322

Büke, Emrah:

“Birleşik Devletler Çatısı Altında Ermeniler:
Oluşumlar ve Faaliyetler” **KÖK Araştırmalar
KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar
Dergisi**, C.12, S.2, Güz 2010, ss.65-75

Büyükbaş, Hakkı:

“Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu”
Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi, C.5,
S.17, Kış 2013, ss. 49-60

Cabbarlı, Hatem:

“Dağlık Karabağ Savaşı ve Kaçkın ve Mecburi
Göçkün Sorunu” **Karabağ Bildiklerimiz ve
Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi

Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi
Yayımları, Bakü, 2010, ss.307-336

_____ : “İsrail’in Azerbaycan Politikası ve Türkiye”
Ortadoğu Siyasetinde İsrail, Platin Yayınları,
Der. Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Mesut
Taştekin, Mart 2005, ss.371-396

Cabbarlı, Hatem ve Abdullayeva, “Azerbaycan Dış Politikası’nın Temel
Vüsale: “Azerbaycan Dış Politikası’nın Temel
Özellikleri (1991-2009)” **21. Yüzyıl Dergisi**,
S.8-9, Ocak-Haziran 2009, ss. 77-92

Cafersoy, Nazım: “Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-
Rusya İlişkileri (1991-2001)” **Avrasya Dosyası**
Azerbaycan Özel, C.7, S.1, İlkbahar 2001, ss.
286-316

Cafersoy, Nazım ve Aslanlı, “Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri”
Araz: **Azerbaycan-Türkiye: Dostluk Kardeşlik ve**
Strateji Ortaklık, Berikan Yayınevi, Der:
Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı,
Ankara, 2012, ss.151-174

Cafarov, Nazım ve Aslanlı, Araz: “ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008
Öncesinde ve Sonrasında”, **Aksaray**
Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, C:8, S.4, Aralık 2016, ss. 1-
10

Canar, Burçin: “Rusya Federasyonu’nun Azerbaycan İle
İlişkileri”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi**

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,
C.2, S.1, Bahar 2012, ss. 21-38

Canşen, Efkan:

“Sovyetler Birliği’nden Rusya Federasyonu’na
Doğru Değişimin Yan Etkileri” **Süleyman
Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, Aralık 2011,
ss.79-111

Canyurt, Dilek:

“Ermenistan Dış Politikası ve Konstrüktivizm:
Türkiye Örneği” **Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.25/1,
2016, ss.102-123

Cavadov, Nurlan:

“Azerbaycan ve Birleşmiş Milletler”, Ankara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara,
2008

Cavadov, Rüfet:

“Karabağ Sorunu Çerçevesinde AGİT-
Azerbaycan İlişkileri”, Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış
Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006

Cavanaugh, Carey:

“Renewed Conflict Over Nagorno-Karabakh”
Contingency Planning Memorandum No: 30,
Council on Foreign Relations Center for
Preventive Action, February 2017, ss.1-9
[https://www.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/
/ContingencyPlanningMemo30_Cavanaugh_0.p
df](https://www.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/ContingencyPlanningMemo30_Cavanaugh_0.pdf) e.t.07.12.2017

- Cengiz, Recep: “Ermeni Soykırımı İddiası; Ermeni Diasporasının Rolü ve Stratejisi”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, C.1, S.26, 2015, ss. 4-18
- Clifford, James: “Diasporalar”, **Diaspora ve Kimlik**, Kömen Yayınları, Ed. Mehmet Ali Yolcu, Çev. Mehmet Ali Yolcu, Konya, Kasım 2015
- Cohen, Robin: “Diasporas And The State: From Victims to Challengers” **International Affairs**, 72(3), July 1996, ss.1-14
<https://warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/cohen/research/papers/diasporas.pdf> , e.t.14.04.2018
- Coleman, Shane: “Perestroika” **Student Economic Review**, Vol.4, No.1, 1990, ss.94-97
- Cornell, Svante E.: “Kafkaslar ve Orta Asya’da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar” **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Hazırlayan: Yılmaz Tezkan, Çev. Yılmaz Tezkan, Temmuz 2000, ss.157-174
- Çal, Sedat: “Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden İncelenmesi” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.63, S.4, ss.89-134

- Çapraz, Hayri: “19.Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası” **Belgi Dergisi**, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Merkezi, Kış 2012, ss. 231-240
- Çay, Abdulhaluk Mehmet: **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul, Temmuz 2010
- Çelik, Dursun: “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Güz 1996, ss.60-79
- Çelik, Mehmet: “Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.3, S.3, Aralık 2017, ss.321-341
- Çelikpala, Mitat: “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş” **Uluslararası İlişkiler**, C.7, S. 25 (Bahar 2010), ss.93-126
- Çeltekligil, Kudret: “1990 Sonrası Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012
- Çevik, Bahar Senem: “Davutoğlu’nun Yeni Hayali: Ermeni Diasporası ile Uzlaşmak/Mümkün mü?”,

21.Yüzyıl Dergisi, S.17, Mayıs 2010, ss. 49-56

Çiçek, Kemal:

“Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme” **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.3, S.6, Yaz 2010, ss. 1-14

Çiftçi, Kemal:

“ “Türk-Ermeni” İlişkilerinden “Türkiye-Ermenistan” İlişkilerine Psikolojik Sınırları Aşmak” **Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Dora Yayınları, Ed. Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, ss. 363-398

Cheterian, Vicken:

Kafkasya’da Savaş ve Barış Rusya’nın Sorunlu Hududu, Belge Yayınları, İstanbul, Şubat 2017

Çoğ, Mehmet:

VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar, Gece Kitaplığı, Ocak 2018, Ankara

Çolak, Mustafa:

“Hans Barth’ın ‘Türk Kendini Savun’ Adlı Eserine Göre Ermeni Meselesinin Doğuşu ve Avrupa” **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss. 233-250

Çolakoğlu, Selçuk:

“Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu”
**Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Dergisi**, C.53, S.1, 1998, ss.107-122

Dedeyev, Bilal:

“Dağlık Karabağ Sorunu’nun Tarihi Arka
Planına Bakış” **Karabağ Savaşı Siyasi-
Hukuki-Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri
Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya
Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008,
ss.15-34

_____:

“Karabağ Hanlığı’nın İdare Sistemi,İçtimai-
iktisadi,Medeni,Etnik Vaziyeti ve Ordusu”
Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz,
Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqışləri
Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan,
2010, ss. 151-168

Dedeyev, Bilal, Mahmudlu,
Ceyhun ve Abilov, Şamxal:

Qarabağ 99 Sualda, CBS Yayınları, Bakı, 2014

Demir, Mine:

“Ermeni Komitelerinin Yurtdışındaki
Faaliyetlerine Genel Bir Bakış(1890-1918)”
[http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%
20Tarihi/96e515e6-2e6b-42e8-92ae-
6963997e3953.pdf](http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/96e515e6-2e6b-42e8-92ae-6963997e3953.pdf) e.t.19.02.2017

Demirci, Onur:

“Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-
Ermenistan İlişkileri” **Gaziosmanpaşa
Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları**

Dergisi, 2010, ss.211-233

Demirtaş, Coşkun:

“Dağlık Karabağ Sorunu”, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018

Deniz, Taşkın:

“Enerji Diplomasisi Açısından Siyasallaşan Mekân, Hazar: Statü ve Paylaşım Sorunu” **Türk Coğrafya Dergisi**, S.62, 2014, ss.29-38

Derman, Giray Saynur:

“Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi” **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VIII**, S.78, Temmuz-Aralık 2015, ss.602-637

Dikkaya, Mehmet:

Orta Asya ve Kafkasya Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik, Beta, İstanbul, 2009

Dikkaya, Mehmet ve Çaylak, Adem:

“Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar” **OAKA(Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi)**, USAK Yayınları, C3, S.5, 2008, ss. 131-157

Dinucci, Manlio:

“Güney Akım projesi Amerika’nın Avrupa Birliğine “tokadı” ile bloke oldu”
Voltairenet.org, 14 Aralık 2014,
<http://www.voltairenet.org/article186192.html> ,
e.t.09.01.2018

- Doğan, Orhan: “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.20, 2008, ss.307-328
- Dördüncü, Muharrem: “1774 Küçük Kaynaca Anlaşmasından 1841Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3, S.1, Haziran 2001, ss. 73-89
- Dugin, Aleksandr: **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, Küre Yayınları, Çev. Vugar İmanov, İstanbul, 2004
- Ehtibarlı, Yaşar: “Dağlık Karabağ Münaqişesinin Tanzimlenmesinde Agit-in Rolü” **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, ss.178-198
- Ekici, Yunus: “Azərbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu” **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.2, S. 1, Mart 2017, ss.62-77
- Elekberov, Faik: “Azərbaycan Türklerinin Son İmperiyası: Kaçarlar Devleti” **Ural Eğitim Kültür ve Stratejik Araştırmalar Derneği**,

<http://www.ursad.org/MakaleGoster.aspx?ID=2089&YazarID=14>, e.t.04.12.2016

Emiroğlu, Sema: “Azeriler’e Karşı Fransız Lejyoneri”, **Milliyet**, 11 Şubat 1992

Emrahov, Ziyad: “Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası’nın Rolü” **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss.335-349

Erbaş, Göknil: “Jeopolitik Kavramında Değişim: Karadeniz Jeopolitiği Örneği” **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, S.1, ss. 135-146

Erdal, İbrahim: “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin Ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay.Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.343-358

Erdemir, Hatice Palaz ve Erdemir, Halil: “Uluslararası Politikalarda “Ütopya Armenia” ”
Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.299-319

Erdoğan, Dilşen İnce: “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Amerikan Etkisi”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009,ss.461-486

Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, Hisar Yayıncılık, 2003

Erhan, Çağrı: “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları”, **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss.13-42

Eriñç, Sırrı: “Hazar Denizi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1998, C.17, ss.108-109

Eser, Feridun: “Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme

Faaliyetleri”

<http://haypedia.com/makale/Osman%C4%B1%20Tarihi/ae1ce894-e52d-49bf-ae18-c283e5b33876.pdf> e.t.09.02.2017

Evcioglu, Kemal:

“Kafkasya’daki Bölgesel Aktörler Açısından Çeçenistan Sorununun Analizi”, **Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri**, IQ Yayınları, Mayıs 2005, İstanbul, ss.437-520

Evren, Gürbüz:

Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002

Eyvazlı, Elşad:

“Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.1, Haziran 2017, ss. 57-74

Fragner, Bert G.

“ 'Sovyet Milliyetçiliği': Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, **Orta Asya Ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der.: Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss.23-48

Fuller, Elizabeth:

“Azerbaijan’s Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict”, **IAI Working Papers 1312**, Istituto Affari Internazionali, April 2013, ss.1-12

<http://www.iai.it/sites/default/files/iaiwpl312.pdf>

f e.t.24.11.2017

Gaytancıoğlu, Kaan:

“Son Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizi'nin Değerlendirilmesi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C.2, S.1, 2010, ss.43-50

Genceliyeva, Seriyе Tamer:

“Geçmişten Günümüze Azerbaycan'a Bakış”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S.378, Y.59, Ocak 2011, ss.27-30

Gökçe, Mustafa:

“Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/1 Winter 2011, ss.1111-1126

_____:

“İki Kardeş Devletin Ortak Sorunu: Karabağ ve Ermeni Meselesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S.77, Temmuz-Aralık 2015, ss. 310-320

_____:

“Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet”, **The Journal Of International Social Research**, Volume 1/3, Spring 2008, ss.177-209

_____:

“Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran'ın Hazar Denizi Siyaseti”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar**

Dergisi, S.6, 2011, ss. 153-176

Götz, Roland:

“Güney Kafkasya ve Orta Asya’da siyasi Çıkar Alanları”, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Hazırlayan: Yılmaz Tezkan, Çev. M. Murat Taşar, Temmuz 2000, ss. 175-186

Gözlek, Duygu:

“Dağlık Karabağ Sorunu’nun Dünü Bugünü ve Geleceği”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008

Gül, Nazmi ve Ekici, Gökçe:

“Azerbaycan ve Türkiye İle Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, C.7, S.1, İlkbahar 2001, ss. 371-396

Gülcü, Ali İhsan:

“ ‘Karabağ Kaybedilmek Üzere’ ”, **Türkiye**, 21 Şubat 1992

Günay, Nejla:

“Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri”, **Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi**, Y.16, S.3, Aralık 2012, ss.21-44

Gündüz, Tufan:

“Safeviler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35,2008, ss.451-457

Gürses, Emin:

“Kafkasya’da Uluslararası Rekabet”, **Avrasya Dosyası**, C. 7, S.1, İlkbahar 2001, ss.250-273

Gürün, Kamuran:

Ermeni Dosyası, Ankara,1998,

Hacıyev, İsmayil:

“XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.40, Güz 2017, ss.148-161

Halaçoğlu, Ahmet:

“XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss. 129-152

Halaçoğlu, Yusuf:

Ermeni Tehciri ve Gerçekler,

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.Altayli.Net/wp-content/uploads/2015/03/ERMEN%C4%B0-TEHC%C4%B0R%C4%B0-VE-GER%C3%87EKLER.pdf&hl=tr> e.t.20.11.2017

Hamidov, Samir:

“Milli Etnik Kimliğin Şekillenmesinde Mitolojik Boyutlar(Ermenistan ile Azerbaycan

arasındaki problemler çizgisinde)”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss. 211-218

Hartill, Leonard Ramsden:

Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922), Kastaş Yayınları, Çev.Sipahi Çataltepe, İstanbul, Eylül 1990

Harunoğulları, Muazzez:

“Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye”, **TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu**, Ankara, 13-14 Ekim 2016, ss.401-413

Hasanov, Ali:

“Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması”, **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)**, BİLGESAM Analiz/Kafkasya, No:1373, 22 Eylül 2017, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-476-20170922571373.pdf> e.t.17.10.2017

Hasanov, İlham:

“Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Dış Politikası (1993-2001)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003

Hasanov, Samir:

“Mir Mehdi Hazani’nin “Kitab-ıTarih-i Karabağ” Eserinde Hamse Meliklerinin Menşei Hakkında”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, ss. 177-187

- Hasanov, Ziyadhan: “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Ağustos 2007
- Hasgüler, Mehmet ve Uludağ, Mehmet Bülent: **Devletlerarası ve Hükümetler-Dışı Uluslararası Örgütler**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ekim 2004
- Hodalogulları, Zeliha ve Aydın, Aydın: “Türkiye’nin Doğalgaz Noktasında Rusya’ya Bağımlılık Durumunun Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikasına Yansıması” **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.2, 2015, ss.83-108
- Huseynov, Gurban: “Azerbaycan’ın Bağımsızlığında 20 Ocak Olayları”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S.373, Y.56, Ocak 2008, ss. 32-33
- Hüseyinli, Gabil: “Azerbaycan’da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı**, C.7, S.1, İlkbahar 2001, ss. 161-176
- İbadov, Adalet: “Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007

- İbayev, Vefaddin: “Dağlık Karabağ Savaşı’nın Siyasi Ve Hukuki Boyutları”, **Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz**, Ed. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, ss. 35-64
- İbrahimoğlu, Tacıbayev Raşid: “Çokkutuplu Dünyaya Doğru İlerlerken Uluslararası İlişkilerde Denge Politikası Analizi”, **International Journal of Science Culture and Sport**, Special Issue 1, July 2014, ss.138-147
- İlter, Erdal: **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler Ve Silahlanma Faaliyetleri**, İstanbul, 1995
- İnalcık, Halil: **Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Ağustos 2017
- İpek, Alper: “Sovyetler Birliği’nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanının Tepkisizliğinin Nedenleri” **Savunma Bilimleri Dergisi**, C.14, S.1, Mayıs 2015, ss. 89-118
- İskefiyeli, Zeynep: “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.2, S.1, 2007, ss.231-255
- İsmayıl, Elnur: “Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?”, **Bilge Adamlar**

Stratejik Araştırmalar Merkezi
(BİLGESAM), 17 Ocak 2012,
<http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.WiQNX1Vl-po>
e.t.03.12.2017

İsmayilov, Altay:

“Azerbaycan Ekonomisinin İktisadi Kalkınmasında Enerji Yatırımlarının Rolü”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri** 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, ss.341-350

İsmayilov, Aslan:

Sumgayıt-SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı, Çarşıoğlu, Bakı, 2010

İşcan, İsmail Hakkı:

“Uluslararası Enerji Güvenliği Açısından Hazar Bölgesi Enerji Ekonomisi ve Hazar Denizi’ni Paylaşım Sorunu” *Sosyoekonomi Dergisi*, C.6, S.12, 2010, ss.63-92

İşyar, Ömer Göksel:

Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikası ve Karabağ Sorunu, Alfa Yayınları, İstanbul, Mart 2004

_____:

“Amerika Birleşik Devletleri ve Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı”, *Avrasya Dosyası istihbarat Özel*, Yaz 2002, C.8, S.2, ss. 385-426

- İzzetgil, Elşan: “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, C.1, S.1, Yaz 2016, ss.51-85
- Kamer Kasım vd.: **Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun**, USAK Yayınları, USAK Raporları Rapor No:11-07, Ed: M.Turgut Demirtepe, Ankara, Eylül 2011
- Kankal, Ahmet: “Ermeni Edebi Eserlerine Yansıması Bağlamında Ermenilerde Milliyetçilik Hareketleri”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, , Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.153-164
- Kantarıcı, Şenol: “ABD ve Kanada’da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri”, **Ermeni Araştırmaları**, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=249> e.t.14.04.2018
- Kara, Adem: “1828-29 Osmanlı - Rus Savaşı ve Anadolu’da Alınan Tedbirler”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.14, 2005, ss. 115-131
- Karabaği, Mirza Cemal Cavanşir: “Karabağ Tarihi”, **Hikmet Yurdu Düşünce**

Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,
Çev. Muhammet Kemaloğlu, Y.7, C.7, S.14,
Temmuz – Aralık, 2014/2, ss.209-253

Karabayram, Fırat:

Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Lalezar Kitapevi, Ankara, 2007

Karabulut, Bilal:

“Rusya Gürcistan Savaşı (Beş Gün Savaşı) ve Kafkasya’da Değişen Dengeler”, **Küresel Güç Mücadelesinde Avrasyanın Değişen Jeopolitiği Yeni Büyük Oyun,** Barış Kitap, 2.Baskı, Ankara, 2011, ss.187-206

Karaca, Erdem:

“ SSCB’nin Dağılma Sürecinden BDT’nin Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Eksenli Olarak, Nahçıvan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye’nin Tutumu (Ekim 1987- Aralık 1991)”, **Gazi Akademik Bakış,** C.9, S.17, 2015, ss. 113-140

Karacakaya, Recep:

Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça, Gökkuşbu, 2.Baskı, İstanbul, 2007

Karagöl, Erdal Tanas vd.:

Türkiye’nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı, SETA Yayınları, 20 Nisan 2016

_____:

Statü Sorunu İkileminde Hazar’da Enerji Denklemi, SETA Analiz, Nisan 2016, S.155

Karagür, Nesrin Sarıahmetoğlu:

“Güney Kafkasya’da Ermenistan’ın Yayılma

Politikası ve Bölge Ülkeler İle İlişkileri”, **Kafkas Dosyası**, Ali Ahmetbeyoğlu vd., İstanbul Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2006, ss.373-410

Karal, Enver Ziya:

“Ermeni Meselesi (1878-1923)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, 1996, ss. 201-215

Karсандık, Özlem:

“Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, **Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S.16-17, Kış 2004-Bahar 2005

Karaş, Zeynep:

“Ermeni Terör Örgütü: ASALA”, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007

Karataş, Selçuk:

“Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2009

Karimov, Bahadır:

“Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dış Politikası(1993-2003)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007

Karpat, Kemal H.:

Türkiye ve Orta Asya, Timaş Yayınları, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Kasım 2014

Karsandık, Özlem:

“Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasa Dışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.455-472

Kartın, Cengiz:

“Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu Faktörü”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.389-405

Kasım, Kamer:

Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, Usak Yayınları, Ankara, Aralık 2009

_____:

“Ermenistan Dış Politikasında Devlet Dışı Bir Aktör Olarak Diasporanın Rolü”, **Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası

İlişkiler Kongresi 28-29 Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, ss.341-362

Kasımlı, Musa:

“Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnsiyatifleri Bağlamında Ermenistan’ın Azerbaycan’a Yönelik İşgal Politikaları(1987-2010)”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S.77, Temmuz-Aralık 2015, ss.26-49

_____:

“1828 Yılından Günümüze Karabağ Topraklarında Demografik Süreçler” **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit Konferansı**, 21 Kasım 2014 Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi Konferans Kitapları, Ankara, Ocak 2015, ss.28-31

Kaya, İlhan ve Uğurlu, Ömer:

“Ulusötesi Milliyetçilik Bağlamında Avrupa Kürt Diasporası” **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.6, S.11, Nisan 2014, ss.194-210

Kazımbeyli, İbrahim:

“Batı Azerbaycan Topraklarında Rusya İşgali “Ermeni Devleti Kurulması Yönünde Gerçekleştirilen Askeri-Siyasi Tedbirler” ” **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14

Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss.73-90

Kazımova, Halime:

“Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu'nun Rusya Tarihçiliğinde Yansıması”, **Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII**, S.77, Temmuz-Aralık 2015, ss.387-400

Keleş, Erdoğan:

“Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, S.21, Güz 2008, ss.123-140

Kerimova, Günay:

“Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sonrası Kafkasya Politikası: Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)”, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs-2013

Keser, Ulvi:

“Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.249-291

- Kılavuz, İdil Tunçer: “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, **Avrasya Etüdüleri**, S.52, Y.23, 2017, ss.51-78
- Kılıç, Davut: “Ermeni Meselesi’nin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü”, **Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S.23-24, 2006, ss. 119-139
- Kısacık, Sinan ve Kaya, Furkan: “Rusya Federasyonu’nun Yakın Çevre Doktrini Kapsamında Dağlık Karabağ ve Ukrayna Politikalarını Anlamak”, **Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi 28-29 Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, ss. 45-84
- Kızılkaya, Oktay: “Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışında Ermeni Kilisesinin Rolü”, **Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri**, T.C. Kafkas Üniversitesi, 2001, ss.100-107
- Kocabaş, Süleyman: “1878 Berlin Antlaşması’ndan Sonra İngiltere’nin Ermeni Politikası”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan

Erciyes Üniversitesi Yayını-163 2009, ss. 143-167

Kocaoğlu, Ali Mehmet:

“Rusya'nın Tarihe Düşen Emperyalist Gölgesi”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Güz 1996, ss. 39-52

Kodaman, Timuçin:

“Türkiye ve Dağlık Karabağ Olayları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.5, 2000, ss.115-130

_____:

“Hazar Havzası'nda Stratejik Oyun”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.10, S.1, Y. 2005, ss.251-262

Konukçu, Enver:

“Türlere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları Yayın No:94, Ed.Türkkaya Ataöv, Ankara, 2002, ss.137-148

Korkmazcan, Nezihe Selen:

“Türkiye- Avrupa Birliği Müzakere Belgelerinde Ermeni Meselesi”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017,

ss. 199-223

Koyuncu, Mevlüt:

“İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, C.10, S.1, 2008, ss.131-140

Köse, İsmail:

“Ermeni İsyânlarının Amerikan Gazetelerindeki Yansımaları (1894-1896)”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss.745-766

Küçük, Cevdet:

“Anadolu (XIX ve XX. Yüzyıllarda Anadolu)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.3, 1991, ss.119-123

Küleççi, Cahit:

“Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)” **İslam, San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi**, S.15,2010, ss.143-157

Lütem, Ömer Engin:

“Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi Ermenilerin Sevk ve İskânı'nın 100ncü Yılı Özel Sayısı**, S.50, 2015, ss.231-374

_____ : “Türkiye ve Azerbaycan’ın Ermenistan ile Sorunları: Karabağ Sorunu”, **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**,
http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm e.t.25.10.2017

_____ : “Ermenistan-Diaspora Konferansı Yorum No:2017/116”, **AVİM**, 15.12.2017,
<http://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-DIASPORA-KONFERANSLI>, e.t.01.02.2018

Mammadov, Agil: “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasında Enerji Faktörü”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Ağustos 2012

Mammadov, Alim: “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Bölgesel Dış Politikası”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Haziran 2014

Mammadov, Halid: “Güney Kafkasya Güvenliği İçin Büyük Tehdit: Rusya-Ermenistan Askeri İşbirliği”, **EkoAvrasya Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y.6, S.20, Güz 2012, ss.90-93

Manaseryan, Tatoul: “Diaspora The Comparative Advantage For

Armenia”, **Armenian International Policy Research Group**, Working Paper No. 04/14, January 2004, ss. 1-22
http://pdc.ceu.hu/archive/00002659/01/Tatul_Manaserian.pdf e.t.23.01.2018

Mahmudov, Ceyhun:

“Karabağ’ın Etnik Yapısının Oluşumuna Tarihsel ve Demografik Bakış”, **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, ss.551-569

Mahmudov, Yagup:

“ “Büyük Ermenistan”: Terör, Soykırımlar ve Başkalarının Topraklarını Sahiplenme “İdeolojisi”, **Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, USAK Yayınları, Ed. Hacı Necefoğlu, Hasan Selim Özertem, Ankara, Nisan 2009, ss.109-120

Mehdiyoun, Kamyar:

“Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea.”, **The American Journal of International Law**, Volume 94, Issue 1, January 2000, ss.179-189

Memmedova, Havva:

“Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyev’in Diplomasi Yöntemi”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.7, 2009, ss.163-192

Memmedova, İrade:

“18. ve 19.Yüzyılların Başlarında Azerbaycanın Arazboyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrean, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları Üzere)”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.2. S.3, Temmuz 2013, ss. 11-22

Mikoyan, Sergio A.:

“Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrasya’da Bölgesel İhtilaf” **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, Ülke Kitapları, Hazırlayan: Yılmaz Tezkan, Çev. Yılmaz Tezkan, Temmuz 2000, ss. 37-52

Movsisyan, Artak:

Ermenistan Tarihi, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 2017

Mustafa, Nazım:

“Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C.3,S.1, Temmuz 2014, ss.1-12

_____:

İrean Şehri Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015

Mustafayev, Beşir:

“Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.49, 2013, ss. 281-294

_____:

“Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-

1920)", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), ss.533-561

_____ : "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.39, 2013, ss.53-68

_____ : "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü(1905-1920)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.26, 2010, ss.109-127

_____ : "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.41-54

Mustafazade, Tofig: "Rus Dış Politikasında Ermeni Kartı", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.227-248

Mutallimov, Dadash: "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı İle Siyasi İlişkileri", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, S.2, Aralık 2015, ss.155-177

Mutlu, Gülay: "Ermenistan Rusya İlişkileri: Giderek Artan

Bağımlılık”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014, ss.3252-3260

Nalbantoğlu, İlhami:

“Ermeni Komşu Ahret Kardeşi”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 12-14 Mayıs/Bitlis, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Ankara, 2017, ss. 51-72

Nalcıoğlu, Belkis Ulusoy:

Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004

Necefli, Güntekin:

“XVIII Yüzyılda Ermenilerin Qarabağ Arazisinde Devlet Yaratmaq Cehdleri”, **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqışələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, ss. 8-108

Necefli, Tofiq:

“XV-XVII Yüzyıllıklarda Qarabağın İctimai-Siyasi Hayatı”, **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqışələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azərbaycan, 2010, ss. 65-87

Necefoğlu, Hacali: “Ermenistan’ın Dış Siyaseti”, **Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, USAK Yayınları, Ed. Hacali Necefoğlu, Hasan Selim Özertem, Ankara, Nisan 2009, ss.137-152

Nogayeva, Ainur: **Orta Asya’da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları**, USAK Yayınları, Ankara, Temmuz 2011

Nuriyev, Cümşüd ve Nuriyeva, Şebnem: “Karabağ Siyaseti ve Azerbaycanlıların Soykırımı”, **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, ss.205-217

Nusretoğlu, Telman: **Rusya’nın Azerbaycan’da Hakimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813)**, Adım Kitap, İstanbul, 2012

OECD: “Members and Partners”
<http://www.oecd.org/about/membersandpartners/#d.en.194378> , e.t.26.12.2017

Oğan, Sinan: “Yüzyılın Dramı Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu” **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri** 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011, ss.415-427

_____ :
“Ermenistan’ın Tehcir Politikası ve Neticesi: Azerbaycan’da Göçmen(Kaçkın)Sorunu”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.9, Bahar 2003,
<http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilerik&IcerikNo=69> e.t. 13.10.2017

_____ :
“Yeni Global Oyun ve Hazar’ın Statüsü”, **TÜKSAM Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 14 Şubat 2005,
<http://www.turksam.org/tr/makale-detay/601-yeni-global-oyun-ve-hazar-in-statusu>
e.t.30.12.2017

_____ :
“Türlere Karşı Yapılan Soykırımlar ve Hocalı Soykırımı”, **TÜRKSAM Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi**,
<http://www.turksam.org/tr/makale-detay/413-turklere-karsi-yapilan-soykirimlar-ve-hocalisoykirim>, e.t.18.10.2017

Oktay, Hasan:
“Kafkaslarda Barışın Önündeki Engeller ve Ermenistan”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 02-05/12/ 2010, Lefke-KKTC, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, Mart 2011,ss.317-320

Okur, Mehmet:
“Kafkasya’dan Karadeniz’e “Büyük Ermenistan” Projesi: İddialar ve Gerçekler” **KÖK Araştırmalar: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Ermeni Araştırmaları II,

C.XII, S.2,Güz 2010, ss.13-34

Onk, Nizamettin:

Azerbaycan Karabağ Tarihi, y.y.,İstanbul, 1997

Organisation Of Islamic
Cooperation:

“on the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan-Resolution No.10/31-P”, **The Thirty-First Session Of The Islamic Conference Of Foreign Ministers**, Resolutions on Political Affairs, 14-16 June 2004, İstanbul, <http://www1.oic-oci.org/english/conf/fm/31/31%20icfm-pol1-eng.htm> , e.t.23.08.2018

Öğütçü, Mehmet:

“Hazar Enerji Kaynakları: Jeopolitik Dengeler, Yatırım Gereksinimi ve Hukuki Uyuşmazlıklar” **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss.267-312

Özalp, Necdet:

“Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarının Önemi ve Konumu” **Panorama Aylık Uluslararası İlişkiler Ekonomi Politika Dergisi**, S.1, Şubat 2004, ss.1-8

Özaslan, Bahadır Bumin:

“Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.4, S.1, 2014, ss. 187-214

Özdaşlı, Emine: “Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri”, **Aksaray Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.8, S.1, Ocak 2016, ss.135-146

Özdemir, Burcu: “Tarihçi ve Aydın Kimliği İle Ebulfez Elçibey”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012

Özdemir, Haluk: “Diaspora Ararat’ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.14-15, Yaz-Sonbahar 2004, ss.75-97

Özkan, Ayşe: **Miloş’tan Milan’a Sırp Bağımsızlığı(1830-1878)**, IQ Yayınları, İstanbul, Nisan 2011

Özkaraman, Derya: “Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Fikri Altyapısı ve Sonuçları”, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010

Özkul, Osman ve Vermez, Hüseyin: “Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.51, 2009, ss. 139-170

_____: “Dağlık Karabağ Probleminin Tarihi ve Siyasi Nedenleri”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni**

Meselesi Özel Sayısı-IV, S.63, Eylül-Aralık 2014, ss.2698-2711

Özşavlı, Halil:

“Ermeni Diasporasının Yapısı ve Ortadoğu’daki Ermeni Diasporaları”, **Yeni Türkiye Dergisi** **Ermeni Meselesi Özel Sayısı-V**, S.64, Eylül-Aralık, 2014, ss.3555-3578

Öztürk, Ebru Çoban:

“İnşacı Kuram Gözüyle Ulusal Kimlik, İkili İlişkiler ve Uzlaşma” **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.47, 2014, ss.85-101

Özyılmaz, Emine Vildan:

“Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.15, S.2, 2013, ss.191-208

Palabıyık, Mustafa Serdar:

“Diaspora ve Ermenistan İlişkileri”, **Türkler ve Ermeniler/Tarih Boyunca Türk ve Ermeni İlişkileri**, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/diaspora-ve-ermenistan-iliskileri/> e.t. 18.04.2018

Payzın, Şirin:

“Kocharian: Lets Make Up But Remember Past”, **Diplomacy Papers**, No 1, Haziran 1998

Perinçek, Mehmet:

“Garegin Njde, Ermeni Milliyetçi Hareketi ve Büyük Güçler”, **II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1201 I.Cilt, 6-8 Mayıs 2015, Erzurum, ss.35-53

Purtaş, Fırat: “Hazar Bölgesi’nde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı”, **Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz**, Platin Yayınları, Der. Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, Ankara, 2005, ss.139-164

Resulzade, Mehmet Emin: **Azerbaycan Cumhuriyeti(Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)**, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990

_____ : **Kafkasya Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Yay. Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, 1993

_____ : **Azerbaycan Problemi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:45, Çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir, Ankara, 1996

_____ : **Asrımızın Siyavuş’u**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları:39, Ankara, 1989

Roy, Olivier: **Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, Nisan 2009

Ruintan, Sevinç: “XXI Yüzyılda ABD ve Rusya’nın Güney

Kafkasya’da Güç Politikaları: “Yumuşak Güç”,
“Sert Güç” ”, **Küresel ve Bölgesel Sistemde
Devlet ve Devltdışı Aktörler**, VIII. Uluslararası
Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi 28-29
Kasım 2016, Dora Yayınları, Ed.Tayyar Arı ve
Ferhat Pirinççi, Bursa, 2016, ss.20-44

Rustamov, Rafiq:

“Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit
Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları”, Ankara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008

Sabiroğlu, Şamil ve Bayramkızı
Efsane:

Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı, EkoAvrasya
Yayımları, Ankara, Aralık 2012

Sadıgov, Ramin:

“Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri:
Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat
Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S.16, Bahar
2015, ss.165-185

_____:

“Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılma
Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti
Hükümeti ve Mart Soykırımı”, **Çankırı
Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya
Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi
Dergisi**, C.4, S.1, Bahar 2015, ss.34-62

_____:

“Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar
Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”,
Tarih Araştırmaları Dergisi, C.29, S.48,
ss.101-108

- Sancak, İrfan: “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 7, S.13, Ocak 2018, ss. 57-71
- Sandıklı, Atilla ve Emeklier, Bilgehan: “Güvenlik Yaklaşımında Değişim ve Dönüşüm” **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Bilgesam Yayınları, Ed. Atilla Sandıklı, İstanbul, 2012, ss.3-70
- Sapmaz, Ahmet: **Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008
- Sapmaz, Ahmet ve Sarı, Gökhan: “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C. 8, S.15, Haziran 2012, ss. 1-31
- Saraç, Esme: “Uluslararası Gelişmeler Işığında 19. Yüzyıl Boyunca Rusya’nın Ermeni Sorununa Bakışı”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-2, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss. 111-125

Sarı, Mustafa: “Ermeni Terör Örgütü JCAG-ARA ve faaliyetleri (1975-1986)”, **Tarihin Peşinde**, S.14, 2015, ss. 375-405

Sariahmetoğlu, Nesrin: “Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989

_____ : “21. Yılında Hocalı Olayları”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.123-142

_____ : “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.9, 1998, ss.181-188

_____ : “Karabağ’da Savaş ve Çocuklar”, **Uluslararası Göç ve Çocuklar- International Migration and Children**, Conference Series By Transnational London, Transnational Press London, Ed.Abulfez Süleymanov, Pelin Sönmez, Fatma Demirbaş Ünver, Selami Mete Akbaba, 2017, ss. 87-99

_____ : “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S.2, Sonbahar 2016, ss. 93-119

_____ : **Azərbaycan’da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri: Beklentiler ve Gerçekler**, Orsam Rapor No:

170, Ekim 2013

Sariahmetoğlu, Nesrin vd.:

Revan Türkleri Erivan Türk Yurdu,
Yeditepe Yayınevi, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul,
Ağustos 2016

Sarikaya, Yalçın:

“Geleneksel Ermeni Terör Politikası: Terörizmi
Millileştirmek ve Hocalı Katliamı”,
Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, S.373,
Y.56, Ocak 2008, ss.3-6

_____:

**Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset,
Toplum ve Kültür**, TASAV Dış Politika
Araştırmaları Merkezi Rapor No:2, Kasım 2012,
s.18,
[http://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa
rapor_2_gecmisten_gunumuze_iran_sarikaya
son.pdf](http://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_2_gecmisten_gunumuze_iran_sarikaya_son.pdf) , e.t.25.04.2018

Sarınay, Yusuf:

“Osmanlı Arşivlerinde Karabağ”, **Ermenistan-
Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel
Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine
Bir Tehdit Konferansı**, 21 Kasım 2014
Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi
Konferans Kitapları, Ankara, 2015, ss.18-22

Saygılı, Hasip:

1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid,
Ötüken Neşriyat, İstanbul, Ocak 2016

Schendel, Willem Van ve Zürcher,

“Kopma, Bağlanma, Dışlanma ve

Erik J. : Asimilasyon:20.yüzyılda Devletler ve Uluslar”, **Orta Asya Ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Der. Willem Van Schendel ve Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 7-22

Selvi, Haluk: “Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları”, **Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi**, C.2, S.1, 2011, ss.39-56

Seyidova, Sevinç: “Ermeni Terör Örgütü Taşnaksütyun’un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ’da Yaptığı Katliamlar”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 9/1 Winter 2014, ss.485-494

Sezer, Cemal: “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya’daki Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.38, Güz 2015, ss.157-175

Sezgin, Mahmut Niyazi: “Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi”, **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.5, Bahar, 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=299> ,e.t.14.10.2016

Smith, Hazel: “Diasporas in International Conflict”, **Diasporas in conflict: Peace-makers or peace wreckers?**, United Nations University Press, Edited by Hazel Smith and Paul Stares, Tokyo/ Japan, 2007, ss.3-16

Solmaz, Gürsoy: **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü(1918-1920)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No:15, Van, 1995

Süleymanlı, Ebulfez: **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken, İstanbul, 2006

Süleymanov, Kamil: “Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Politikası”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013

Şahbazov, Rövsen: **Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde**, EkoAvrasya Yayınları, Ankara, Temmuz 2015

Şahinoğlu, Elhan: “Ermenistan’ın Sakat Ekonomisi ve Ülkeyi Terkedenlerin Artışı”, **21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, 22 Ekim Cuma 2010, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/ermenistan/2>

[010/10/22/5787/ermenistanin-sakat-ekonomisi-ve-ulkeyi-terkedenlerin-artisi](http://www.bilgesam.org/incele/162/-iran-ermenistan-iliskileri--tecride-karsi-dayanisma/#.WiQNfFVI-po) e.t.30.03.2018

Şener, Bülent:

“Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi Ve Hukuki Statüsü”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.7, S.17, Mart 2014, ss.467-493

Şenyurt, Ali Haydar:

“İran-Ermenistan İlişkileri: Tecride Karşı Dayanışma”, **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)**, 27 Ağustos 2012,
<http://www.bilgesam.org/incele/162/-iran-ermenistan-iliskileri--tecride-karsi-dayanisma/#.WiQNfFVI-po> e.t.03.12.2017

Şihaliyev, Emin:

“Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828-2000)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2004

_____:

“Hai-Taht İdeolojisi Bağlamında Ermenilerin İşgal Politikası ve Hocalı Soykırımı”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.219-232

_____:

“Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti(1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, C.4, S.1, Bahar 2015, ss.7-24

- _____ : “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.1, Nisan 2012, ss. 139-160
- Şimşir, Bilal N.: **Azerbaycan**, Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2011
- Şimşir, Sebahattin: **Hayatı ve Şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2012
- Şiriyev, Zaur: “Azerbaycan’ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları”, **OAKA**, C.5, S.9, 2010, ss.132-147
- Taflıoğlu, Mehmet Serkan: “İran-Türk Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C.4, S.13, 2012, ss. 105-115
- Tamer, Mine Gözübüyük: “Kimlik/lerin Seyrine Bir Keşif”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, C.20, S.77, 2014, ss.83-99
- Tanrısever, Oktay F.: “Rusya Federasyonu’nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: “Yakın Çevre” Doktrini’nin İflası”, **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss. 43-68

- Taşkent, Ali Murat: “AB’nin Azerbaycan ve Ermenistan’a Yaklaşımı: Gerçekçi Politikamı Çifte Standart mı?”, **AVİM**
<http://avim.org.tr/tr/Yorum/AB-NIN-AZERBAYCAN-VE-ERMENISTAN-A-YAKLASIMI-GERCEKCI-POLITIKAMI-CIFTE-STANDARTMI>, e.t.26.11.2017
- Taşkıran, Cemalettin: **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995
- Telli, Azime: “Azerbaycan Enerji Diplomasisi”, **Enerji Diplomasisi**, Beta Yayınları, Ed.Hasret Çomak vd., İstanbul, 2015, ss. 347-372
- Telliöğlu, Ömer: “Karadeniz’de Osmanlı Hakimiyeti ve Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.8, S.21, Mart 2015, ss.195-212
- Ter Minassian, Anaide: **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm(1887-1912)**, İletişim Yayınları, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, 2012
- Teymurova, Günal: “1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi – Journal of Ottoman Civilization Studies**, C.2, S.2, Ocak 2016/Volume 2, Issue 2, January 2016, ss. 45-59

Topal, Coşkun:

“İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Büyük Ermenistan Projesi”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.445-460

Tosun, İsa:

“Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, **The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies**, Volume:2, Issue: 2, April 2016, ss. 217-251

Tosun, Ramazan:

“Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.14, 2003, ss.143-163

Turan, Anar:

“Dağlıq Qarabağ munaqişesinin beynəlxalq hüquqa və milli maraqlarımıza uyğun həlli Azərbaycanın xarici siyasətində əsas prioritetdir”, **Dağlıq Qarabağ munaqişəsi**, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası Tammətli elektron materiallar məcmuəsi, Bakı, 2005, ss. 291-293,

<http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>
[e.t.12.11.2017](http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf)

- Turan, Aslıhan P.: “Hazar Havzası’nda Enerji Diplomasisi”, **Bilge Strateji**, C.2, S.2, Bahar 2010, ss. 43-72
- Turan, Güngör: “Piyasa Ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği”, **Kamu İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, C.9, S.2, 2007, ss.121-135
- Turan, Şerafettin: “1829 Edirne Antlaşması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.9, S.12, 1951, ss. 111-151
- Türk Dil Kurumu Resmi İnternet Sayfası: “Diaspora” Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bt&s&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a5d4c49a1b604.27118244 e.t.15.01.2018
- Türkdoğan, Berna: “Türk-Ermeni İlişkileri(Tehcirden Günümüze)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006
- Türkiye Büyük Millet Meclisi: “26.Dönem Kanun Tasarısı Bilgileri (Geçmiş Dönem)”,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_klif_gd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=195082 , e.t.17.07.2018
- Türkmen, Zekeriya: “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusyanın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Kırgızistan-Türkiye Manas

Üniversitesi Yayınları, S.10, 2004, ss.9-24

Tüysüzoğlu, Göktürk:

“Farklı Dış Politika Seçenekleri Bağlamında Ermenistan Dış Politikasının Değerlendirilmesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-IV**, S.63, Eylül-Aralık 2014, 3283-3300

_____:

“Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.44, 2013, ss.233-274

T.C. Dışişleri Bakanlığı:

“Türkiye ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı”
<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-guvenli-ve-isbirligi-teskilati-agit.tr.mfa>
e.t.12.11.2017

_____:

“İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)”
<http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> e.t.12.11.2017

_____:

“Şanhay İşbirliği Örgütü(ŞİÖ)”,
<http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa> , e.t.23.08.2018

T.C. Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği:

Azerbaycan Milli Güvenlik Stratejisi Belgesi,
<https://www.mgk.gov.tr/index.php/azerbaycan-milli-guvenlik-stratejisi-belgesi> , e.t.26.04.2018

- Uludağ, Mehmet Bülent: “Ermenistan Ve Azerbaycan’da Ulusçuluk”, **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, Ed.Osman Bahadır Dinçer, Habibe Özdal, Hacali Necefoğlu, Usak Yayınları, Ankara, Şubat 2010, ss.263-284
- Uludağ, İlhan ve Serin, Vildan: **S.S.C.B.’ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İle İlişkileri**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:1990-22
- Uluslan, Şayan: “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.8, S.18-19 (2009/Bahar-Güz), ss.229-256
- Ulusoy, Ergin: “Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Modern Diasporanın Temel Parametreleri”, **Göç Dergisi**, C.2, S.2, Ekim 2015, ss. 208-228
- Usul, Ali Resul: “Avrupa Birliği’nin Orta Asya Politikaları:Sessiz ve Derinden”, **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Nobel Yayınları, Der. Mustafa Aydın, Mayıs 2005, ss.187-212
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1987

- Ünsal, Serdar: “Sovyet Askeri Birlikleri Azerbaycan’da”, **Sabah**, 16 Ocak 1990
- _____ : “Azeriler Türkiye’den Acil Yardım İstedi”, **Sabah**, 20 Ocak 1990
- Valayev, Marat: “Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.30, 2008, ss. 139-149
- Valehoğlu, Fahri: “Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya’da XX. Yüzyılın İlk Ermeni - Türk Münakaşası”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C.1, S.1, 2012, ss.275-283
- Varol, Sabetay: “Litvanya’ya Öpücük, Bakü’ye Tank”, **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1990
- Veliyev, Afgan: “Karabağ Sorunu ve Kürekçay Antlaşması”, **1905.az**, 14.05.2014 <http://1905.az/tr/karabag-sorunu-ve-kurekcay-anlasmasi> ,e.t.04.12.2016
- Veliyev, Cavid: “Bütün Yönleriyle Hocalı Soykırımı”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.55-72
- _____ : “Bölgesel Olayların Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi”, **Azerbaycan-Türkiye: Dostluk Kardeşlik ve Strateji Ortaklık**,

Berikan Yayınevi, Der: Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı, Ankara, 2012, ss. 23-58

Yanar, Şule:

“Azerbaycan’da Ebulfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu”, **Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri**, IQ Yayınları, İstanbul, Mayıs 2005, ss.575-638

Yapıcı, Merve İrem:

Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler, Usak Yayınları, Ankara, Ağustos 2010

Yavuz, Turan:

“Azerbaycan’a Ambargo Tehdidi”, **Milliyet**, 28 Şubat 1992

Yel, Selma ve Gündüz, Ahmet:

“Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin Rolü ve Sebepleri (1890–1895)”, **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt-4, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.97-121

Yeşilot, Okan:

Ateş Çemberinde Azerbaycan, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2015

_____:

“Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.14, S.36, 2008, ss.187-199

- _____ : “Karabağ Savaşının Sessiz ve Mağdur Tanıkları”, **Kırgızistan-Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.15, 2006, ss.85-92
- Yetim, Fahri: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.25, Mart 2011, ss.285-296
- Yetişgin, Mehmet: “Ermeni Meselesi ve İngilizlerin Ermeni Politikası”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-3, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009, ss.65-94
- Yıldırım, Dursun ve Özönder, M.Cihat: **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:110, Ankara, 1990
- Yıldız, Seher: “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurulma Sürecinde Haydar Aliyev ve Fikirleri (1993–2003)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016
- Yılmaz, Meşkure: “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımını”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9,S.2, 2013, ss.95-104

- Yılmaz, Serdar: “Ebulfez Elçibey ve Dönemin Azerbaycan Devleti”, **Leges Sosyal Bilimler Dergisi**, Y.1, S.1, Ocak-Nisan 2014, ss.322-348
- Yılmazçelik, İbrahim ve Özdem, Ali Gökçen: “İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.2, 2013, ss.1-30
- Yolcu, Tuğba: H“azar Bölgesinin Hukuki Statüsü Sorunu ve Türkiye’nin Bölgeye Yönelik Siyaseti”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, C.1, S.2, 2014, ss.11-30
- Yusif, Ağayev ve Sebuhi, Əhmedov: **İstiqlal Yürüyüşü 1918**, Altun Kitab, Bakı, 2009
- Yuvalı, Abdulkadir: “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü”, **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler** Cilt-1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22-24 Mayıs 2008, Yay. Haz. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009,ss.99-111
- Yüce, Çağrı Kürşat: “21. Yüzyıl Enerji Savaşlarında Türk Cumhuriyetleri’nin Yeri ve Önemi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.17, Kış 2013, ss. 61-75

Zaman, Serhat:

Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Pegem Akademi, Ankara, Mayıs 2014

Zardabli, İsmail Bey:

The History Of Azerbaijan From Ancient Times To The Present Day, Rossendale Books, Published by the order of No:284 on November 18, 2004 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic

Zasztowt, Konrad:

“Azerbaijan After a Decade of President İlham Aliyev’s Rule”, **Bulletın**, PISM (The Polish Institute of International Affairs), No. 92 (545), 4 September 2013,
https://www.pism.pl/files/?id_plik=14562
e.t.24.11.2017

Zeynelabidinoğlu, Hamit Ali:

Dağlık Karabağ Savaşı’nın Açık ve Gizli Yönlerine Dair, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999

Zeyrek, Yunus:

“Esat Uras ve Ölümsüz Eseri Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-I**, S.60, Eylül-Aralık 2014, ss.142-155

Qafarov, Vasif:

Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922, Teas Press, Çev. Eldeniz Recebov, İstanbul, Ocak 2018

_____:

“Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik

Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.2, S.3, Kış 2008, ss.139-151

Qasımlı, Musa:

Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006

_____:

“Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Dağlık Karabağa Esassız İddiaları”, **Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan, 2010, ss.3-25

Quliyev, Samir:

“Azerbaycan-ABD İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu”, **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü, 2010, ss. 467-517

[İmzasız]:

“Ermeniler Roketlerle Saldırıyorlar”, **Türkiye**, 2 Şubat 1992

[İmzasız]:

“Sınırların Açılması İçin Karabağ Şartı”, **Sabah**, 18 Mayıs 2010

[İmzasız]:

“Ermeniler Gorbi’yi Yardıma Çağırıldı”, **Cumhuriyet**, 16 Ocak 1990

[İmzasız]:

“Bakü Türkiye'nin Arabuluculuğunu

İstemiyor”, **Hürriyet**, 29 Ocak 1992

[İmzasız]: “Azeriler Kızıldordu’ya Direniyor”,
Cumhuriyet, 20 Ocak 1990

[İmzasız]: “Ankara’nın Sessizliği Ermenileri
Cesaretlendiriyor/ Karabağ Kan Ağlıyor”, **Milli
Gazete**, 29 Şubat 1992

[İmzasız]: “ASALA Karabağ’da”, **Türkiye**, 12 Şubat 1992

[İmzasız]: “Azeriler’in Öfkesi”, **Sabah**, 15 Ocak 1990

[İmzasız]: “Karabağ’da ASALA Militanları”, **Milli
Gazete**, 13 Şubat 1992

[İmzasız]: “Azerbaycan’da Ordu Olayları Bastıramadı”,
Sabah, 17 Ocak 1990

[İmzasız]: “Bakü Kan Ağlıyor”, **Cumhuriyet**, 21 Ocak
1990

[İmzasız]: “Dağlık Karabağ Cunhuriyet Oldu”, **Hürriyet**, 3
Eylül 1991

[İmzasız]: “Azerbaycan’dan Açılıma Bayraklı Doğalgazlı
Tepki”, **Sabah**, 10 Eylül 2009

[İmzasız]: “Baker, Karabağ’da Arabulucu”, **Türkiye**, 13
Şubat 1992

- [İmzasız]: “Demirel, Uyardı”, **Milliyet**, 13 Şubat 1992
- [İmzasız]: “ ‘Dost ve Müttefik’ Edebiyatı Terk Ediliyor”,
Hürriyet, 6 Ocak 1992
- [İmzasız]: “Azerbaycan’da Kısmi Seferberlik”, **Türkiye**,
23 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Ankara’da Bekleyiş”, **Cumhuriyet**, 24 Ocak
1990
- [İmzasız]: “Bakü’den NATO’ya Davet”, **Hürriyet**, 25
Haziran 1999
- [İmzasız]: “Ankara’dan Özla’a Kazık”, **Sabah**, 20 Ocak
1990
- [İmzasız]: “Savaş Kapıda”, **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Azerbaycan’da Ateşkes Bozuldu”, **Türkiye**, 28
Şubat 1992
- [İmzasız]: “Azerbaycan’da Müslümanlar Katlediliyor”,
Milli Gazete, 28 Şubat 1992
- [İmzasız]: “ ‘Biz Sünniyiz, Azeriler Şiidir, Bizi Ayıran
Budur’ Sözlerine Tepki: ‘Özal Özür Dilesin’ ”,
Cumhuriyet, 20 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Muttalibov: ’15 Bin Azeri Karabağ’ı Terketti’
”, **Türkiye**, 15 Şubat 1992

- [İmzasız]: “Ermeniler Azeri Helikopterini Düşürdü, 40 Ölü Var...”, **Hürriyet**, 29 Ocak 1992
- [İmzasız]: “Muttalibov: BM Barış Gücü'ne Hayır”, **Milli Gazete**, 6 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Gorbi'ye Lanet Yağıyor”, **Sabah**, 22 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Karabağ'da Ermeni Vahşeti”, **Türkiye**, 29 Şubat 1992
- [İmzasız]: “'Türkiye İle, Geçmişini Unutmadan İyi İlişki' ”, **Hürriyet**, 9 Ocak 1992
- [İmzasız]: “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov: 'Türk Dünyası Kenetlenmeli' ”, **Türkiye**, 10 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Ermeniler Azerbaycan Topraklarına Girdi”, **Sabah**, 23 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Azerbaycan ve Ermenistan Ateşkes Anlaşması İmzaladı”, **Hürriyet**, 17 Mayıs 1994
- [İmzasız]: “CIA Yönlendiriyor, ABD Uçakları Ermenilere Silah Taşıyor, Türkiye Azerilere Destek Olmuyor”, **Milli Gazete**, 10 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Ermeniler Türk Köylerini Yakıyor”, **Türkiye**,

24 Şubat 1992

- [İmzasız]: “Azeriler Ayakta”, **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Kızılordu-Ermeni İşbirliği”, **Sabah**, 23 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Muttalibov Bugün Geliyor”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1992
- [İmzasız]: “Genscher: ‘Türkiye’nin Orta Asya’da Özel Görevi Var’ ”, **Milliyet**, 20 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Karabağ’a AGİK Heyeti”, **Türkiye**, 14 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Azerbaycan NATO’dan İnceleme Heyeti İstedii”, **Sabah**, 22 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Bakü’da Kanlı Olaylar: 30 Ölü”, **Cunhuriyet**, 15 Ocak 1990
- [İmzasız]: “Azeriler İlerliyor Ermeniler Şaşkın”, **Milliyet**, 12 Ocak 1994
- [İmzasız]: “Azerbaycan’la Dostluk ve İşbirliği Anlaşması İmzalandı”, **Türkiye**, 25.Ocak 1992
- [İmzasız]: “Bakü BM Gücü İstemiyor”, **Milli Gazete**, 4 Şubat 1992

- [İmzasız]: “Ermeniler Son Azeri Kentine Saldırdı...”,
Sabah, 29 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Karabağ Kan Gölü”, **Türkiye**, 11 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Aliyev Boru Hattını Clinton’la Görüşecek”,
Hürriyet, 21 Ekim 1995
- [İmzasız]: “ABD Ziyaretinin 3. Gününde Demirel’den
Batıya Sert Uyarı: ‘Ermenistan’a Cesaret
Vermeyin’”, **Türkiye**, 13 Şubat 1992
- [İmzasız]: “Karabağ, ‘Barış Gücü’ İstedi”, **Türkiye**, 30
Ocak 1992
- [İmzasız]: “United Armenia Best Of World Map”,
BESTTABLETFOR.ME,
[http://besttabletfor.me/world-map-
armenia.html/united-armenia-best-of-world-
map](http://besttabletfor.me/world-map-armenia.html/united-armenia-best-of-world-map), e.t.11.09.2016
- [İmzasız]: “Qarabağ xanlığı (Qarabağda Azərbaycan
dövlətçilik ənənəsinin bərpası)”, **Dağlıq
Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycan
Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin
Prezident Kitabxanası Tammətli elektron
materiallar məcmuəsi**, Bakı, 2005, ss.11-13
<http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>,
e.t.24.10.2017
- [İmzasız]: “Qarabağ Xanlığı”, **Azərbaycan Respublikası**

Qarabağ Bölgəsi,

http://garabagh.net/content_49_az.html

e.t.13.11.2016

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni–İngiliz İlişkileri (1845-1890) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:67, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd. Ankara, 2004

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni–Fransız İlişkileri I (1879-1918), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:58, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd., Ankara, 2002

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Amerikan İlişkileri(1896-1919) II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:86, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd., Ankara, 2007

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Rus İlişkileri(1841-1898) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:78, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd., Ankara, 2006

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni –Rus İlişkileri(1907-1921) III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:80, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2006

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:95, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2008

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896) II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:96, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2008

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909) III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:98, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd. Ankara, 2009

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916) IV, T.C. Başbakanlık Devlet

Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı, Yayın No:99, Yay. Haz.
Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun vd.
Ankara, 2009

[İmzasız]:

**Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk
Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair
Arşiv Belgeleri Karabağ-Şuşa, Nahçıvan,
Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy
II (1575-1918)**, T.C. Başbakanlık Devlet
Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı, Yayın No:9, Yay. Haz. İsmet
Demir, Uğurhan Demirbaş vd. Ankara,1993

[İmzasız]:

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, T.C.
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın
No:100, Yay. Haz. Kemal Gurulkan, Ali Osman
Çınar vd. İstanbul, 2009

[İmzasız]:

**Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve
Karabağ Olayları**, Harp Akademileri
Komutanlığı Yayınları, İstanbul, Harp
Akademileri Basımevi, Temmuz 1992

[İmzasız]:

Yeni Kafkasya 1923-1924, Teas Press, Yay.
Haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz,
Yılmaz Özkaya, S.1-24, Y.1, İstanbul, Şubat
2018

[İmzasız]:

Yeni Kafkasya 1924-1925, Teas Press, Yay.

Haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz,
Yılmaz Özkaya, S.1-24, Y.2, İstanbul, Şubat
2018

[İmzasız]:

Karabağ'da 3 Nesil 1 Soykırım, Türksam
Yayınları,

<http://www.turkazder.org/upload/yayin/193eb5a2d7.pdf> e.t.10.12.2017

[İmzasız]:

“Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye”

<http://turk-alemi.blogspot.com.tr/2015/01/daglik-karabag-sorunu-ve-turkiye.html> e.t.13.10.2017

[İmzasız]:

“Yurtdışından Ermenistan'a Yapılan Para
Transferleri % 14.5 Arttı”, **Ermeni Haber
Ajansı**, 02.02.2018,

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/02/02/Ermenistan-para-transferi/122616>, e.t.
19.04.2018

[İmzasız]:

“Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi”

http://garabagh.net/content_73_tr.html

e.t. 15.10.2017

[İmzasız]:

Qarabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz,
Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münafiqşələri
Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı-Azerbaycan,
2010, Başlangıç Bölümü

[İmzasız]:

“Dağlık Karabağ Problemi AGİT'te”

http://garabagh.net/content_249_tr.html

[e.t.12.11.2017](#)

[İmzasız]:

Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102 511),

<https://www.legal-tools.org/doc/892c51/pdf/> ,
e.t.10.02.2018

[İmzasız]:

The Statesman's Yearbook 2014: The Politics, Cultures and Economies of The World, ed. Barry Turner, Macmillan Publishers, New York/USA, 2013

[İmzasız]:

“Foreign Policy Challenges for Azerbaijan”, **Chatham House**, Chair: Sir Brian Fall, HE: İlham Aliyev (President, Republic of Azerbaijan), Monday 13 July 2009,

https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/14383_130709aliyev.pdf

e.t.24.11.2017

[İmzasız]:

“Dağlık Karabağ'da nüfus sayımı ön sonuçları açıklandı” **Ermeni Haber Ajansı**, 31 Mart 2016,

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/31/Da%C4%9Fl%C4%B1k-Karaba%C4%9Fn%C3%BCf%C3%BCs-say%C4%B1m%C4%B1/79402> ,

e.t. 28.10.2018

[İmzasız]:

“Azerbaycan Türkiye İlişkilerinin 25. Yılı”, **Milliyet Gazetesi**, 14 Ocak 2017 Cumartesi

http://ankara.mfa.gov.az/files/file/MilliyetAzerbaycan_Turkiye_liliklerinin_25_yil.pdf
e.t.08.12.2017

[İmzasız]: **Türkiye ve Terörizm Rapor**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 107, Ankara, 2006

[İmzasız]: “5 Ülke Hazar’ı Bölüşüyor”, **TurkNews**, 28.09.14, Pazar, <http://turknews.ca/5-ulke-hazari-bolusuyor-3>, e.t.24.12.2017

[İmzasız]: “5 Ülkenin Anlaştığı ‘Hazar Denizi’nin Statü Sorunu Nedir?”, 26 Aralık 2017, <https://www.stratejikortak.com/2017/12/hazar-denizi-statu-sorunu.html> e.t.02.01.2017

[İmzasız]: “Diaspora Konferansı Ermenistan’da Devam Ediyor”, **Agos**, 19.09.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19352/diaspora-konferansi-ermenistanda-devam-ediyor>
e.t.01.02.2018

[İmzasız]: “Karabağ’ın adı artık ‘Artsakh Cumhuriyeti’ yönetim şekli ‘tam başkanlık’ ”, **AGOS**, 23.02.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17798/karabagin-adi-artik-artsakh-cumhuriyeti-yonetim-sekli-tam-baskanlik> , e.t. 28.10.2018

[İmzasız]:

“Sarkisyan: Yerevan, Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Hükümsüz Olduğunu İlan Edecek”, **AGOS**, 20.09.2017,

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19354/sarkisyan-yerevan-turkiye-ermenistan-protokollerinin-hukumsuz-oldugunu-ilan-edecek> e.t.01.02.2018

[İmzasız]:

“NABUCCO Doğalgaz Boru Hattı Projesi”, **Uluslararası Gündem**, Published on Temmuz 20th, 2014,

<http://uluslararasıgundem.com/nabucco-dogalgaz-boru-hatti-projesi/>, e.t.09.01.2018

[İmzasız]:

“Ermenistan Nüfusu 2016”, **Nüfus.Mobi**, <http://nufus.mobi/dunya/nufus/ermenistan> e.t.18.04.2018

[İmzasız]:

“Sarkisyan: 2040 yılına kadar Ermenistan’ın nüfusunu 4 milyona arttırılmalı”, **Ermeni Haber Ajansı**, 18.05.2017,

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/05/18/Sarkisyan-Ermenistan-n%C3%BCfusu-4-milyona/105077> e.t.18.04.2018

[İmzasız]:

“Rusya'nın Enerji Politikaları Bağlamında Orta Asya Ülkeleriyle İlişkileri”, **Uluslararası Politika Akademisi**, 23 Aralık 2012, <http://politikaakademisi.org/2012/12/23/rusyani-n-enerji-politikalari-baglaminda-orta-asya-ulkeleriyle-iliskileri/> , e.t.08.01.2018

[İmzasız]:

“BTC Hattı”, BOTAŞ İnternational, <http://www.bil.gov.tr/btc-harita> , e.t.09.01.2018

[İmzasız]:

“ABD'nin Avrasya Enerji Politikası Bağlamında Azerbaycan ve Orta Asya Ülkeleriyle İlişkileri”, **Uluslararası Politika Akademisi**, 3 Ocak 2013, <http://politikaakademisi.org/2013/01/03/abd-nin-avrasya-enerji-politikasi-baglaminda-azerbaycan-ve-orta-asya-ulkeleriyle-iliskileri/> , e.t.10.01.2018

[İmzasız]:

“Rusya Federasyonu'na Alternatif Boru Hatları Çerçevesinde Hazar Geçişli Boru Hattı, Beyaz Akım ve Orta Asya-Çin Boru Hatlarının İncelenmesi”, **Uluslararası Politika Akademisi**, 19 Haziran 2013, <http://politikaakademisi.org/2013/06/19/rusya-federasyonuna-alternatif-boru-hatlari-cercevesinde-hazar-gecisli-boru-hatti-beyaz-akim-ve-orta-asya-cin-boru-hatlarinin-incelenmesi/> , e.t.10.01.2018

[İmzasız]: “S.2532-Freedom Support Act 102nd Congress(1991-1992)”,Congress.Gov,
<https://www.congress.gov/bill/102ndcongress/senate-bill/2532/text> , e.t. 10.02.2018

[İmzasız]: “The Conflict over the Nagorno- Karabakh region dealt with by tyhe OSCE Minsk Conference”, **Parliamentary Assembly-Concil of Europe**,
<http://semanticpace.net/default.aspx?search=Y2F0ZWdvcnlf3RyX2VuOiJBZG9wdGVkIHRleHQi> , e.t. 23.08.2018

[İmzasız]: “Türkmenistan Orta Asya Doğalgaz Boru Hattı”, **Anavatan Türkmenistan Uluslararası Dergi**,
<http://www.turkiyeturkmenistan.com/turkmenistan-orta-asya-dogalgaz-boru-hatti/>,
e.t.10.01.2018

[İmzasız]: Groong Research & Analysis Group, Efforts For Genocide Rcognition İntensıfy, Armenian News Network / Groong, November 10, 2000,
<http://www.groong.com/ro/ro-20001110.html>
e.t.20.04.2018

[İmzasız]: “Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımını Konusunda Kabul Ettiği Yasa Tasarısı Hakkında Dışişleri Bakanlığının Basın Açıklaması (8 Kasım 2000)”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss.187-188

[İmzasız]: “İdari Bölge”, **Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi**, http://garabagh.net/content_74_tr.html , 28.10.2018

[İmzasız]: “28 May – Respublika Gününə həsr olunmuş rəsmi qəbulda Prezident İlham Əliyevin nitqi”, **World of Diplomacy-Journal of The Ministry of Foreign Affairs of Republic of Azerbaijan**, No:23, 2009, http://mfa.gov.az/files/file/Diplomatiya_Alemi_23.pdf , e.t.26.04.2018

[İmzasız]: “Security Council Resolutions -1993”, <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm> , e.t.19.08.2018

[İmzasız]: “Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye”, **Türk Alemi**, 11.01.2015, <http://turk-alemi.blogspot.com.tr/2015/01/daglk-karabag-sorunu-ve-turkiye.html> , e.t.13.10.2017

[İmzasız]: “The Shanghai Cooperation Organisation”, 01.09.2017, http://eng.sectsco.org/about_sco/ , e.t.23.08.2018

[İmzasız]: İşkenceler, <http://www.human.gov.az/az/viewpage/29/I%C5%9EG%C6%8FNC%C6%8FL%C6%8FR#.Wt2nAG6FOpo> , e.t.23.04.2018

[İmzasız]: “Kara Ocak(Quara Yanvar Katliamı) 20 Ocak 1990”, 20 Ocak 2015, <http://vadetamam.com/2015/01/kara-ocak-quara-yanvar-katliami-20-ocak.html> ,e.t.15.12.2017

[İmzasız]: “Azerbaycan’ın Bağımsızlığına Giden Yol: Kanlı Ocak”, **Yeni Şafak Dünya**, 19 Ocak 2018, <https://www.yenisafak.com/dunya/azerbaycanin-bagimsizligina-giden-yol-kanli-ocak-3015268>, e.t.20.01.2018

[İmzasız]: “Wavier of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan”, **Federal Register/The Daily Journal of the United States Government**, 02.08.2002, <https://www.federalregister.gov/documents/2002/02/08/02-3264/waiver-of-section-907-of-the-freedom-support-act-with-respect-to-assistance->

[to-the-government-of](#), e.t. 15.02.2018

[İmzasız]:

“20 Ocak Katliamını Belgeleyen Fotoğrafçı: O Günler Hala Rüyalarıma Giriyor”, 18 Yanvar 2016,

<http://srasim.com/index.php?sectionid=news&id=35>, e.t.18.12.2017

[İmzasız]:

“Yabancı Gazetecilerin Gözünden Kanlı Hocalı Katliamı... Anlatılanlar Yüreklerinizi Yakacak!”, **Mynettrend**,

<http://trend.mynet.com/yabanci-gazetecilerin-gozunden-kanli-hocali-katliami-anlatilanlar-yureklerinizi-yakacak-1038355>, e.t. 15.12.2017

[İmzasız]:

“Kürekçay Anlaşması”, **Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi**,

http://garabagh.net/content_60_tr.html

,e.t.04.12.2016

[İmzasız]:

“25 yıllık acı: Hocalı Katliamı”,

CNNTURK.com, 25.02.2017,

<https://www.cnnturk.com/dunya/25-yillik-aci-hocali-katliami?page=1>, e.t.12.02.2018

[İmzasız]:

“Ankara's Baku ambassador says, world cannot forget Khojaly massacre”, **AA**, 25.02.2014,

<http://aa.com.tr/en/politics/ankaras-baku-ambassador-says-world-cannot-forget-khojaly->

[massacre/179382](#), e.t.14.12.2018

[İmzasız]:

“25’inci yıl dönümünde Hocalı Katliamı”,
nediyor, 26.02.2017,
<https://nediyor.com/25inci-yil-donumunde-hocali-katliami/>, e.t.01.02.2018

[İmzasız]:

“Azerbaijan remembers 1992 Khojaly genocide by Armenia”, **World Bulletin**, 26.02.2015,
<http://www.worldbulletin.net/haber/155770/azerbaijan-remembers-1992-khojaly-genocide-by-armenia>, e.t.14.01.2018

[İmzasız]:

“Tarihin en büyük Ermeni mezalimi: Hocalı Katliamı”, **Yeni Akit**, 26.02.2016,
<http://www.yeniakit.com.tr/haber/tarihin-en-buyuk-ermeni-mezalimi-hocali-katliami-138653.html>, e.t.04.02.2018

[İmzasız]:

“6 yaşında Hocalı Katliamı'na şahit oldu: Babamın öleceğini bilseydim daha çok kucaklardım”, **Hürriyet**, 26.02.2017
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/6-yasinda-hocali-katliamina-sahit-oldu-babamin-olecegini-bilseydim-daha-cok-kucaklardim-40377939>,
e.t.06.02.2018

[İmzasız]:

“Dünyanın Sustuğu Katliam: Hocalı Katliamını Unutmadık”, **KAR tv.net**, 25.02.2016,
<http://kartv.net/tr-TR/haberler/4430/dunyanin-sustugu-katliam-hocali-katliamini-unutmadik> ,

e.t.10.02.2018

[İmzasız]:

“Bir Ermeni Vahşeti: HOCALI Katliamı!”,
Anadolu Haber, 26.02.2018
<http://www.anadoluhaberim.com/bir-ermeni-vahseti-hocali-katliami.html>, e.t.09.02.2018

[İmzasız]:

“Hocalı Katliamı Nasıl Gerçekleşti?”, **Kıbrıs Haber Sitesi**, 07.02.2017
<http://kibrishabersitesi.com/dunya/hocali-katliami-nasil-gerceklesti/10182/>, e.t.09.02.2018

[İmzasız]:

“Геноцид в Ходжалы - одно из самых чудовищных преступлений XX века – ФОТО”, **Day.Az**, 4 апреля 2016,
<https://news.day.az/politics/766503.html>,
e.t.11.02.2018

[İmzasız]:

“Hocalı Katliamı Nedir? Katliam Nasıl Gerçekleşti?”, **NeOldu.com.**, 13.10.2015,
<https://www.neoldu.com/hocali-katliami-nedir-katliam-nasil-gerceklesti-8153h.htm>,
e.t.13.02.2018

[İmzasız]:

“Karabağ’ın Hüznünü Öykülerle Anlatmış”,
Dünya Bizim, 13.03.2014,
<http://www.dunyabizim.com/mercek-alti/16284/karabagin-huznunu-oykulerle-anlatmis> , e.t.13.02.2018

[İmzasız]:

“20 Ocak Bakü Katliamı Anılıyor!”, **Haber 3**

Hilal, <http://www.haber3hilal.com/20-ocak-baku-katliami-aniliyor-p1-aid,180.html#galeri> ,
e.t.20.01.2018

[İmzasız]:

“İnternacional”, **Telam**, 20.02.2017
<http://www.telam.com.ar/notas/201702/180321-nagorno-karabaj-armenia-azerbaijan-referendum.html>, e.t.19.07.2019

EKLER

Ek 1. Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışmalarda SSCB yönetiminin çifte standartlı tutumuna eleştiri mahiyetinde bir dördlük

*“Merkez deyişdirir günde rengini,
Merkez meni görür, héç onu görmür.
Bizden yığışdırıb quş tüfengini,
Amma érmeninin topunu görmür”¹⁴⁶⁹*

Bahtiyar Vahapzade

Ek 2. Hocalı'da Ermenilerce Kafa Derisi Yüzülmüş Azerbaycan Türkü

Kaynak: <https://www.neoldu.com/hocali-katliami-nedir-katliam-nasil-gerceklesti-8153h.htm>, e.t.13.02.2018

Ek 3. Hocalı'da Ermeni Zori Balayan Tarafından İşkence Edilerek Öldürülen Küçük Yaştaki Türk Çocuğu

¹⁴⁶⁹ “Karabağ'ın Hüznünü Öykülerle Anlatmış” Dünya Bizim, 13.03.2014, <http://www.dunyabizim.com/mercek-alti/16284/karabagin-huznunu-oykulerle-anlatmis> , e.t.13.02.2018

Kaynak: <https://www.neoldu.com/hocali-katliami-nedir-katliam-nasil-gerceklesti-8153h.htm>, e.t.13.02.2018

Ek 4. Hocalı'da 13 Yaşındaki Türk Çocuğunun Derisini Canlı Canlı Yüzerek Öldüren Ermeni Sözde Hekim Zori Balayan

Kaynak: <http://trend.mynet.com/yabanci-gazetecilerin-gozunden-kanli-hocali-katliami-anlatilanlar-yureklerinizi-yakacak-1038355>, e.t.15.12.2017

Ek 5. Hocalı'da Hamile Bir Azerbaycan Türkü'nün Karnı Ermenilerce Deşilerek Kendisi ve Bebeğinin Katledilmesi Dünya Basınında Yer Almıştır

Kaynak: <https://news.day.az/politics/766503.html>, e.t.11.02.2018

Ek 6. Hocalı'da Ermenilerce Katledilmiş Çocuklar ve Kadınlar

Kaynak: <http://kibrishabersitesi.com/dunya/hocali-katliami-nasil-gerceklesti/10182/>, e.t.09.02.2018

Ek 7. Hocalı'da Ermenilerce Katledilmiş Bir Anne ve Bebeği

Kaynak: <http://www.anadoluhaberim.com/bir-ermeni-vahseti-hocali-katliami.html>, e.t.09.02.2018

Ek 8. Hocalı'da Ermenilerce Toplu Halde Katledilmiş Çocuklar

Kaynak: <http://kartv.net/tr-TR/haberler/4430/dunyanin-sustugu-katliam-hocali-katliamini-unutmadik> , e.t.10.02.2018

Ek 9. Hocalı'daki Ermeni katliamından Kaçan ve Büyük Korku İçerisinde Oldukları Fotoğrafa Yansıyan Türkler

Kaynak: <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/6-yasinda-hocali-katliamina-sahit-oldu-babamin-olecegini-bilseydim-daha-cok-kucaklardim-40377939> , e.t.06.02.2018

Ek 10. Hocalı'daki Katliamdan Kaçmaya Çalışan Sivillerin Ermenilerce Kaçış Yollarında Katledildiği Görülmektedir.

Kaynak: <http://www.yeniakit.com.tr/haber/tarihin-en-buyuk-ermeni-mezalimi-hocali-katliami-138653.html>, e.t.04.02.2018

Ek 11. Hocalı'da Ermenilerce katledilen çocuğu için feryat eden bir Türk vatandaşı

Kaynak: <http://www.worldbulletin.net/haber/155770/azerbaijan-remembers-1992-khojaly-genocide-by-armenia>, e.t.14.01.2018

Ek 12. Hocalı'da İşlenen İnsanlık Suçu

Kaynak: <https://nediyor.com/25inci-yil-donumunde-hocali-katliami/>, e.t.01.02.2018

Ek 13. Hocalı'da Savunmasız Çocukların Yanında Yaşlı İnsanlarda Katledilmiştir.

Kaynak: <http://aa.com.tr/en/politics/ankaras-baku-ambassador-says-world-cannot-forget-khojaly-massacre/179382>, e.t.14.12.2018

Ek 14. Hocalı'da Bir Kadının Cesedinde Yaşadığı İşkence ve Kurşunların İzleri Rahatlıkla Görülebilmektedir.

Kaynak: <https://www.cnnturk.com/dunya/25-yillik-aci-hocali-katliami?page=1>,
e.t.12.02.2018

Ek 15. Kürekçay Antlaşması'nın Maddeleri

“Biz yani Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han ve Tüm Rusya Ordularının İnanteri-Generali, Kafkas Müfettişliğinin İnanteri Müfettişi, Knez Pavel Sisianov, oldukça merhametli Büyük İmparator Hazretleri Aleksandr Pavloviç'in verdiği tüm yetkiler ve izinle Allahın yardımıyla Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Hanın bütün ailesi, nesli ve ülkesi ile Tüm Rusya İmparatorluğunun ve bugünkü bahtiyarlıkla hükümrancılık eden Büyük İmparator Hazretleri Aleksandr Pavloviç ve yüksek varislerinin ebedi tebaalığını kabul etmesi konusunda rağmen aşağıdaki koşullar belirledik, karara aldık ve imzaladık:

I. Men Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han kendi adıma, varislerim ve veliahtlarım adına İran veya her hangi bir devletin hiçbir şekilde egemenliği altında bulunmayı veya her hangi ad altında olsa da, her türlü bağımlılığı ebedi olarak reddedir ve tüm dünya karşısında bununla beyan ederim ki ben kendim ve varislerim üzerinde Tüm

Rusya Büyük İmparatoru Hazretlerinin ve onun yüksek varislerinin ve veliahtlarının yüksek hâkimiyeti dışında hiçbir hâkimiyet tanımıyorum, mezkûr taht-i taca sadakat vaat ederim, çünkü onun sadık kölesiyim ve bu konuda, âdete göre kutsal Kur'ana yemin ederim

II. *İmparator Hazretleri Zati-Alileri (Han) Hazretlerinin bu samimi vadini kabul ederek, kendi ve veliahtları adına İmparator sözüyle vaat eder ve Zati-Alileri Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Handan ve varislerinden sadık tebaası olarak merhamet ve necip himayesini hiçbir zaman esirgemeyeceğini, bunun sübutu olarak İmparator Hazretleri Zati-Alilerinin (Hanın) ve varislerinin ülkesinin bütünlüğünün İmparator tarafından güvence altına alınacağına dair söz verir.*

III. *Zati-Alileri Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Hanın Tüm Rusya İmparatorlarının ve onların veliahtlarının üzerinde ali ve yegane hakimiyetini bu samimiyetle kabul etmesi karşılığında mezkur han, ondan sonra ise büyük oğlunun ve bu şekilde neslin yaşça büyüğü miras yoluyla hanlığa geçerken Gürcistan Yüksek Hakimi tarafından var olmak hakkında devlet mührüyle tasdik edilmiş İmparator fermanından ibaret yetki belgesini aldıktan sonra Tüm Rusya İmparatorluğunun sadık tebaası olmasına, kendisi ve varisleri üzerinde Tüm Rusya İmparatorlarının yüce ve yegane hakimiyetinin tanınması konusunda bir törenle yemin ederler. Yeminin biçimi anlaşmaya eklenit bugün hükümdar olan Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han bu merasim Gürcistan Yüksek Hâkiminin ve bu kararnameyi imzalayan İnfanteri-General Knez Sisianov'un katılımıyla yapılsın.*

IV. *Men, Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han, benim ve varislerimin Tüm-Rusya İmparatorluğuna sadık tebaamız ve bu imparatorluğun aydın yüce ve yegâne hâkimiyetini kabul etmemizle ilgili tutumumuzun temizliğini belirtmek için Gürcistan Yüksek Hâkimiyle önceden karşılıklı anlaşmaya varmadan komşu hâkimlerle ilişki kurmaya, onlardan elçiler gelirse veya mektup gönderilerse, içeriği itibariyle tutarlı olanları Yüce Hâkime göndermeye ve ondan izin istemeye, değeri az olanlar hakkında ise bilgi vermeye ve Gürcistan Yüksek Hâkimi tarafından yanıma atanmış şahsa bilgi vermeye ve onunla danışmaya söz veririm.*

V. İmparator Hazretleri Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Hanın ülkesi üzerinde yüce ve yegane hakimiyetinin tanınmasını memnurlukla kabul ederek, kendisi ve varisleri adına söz verir: 1) mezkur ülkenin haklarını Büyük Rusya İmparatorluğu sakinlerinden hiçbir şekilde ayırmayarak kendi tebaası addedecektir. 2) İbrahim Han Zati-Alilerinin ve ailesinden olan varislerin ve devamının Karabağ hanlığı üzerindeki hakimiyeti değiştirilmeden devam ettirilecektir. 3) İç yönetimle ilgili hakimiyet konuları, mahkeme ve divanhane işleri, bununla birlikte ülkede toplanan gelir Zati-Alilerin (Hanın) yetkisinde kalacaktır. 4) Zati-Alilerinin ve hanedanının, ayrıca ülkesinin korunması için Şuşa kalesine 500 kişilik Rus ordusu karargah ve yüksek subaylarıyla, (ayrıca) toplarla birlikte getirilecek, ciddi savunma için Gürcistan Yüksek Hakimi ortam ve koşullara göre bu birliği güçlendirecek ve Zati-Alilerinin ülkesini Tüm-Rusya İmparatorluğuna ait bir ülke olarak askeri güçle savunacaktır.

VI. Ben, Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han, benim sadık tebaa olma isteğimin bir alameti olarak söz veririm:

a. Gerek bugün, gerekse sonradan mezkur orduya gerekecek buğday ve darı yarmasını (Gürcistan) Yüksek Hakiminin belirlediği kıymetle tedarik edeceğim. Zira onların Yelizavetpol'dan getirilmesi ya çok zordur ya da tamamen imkansızdır.

b. Orduların Şuşa kalesinde yerleşmesi için ordu reisinin beğendiği evleri ayırarak ve gereken miktarda odunla teçhiz edeceğim.

c. Şuşa kalesinden Yelizavetpol taraftan yokuşu düzenleyecek ve yolu arabaların hareketi için yararlı hale getireceğim.

d. Hükümet Şuşa kalesinden Cavad'a giden yolu düzenlemek isterse, bunun için gereken işçiler hükümetin belirlediği meblağla tarafımdan sağlanacaktır.

VII. İmparator Hazretlerinin Zati-Alileri Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Hana ve varislerine büyük ihtiram ve merhamet alameti olarak onu ve varislerini, üzerinde Tüm-Rusya İmparatorluğunun Arması bulunan bayrakla ödüllendirir, onu yanında buldurmalı ve bu ülke üzerinde İmparator tarafından bahşedilmiş hanlık ve hakimiyet simgesi olarak savaşa gittiğinde kendisiyle götürmelidir.

VIII. Men, Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han, İmparator hazretlerinin yüksek rızasıyla kendi gelirimden her zaman olduğu gibi yararlanmaya iznim olduğu için İmparator Hazretlerinin Tiflis'te bulunan hazinesine 8000 Çervon vergi verme yükümlülüğümü kabul ederim, vergi iki defada, yani bir kısmı Şubat ayının 1'inde, diğer ise Eylülün 1'inde, bu anlaşmanın İmparator Hazretleri tarafından onaylandığı zaman birinci kısmının, yani 4000 Çervonun ödenmesiyle başlar. Bunun dışında Asya gelenekleriyle yemin etmenin yanı sıra büyük oğlum Muhammed Hasan Ağanın ikinci oğlu Şükrüllah'ı daimi olarak Tiflis'te yaşaması için rehin vereceğim.

IX. İmparator Hazretleri hususi merhametiyle, Tiflis'te sadakatini bildirmek için bulundurulacak Zati-Alilerinin (Hanın) torunun geçimi için Rusya para birimiyle her gün 10 gümüş manat iltifatla bahşeder.

X. Bu anlaşma ebedi müddete bağlanır ve bundan sonra her hangi bir değişiklik yapılmayacaktır.

XI. Bu anlaşmanın İmparator Hazretleri tarafından, devlet mührü basılmış Yüce Fermanı ile onaylanması bu belgenin imzalanmasından 6 ay geçene dek veya mümkün olursa, daha erken gerçekleştirilecektir. Yukarıdakilerin gerçeğe uygun olduğunu (bildirmek) için aşağıda imza atanlar Yelizavetpol bölgesinin kampında, Kürek çayı yakınında, miladın 1805. yılı 14 Mayıs'ta (Müslüman takvimiyle 1220 yılı Sefer ayında) bu maddelere imza ederek mühürlerini bastılar."¹⁴⁷⁰

Ek 16. Gülistan Antlaşması'nın Maddeleri¹⁴⁷¹

“Rusya ve İran arasında, Karabağ'ın Gülistan köyünde imzalanan bu anlaşmanın maddeleri;

Madde 1: Şimdiye kadar, Rusya İmparatorluğu ve İran Devleti arasında var olan düşmanlık ve anlaşmazlıklara, bugünden itibaren bu anlaşma ile son veriliyor. Biz, bu anlaşmanın, İmparator alahazret Rusya hükümdarı ile alahazret İran Şahı ve

¹⁴⁷⁰“Kürekçay Anlaşması”, **Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi**, http://garabagh.net/content_60_tr.html , e.t.04.12.2016.

¹⁴⁷¹ Nusretoğlu, **a.g.e.** s.195-199

onların tahtlarının varisleri arasında, devamlı barış ve dostluğu temin eden bir anlaşma olmasını temenni ediyoruz.

Madde 2: Rusya İmparatorluğu ile İran Devleti arasındaki sınırlar, bu husus göz önüne alınarak belirlenmiştir. Buna göre, her iki devlet arasındaki sınırlar; Adınapazar'dan Mugan ve Araz nehrindeki Yeddibulak geçidine, Kepenek nehrinin Araz'la birleştiği yerden, Kepenek nehrinin sağ tarafı ile Mehri dağlarına, Alagöz dağlarını izleyerek Karabağ, Nahçıvan İrevan Hanlıkları ve Yelizavetpol(yani Gence Hanlığı)'dan Dereleyiz, mevzine, İrevan Hanlığı ile Yelizavetpol'u Kazak ve Şemseddin topraklarından ayıran mevziden Eşşekmeydan mevziine, Hemzeçimen'den Penbek sıra dağları ile Şurakel mevziine ve Alagöz dağlarından Arpaçay'a kadar uzanmaktaydı. Bununla birlikte, Talış mülkü savaş sırasında el değiştirdiği için, bu hanlığın Zinzeley ve Erdebil'le olan sınırlarının belirlenmesi için, her iki tarafın da dahil olduğu ortak bir komisyon tarafından belirlenecekti. Ancak bu komisyon, anlaşmanın imzalanmasından sonra oluşturulacaktı.

Madde 3: Alahazret İran Şah'ı, Rusya İmparatoruna karşı samimi dostluk duygularının ispatı için, Karabağ ve Yelizavetpol(Gence) Hanlıkları ile; Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Talış(tabi, bu hanlığın sadece Rusya'ya ait olan kısmının) Hanlıklarının ve ayrıca; Dağıstan, Gürcistan(Şurakel) eyaleti ile İmeretiya, Guriya, Mingreliya ve Abhazya'nın, Rusya İmparatorluğu'na ait olduğunu kabul eder.

Madde 4: Alahazret Rusya İmparatoru, alahazret İran Şahı'na karşı dostluğunu ifade etmek ve İran'da-Rusya'ya komşu olan bu devlette-güçlü bir hakimiyet görmek arzusunu ispat etmek için; İran sarayının kuvvetlendirilmesini, herhangi bir dış düşmanın İran Devleti'nin iç işlerine karışması halinde İran'a her türlü yardımda bulunmayı vaat etmektedir. Rusya ayrıca, İran'da taht mücadelesi yaşanması halinde, Şah rica etmedikçe iç işlerine karışılmayacağını beyan etmektedir.

Madde 5: Rus ticari gemilerine, önceden olduğu gibi, Hazar kıyılarında bulunmak hakkı tanınmakta, meydana gelebilecek bir gemiz kazasında ise, İran tarafından yardım yapılacağı bildirilmektedir. Aynı teminat, Rusya tarafından İran'a da verilmektedir. Savaş gemileri konusunda ise, Hazar denizinde sadece Rus savaş

gemilerinin bulunmasına izin verilmektedir. Yani, Hazar'da geçmişte de olduğu gibi, Rusya haricinde hiçbir devlet, savaş gemisi bulunduramayacaktır.

Madde 6: Anlaşmanın imzalanmasından sonraki üç aya zarfında, her iki tarafın esirleri de, erzak ve yol harçlıkları temin edilerek, Karakilise'de(burada sınır muhafıza müdürleri, esirleri karşılamak için karşılıklı irtibata geçecektir) serbest bırakılacaklardır. Kendi iradesiyle ve yahut kanun dışı yollardan iltica edenlere milliyetine bakılmaksızın kendi vatanına dönmek hakkı verilecek, ancak, geri dönmek istemeyenler ise, buna zorlanmayacaktır. Her iki ülke de, kanun dışı yollardan ülkeye girenlere af uygulamalıdır.

Madde 7: Alahazret Rusya İmparatoru ve Alahazret İran Şahı buyuruyorlar ki, karşılıklı olarak saraylara gönderilen bakan ve elçiler, gönderildikleri saraylarda, görevlerine ve rütbelerine uygun olarak karşılanmalıdır. Buna göre; şehirlerdeki ticareti canlandırmak amacıyla atanan konsüllerin yanında, 10'dan fazla çalışmanı bulunmamalıdır, vekil sıfatıyla gönderilen bu görevlilere, gereken saygı ve hürmet gösterilmelidir, yine, anlaşma gereğince, bu vekiller, herhangi bir sebeple rahatsız edilmemeli veya takip edilmemelidir.

Madde 8: Alahazretlerin hükümetleri yahut bu hükümetler tarafından atanmış sınır müdürleri tarafından verilen bir belgeye sahip olan tacirler ile Rusya veya İran vatandaşı olduğuna dair belgesi bulunan şahıslar, anlaşmayı imzalayan her iki devlette (Rusya ve İran'da) de, belirlenen süreyi aşmamak kaydıyla serbest dolaşım ve ticari faaliyette bulunmak hakkına sahiptir. Her iki devletin tacirleri arasında yaşanabilecek anlaşmazlıklara ve onların, yetkililer konusundaki şikâyetlerine; konsül yahut müvekkil, onların bulunmadığı durumlarda ise, yerel yetkililer bakacaktır. Bu görevliler, kendilerine yapılan şikâyetleri adaletli bir biçimde araştırarak, tacirlerin baskı ve haksızlığa uğramasına izin vermeyecektir.

İran'a gelen Rus tacirler, arzuladıkları halde, kendi mallarıyla birlikte, İran ile dost devletlere serbestçe geçebilecektir. İran devleti, onların bu devletlere sorunsuz

bir şekilde geçebilmeleri için, bu tacirlere pasaport temin edecektir. Bu işlem aynı şekilde, Rusya'daki İran tacirleri için de geçerli olacaktır.

Rusya vatandaşı olan bir vatandaş, İran'da öldüğü takdirde, onların taşınabilir emlak ve mülkleri, Rusya İmparatorluğu'nda ve bütün medeni devletlerde de olduğu gibi, geciktirilmeden, onların eşlerine yahut akrabalarına teslim edilmeli ve bu emlakın, onların istediği şahıslara satmasına da izin verilmelidir.

Madde 9: Rus tacirlerinden, İran şehir ve limanlarına getirdikleri mallar için, 5 faizden fazla gümrük vergisi alınmayacaktır. Tacirler, bir defaya mahsus olarak bu vergiyi ödemelidir, onlardan ikinci kez bir vergi alınmamalıdır. İkinci bir gümrük vergisi, sadece, tacirlerin İran'dan aldıkları mallar için alınabilir. Bunun dışında, başka hiçbir sebeple, gümrük parası talep edilmemelidir. Aynı husus, Rusya'ya ticaret için gelen tacirler için de geçerli olmalıdır.

Madde 10: Rusya ve veya İran'a ticaret için gelen tacirlere, gümrük memurlarından izin almaksızın; mal alımı veya satımı ve yahut takas serbestliği verilsin ki, ticari faaliyetlere engel teşkil edici bir husus kalmasın.

Madde 11: İki ayrı nüshası (Fars diline tercümesiyle birlikte) bulunan bu anlaşma, iki devletin vekilleri tarafından imzalanarak onların mühürleriyle onaylanmıştır. Bu barış anlaşması, alahazret Rusya İmparatoru ve alahazret İran Şahı tarafından da kendi elleriyle imzlanarak ratifike edilecektir. Bu anlaşmanın tasdik edilmiş nüshaları, her iki devlet tarafından 3 ay içinde, yukarıda isimleri zikredilen vekillere ulaştırılacaktır.

Anlaşma metni, 12 Ekim 1813'te (İran takvimine göre; 29 Şevval 1128'de) Karabağ'ın Zeyve nehri yakınında bulunan Gülistan köyündeki Rus ordugahında imzalanmıştır.

İmza

Rus Devleti'nin Müvekkili ve Gürcistan Başkomutanı

Ek 17. Türkmençay Antlaşması'nın Maddeleri¹⁴⁷²

“16 maddeden ibaret olan Türkmençay Antlaşması'nın;

1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olması kabul edilmiştir.

Antlaşmanın 3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya bırakmıştır.

4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken, 5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.

6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.

8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.

9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken, 10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.

11. maddede, ‘savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek’ hükmü yer almıştır.

¹⁴⁷² Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması'nın...” s.190-191

12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdari Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.

13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.

14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.

15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir

16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.”

Ek 18. Hocalı Katliamının Ardından Bölgeye Giden Moskovskie Novosti Gazetesi Muhabiri Yuri Pompeyev'in Kadrajından Bir Fotoğraf

Kaynak: <http://trend.mynet.com/yabanci-gazetecilerin-gozunden-kanli-hocali-katliami-anlatilanlar-yureklerinizi-yakacak-1038355> , e.t. 15.12.2017

Ek 19. Rus Ordusunun 20 Ocak 1990'da Bakü'de yaptığı Katliamlardan Fotoğraflar

Kaynak: <http://srasim.com/index.php?sectionid=news&id=35>, e.t.18.12.2017

Kaynak:<http://vadetamam.com/2015/01/kara-ocak-quara-yanvar-katliami-20-ocak.html> , e.t.15.12.2017

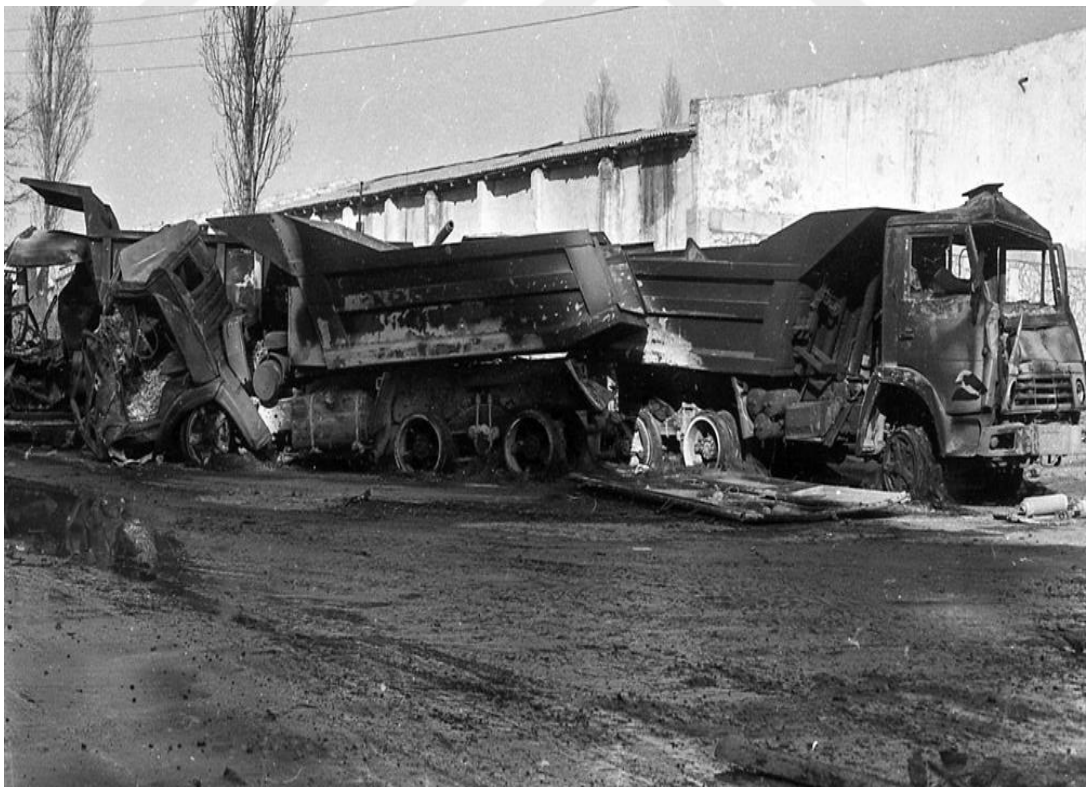
Kaynak:<http://www.haber3hilal.com/20-ocak-baku-katliami-aniliyor-p1-aid,180.html#galeri> , e.t.20.01.2018

Kaynak: <https://www.yenisafak.com/dunya/azerbaycanin-bagimsizligina-giden-yol-kanli-ocak-3015268>, e.t.20.01.2018

Ek 20. Ermeni Terör Örgütü ASALA Tarafından Şehit Edilen Türk Görevliler

ADI-SOYADI	Tarih	Şehir / Görev
Mehmet BAYDAR	27.01.1973	Santa Barbara / Başkonsolos
Bahadır DEMİR	27.01.1973	Konsolos
Daniş TUNALIGİL	22.10.1975	Viyana/ Büyükelç
İsmail EREZ	24.10.1975	Paris / Büyükelçi
Talip YENER	24.10.1975	Şoför
Oktar CİRİT	16.02.1976	Beyrut / Başkatip
Taha CARIM	09.06.1977	Vatikan/ Büyükelçi
Necla KUNERALP	02.06.1978	Madrid / Büyükelç
Beşir BALCIOĞLU	02.06.1978	Emekli Büyükelçi
Ahmet BENLER	12.10.1979	Lahey / Büyükelçi Oğlu
Yılmaz ÇOLPAN	22.12.1979	Paris / Turizm Müşaviri
Galip ÖZMEN	31.07.1980	Atina / İdari Ataşe
Neslihan OZMEN	31.07.1980	Atina / İdari Ataşe Kızı
Şarık ARIYAK	17.12.1980	Sydney / Başkonsolos
Engin SEVER	17.12.1980	Güvenlik Ataşesi
Reşat MORALİ	04.03.1981	Paris / Çalışma Ataşesi

Tecelli AR	04.03.1981	Din Görevlisi
M. Savaş YERGÜZ	09.06.1981	Cenevre/ Sözleşmeli Sekreter
Cemal ÖZEN	24.09.1981	Paris/ Güvenlik Ataşesi
Kemal ARIKAN	28.01.1982	Los Angeles / Başkonsolos
Kani GUNGOR	08.04.1982	Ottava / Ticaret Müşaviri
Orhan GUNDUZ	04.05.1982	Boston / Fahri Başkonsolos
Erkut AKBAY	07.06.1982	Lizbon / İdari Ataşe
Atilla ALTIKAT	27.08.1982	Ottawa / Askeri Ataşe Albay
Bora SÜELKAN	09.09.1982	Burgaz / İdari Ataşe
Nadide AKBAY	08.01.1983	Lizbon / İdari Ataşe Eşi
Galip BALKAR	09.03.1983	Belgrat / Büyükelçi
Dursun AKSOY	14.07.1983	Brüksel / İdari Ataşe
Cahide MIHÇIOĞLU	27.07.1983	Lizbon / Müsteşar Elçi
Işık YÖNDER	28.04.1984	Tahran / Sözleş. Sek. Elçi
Erdoğan ÖZEN	20.06.1984	Viyana / Çalışma Ataşesi
Enver ERGUN	19.11.1984	Viyana / Uluslararası Memur
Çetin GÖRGÜ	07.10.1991	Atina / Basın Ataşesi
Çağlar YÜCEL	11.12.1993	Bağdat / İdari Ataşe
Haluk SİPAHİOĞLU	04.07.1994	Atina / Müsteşar

Kaynak: Zeynep Karış, “Ermeni Terör Örgütü: ASALA”, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s.55

Ek 21. Hocalı Soykırımı İle İlgili Dünya Basınından Bazı Haberler

Hocalı’da yaşanan insanlık dramı ile ilgili Fransız gazeteci Jan İv Yunet, Hocalı’dan dönüşünde meslektaşlarına şöyle bilgi vermiştir:

“Biz Hocalı faciasına tanık olduk, yüzlerce katledilmiş sivil insanın cesedini gördük. Kadın, çocuk, ihtiyar ve Hocalı’yı savunan askerlerinin cesetlerini. Bize helikopter verdiler, kuş uçuşu yüksekliğinden Hocalı çevresinde gördüklerimizin hepsini kayd ediyorduk. Ama Ermeniler helikopterimize ateş etmeğe başladılar ve biz çekimlerimizi sona kadar yapamadık. Bu, korkunç manzaraydı. Ben savaşla, faşistlerin gaddarlığıyla alakalı çok şey duydum. Ama 5–6 yaşındaki çocukları, sivil halkı öldüren Ermeniler onları geçtiler

bile. Biz hastanelerde, vagonlarda, hatta çocuk bahçesi ve okul binalarında çok yaralı gördük.”¹⁴⁷³

Bölgeye giden diğer bir basın mensubu olan *Front Line News* televizyonundan Rori Patriks yaşadıklarını şöyle aktarmıştır:

“Dünya kamuoyunun gözünde Hocalı’daki suçlara hiçbir şeyle beraat kazandırmak olmaz. Gazetecilerin helikopterle güçlükle götürüldüğü Nahçıvanik köyünün yakınlarında ben onlarla çirkin hale düşürülmüş ceset gördüm. Bunlar, Hocalı’yı savunan askeri birliklerden değillerdi, bunlar Hocalı’nın nüfusu Ermeni silahlı birliklerinin güçlü ateşi altından çıkarak Ağdam’a ulaşmaya çalışan ve yakın mesafeden kurşunlanmış çocuklar, kadınlar, yaşlılardı...”¹⁴⁷⁴

İngiliz gazetesi *Times*’tan gazeteci Anatole Leven de şunları yazmıştır:

“Biz uçarak Dağlık Karabağ’ın karlı tepelerine yaklaşınca tüm bölgede serilmiş cesetler gördük. Belliydi ki, bu, soykırım sırasında kurşunlanmış kaçkınlardı. Bunu fotofilimler aracılığıyla kanıtlan. Biz Azerbaycan’ın askeri helikopterinde oturarak çatışmalar olan bölgesi üzerinde uçuyorduk. Ansızın helikopterimize atılmış füzenin sesi duyuldu. Füzeye helikopterimize dokundu ve o, titredi. Biz geri döndük. Bu, Ermeni Zenit bekçisi idi.”¹⁴⁷⁵

ABD’li gazeteci Thomas Goltz bölge ile ilgili şunlara söylemiştir:

“Fotoğrafçı arkadaşım öyle etkilenmişti ki fotoğraf çekebilmesi için kendisini objelerin üzerine doğru itmeme gerekiyordu. Cesetler, mezarlar, evet hepsi mide gerektiriyordu. Ama olanları anlatmak, dünyaya duyurmak gerekiyordu. Hayatta kalanları bularak hemen orada neler dediklerini

¹⁴⁷³ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.94

¹⁴⁷⁴ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.95

¹⁴⁷⁵ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.95

*kaydettik. Bazı cesetleri tanımaya çalıştım ama yüzlerinden vurulanlar, tanınmayacak halde olanlar vardı. Bazılarının kafa derileri yüzülmüştü.*¹⁴⁷⁶

Rusya basınından **Svoboda** gazetesinin 12 Haziran 1992 tarihli haberi şöyledir: “Ağdam’a dört gün içinde yaklaşık 200 ceset getirilmiş, Ağdam’da tren vagonunda yerleşmiş hastanede doktorlar kafa derisi soyulmuş dört ceset kaydettiler, birinin ise kafası yoktu... Başka birinin ise diri diri, baş derisinin soyulması olayı kayda alınmıştı...” Yine Rus basının tanınmış gazetesi **İzvestiya** 4 Mart 1992’de yaşananları şöyle aktarmıştır: “Kamera kulakları kesilmiş çocukları gösterdi. Bir ihtiyar kadının yüzünün bir tarafı kesilmişti. Erkeklerin kafa derileri soyulmuştu.” **İzvestiya** gazetesi yazarlarından V. Belih gördüklerini şöyle aktarmıştır: “Zaman zaman Ağdam’a cesetler getiriliyordu. Tarihte böylesi vahşet hiç görülmedi. Cesetlerin gözleri çıkartılmış, kulakları ve başları kesilmişti. Birkaç cenaze zırlı araçlara bağlanarak sürüklenmişti. İşkencelerin tarifi imkânsızdı.” Aynı gazete 13 Mart 1992’de bir Rus askeri olan Binbaşı Leonid Kravets’in şahit olduklarını sayfalarına şöyle taşımıştır:

*“26 Şubat sonrası uçuş sırasında gözüme yerde kırmızı lekeler çarptı. Hızı azalttım, bu zaman helikopterde mekanik “yerde çocuklar ve kadınlar var” diye bağırdı. Ben artık kendim tepelere yayılmış 200’e yakın ceset görüyordum. Onlar arasında eli silahlı adamlar geziyordu. Sonra biz cesetleri almak için helikopterle aynı yere gittik. Bizimle beraber Hocalı’dan olan polis yetkilisi de gitmişti, cesetlerin arasındaki dört yaşındaki oğlunu başı ezilmiş halde görünce delirdi. Bize ateş etmezden önce almağa imkân bulduğumuz başka bir çocuk cesedininse kafası yoktu. Ben her yanda gaddarlıkla öldürülmüş ve çirkin hale düşürülmüş kadın, çocuk ve ihtiyar cesetleri gördüm...”*¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷⁶ Sinan Oğan, “Türlere Karşı Yapılan Soykırımlar ve Hocalı Soykırımı”, TÜRKSAM Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/413-turklere-karsi-yapilan-soykirimlar-ve-hocali-soykirimi> e.t.18.10.2017

¹⁴⁷⁷ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.99

Fransızların ünlü gazetesi **Le Mond** 14 Mart 1992 tarihli sayısında şöyle haber yapmıştır: “(...) Ağdam`da olan yabancı gazeteciler Hocalı`da öldürülmüş kadın ve çocuk cesetleri arasında kafa derisi soyulmuş, tırnakları çıkartılmış üç ceset buldular. Bu Azerbaycan propagandası değil, realitedir...”¹⁴⁷⁸

Ukrayna gazetesi **Golos Ukraini** çalışanı V. Staçko şöyle yazmıştır: “Savaşın yüzü olmuyor. Yalnız çokça maske, kanlı gözyaşları, ölüm, bedbahtlık, yıkımlar. Hocalı `da bebekleri ne için katlettiler, ya anneleri?... Allah insanı cezalandırmak isteyince onun aklını alıyor.”¹⁴⁷⁹

İngiltere`nin önde gelen basın kuruluşlarından **The Sunday Times** gazetesi olayları 1 Mart 1992 tarihli sayısında şöyle aktarmıştır:

“Ermeni askerler yüzlerce aileyi mahvetti. Hayatta kalanların anlattıklarına bakılırsa, Ermeniler 450 kişiyi aşkın Azerbaycanlıyı kurşuna dizmişlerdir ki bunların çoğunu kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır. Yüzlerce, belki binlerce kişi kayıplara karışmış durumdadır. Hocalı`dan kaçan diğer kadın ve çocuklarla beraber Ağdam`a ulaşan Raziye Aslanova, kendilerine durmadan ateş edildiğini anlatmaktadır. İnsanlar canlı canlı yakılmış, kafa derileri soyulmuştur. Kendisi kocasının, kayınbiraderinin ve eniştesinin katledildiğini, kızının ise kaybolduğunu söylemektedir.”¹⁴⁸⁰

Sunday Times gazetesi 8 Mart 1992 tarihli sayısında Thomas Goltz`un verdiği bilgileri şöyle haber yapmıştır:

“Hocalı boş dükkânlar ve ağaçsız kirli yolları ile sahipsiz Azerbaycan kentiydi. Henüz o daha mutlu dönemlerde, kaz sürüleri ve tarla işleriyle uğraşan binlerce Azerbaycanlı insanın yaşadığı bölgeydi. Geçen hafta o haritadan silinmiştir. Nefret doğuran bilgiler Ağdam`a, Azerbaycan`ın

¹⁴⁷⁸ Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.100

¹⁴⁷⁹Sinan Oğan, “Türlere Karşı Yapılan Soykırımlar...”, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/413-turklere-karsi-yapilan-soykirimlar-ve-hocali-soykirimi> e.t.18.10.2017

¹⁴⁸⁰ Ali Hasanov, **a.g.m.** s.7

olaylara en yakın olan şehrine sızdı ve cesetler morglara kaldırıldı. Hiç kuşkusuz, Hocalı, onun etrafı, dağ etekleri ve yarganlar Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra en korkunç katliam alanı olmuş. Ben Hocalı'ya yolculuk yapmış son Batılıyım. Bu Ocak ayında olmuştu ve insanlar hüzünlü ve çehreleriyle kendilerinin kaderini önceden haber veriyorlardı... Bura, Ermeni ön hattına yakındı, biz zaten oradan geçmek zorunda olduğumuzu biliyorduk. Orada bir yol vardı ve birinci grup halk kitlesi kaçmağa koyuldu. (...) Her taraftan kurşun yağıyordu. Biz sadece onların tuzaklarına düşmüştük. Azerbaycanlı askerlerin artık atacak kurşunları bile yoktu. Tanıklar o anki durumu şöyle özetliyorlardı: Ermeni birlikleri yarganlarda hareket eden herkese ateş ederek açarak, insafsızca bir katliama başladılar. Azerbaycanlı operatörün hüngür hüngür ağlayarak çektiği videodaki cesetler daha yüksek ormanlık alana dağılmış ölümün sert izlerini gösteriyordu, köylüler Ermenilerden kaçarak sığınacak bir yer arıyorlardı. Ermenilerse durmadan ateş ediyorlardı. Ağdam'da hastanede yaralı yatan Ömer Veyselov söyledi... "Eşim ve kızım yanımdaca yere yığıldı." Adamlar sevdikleri insanlardan bir haber için hastanenin koridorlarında seraser dolaşıyorlardı. Bazıları öfkelerini yabancılara döküyordu: "Kızım, oğlum nerede?" – diye bir anne çılgılık attı.

- Tecavüze uğradı...
- Öldürüldü...
- Kayboldu...¹⁴⁸¹

Bir diğer İngiliz basın kuruluşu **The Economist** dergisinin Hocalı haberleri de durumu şöyle ifade etmiştir:

"Helikopterden bakıldığında bazı Azeri mülteci grupları kaçmak istedikleri, ancak buna rağmen yakalanarak Ermeniler tarafından öldürüldükleri görülmektedir. Hocalı Şehri Ermenilerce 25 Şubat tarihinde ele geçirilmiş ve işgal edilmiştir. Bir hafta sonra erkek, kadın, yaşlı, çocuk cesetleri ve yaralılar Dağlık Karabağ'ın yamaçlarına saçılmış bir halde idi. Yaralılar

¹⁴⁸¹ Sabiroğlu ve Bayramkızı, a.g.e. s.102

bile keskin nişancılar tarafından öldürülmüştür. Ölümden kurtulup, hayatta kalanlardan birisi Ermenilerin yerde yaralı yatanları bile nasıl öldürdüğünü anlatmıştır. 2 kişinin derileri yüzülmüş, bir kadının parmakları kesilmiştir. Parçalanmış vücutlar, yakılmış cesetler her tarafta görmek mümkündür.”¹⁴⁸²

Bazı Amerikalı basın kuruluşları da olaylara şöyle yaklaşmıştır:

“The New York Times, Çarşamba, Mart 3 1992: Helikopterle kısa süreliğine bölgeye uçmuş Azerbaycan yetkilileri ve gazeteciler üç ölmüş ve kafalarının arkası soyulmuş çocuğun cesedini geri getirdiler. Onlar söylediler ki, Ermenilerin kendilerine ateş açmaları daha çok cesetin götürülmesine engel oldu. “Kadınlar ve çocukların cesetleri çok vahim durumlardı.” Dağlık Karabağ’ın Azerbaycanlı resmi Esad Ferecov şunları söyledi: Biz cesetleri toplarken bize ateş etmeğe başladılar.”

Newsweek, (Kasım 29, 1993, p. 50): Ermeniler Azerbaycan’ın dörtte birini işgal ettiler ve onlar neredeyse bir milyon Azerbaycanlı nüfusu yerinden, evlerinden etti. Ermenistan’ın Washington’daki güçlü lobisinin parasal destek sağladığı ABD hükümeti de dâhil olmakla dehşete geldi. Şimdi gördüğümüz yol üstünde bulunan her bir köy sistemli şekilde dağıtılmıştır. Bu Vandalizm, diye Devlet sözcüsü durumu kısaca özetledi.”

The Washington Post, 2/28/92: Dağlık Karabağ kurbanları Azerbaycan kentinde toprağa verildi. Göçmenler iddia ediyor ki, Ermenilerin saldırısında yüzlerce insan ölmüş... Yedi ceset bugün gömüldü; onlardan ikisi çocuk, üçü kadındı, biri göğsünden yakın mesafeden vurulmuştu. Ağdam askeri hastanesinde 120 göçmen ağır yaralı olarak tedavi ediliyor.

The New York Times, 3/6/92: Azerbaycan’da son veda. Ağdam mezarlığında, Azerbaycanlı aile mensupları ve dostlar Dağlık Karabağ’da Ermenilerce katledilmiş kurbanların toprağa verilmesi sırasında kederleniyorlardı. Çingiz İsgenderov kardeşinin tabutunu sarmıştı, Mezarın yanı başında Kuran-i Kerim okunuyordu.

The Washington Times, 3/2/92: Ermenilerin saldırısı Azerbaycanlıların ölmesine veya göç etmesine neden oldu. (...) Yaklaşık 10,000 kişi Hocalı’lı

¹⁴⁸²Mustafayev, “26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı...” s.49

*saldırıda Ermenistan Ordusu tarafından katledildi. Azerbaycan televizyonu Hocalı üzerinden tahliye edilen ve cesetlerle dolu yük araçlarını gösterdi.*¹⁴⁸³

Ek 22. BM Güvenlik Konseyi'nin Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Ermeni Askeri Güçlerinin Azerbaycan Topraklarını İşgali Konusunda Aldığı 822, 853, 874 ve 884 Sayılı Kararları¹⁴⁸⁴

RESOLUTION 822 (1993)

Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993

The Security Council,

Recalling the statements of the President of the Security Council of 29 January 1993 (S/25199) and of 6 April 1993 (S/25539) concerning the Nagorno-Karabakh conflict,

Taking note of the report of the Secretary-General dated 14 April 1993 (S/25600),

Expressing its serious concern at the deterioration of the relations between the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan,

Noting with alarm the escalation in armed hostilities and, in particular, the latest invasion of the Kelbadjar district of the Republic of Azerbaijan by local Armenian forces,

Concerned that this situation endangers peace and security in the region,

Expressing grave concern at the displacement of a large number of civilians and the humanitarian emergency in the region, in particular in the Kelbadjar district,

Reaffirming the respect for sovereignty and territorial integrity of all States in the region,

Reaffirming also the inviolability of international borders and the inadmissibility of the use of force for the acquisition of territory,

Expressing its support for the peace process being pursued within the framework of the Conference on Security and Cooperation in Europe and deeply concerned at the disruptive effect that the escalation in armed hostilities can have on that process,

1. **Demands** the immediate cessation of all hostilities and hostile acts with a view to establishing a durable cease-fire, as well as immediate withdrawal of all occupying forces from the Kelbadjar district and other recently occupied areas of Azerbaijan;
2. **Urges** the parties concerned immediately to resume negotiations for the resolution of the conflict within the framework of the peace process of the Minsk Group of the Conference on Security and Cooperation in Europe and refrain from any action that will obstruct a peaceful solution of the problem;

¹⁴⁸³Sabiroğlu ve Bayramkızı, **a.g.e.** s.103

¹⁴⁸⁴ "Security Council Resolutions -1993", <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm> , e.t.19.08.2018

3. **Calls** for unimpeded access for international humanitarian relief efforts in the region, in particular in all areas affected by the conflict in order to alleviate the suffering of the civilian population and reaffirms that all parties are bound to comply with the principles and rules of international humanitarian law;
4. **Requests** the Secretary-General, in consultation with the Chairman-in-Office of the Conference on Security and Cooperation in Europe as well as the Chairman of the Minsk Group of the Conference to assess the situation in the region, in particular in the Kelbadjar district of Azerbaijan, and to submit a further report to the Council;
5. **Decides** to remain actively seized of the matter.

RESOLUTION 853 (1993)

Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993

The Security Council,

Reaffirming its resolution 822 (1993) of 30 April 1993,

Having considered the report issued on 27 July 1993 by the Chairman of the Minsk Group of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) (S/26184),

Expressing its serious concern at the deterioration of relations between the Republic of Armenia and the Azerbaijani Republic and at the tensions between them,

Welcoming acceptance by the parties concerned at the timetable of urgent steps to implement its resolution 822 (1993) ,

Noting with alarm the escalation in armed hostilities and, in particular, the seizure of the district of Agdam in the Azerbaijani Republic,

Concerned that this situation continues to endanger peace and security in the region,

Expressing once again its grave concern at the displacement of large numbers of civilians in the Azerbaijani Republic and at the serious humanitarian emergency in the region,

Reaffirming the sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijani Republic and of all other States in the region,

Reaffirming also the inviolability of international borders and the inadmissibility of the use of force for the acquisition of territory,

1. **Condemns** the seizure of the district of Agdam and of all other recently occupied areas of the Azerbaijani Republic;
2. **Further** condemns all hostile actions in the region, in particular attacks on civilians and bombardments of inhabited areas;
3. **Demands** the immediate cessation of all hostilities and the immediate complete and unconditional withdrawal of the occupying forces involved from the district of Agdam and all other recently occupied areas of the Azerbaijan Republic;
4. **Calls** on the parties concerned to reach and maintain durable cease-fire arrangements;

5. **Reiterates** in the context of paragraphs 3 and 4 above its earlier calls for the restoration of economic, transport and energy links in the region;
6. **Endorses** the continuing efforts by the Minsk Group of the CSCE to achieve a peaceful solution to the conflict, including efforts to implement resolution 822 (1993) , and expresses its grave concern at the disruptive effect that the escalation of armed hostilities has had on these efforts;
7. **Welcomes** the preparations for a CSCE monitor mission with a timetable for its deployment, as well as consideration within the CSCE of the proposal for a CSCE presence in the region;
8. **Urges** the parties concerned to refrain from any action that will obstruct a peaceful solution to the conflict, and to pursue negotiations within the Minsk Group of the CSCE, as well as through direct contacts between them, towards a final settlement;
9. **Urges** the Government of the Republic of Armenia to continue to exert its influence to achieve compliance by the Armenians of the Nagorny-Karabakh region of the Azerbaijani Republic with its resolution 822 (1993) and the present resolution, and the acceptance by this party of the proposals of the Minsk Group of the CSCE;
10. **Urges** States to refrain from the supply of any weapons and munitions which might lead to an intensification of the conflict or the continued occupation of territory;
11. **Calls** once again for unimpeded access for international humanitarian relief efforts in the region, in particular in all areas affected by the conflict, in order to alleviate the increased suffering of the civilian population and reaffirms that all parties are bound to comply with the principles and rules of international humanitarian law;
12. **Requests** the Secretary-General and relevant international agencies to provide urgent humanitarian assistance to the affected civilian population and to assist displaced persons to return to their homes;
13. **Requests** the Secretary-General, in consultation with the Chairman-in-Office of the CSCE as well as the Chairman of the Minsk Group, to continue to report to the Council on the situation;
14. **Decides** to remain actively seized of the matter.

RESOLUTION 874 (1993)

Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993

The Security Council,

Reaffirming its resolutions 822 (1993) of 30 April 1993 and 853 (1993) of 29 July 1993, and recalling the statement read by the President of the Council, on behalf of the Council, on 18 August 1993 (S/26326),

Having considered the letter dated 1 October 1993 from the Chairman of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) Minsk Conference on Nagorny Karabakh addressed to the President of the Security Council (S/26522),

Expressing its serious concern that a continuation of the conflict in and around the

Nagorny Karabakh region of the Azerbaijani Republic, and of the tensions between the Republic of Armenia and the Azerbaijani Republic, would endanger peace and security in the region,

Taking note of the high-level meetings which took place in Moscow on 8 October 1993 and expressing the hope that they will contribute to the improvement of the situation and the peaceful settlement of the conflict,

Reaffirming the sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijani Republic and of all other States in the region,

Reaffirming also the inviolability of international borders and the inadmissibility of the use of force for the acquisition of territory,

Expressing once again its grave concern at the human suffering the conflict has caused and at the serious humanitarian emergency in the region and expressing in particular its grave concern at the displacement of large numbers of civilians in the Azerbaijani Republic,

1. **Calls** upon the parties concerned to make effective and permanent the cease-fire established as a result of the direct contacts undertaken with the assistance of the Government of the Russian Federation in support of the CSCE Minsk Group;
2. **Reiterates** again its full support for the peace process being pursued within the framework of the CSCE, and for the tireless efforts of the CSCE Minsk Group;
3. **Welcomes** and commends to the parties the Adjusted timetable of urgent steps to implement Security Council resolutions 822 (1993) and 853 (1993) set out on 28 September 1993 at the meeting of the CSCE Minsk Group and submitted to the parties concerned by the Chairman of the Group with the full support of nine other members of the Group, and calls on the parties to accept it;
4. **Expresses** the conviction that all other pending questions arising from the conflict and not directly addressed in the adjusted timetable should be settled expeditiously through peaceful negotiations in the context of the CSCE Minsk process;
5. **Calls** for the immediate implementation of the reciprocal and urgent steps provided for in the CSCE Minsk Group's Adjusted timetable, including the withdrawal of forces from recently occupied territories and the removal of all obstacles to communications and transportation;
6. **Calls** also for an early convening of the CSCE Minsk Conference for the purpose of arriving at a negotiated settlement to the conflict as provided for in the timetable, in conformity with the 24 March 1992 mandate of the CSCE Council of Ministers;
7. **Requests** the Secretary-General to respond favourably to an invitation to send a representative to attend the CSCE Minsk Conference and to provide all possible assistance for the substantive negotiations that will follow the opening of the Conference;
8. **Supports** the monitoring mission developed by the CSCE;
9. **Calls** on all parties to refrain from all violations of international humanitarian law and renews its call in resolutions 822 (1993) and 853 (1993) for

unimpeded access for international humanitarian relief efforts in all areas affected by the conflict;

10. **Urges** all States in the region to refrain from any hostile acts and from any interference or intervention which would lead to the widening of the conflict and undermine peace and security in the region;
11. **Requests** the Secretary-General and relevant international agencies to provide urgent humanitarian assistance to the affected civilian population and to assist refugees and displaced persons to return to their homes in security and dignity;
12. **Requests** also the Secretary-General, the Chairman-in-Office of the CSCE and the Chairman of the CSCE Minsk Conference to continue to report to the Council on the progress of the Minsk process and on all aspects of the situation on the ground, and on present and future cooperation between the CSCE and the United Nations in this regard;
13. **Decides** to remain actively seized of the matter.

RESOLUTION 884 (1993)

Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993

The Security Council,

Reaffirming its resolutions 822 (1993) of 30 April 1993, 853 (1993) of 29 July 1993 and 874 (1993) of 14 October 1993,

Reaffirming its full support for the peace process being pursued within the framework of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE), and for the tireless efforts of the CSCE Minsk Group,

Taking note of the letter dated 9 November 1993 from the Chairman-in-Office of the Minsk Conference on Nagorny Karabakh addressed to the President of the Security Council and its enclosures (S/26718, annex),

Expressing its serious concern that a continuation of the conflict in and around the Nagorny Karabakh region of the Azerbaijani Republic, and of the tensions between the Republic of Armenia and the Azerbaijani Republic, would endanger peace and security in the region,

Noting with alarm the escalation in armed hostilities as consequence of the violations of the cease-fire and excesses in the use of force in response to those violations, in particular the occupation of the Zangelan district and the city of Goradiz in the Azerbaijani Republic,

Reaffirming the sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijani Republic and of all other States in the region,

Reaffirming also the inviolability of international borders and the inadmissibility of the use of force for the acquisition of territory,

Expressing grave concern at the latest displacement of a large number of civilians and the humanitarian emergency in the Zangelan district and the city of Goradiz and on Azerbaijan's southern frontier,

1. **Condemns** the recent violations of the cease-fire established between the parties, which resulted in a resumption of hostilities, and particularly condemns the occupation of the Zangelan district and the city of Goradiz, attacks on civilians and bombardments of the territory of the Azerbaijani Republic;
2. **Calls** upon the Government of Armenia to use its influence to achieve compliance by the Armenians of the Nagorny Karabakh region of the Azerbaijani Republic with resolutions 822 (1993) , 853 (1993) and 874 (1993) , and to ensure that the forces involved are not provided with the means to extend their military campaign further;
3. **Welcomes** the Declaration of 4 November 1993 of the nine members of the CSCE Minsk Group (S/26718) and commends the proposals contained therein for unilateral cease-fire declarations;
4. **Demands** from the parties concerned the immediate cessation of armed hostilities and hostile acts, the unilateral withdrawal of occupying forces from the Zangelan district and the city of Goradiz, and the withdrawal of occupying forces from other recently occupied areas of the Azerbaijani Republic in accordance with the Adjusted timetable of urgent steps to implement Security Council resolutions 822 (1993) and 853 (1993) (S/26522, appendix), as amended by the CSCE Minsk Group meeting in Vienna of 2 to 8 November 1993;
5. **Strongly urges** the parties concerned to resume promptly and to make effective and permanent the cease-fire established as a result of the direct contacts undertaken with the assistance of the Government of the Russian Federation in support of the CSCE Minsk Group, and to continue to seek a negotiated settlement of the conflict within the context of the CSCE Minsk process and the Adjusted timetable, as amended by the CSCE Minsk Group meeting in Vienna of 2 to 8 November 1993;
6. **Urges** again all States in the region to refrain from any hostile acts and from any interference or intervention, which would lead to the widening of the conflict and undermine peace and security in the region;
7. **Requests** the Secretary-General and relevant international agencies to provide urgent humanitarian assistance to the affected civilian population, including that in the Zangelan district and the city of Goradiz and on Azerbaijan's southern frontier, and to assist refugees and displaced persons to return to their homes in security and dignity;
8. **Reiterates** its request that the Secretary-General, the Chairman-in-Office of the CSCE and the Chairman of the CSCE Minsk Conference continue to report to the Council on the progress of the Minsk process and on all aspects of the situation on the ground, in particular on the implementation of its relevant resolutions, and on present and future cooperation between the CSCE and the United Nations in this regard;
9. **Decides** to remain actively seized of the matter.

Ek 23. Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'nin Almış Olduğu Resolution 1416 ve Recommendation 1690 Sayılı Kararları¹⁴⁸⁵

Resolution 1416 (2005)

The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference Parliamentary Assembly

1. The Parliamentary Assembly regrets that, more than a decade after the armed hostilities started, the conflict over the Nagorno-Karabakh region remains unsolved. Hundreds of thousands of people are still displaced and live in miserable conditions. Considerable parts of the territory of Azerbaijan are still occupied by Armenian forces, and separatist forces are still in control of the Nagorno-Karabakh region.

2. The Assembly expresses its concern that the military action, and the widespread ethnic hostilities which preceded it, led to large-scale ethnic expulsion and the creation of mono-ethnic areas which resemble the terrible concept of ethnic cleansing. The Assembly reaffirms that independence and secession of a regional territory from a state may only be achieved through a lawful and peaceful process based on the democratic support of the inhabitants of such territory and not in the wake of an armed conflict leading to ethnic expulsion and the de facto annexation of such territory to another state. The Assembly reiterates that the occupation of foreign territory by a member state constitutes a grave violation of that state's obligations as a member of the Council of Europe and reaffirms the right of displaced persons from the area of conflict to return to their homes safely and with dignity.

3. The Assembly recalls Resolutions 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) and 884 (1993) of the United Nations Security Council and urges the parties concerned to comply with them, in particular by refraining from any armed hostilities and by withdrawing military forces from any occupied territories. The Assembly also aligns itself with the demand expressed in Resolution 853 of the United Nations Security Council and thus urges all member states to refrain from the supply of any weapons and munitions which might lead to an intensification of the conflict or the continued occupation of territory.

4. The Assembly recalls that both Armenia and Azerbaijan committed themselves upon their accession to the Council of Europe in January 2001 to use only peaceful means for settling the conflict, by refraining from any threat of using force against their neighbours. At the same time, Armenia committed itself to use its considerable influence over Nagorno-Karabakh to foster a solution to the conflict. The Assembly

¹⁴⁸⁵ "The Conflict over the Nagorno- Karabakh region dealt with by tyhe OSCE Minsk Conference", **Parliamentary Assembly-Concil of Europe**, <http://semantic-pace.net/default.aspx?search=Y2F0ZWdvcnlfc3RyX2VuOijBZG9wdGVkiHRleHQj> , e.t. 23.08.2018

urges both governments to comply with these commitments and refrain from using armed forces against each other and from propagating military action.

5. The Assembly recalls that the Council of Ministers of the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) agreed in Helsinki in March 1992 to hold a conference in Minsk in order to provide a forum for negotiations for a peaceful settlement of the conflict. Armenia, Azerbaijan, Belarus, the former Czech and Slovak Federal Republic, France, Germany, Italy, the Russian Federation, Sweden, Turkey and the United States of America agreed at that time to participate in this conference. The Assembly calls on these states to step up their efforts to achieve the peaceful resolution of the conflict and invites their national delegations to the Assembly to report annually to the Assembly on the action of their government in this respect. For this purpose, the Assembly asks its Bureau to create an ad hoc committee comprising, inter alia, the heads of these national delegations.

6. The Assembly pays tribute to the tireless efforts of the co-chairs of the Minsk Group and the Personal Representative of the OSCE Chairman-in-Office, in particular for having achieved a ceasefire in May 1994 and having constantly monitored the observance of this ceasefire since then. The Assembly calls on the OSCE Minsk Group co-chairs to take immediate steps to conduct speedy negotiations for the conclusion of a political agreement on the cessation of the armed conflict. The implementation of this agreement will eliminate major consequences of the conflict for all parties and permit the convening of the Minsk Conference. The Assembly calls on Armenia and Azerbaijan to make use of the OSCE Minsk Process and to put forward to each other, via the Minsk Group, their constructive proposals for the peaceful settlement of the conflict in accordance with the relevant norms and principles of international law.

7. The Assembly recalls that Armenia and Azerbaijan are signatory parties to the Charter of the United Nations and, in accordance with Article 93, paragraph 1 of the Charter, ipso facto parties to the statute of the International Court of Justice. Therefore, the Assembly suggests that if the negotiations under the auspices of the co-chairs of the Minsk Group fail, Armenia and Azerbaijan should consider using the International Court of Justice in accordance with Article 36, paragraph 1 of its statute.

8. The Assembly calls on Armenia and Azerbaijan to foster political reconciliation among themselves by stepping up bilateral inter-parliamentary co-operation within the Assembly as well as in other forums such as the meetings of the speakers of the parliaments of the Caucasian Four. It recommends that both delegations should meet during each part-session of the Assembly to review progress on such reconciliation.

9. The Assembly calls on the Government of Azerbaijan to establish contact, without preconditions, with the political representatives of both communities from the Nagorno-Karabakh region regarding the future status of the region. It is prepared to provide facilities for such contacts in Strasbourg, recalling that it did so in the form of a hearing on previous occasions with Armenian participation.

10. Recalling its Recommendation 1570 (2002) on the situation of refugees and displaced persons in Armenia, Azerbaijan and Georgia, the Assembly calls on all member and Observer states to provide humanitarian aid and assistance to the hundreds of thousands of people displaced as a consequence of the armed hostilities and the expulsion of ethnic Armenians from Azerbaijan and ethnic Azerbaijanis from Armenia.

11. The Assembly condemns any expression of hatred portrayed in the media of Armenia and Azerbaijan. The Assembly calls on Armenia and Azerbaijan to foster reconciliation and to restore confidence and mutual understanding among their peoples through schools, universities and the media. Without such reconciliation, hatred and mistrust will prevent stability in the region and may lead to new violence. Any sustainable settlement must be preceded by and embedded in such a reconciliation process.

12. The Assembly calls on the Secretary General of the Council of Europe to draw up an action plan for support to Armenia and Azerbaijan targeted at mutual reconciliation processes, and to take this resolution into account in deciding on action concerning Armenia and Azerbaijan.

13. The Assembly calls on the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe to assist locally elected representatives of Armenia and Azerbaijan in establishing mutual contacts and interregional co-operation.

14. The Assembly resolves to analyse the conflict-settlement mechanisms existing within the Council of Europe, in particular the European Convention for the Peaceful Settlement of Disputes, in order to provide its member states with better mechanisms for the peaceful settlement of bilateral conflicts as well as internal disputes involving local or regional territorial communities or authorities which may endanger human rights, stability and peace.

15. The Assembly resolves to continue monitoring on a regular basis the evolution of this conflict towards its peaceful resolution and decides to reconsider this issue at its first part-session in 2006.

Recommendation 1690 (2005)

The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference

Parliamentary Assembly

The Parliamentary Assembly refers to its Resolution 1416 (2005) on the conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference, and recommends that the Committee of Ministers :

urge the parties concerned to comply with United Nations Security Council Resolutions 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) and 884 (1993), in particular by refraining from any armed hostilities and by withdrawing military forces from all occupied territories of Azerbaijan ;

monitor the compliance by Armenia and Azerbaijan with the United Nations Security Council resolutions and the decisions of the OSCE Council of Ministers on this conflict and inform the Assembly of the outcomes of this monitoring ;

report to the Assembly on the efforts undertaken by member states for the peaceful settlement of the conflict in accordance with the resolutions of the United Nations Security Council, and on whether member states refrain from supplying any weapons and munitions which might lead to an intensification of the conflict or the continued occupation of territory in violation of Resolution 853 of the United Nations Security Council ;

recalling its Recommendation 1251 (1994) on the conflict in Nagorno-Karabakh, place at the disposal of Armenia and Azerbaijan, if they so wish, experts who could help draw up a political status for NagornoKarabakh ;

allocate resources for an action plan of specific confidence-building measures for Armenia and Azerbaijan ;

allocate resources for specific training programmes for teachers and journalists from both countries aimed at better mutual understanding, tolerance and reconciliation ;

allocate resources for specific action by the European Commission against Racism and Intolerance concerning both countries, in particular with regard to educational institutions and the public media ;

instruct its competent steering committee to analyse how far the European Convention for the Peaceful Settlement of Disputes reflects the current requirements of conflict settlement among member states of the Council of Europe, and where it should be revised in order to provide an adequate instrument for the peaceful settlement of disputes between member states of the Council of Europe ;

take Resolution 1416 into account when deciding on action concerning both countries ;

forward Resolution 1416 and the recommendation to the governments of member states with a view to supporting them nationally, bilaterally and internationally.

Ek 24. 366. Alay'dan Hocalı Soykırımı'na Bizzat Katılanlardan İsimleri Tespit Edilenler

- “Izarvigorov Yuri Yuriyeviç- Alay Komutanı*
2.Çitçiyarı Valeriy Asaakoviç-366. Motorize Alayı'nın 1.Tabur
Komutan Yardımcısı
3.Ayriyan Vaçagan Grigoryeviç-Albay,Alay İstihbarat Komutanı
4.Ohanyan Seyran Mushegoviç-2.Tabur Komutanı
5.Arutyunov Aleksander Aleksandroviç- Albay,2. Tabur Komutan
Yardımcısı
6.Akopyan Nerses Grantoviç-Baş Teğmen,1.Tabur Bölük
Komutanı
7.Arutyunyan Vladislav Vladimiroviç-Yüzbaşı
8Baylaryan Armen Volodiyeviç-1.Bölük Teknisyeni
9.Ayrapetyan Vaçik Gurgeniç-Üçüncü Bölük Başçavuş
10.Mirzoyan Vaçik Grantoviç-Üçüncü Bölük Başçavuş
11.Şikhanyan Andrew Artyuşeviç-1.Tabur OrganizasyonKomutanı
12.Khaçaturyan-6.Bölük Başçavuşu
13.Abramyan V.V-2.Bölük Başteknisyen
14.Baylaryan Sergey Yurikoviç-2.Tabur Bölük Komutanı
15.Danilyan Armen Barinovich-7. Bölük Başçavuşu
16.Avanesyan-2.Bölük Baş Teknisyen
17.Zakharyan- Uçaksavar Bölüğü Komutanı
18.Bagdasaryan Valeri- Tank Bölüğü Başçavuşu
19.Kisabayyan Grigoriy Akopovich- İletişim Bölüğü Komutanı
20.Arustamyan- Haberleşme Bölüğü Baş Teknisyen
21.Amelyan Garik- Yemekhane Başçısı
22.Avenesyan Robik- Erzak Deposu Başçısı
23.Arutyunyan Kamo Rafaelovich- Tamir Bölüğü Asker Komutanı
24.Musaelyan- Tamir Bölüğü Asker Komutanı
25.Sarkisyan Alexander- Tamirat Bölüğü Başteknisyen
26.Osipov Yuri- Roket Topçu Depo Başkanı
27.Simonyan Valeri- Malzeme Tedarik Bölüğü Başçavuşu
28.Petrosyan Ashot- Gizli Birimin Başkanı
29.Nabokikh Yevgeniy- Albay,3.Tabur Komutanı (Karısı Ermeni)
30.Likhodey Igor Ivanovich- Topçu Bölümü Komutanı
31.Miroshnichenko Igor- Başteğmen, Malzeme Tedarik Bölüğü
Komutanı
32.Smagin- Teğmen, Tank Bölüğü Komutanı
33.Kuznetsov Andrew- Teğmen, Kimyasal Savunma Bölüğü
Komutanı
34.Garmaş Viktor- Tank Bölüğü Komutanı, Üsteğmen
35.Belyazin- Tank Bölüğü Asker Komutanı,Teğmen
36.Mirmehmediyev- 3.Bölük Komutanı, Üsteğmen
37.Fotimski- Yüzbaşı,2.Tabur 3.Bölük Komutanı
38.Bugayenko- 2.Tabur 4.Bölük Asker Komutanı,Teğmen
39.Potapov- Yüzbaşı ,2.Tabur 4. Bölük Komutanı

40. *Krut-Yüzbaşı, 2. Tabur 6. Bölük Komutanı*
41. *Savintsev-Yüzbaşı, 2. Tabur 4. Bölük Komutanı*
42. *Dobranski- Yüzbaşı, 2. Tabur 4. Bölük İstihbarat Komutanı*
43. *Bobolev- 2. Tabur Karargah Komutanı, Yüzbaşı*
44. *Minin-Yüzbaşı, 2. Tabur Komutan Yardımcısı*
45. *Tevosyan- 2. Tabur 5. Bölük Komutanı, Yüzbaşı*
46. *Bogachev- 3. Tabur Subayı, Üsteğmen*
47. *Kurchatov- 3. Tabur Subayı, Üsteğmen*
48. *Maftulin- 3. Tabur Subayı, Üsteğmen*
49. *Kuzmanoviç- 3. Tabur Subayı, Yüzbaşı*
50. *Ivanov- 3. Tabur Subayı, Yüzbaşı*
51. *Matveyev- 3. Tabur Topçu Bölüğü Komutanı, Yüzbaşı* ¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁶ Cavid Veliyev, **a.g.m.** s.65-66